

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

ORTADOĞU SOSYOLOJİSİ VE ANTROPOLOJİSİ ANABİLİM DALI

BİR TOPLUMSAL HAFIZA BİÇİMİ OLARAK

“HACC ANLATILARI”

Doktora Tezi

ALİ BEDİR

İSTANBUL, 2021

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

ORTADOĞU SOSYOLOJİSİ VE ANTROPOLOJİSİ ANABİLİM DALI

BİR TOPLUMSAL HAFIZA BİÇİMİ OLARAK

“HACC ANLATILARI”

Doktora Tezi

ALİ BEDİR

Danışman: Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU

İSTANBUL, 2021

GENEL BİLGİLER

Adi ve Soyadı: Ali BEDİR

Anabilim Dalı: Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU

Tez Türü ve Tarihi: Doktora- 2021

Anahtar Kelimeler: Toplumsal bellek, Olumlu hatırlama, Hac, Hac anlatıları, Katılarak gözlem

ÖZET

BİR TOPLUMSAL HAFIZA BİÇİMİ OLARAK

“HACC ANLATILARI”

Toplumsal bellek çalışmaları II. Dünya savaşı sonrası sosyal bilimlerde yazınlarında gittikçe artan bir popülerliğe kavuşmuştur. Ortaya konan eserler incelendiğinde bu çalışmaların trajedi ve yas merkezli oldukları görülmektedir. İnsan ve toplum hafızasının yaşanmış olan olumsuz olayları daha çok hatırlama ve anması üzerine yatkınlıkları ile hatırlamanın bir de olumlu ciheti bulunmaktadır. İşte bu tez çalışmasında toplumsal belleğin Türkiye’deki hac ve umre anlatıları üzerinden olumlu hatırlama işlevine odaklanılarak bir toplumsal hafıza analizi yapılacaktır. Özellikle hac ibadetini yerine getirmemiş ve kültürel anlamda İslami referanslar içerisinde büyütülmüş olan bireyler, hac anlatıları vasıtası ile sanki haccı deneyimlemişler gibi bir hissiyat içerisinde girebilmektedir. Hac anlatıları, toplumsal belleği belirleme ya da etkileme anlamındaki işlevlerinin yanı sıra Müslüman bireylerde hac motivasyonuna da olumlu anlamda etkilediği düşünülmektedir. Tüm bu iddiaları sınamaya ve sağlanma imkânı bağlamında yöntemsel olarak saha araştırmasını da içerecek şekilde hacca ve sadece umreye gitmiş olan toplamda 42 kişi ile katılarak gözlem ve sonrasında da 39 kişi ile derinlemesine mülakatlar yapılmıştır. Ayrıca tezi hazırlayanın kendi yaşadıkları ve tanık oldukları üzerinden bir hac anlatısı da oluşturulmuştur. Sonuç olarak hac anlatılarının Türkiyeli Müslüman kimliğinde kurucu bir öge olarak işlev gördüğü ve özellikle hac anlatılarının dinleyenlerde hacca gitmeye dair olumlu etkiye neden olduğuna dair sonuçlar ortaya çıkmıştır.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname: Ali BEDİR

Programme: Sociology and Anthropology of the Middle East

Supervisor: Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU

Degree Awarded and Date: PhD- 2020

Keywords: Social memory, Positive recall, Hajj, Hajj narratives, Observing by participating

ABSTRACT

HAJJ NARRATIVES AS A OF SOCIAL MEMORY

Social memory studies have gained increasing popularity in the social sciences literature after the Second World War. When the works revealed are examined, it is seen that these works are centered on tragedy and mourning. There is also a positive aspect of remembering with the tendency of human and social memory to remember and commemorate negative events more. In this thesis, a social memory analysis will be made by focusing on the positive remembering function of social memory through the narratives of pilgrimage and Umrah in Turkey. In particular, individuals who have not fulfilled the pilgrimage and have been brought up in culturally Islamic references can feel as if they have experienced the pilgrimage through pilgrimage narratives. Pilgrimage narratives are thought to lead to pilgrimage motivation in Muslim individuals, in addition to their functions in determining or influencing social memory. In the context of testing and ensuring all these claims including field research methodically, with a total of 42 participants who went on pilgrimage and only Umrah an observation has been made and then interviewed with 39 participants in-depth. In addition, a pilgrimage narrative was created based on the experiences and witnesses of the person who prepared the thesis. As a result, results have emerged that the pilgrimage narratives have a function as a founding element in the Turkish Muslim identity and that especially on the audience of the pilgrimage narratives, these narratives have a positive effect on their decision.

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Hac ile alakalı anlatılan anıların haccı der hatır ettirmesi gibi hac anlatıları içeren bir çalışmanın de haccı hatırlatması adiyattan sayılabilir. Fakat üzerine yazılan mevzunun yazan kişinin kontrolünden çıkarak onu etki altına alması öyle her daim karşılaşılan bir durum olmasa gerek. Bu tez çalışmasının yazılma aşamasında, içerisinde bulunduğum ortamlarda arada kahkahalar attığım, sinirden dişlerimi gıcırdattığım ve öfkelenerek bulunduğum mekânı terk ettiğim anlarda ve de en çok gözlerimin buğulanarak ıslak baktığım zamanlarda içinde olduğum halet-i ruhiyeye tanık olan arkadaşlarımın oldukça şaşkınlıkları ve bana yönelik her seferinde “iyi misin?” istifhamları kesretle vuku bulan bir hadiseydi. Elbette hac ile alakalı olacak bir çalışmanın haccın tamamına olamasa da küçük bir kısmına ayinelik yapabilme imkânı vardı. Bu çalışma ile bunu başarabildim diyemem ama bir nebze olsun oraların hissedilebilmesini netice verebildi isem yeter de artar bana.

Hac arzusunun ilk filizini ruhumun derinliklerinde 1986 yılında daha ben 5 yaşında iken ateşleyen rahmetli dedem Mahmut Yılmaz ve rahmetli anneannem Zeynep Yılmaz’a herkesten önce teşekkür etmeliyim. Onların hac deneyimlerini her anlatışlarından ruhumda hac etmeye yönelik bitmez tükenmez bir istek uyanmaktaydı. Özellikle rahmetli dedem Mahmut Yılmaz birçok ayrıntısına vakıf olduğu hac ibadetine ait anlatıları ile bu doktora tezinin asıl mimarıdır. “Sebeplere olan yapan gibidir” fehvasınca ahirete intikalleri sonrasında amel defterlerine bu fakir torunları vesilesi ile birkaç sevaba ya da bu tezi okuyanlarca ruhlarına birer Fatıha’ya vesile olabilir isem ne mutlu bana.

Doktora yapmış olduğum enstitü bünyesinde bir hoca olmaktan öte ayağım her kaydığında, kafam karışıp bocaladığım anlarda şefkatli bir abi gibi dertlerime ve dertlerimize derman olan, olmaya fazlasıyla çabalayan rahmetli İbrahim Murat Bozkurt’a da hassaten bir teşekkür ve dua borçluyum. Az önce dedem ve nenem için geçerli olan temenni ve hislerim rahmetli İbrahim Murat Bozkurt hocam için de geçerlidir. Rabbim onlara merhameti ile muamelede bulunsun. Şahsım adına kendilerinin hüsnü insanîyetlerine, İslamiyetlerine ve kemali imanlarına şahidim. Allah onlardan razı olsun.

Doktora tez çalışmasının saha araştırması aşamasında kahrımı çeken başta hac kabileme ve hacı arkadaşlarıma fazlasıyla teşekkür borçluyum. Onların yardımseverlikleri olmasa idi bu çalışma bu derece zengin katılımlı olamayacaktı. Ayrıca aynı anda hem annem hem eşim hem

de kızım ile hac yapabilme imkânı verdiği için dolayı her şeyden önce Rabbime çokça hamd ediyorum.

“Bir Toplumsal Hafıza Biçimi Olarak Hac Anlatıları” adlı doktora tezimin hazırlanışında benden maddi-manevi yardımlarını esirgemeyen başta danışman hocam Ahmet Tabakoğlu ve savunma jürimin üyeleri olan Güllü Yıldız, Kemal Ataman, Süleyman Şanlı, olmak üzere arkadaşlarım, dostlarım Mehmet Dinç, “Palewi”, Bilal Toprak, “Mut’lu”, Cengizhan Sarıyılmaz, İrfan Buğaz, “Tarık Bin Bayram”, Enes Ateş, İslam Altun, Mehmet İhsan Özdemir, Melih Kazdal, “Şakir Baba”, “Süleyman Reis”, “Kutsal Ruh”, Selçuk Kahveci, Filiz Işıker, Ferhat Uçar, Marjo Buitelaar, Veysel Altun, Fatih Türk, Davud Şal, Figen Işıker, Turgay Karagöz, Şeyhmus Dinçel, Muhammet Cevat Acar, Mehmet Alıcı, Ayşe Acar, Bülent Alan, Çağdaş Erdem, Hakan Yaman, Yael Navaro, Zübeyir Nişancı, Muhammed Esad Şengül, Hayati Şahin, Fatih Mırık, Nurullah Işıker, Ferhat Kentel, Nevin Işıker, Mehmet Işıker, Necdet Subaşı, Güneş Murat Tezcür, Murat Işıker, Harun Çetinkaya, Sıtkı Karadeniz, Muhammed Anıl Koç, Metin Karabaşoğlu, Nuri Öz, Kadim Akademi, Endülüs Kültür Merkezi, ve burada isimlerini hatırlayamayarak affedilmez bir hataya imza attığım tüm hocalarıma, dostlarıma teşekkürü bir borç biliyorum...

*Bu çalışmayı,
Geçmişimi teşkil eden annem Yeter Bedir'e
ve babam Said Bedir'e,
Bugünümü kıymetlendiren ağabeyim Hulusi Ulaş'a
ve hocam Nurullah Ardıç'a,
İstikbalimi zined¹lendiren sevgili eşim Deniz Işker Bedir
ve canım kızım Zeynep Rana Bedir'e ithaf ediyorum.
Zira bu tez onların emeklerinin, sabırlarının,
en çok da hüsn-ü zanlarının ürünüdür...*

¹ Hayatım bugüne değin hep bir denizin kenarında geçti; Samsun, İzmir, İstanbul...
Nereden bilebilirdim ki bu bana kader-i İlâhî'nin ince bir remzi imiş...

Deniz ve Zeynep Rana için ...

Zira onlar bunun niçinine ve nasılına vakıf olacaklardır.

Sevginiz, desteğiniz en çok da umudunuz için minnettarım...

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	iii
İÇİNDEKİLER.....	vii
ŞEKİLLER LİSTESİ	X
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: YÖNTEM	5
1.1. HACCIN NE'LİĞİNE DAİR	5
1.2. HACCIN NİÇİN'LİĞİNE DAİR	13
1.3. HACCIN NASIL'LİĞİNE DAİR	17
1.3.1 Sahada Olmak.....	17
1.3.2 Katılımcıların Özellikleri.....	17
1.3.3 Etnografi ve Dil	24
1.3.4 Etnografi ve Din	27
1.3.5 Etnografi ve Araştırmacı	32
1.3.6 Etnografi ve Hac.....	37
İKİNCİ BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE	43
2.1. HATIRLAMA VE KOLEKTİF HAFIZA.....	43
2.2. TÜRKİYE'DE HAFIZA LİTERATÜRÜ	66
2.3. OLUMLU VE OLUMSUZ TOPLUMSAL BELLEK	67
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: DENEYİMLERİN FENOMENOLOJİSİ	89
3.1. HAC ÖNCESİ	90
3.1.1. ALGILAR.....	90
3.1.2. KUR'A/KOTA.....	93
3.1.4. HAC MOTİVASYONLARI/SAİKLERİ	96
3.1.5. UYARILAR VE TAVSİYELER	98
3.1.6. GÜNDEM DEĞİŞİKLİĞİ VE UYUM SAĞLAMA.....	99
3.1.7. PROSEDÜRLER VE BÜROKRASİ	101
3.1.8. MERASİMLER.....	102
3.1.9. FİRMA SEÇİMİ VE NEDENLERİ	107
3.1.10. BAŞ ETME TAKTİKLERİ	110
3.1.11. BİLGİ EDİNME	114
3.1.12. SON HAZIRLIKLAR VE AYRILIK	118
3.1.13. UĞURLAMA KONVOYU.....	120
3.1.14. HAVALİMANI-UÇAK-HAC İLE ALAKALI KAYGILAR VE DENEYİMLER.....	120
3.1.15. RAHATSIZLIKLAR	125
3.2. HAC ESNASI	127
3.2.1. İLK İZLENİMLER/DENEYİMLER VE TEMASLAR	127
3.2.2. HACCIN ÖZETİ NİTELİĞİNDEKİ (BİTMİYEN) BEKLEYİŞLER	130
3.2.3. OTOBÜSLER VE KARAYOLU SEYAHATI	133
3.2.4. KALINACAK OTEL	134
3.2.5. MEKKE: "HUZUR"A ÇIKIŞ/ERİŞ.....	136

3.2.6.	KÂBE: İLK GÖRSEL TEMAS VE “MİKNATISLANMA”	137
3.2.7.	AĞLAYIŞ VE YAKARIŞ.....	138
3.2.7.1.	<i>Farkındalıklar</i>	139
3.2.8.	TAVAF VE ÜMMET OLUŞ	140
3.2.9.	HUZUR.....	141
3.2.10.	“HUZUR”U BOZAN PARAZİTLENMELER: “KABE’NİN İŞGALİ”	143
3.2.11.	PROJELER.....	147
3.2.12.	BİR GÖRME VE GÖRÜNEBİLME EŞİĞİ OLARAK “KABE SELFİE”LERİ	148
3.2.13.	MAKBUL BİR HACCIN MÜTEMMİM CÜZ’Ü OLARAK ALIŞVERİŞ	150
3.2.13.1.	<i>Mekke Esnafı Versus Medine Esnafı</i>	151
3.2.14.	HAC YASAKLARI VE DİLENCİLER.....	153
3.2.15.	BİR HASTALIK OLARAK HİÇBİR ŞEYİ BEĞENMEME: ELEŞTİRELLİK.....	154
3.2.16.	“İSLAM ÜMMETİ”NİN BİR HAL(ET)-İ PÜRMEHALİ OLARAK “HAC” VE “METAF”	156
3.2.17.	GETTOLAŞMA VE İLETİŞİMSİZLİK	157
3.2.18.	EKLEMLENME VE İÇİNE KAPANMA	159
3.2.19.	HİSSİYATLAR	162
3.2.20.	GÜNDELİK KIYAFETLER VE UYUM SÜRECİ	164
3.2.21.	MEKKE VE MEDİNE’DE GÜNDELİK RUTİNLER	167
3.2.22.	BAŞARI HİKÂYELERİ	170
3.2.23.	GENÇ HACI OLMAK.....	172
3.2.24.	HAC’DA KADIN OL(AMA)MAK	172
3.2.24.1.	<i>Bağımlılık ve Özgür Hareket Edememe</i>	172
3.2.24.2.	<i>Mekânların Erkeklerle Göre Düzenlenmesi/Dizaynı</i>	173
3.2.25.	TAKTİKLER.....	174
3.2.26.	YEME-İÇME ALIŞKANLIKLARI.....	178
3.2.27.	SÖYLENTİLER, YAŞANANLAR VE HİSSETTİRDİKLERİ	179
3.2.28.	ROLLER	183
3.2.29.	TERVİYE GÜNÜ	184
3.2.30.	ARAFAT VAKFESİ.....	186
3.2.30.1.	<i>Mahşer Günü</i>	187
3.2.30.2.	<i>Uyarılar</i>	187
3.2.30.3.	<i>Dilenenler</i>	188
3.2.30.4.	<i>Çadırlar</i>	189
3.2.30.5.	<i>Vakfe Duası</i>	189
3.2.30.6.	<i>Cebel-i Rahme</i>	190
3.2.30.7.	<i>Kesişen Deneyimler</i>	191
3.2.31.	YÜRÜYÜŞ(LER)	191
3.2.31.1.	<i>Karanlık ve Bilinmezlik</i>	192
3.2.32.	MÜZDELİFE	193
3.2.32.1.	<i>Yükler ve Engeller</i>	195
3.2.32.2.	<i>Karşılaşmalar</i>	196
3.2.33.	MİNA-CEMERAT	197
3.2.33.1.	<i>İzdiham Korkusu</i>	198
3.2.34.	RAHATLAMA VE HİS DEĞİŞİKLİĞİ	199
3.2.35.	HAYALLER VERSUS GERÇEKLER	200
3.2.36.	BAYRAM SABAHİ VE “HACI” OLUŞ.....	201
3.2.37.	ŞEYTANLA SELFİE	202
3.2.38.	MEDİNE	202
3.2.39.	SESLER	203
3.2.40.	BİRİKTİRDİKLERİMİZ	204
3.2.41.	SÜNNİ-Şİİ GERİLİMİ	205
3.2.42.	HURMA VE ZEMZEM.....	207
3.2.42.1.	<i>Zemzem</i>	207

3.2.42.2. <i>Hurma</i>	209
3.2.43. OTELLER VE HİJYEN.....	212
3.2.44. DÖNÜŞ FİKRİ.....	212
3.2.45. HACI TİPOLOJİLERİ.....	213
3.2.46. DEĞİŞEN MEVZULAR	213
3.2.47. SABİT KALAN MEVZULAR.....	215
3.2.48. SUUD VE VEHHABİLİK.....	215
3.2.48. SUUD VE ZAMAN	216
3.3. HAC SONRASI	218
3.3.1. VALİZLER	218
3.3.2. HAVALİMANI.....	219
3.3.3. UÇAK	220
3.3.4. BAKIŞLAR.....	222
3.3.5. “AFEDERSİNİZ AMA BİŞİ SORABİLİR MİYİM?”.....	223
3.3.6. KUTSAL YÜKLERİMİZ VE İLK AYRILIK(LAR).....	224
3.3.7. İLK KARŞILAMA VE KENDİNİ “HACI” GİBİ HİSSETME.....	224
3.3.8. “HACI OLMAK”	225
3.3.8.1. “ <i>Hacı Ali</i> ” ve <i>Değişen Hissiyatlar</i>	226
3.3.9. (BİTMEYEN) ANLATAN ADAM ROLÜ	228
3.3.10. HAC ARKADAŞLIĞI	230
3.3.11. DÖNÜŞÜM	231
SONUÇ.....	233
KAYNAKLAR.....	241
EK 1. KATILIMCILARIN ÖZELLİKLERİ TABLOSU	261
EK 2. BİLGİLENDİRME VE ONAM FORMU	266
EK 3. MÜLAKAT SORULARI.....	267

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Cinsiyet dağılımı	19
Şekil 2. Hacca ilk gittiği yaş.....	19
Şekil 3. Medeni hal.....	19
Şekil 4. Eğitim durumu	20
Şekil 5. Gelir düzeyi.....	20
Şekil 6. Hac ve Umre ziyareti sayısı	21

KISALTMALAR

as	: Aleyhisselam
asm	: Aleyhisselatu Vesselam
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
dk	: Dakika
EURO	: Avrupa Birliği Para Birimi
KDV	: Katma Değer Vergisi
kg	: Kilogram
lt	: Litre
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
ml	: Mililitre
SAR	: Suudi Arabistan Riyali
THY	: Türk Hava Yolları
TL	: Türk Lirası
USD	: Amerikan Doları
vb	: Ve benzeri
vd	: Ve diğerleri

GİRİŞ

İnsanoğlunu diğer canlılardan ayıran en belirgin farklardan bir tanesi hafızası yani hatırlayabilme yetisidir. Diğer canlılarda hafıza, hatırlama yetisi olmakla birlikte bu yetiyi kültürel bir öge olarak nevi anlamda o türe ait tüm üyeleri kapsayıcılığı bulunmamaktadır. İnsan olarak kendimizi ait hissettiğimiz topluluklar üzerinden hatırlama kabiliyeti bir yandan aidiyet hissi uyandırmakla birlikte bir diğer yandan da insan nevi'ne dair kurucu bir işlev ortaya koymaktadır. Geçmişe, elden çıkmışa, yitirilmiş olana dair özlemin gündelik hayat başta olmak üzere sosyal medya ve sosyal bilimler yazınında giderek artan bir rağbet ile karşımıza çıkmakta olduğu gerçeğiyle yüzleşmekteyiz.

Kendi hikâyemde, düne dair dönüp baktığımda aklımda en kalıcı anıların dedem merhum Mahmut Yılmaz'ın etrafında temerküz etmekte olduğunu görüyorum. Kendisi 70'li yılların başlarında Samsun'dan Hollanda'ya işçi olarak göç etmiş bir kişidir. Hatırimda kalan şeyleri ise dedemin yaşadığı yer(ler)e dair anlattıkları oluşturmaktadır. Evvela, Hollanda'ya dair olanlar ve ikinci olarak Kutsal Topraklar, Hicaz'a dair anlattıklarıdır. Dedem 1986 senesinde ilk defa Hacca gitmiştir. O seneki haccı çok iyi hatırlıyorum. Halbuki 1986 yılı, yaşıma itibariyle daha 5 yaşında olduğum bir dönemi ifade etmektedir ve hafızamda dedemlerin hac hatıraları hariç neredeyse o yıllara dair bir şey bulunmamaktadır. Tüm aile yani dedemin Türkiye'de Samsun'daki çocukları ve torunları olan bizler an be an onun Hicaz'dan gelen telefon aramaları ile sürece dâhil olmuş ve hac sonrasında ise yıllarca anlattığı anıları vasıtasıyla hac heyecanını tatmıştık. Burada altı çizilerek üzerinde durulması gereken kelimelerin, “dâhil olmak” ve “tatmak” olduğunu düşünmekteyim. Zira bu tezin omurgasını bu iki kelimenin işaret ettiği mana oluşturmaktadır. “Hac”, Türkiye müslümanları başta olmak üzere tüm dünya müslümanları için, ister “halk dindarlığı” (Parladır, 2010) olarak tarif edilebilecek an'anevi, yani atadan-dededen görme şeklinde öğrenilen İslam'ın, isterse de bireysel çabaya atıfla araştırma-öğrenmeyi, formel yolları salık vermesi ile öne çıkan “kitabi dindarlık”ın (Günay 2006) önem bakımından üst sıralarda yer verdiği bir ibadettir. Hâl böyle iken hac ibadetinin farzıyeti yani dini anlamda yapılabilmesi için gereken şartların varlığı, her dönemde bu ibadeti yerine getirebilenlerin sayısının az olmasına neden olmaktadır. İşte tam da bu durum, yani hac yapanların yapamayanlara nispeten azlığı, bu ibadetin bir anlatıya ve belki de bir başarı hikâyesine dönüşmesine neden olmaktadır. Dedemin anlattıkları üzerinden bizler de sanki kendimizi “orada imişiz” gibi hissediyorduk ve bunu yalnızca o günkü çocuk aklımla ben değil yanımdakilerin de hissettiklerini anlayabiliyor ve görebiliyordum. Bu nasıl

olabiliyordu? Yani Hicaz'da değildik, yaşananları fiziki olarak deneyimle(ye)miyorduk ama yine de sanki “deneyimlemiş” gibi hissedebiliyorduk. Bu düşünce sonraki yıllarda zihnimi fazlasıyla meşgul edecek bir soru(n) olarak belirmişti. Buna benzer durumları yani birinci elden yaşayanı olunmayan olay ve olguların etkileneni olma hadisesine dair pek çok örnek yaşamış, şahit olmuş, duymuş ya da okuyarak öğrenmişim. Bahusus hac meselesi ile alakalı olarak, haccı daha öncesinde fiziki olarak deneyimlememiş insanların anlatılar vasıtası ile kutsal topraklara dair orada bulunmuş gibi bir izlenim ve deneyim elde ettiklerini fark ettim. İşte bu tez tam da bu olgunun “nasıllığı”na dair birkaç cevap bulma, arama iddiasını taşımaktadır. Bu iddiayı taşıyan bu tez bir arayıştan öte değildir.

Türkiye’de “Hac” üzerine çalışmanın en başta gelen zorluğu “herkesin bildiği” bir mevzu olmasından kaynaklanmaktadır. Zaten bu tezin ana motivasyonlarından birisi tam da bu “herkesçe bilinme” mefhumu üzerinedir. Zira hacca giden gitmeyen tüm Türkiyelilerin hac\umre (Mekke\Medine) üzerine söyleyecek fazlasıyla biriktirdikleri\duydıkları şeyler vardır. İşte bu tezin üzerinde durduğu iki ana ayaktan ilkinin bu “herkesçe bilinme” durumu\olgusu oluşturmaktadır. Türkiyeli müslümanlar açısından hac ibadetini bu denli bilindik kılan unsur, hac ibadetini yerine getirenler başta olmak üzere Türkiye Müslümanlarınca haccın kendisine dair anlatıların toplumsal bir hafıza teşkil edecek derecede yoğun ve öğretici olmasıdır. Özellikle dindar bir kültürel ortamda büyümüş bireylerce hac anlatıları tekrara dayalı bir şekilde anlatılmalarından ötürü daha hacca gitmeden hac ibadetine yönelik performe edilmiş bir izlenim uyandırmaktadır. Tez çalışması boyunca katılımcılar ile yapılan görüşmelerde hac anlatılarının bir derece hac deneyimini yaşattığına dair varsayımın fazlası ile paylaşıldığı ortaya çıkmıştır. Özellikle yakın çevre ve akrabalarda hac yapmış insanlardan bu anlatıların dinlenmesinin hem hac ibadetine yönelik bilgilendirme işlevini yerine getirdiği hem de bizatihi hac ibadetine dair iştiağı artırdığı gözlemlenmiştir. Bu noktada literatür taraması olarak hac ve umre ibadeti ile alakalı olarak yazılmış hac ve umre anıları elden geldiğince birincil metinler üzerinden incelenerek temel olarak belirlenen çıkarıma uyan ya da nakzeden hususlar üzerinde durulmuştur.

Tezin üzerinde yükseleceği ikinci ayak ise “sahaya inmek” suretiyle inşa edilmiştir. Sahaya inmekten kasıt ise incelemesi planlanan mekânların yerinde ve zamanında gözlemi, yani “Hac” deneyimidir. Böylelikle Türkiye toplumunun farklı örneklem grupları içerisinde aynı kutsal mekânın nasıl deneyimlendiğine dair, anlatıları üzerinden farklılaştıkları, aynılaştıkları noktalar değerlendirilecektir. Sosyoekonomik ölçütleri değişkenlik içeren grupların, hac ibadetini yerine getirmeye karar vermelerinden, hac kurasının kendilerine

çıkığının anlaşılmasıyla başlayan süreç hac öncesi olarak incelenecektir. Mekke ve Medine'yi kapsayan hac ibadetinin deneyimlenmesi ve bu deneyimin anlatılar üzerinden kültürel belleğe aktarılmasının biçimlendirdiği toplumsal hafıza üzerinde durulacaktır. Böylelikle Türkiye Müslüman kimliğinin önemli bir bölümünü şekillendiren “Hacı” tanımlamasının sınırlılıkları, kapsamı ve bu tanımlamadan hareketle hac anlatıları üzerinden aktarılan hac deneyiminin sosyoekonomik kodlar vesilesi ile nasıl farklılaştığı ve bu farklılığın bizatihi kendisini de şekillendiren bir süreçte nasıl dönüştüğü üzerine, saha çalışmasını da içeren antropolojik bir çalışma yapılmak istenmektedir. Mezkûr bağlamda, 2016 Eylül ayı içerisinde araştırmacının ailesini de kapsayacak şekilde yüksek eğitim (yüksek lisans ve doktora) görmüş sekiz kişiden oluşan akraba kafilesiyle birlikte hac ibadeti özel bir şirket ile yerine getirilmiştir. Bu ekip, hem ulaşılabilirlik hem de sürecin olabildiğince her ayrıntısına vâkıf\dâhil olmasının verdiği kolaylıktan ötürü tezin saha araştırmasının odak grubu olarak belirlenmiştir.

Katılarak gözleme dâhil olarak derinlemesine mülakat yapılan grup 42 kişiden oluşmaktadır. Katılarak gözlem aşamasından sonra yani hac ibadeti aşamasından sonra ise derinlemesine mülakat yöntemi kullanılarak 39 kişi ile de görüşmeler yapılmıştır. Görüşme yapılan insanların 41'i kadın, 40'ı erkektir. Tez boyunca katılımcılar hakkında verilen tüm bilgiler ve ayrıntılar katılımcıların hac ya da umre yaptıkları tarih itibariyledir. Araştırmanın yöntemine ilişkin detaylı bir anlatı katılımcıların özellikleri bölümünde sunulmuştur.

Tez üç ana bölümden müteşekkildir. Tezin metodolojisinin ve içeriğinin farklı açılardan incelendiği ilk bölüm yöntem bölümüdür. Bu bölümün ilk aşamasında incelenecek konu olan “Hac”cın ne olduğuna dair hem katılımcılardan hem de literatürden yardım alarak açıklamalarda bulunulacaktır. Burada literatürden kastedilen ise dini anlamda bir literatürden ziyade hac anlatısı şeklinde eser vermiş olanların çalışmalarıdır. Zira bu tez daha çok antropolojik bir çalışma olma iddiasındadır ve bundan ötürüdür ki bu bölümde haccın dini/gerçek anlamından ziyade haccı deneyimlemiş olanların hacdan ne anladıklarını yakalamayı amaçlamaktadır. Hac üzerine yazmış olanların fikirlerini alarak ilerleyecek ve bunlardan iştirak edilen hac kafilesindeki ve daha sonra yapılmış olan görüşmelerdeki karşılıklarını, paydaşlarını ve farklılaşan tanımlamalarını bulmaya, işaret etmeye çalışılacaktır. İlk bölümün ikinci aşamasında ise “Hac”cın neden çalışılmaya değer bir konu olduğu açıklanacaktır. İlk bölümün son aşamasında da bu konu ve daha çok saha deneyimi dâhil olmak üzere konunun nasıl çalışıldığı kapsamlı bir şekilde olumlu yönleri ve çoğunlukla eksiklikleri de içerecek şekilde paylaşılacaktır.

Kavramsal çerçeveyi oluşturan ikinci bölümün ilk kısmında ise hatırlama, hafıza ve “toplumsal hafıza” üzerine mevcut literatür tartışılmaya çalışılacaktır. İkinci bölümün ikinci aşamasını teşkil eden bölümde ise dünyada ve özellikle ülkemizde son yıllarda toplumsal bellek çalışmalarına artan rağbetin ve sosyal bilim dünyasında artan popülerliğinin nedenlerine ve kısmen de olsa sonuçlarına dair çıkarımlar yapılacaktır. “Olumlu hatırlama” ve “olumsuz hatırlama” diye tasnif edilebilecek kolektif bellek kavramları arasındaki farklara ve son yıllardaki çalışmalarda “olumsuz hatırlama” tarafına kayan ibrenin hac anlatıları vasıtası ile “olumlu hatırlama” tarafına doğru dengelenebilmesi yönünde bir çaba ortaya konacaktır.

Tezin ana gövdesini teşkil eden üçüncü bölümde bir yandan katılımcıların “Hac” öncesi, esnası ve sonrasına dair anlatılarının “hac hâtıratı” olarak niteleyebileceğimiz literatür yardımıyla incelenmesi yapılırken diğer yandan da katılarak gözleme bağlı kalarak araştırmacının birinci elden deneyimleri aktarılacaktır. “Deneyimlerin fenomenolojisi” olarak ifade edilebilecek bu yaşanmışlıklar odaklı aktarımlardan maksat özellikle yaşananlar ve onları yaşayanların hissettikleri üzerindedir. Zira yaşananlar ve yaşantıların hissettirdikleri bir taraftan bakıldığında çok küçük bir nokta gibi gözükmeyle birlikte diğer taraftan bakıldığında aynı küçük nokta, “bir noktadan sonsuz doğru geçer” önermesine atfen pek çok insani hakikatin kavşak noktasını teşkil edecek meseleleri barındırmaktadır. Bir insanın yaşadıkları daha doğrusu hissettikleri işte bu sonsuz insani hakikatin geçiş noktasına işaret etmektedir. Bu kavşak noktasına geçmeden önce genel olarak “Hac” olgusunun kendisi üzerine kısa bir incelemede bulunmak faydalı olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM: YÖNTEM

1.1. HACCIN NE'LİĞİNE DAİR

“Haccın ne”liğine dair olan bu bölümde İslam haccının bir yandan kitabi olarak yani literatüre geçen anlam ve manalarını ortaya koyarken bir diğer yandan katılımcıların gözünden haccın alemlerinde ve anlam dünyalarında neye tekabül ettiği üzerinde durulacaktır. Bu iki yönlü işleyiş ile kitabi yani ilmi olan hac anlamları ile katılımcıların gözünden görünenler arasındaki benzerlik ya da farklılaşmalara işaret edilmek istenmekle birlikte, haccın ne olduğuna dair ilerlerken ilmi olan ile katılımcılar arasında doğru ya da yanlış gibi bir kategorik bir ayrıma gitmeksizin iki yönlü bir kavrayış ile haccın manasına dair haritalandırılma yapılmak istenmektedir. Bu tez dini bir meselenin toplumsal görüngüsünü dini-teolojik olarak değil, antropolojik açıdan inceleme iddiasındadır. Hal böyle iken haccın dini boyutları olsa olsa bu tezin bir mütemmim cüzü olarak değerlendirilmelidir. Bu bölümde haccın ne anlama geldiğini hacca (ve umreye) iştirak edenlerce neye tekabül ettiği, kendileri açısından ne gibi çağrışımlar yaptığı üzerinde durulacaktır. Bu bölüm başta olmak üzere tez boyunca fikri alınan, beyanatta bulunan kişiler öncelikle teze katkı sağlayan birinci derecede, katılarak gözlem ve derinlemesine mülakat üzerinden katılımcılar, sonrasında da dini bir kimlik ya da kişi olmaktan öte hac üzerinde fikirlerini beyan eden araştırmacı ve düşünürlerdir. Din antropolojisi alanında bir çalışma olmayı hedefleyen bu tezin amaçlarından bir tanesi de müslümanların hacca atfettikleri anlam katmanlarının ipuçlarını yakalayabilmektir. Hareket noktası olarak inanç meselesinin bir evrensellik ilkesine veyahut da her bir inancın kendine has olduğu gibi bir peşin yargıya düşmeden takip edilen yolun kendisini götürdüğü yerlere gitmeyi planlamaktadır. Din ve ona bağlı olarak ibadetlerin tarihi serüvenlerindeki çeşitlilik ve farklılıkların performanslara dayalı olduğunu akıldan çıkarmadan var oldukları zaman ve zemini dikkate alarak yorumlanması gerekliliği ortadadır. Zira bu süreklilik ve değişkenliğin kendisi ibadete ve inanca dair bir belleğin oluşmasında son derece önem arz etmektedir (Türker, 2015).

Bu tez çalışmasında Türkiye toplumunda gündelik hayat dâhil olmak üzere hayatın pek çok aşamasına sirayet eden bir olgu olan “İslam Hac”cı toplumsal bellekte olumlu hatırlamaya neden olması açısından incelenecektir. “İslam hac”cı onu yerine getirerek “hacı” vasfı ile anılan insanlar açısından olduğu kadar haccı yerine getiren insanların başta yakın akrabaları olmak üzere yakın çevresinden başlayarak merkezden muhit hattına varıncaya değin etki alanı olan bir olgudur. İşte bu olgunun hacıların yaşadıklarını hikâyeye etmelerinden

başlayarak aktarımlarının toplumsal bellekte olumlu bir hatırlama biçimi olduğu iddia edilerek nesilden nesile insanların hacca motivasyonlarına neden olduğu üzerinden tezin yazarının kendi şahsi hikâyesinde de yerini bulan bir deneyim üzerinden aktarılmak istenmektedir. Hac bireyden başlayarak etkisini toplumun geneline doğru yansıtabilen bir ibadet olarak hem dini anlamda İslami olarak hem de toplumsal anlamda toplumun üyelerine etkileyen bir olgu olarak incelenmeyi hak etmektedir. Dünya üzerindeki diğer canlılardan farklı bir biçimde insan yapmış olduğu davranışlarına anlam ve bu anlam örüntüsü üzerinden bir kurgu oluşturabilen yegâne varoluş biçimi olarak kendisini sergilemektedir. Hal böyle iken din olgusu bu kültürel varoluşun en önemli ve en başta gelen örneklerinden biridir. İslam dini örneğinde kültürel varoluşun en cemiyetli ve katılımlı örneği olarak hac gelmektedir. Hac bir varoluş alanı olarak insanın hem biyolojik anlamda hem de manevi anlamda kendisini ortaya koyabildiği ve başkalarının da iştiraki anlamında bu varoluşu izleyebildiği bir mekân olarak ortaya çıkmaktadır. Hac ibadetinde bireyler kendi gündelik hayatlarındaki rutinlerinden uzaklaşarak neredeyse hac esnası haricinde hiçbir şekilde ve mekânda deneyimleyemeyecekleri bir performans ortaya koyarlar. Hac her şeyden önce İslami anlamda kutsalın tecrübesinin hem bireysel hem de kolektif bir şekilde icra edildiği ve idrak edildiği bir imkânı ortaya koyma iddiası taşımaktadır. Hac ibadetinin bir başka içermiş olduğu imkân ise bireyi gündelik anlamda içinde bulunmuş olduğu tekdüzelikten çıkararak dünyevi olanı aşan bir çıkış yolu sunması olarak iddia edilebilir. Hac bir yandan böylesi devrimci ve bireyi yaşamış olduğu çağın ötesine taşıma imkânını taşıırken bir yandan İslami anlamda bir geleneğe eklemleme olgusunu da ortaya koymaktadır. İbrahimi tevhid inancının müntesipleri olarak hac eden her hacı bu noktadan kendi çağını aşan bir cemaate yani “hacı”lık kurumuna dâhil olmuş olur.

İslam dinindeki hac, yeryüzünde belli bir zaman ve mekânda ibadet maksadıyla yapılan en geniş katılımlı ve kökeni itibariyle de en eski bir araya geliş ismidir (Tagliacozzo ve Toorawa). Hac bir ibadet olarak Kur’an’da Al-i İmran Suresi 97. Ayette gücü yeten her insan üzerinde Allah’ın bir hakkı olarak belirtilmektedir. Hac ibadetine adres olarak Kur’an’da Hac Suresi 22/27-29 ayetlerde “Hicaz Bölgesi” olarak adlandırılan, “Mekke” ve çevresi yani “Arafat”, “Müzdelifa” ve “Mina” işaret edilmektedir. Hac ibadeti için belirlenen zaman ise Bakara Suresi 197. Ayette “Hac ayları” yani hicrî takvimdeki Şevvâl ve Zilkade aylarının tamamı ile Zilhicce ayının ilk 10 günü olarak bildirilmektedir. Bu tarihlendirme itibariyle hacca dair ibadetlerin bu aylarda yapılmasından ziyade haccın şartlarından olan niyet ve ihrama girmenin mezkûr aylar içerisinde yapılmaya başlanması kastedilmektedir.

Zira haccın şartlarından ve en önemli rükünlerinden biri olan Arafat Vakfesi sadece kameri aylardan Zilhicce'nin dokuzuncu günü öğlen namazı vaktinin girmesi ile bir sonraki günün fecr-i sadık vakti arasında yapılması gerekmektedir (Atabey, 2019). "İslam Hac"cı dünya üzerinde katılımcı kitlesinin fazlalığı ile her sene tekrarlanması itibariyle yegâne ulus üstü organizasyon ve bir araya gelişir. Mekke'ye yapılan küresel hac ziyareti hakkında kapsamlı bir şekilde yazmak elbette ki zordur. Bu zorluk, meselenin içerik bakımından bir kişinin üstesinden gelemeyeceği kadar çetrefil ve çok yönlü olmasının yanı sıra ilk defa yazanlardan biri olmanın getirdiği sorumluluk dolayısıyladır. Zira mevzu hac olduğunda insanlık hazinesinden keşfedilecek unsurlar, vecihler olacağı muhakkaktır (Tagliacozzo ve Toorawa). Lügati anlamda bir maksat için yönelmeyi, çaba sarf etmeyi ifade eden "hac" (Kasapoğlu, 2016), ameli ve itikadi düzeyde ise "meratib-i münkeşife-i meşhude veya mutasavvire"ye (Nursi, 2002, s.200) işaret etmektedir. Hayatı boyunca çoğu zaman bulunduğu yerel bağlardan çıkamayan insanlar açısından daha geniş katılımlı bir organizasyona tekabül etmektedir. Varlık alanındaki tüm veçhelerin tek bir zaman ve mekân üzerinden okunmasını sağlama imkânını veren hac ile hacılar bu hadisenin birinci elden tanıklığını üstlenmektedirler (Serdar, 2018).

Hac nihai olarak pek çok hacı ve adayı için kurtuluşu ve hakikati bulmayı da ifade etmektedir (Hammoudi, 2006). Zira insan gibi aciz ve fakir bir varlık "dünya gibi koca, büyük ve gafletle karanlıklı, vahşetli ve hâlî bir haneye girse, ne kadar tedehhüş, tevahhuş, telâş eder" (Nursi, 2000, s.271). Bu nevi haleti ruhiyeden necat yolları aramaya müştak ve duçar olan mahiyet-i insaniyenin "dalaletten neş'et eden ızdırabat ve keşmekeş ve ızdırabattan neş'et eden manevî elemelerden kurtulmaları, bir tek Hâlık'ı tanımakla olur" (Nursi, 2002, s.661-2). "Hac" işte bu tanıklığın ve tanışıklığın zirve-i kemalatının, insanın hem enfüsi hem de afaki arayışlarının sonucu olarak şahsi miraca yükselişin adıdır. Katılımcılardan Ferhat Bey'in (36 Yaşında) tabiri ile,

Nasıl ki miraç ile Peygamber'in şahsi kemalatı kabı kavseynde yani huzur-u ilahide nihayete eriyor ise aynen onun gibi hac ibadeti ile de bir yandan hacca gidenlerin ve bu gidenleri de geldikleri topluluklarda hac edemeyenlerin bir çeşit vekili olarak düşündüğümüzde bütün insanlık namına bir miracına işaret eder. Belki de ondandır ki her edilen duada, kabulüne vesile olsun diye "Hac'da, Arafat'ta, Mina'da kabul edilen dualar zümresine ilhak eyle Ya Rabbi!" diye ekleme yapılır.

Müslümanlar tarih boyunca dünyanın pek çok noktasından Hac yapabilmek üzere Arabistan Yarımadası'nda bulunan Mekke şehrine gitmişlerdir. Mekke'de bulunan Kâbe (Beytullah) ise İslam inancı açısından tevhidi geleneğe atıf yapmaktadır. İslam dini içerisinde pek çok farklı fırkalar olmasına ve bunların bazıları birbirini tekfir ederek, Müslüman

olmadıklarını dahi iddia edebilecek derecede tezat halinde oldukları halde mesele hac ve Kâbe olduğunda ortada birleştiricilik durumu söz konusu olmaktadır. “Ehl-i Kible” tabiri ile Kâbe’nin son kertede İslam düşünce geleneğinde en geniş kapsamlı birleştirici unsur olduğuna işaret edilmektedir. Hac yaşanan hayatın Rab tarafından bir nevi kabule şayan olup olmadığının en üst kurula sunulmasıdır. Sürdürülen hayatın İslami anlamda taçlandırılmasından ibarettir. Hac, hayatı İslam’ın bir cüzü değil bizatihi kendisi kılmanın en makbul yoludur. Hac her ne kadar tekâmül yolculuğunda en zirveye işaret etse de aslında zirve ile yetinmeyip hacdan alınan son bir (teorik) dersin uygulamasını yapmak üzere hac sonrasında dünyaya dağılmaya ve hacda öğrenilenlerin yaşam ile uygulamaya aksetmesi gerekliliğine işaret etmektedir (Serdar, 2018). Hac için gerçekleştirilen hareket ile insan yerleşik düzenlerin beşeriliğinden, dünyeviliğinden kendini çıkararak Rabbani olana yönelişini resmi ve fiili hale getirmektedir. Yoksa hac için yapılan yolculuğun herhangi bir coğrafi yer değiştirmeden farkı kalmaz. İnsan hacca yönelmesi ve oraya gitmesi ile tabir yerinde ise tercihini semavi olandan yana kullanmış olur. Hac ibadeti, tüm hayatı boyunca dünyeviliğin içerisinde çarpınan ve hayatta kalma mücadelesi veren beşer için hac miftahıyla ruhuna açılan pencereden nefes alma, ne için yaratıldığını hatırlama ve bu minvalde hayatında külli değişiklikler yapmaya bir hazırlık imkânı vermektedir (Kasapoğlu, 2016).

Katılımcılardan Emine Hanım’ın (49 Yaşında) hac ve Kâbe hakkında söyledikleri haccın hem şahsi hayat hem de toplumsal katılım açısından önemini ortaya koyacak cinstendir:

Namaz kılarken kibleyi tutturma, ona doğru dönmek namazın sıhhat şartlarından. Hayatımızda da nihai olarak her yapıp ettiklerimizde aklımıza kiblenin simgesi olan Kâbe gelmeli. Yani hac ve umre yapmak ile hayatımıza Kâbe/Hac standartlarını uygulayacağımıza dair bir söz vermiş oluruz Allah’a. Bu sözü hem bireysel olarak veririz hem de iştirak edenlerin toplamı kadar. Ha ne denli uyarız bu sözleşmeye ve standartlara o denli hem bu dünyada hem de ahirette rahat ederiz, mesuliyetten kurtuluruz. Tersini için de geçerli aynı durum, uymazsak başımızdan bela, musibet ne burada ne de ukbada eksik olur. Ben böyle düşünmekteyim.

Hac bir yanıyla İslami/imani olanın diğer yanıyla da seküler yani dünyaya ait olanın bileşkesi şeklinde değişik söylemlerin mücadele alanıdır (Eade, 1991). Hac konusu gündeme geldiğinde ister ilmi düzeyde isterse de gündelik kullanımı itibarıyla her müslümanın zihninde beliren bir anlam bulunmaktadır. Zira topluma mal olan, onu etkileyen bir ibadet olarak haccın çeşitli tarifleri mümkündür. Ali Şeriatî’ye göre (2013, s.23), “Hac, hangi manasıyla anlaşılırsa anlaşılınsın, kendinden Allah’a doğru halkla yapılan bir harekettir. Hac, “müteşabih bir hüküm”dür”. Said Nursi (2002) ise haccı, ibadetlerin en küllisi, insani kemâlat açısından ise en üst, zirve olarak ifade edilmiştir. Bu tespit, havastan avama yani İslam’a dair bilgi

birikimini kitabi olandan gelenek itibariyle önceki nesillerden anane suretiyle edinen sıradan müslümanlara kadar tam olarak ifade edilemese dahi kimi zaman kavli olarak kimi zaman ise hal dili ile ortaya konmaktadır. Katılımcıların en yaşlısı olan Hayriye Hanım'ın (87 Yaşında), mevzuya dair, “hac sizin için ne anlam ifade etmektedir?” sorusuna dair verdiği cevabının girişi hatta cevabın bizatihi kendisi niteliğindeki derin nefes alışışı (ki kendisi Koah hastası olup görüşme boyunca en hislendiği anlar dışında kesik kesik nefes almıştır) bile yeterlidir:

Ah evladım şimdi ben sana ne desem boşuna. Hele sen gittin gördün mü oraları? Gitmedinse ben sana anlatmak ile tarif edemem. Gitti isen de anlatmaya hacet kalmaz zaten. Oralar bir başka.

Hac simgesel düzeyde pek çok ibadeti içerdiğinden ötürü Ali Şeriati haccın bir “müteşabih hüküm” olduğundan yani ilk bakışta anlaşılmasının, idrak edilmesinin zorluğundan bahsetmektedir (Şeriati, 2013). İdrak etmek için bir çaba olarak hac boyunca, haccın hem şahsi âlemlerinde hem de katılımlı bir ibadet olmasından ötürü şahsın çevresi ile sağladığı etkileşimden dolayı hacı adayları kendiliklerine dair anlam katmanlarında keşfe çıkarlar. Dini tecrübenin anlaşılması meselesi antropoloji yazınında önemli bir yer işgal etmektedir. Özellikle antropolojik çalışmalarının merkezine dini tecrübenin anlamını koyan Clifford Geertz (2012) benimsemiş olduğu “idyografik yaklaşım” ile yani tekil olaylar üzerinden yapılan davranışın iç görü ve anlamının anlaşılmasının mümkün olduğunu savlayarak, yorumsamacı antropoloji ekolünün müslüman toplumlara uygulanmasının önünü açmıştır. Geertz'e göre ((2012), insan davranışının hedefini, içeriğini belirleyen ana etmen bu davranışı yapan bireyin ona atfettiği anlamdır. Böylelikle Geertz, eyleyen bir aktör olarak davranışına atfettiği anlamların ancak simgelerin yoğun betimlemesi yoluyla ortaya konabileceğini düşünmektedir. Hacceden kişilerin muhatap oldukları müteşabih hükümler, sembolik ifadeler taşır yani hacıların metafizik âlemle iletişim kurduğu sembolik bir dili vardır (Yel, 2006). Bu sembolik dil, anlatılmak istenen manaların içerisine gizlendikleri şifreli bir dil aracılığı ile hacıların karşısına çıkmaktadır. Mezkûr şifreli dilin anlaşılmasını daha da zorlaştıran bir unsur ise seçilen sembolik dilin iletişim için kendisine sözlerden ziyade hareketleri, eylemleri aracı olarak seçmiş olmasıdır (Yel, 2006). Hac boyunca eylem dili ile oluşturulan sembolik anlatımlarla bezenmiş bir ibadetler çeşidi sergilenmektedir. Hacı bir yandan bu ibadetleri başkaları ve kendi için sergilerken bir yandan da başkalarının sergilediği bu sembolik dilin birinci derecede tanığı ve seyircisi olmaktadır. Bu sergileme ve sergilenme özellikleri nedeniyle hac bir insani varoluş tiyatrosundan başka bir şey değildir. Bu tiyatrodan anlaşılana odur ki Rab, kullarına söyle(t)mek istediği tüm manaları sergilemektedir (Şeriati, 2013). Hac vasıtası ile Allah kullarına, inananlarına, koca bir insanlık tarihinin özeti niteliğinde bir seremoniyi, belirli bir süre zarfında ve belirlenmiş bir mekânda ortaya

koydurmaktadır. Haccın ortaya koyduğu tasvir ile insanlığın varoluş serüveni birbirini tamamlamakta, biri diğerine referans vermektedir. Bu özellikleri itibariyle hac bir bakıma insanlık serüvenine tekabül eder (Kayan, 2016). Bu sergilemede herkes, hem kendi adına tüm bir insanlık tarihini ve dolayısıyla tüm insanlık namına üzerine aldığı “Emanet-i Kübra”yı (Kur’an’ı Kerim, Ahzab suresi, 72. Ayet) fark ettiğini yani bu işin, hamallığın külfetini hissederek birinci elden aktörlüğünü ve başkasına yaptığı şahitlik ile de seyirciliğini ilan eder. Katılımcılardan Duran Bey (26 Yaşında) bu sergileme ve sergileme manasını ihsas eder tarzda Nursi’nin (2004, s.402) “Allah’ın huzurunda eda edilen bir resmi geçide benzeyen hac ibadeti” tabirini kullanmıştır. İlk sahne alan ve kendi hayatını tüm insanlığa bir örnek olsun diye sergileyen tevhid Peygamberi İbrahim (as) sonrası sırası gelen her hacı bu ulvi ve yüksek tiyatrodaki rolünü üstlenir. Bu rol, her bir hacı için hem bir başroldür zira herkes orada bir İbrahim (as) olmaya çabalar hem de diğer rolleri yani hem Hacer hem de İsmail olmaya çalışır (Şeriatı, 2013).

Hac, onu tecrübe edenler için, büyüğü çoktan bozulmuş olan bu dünyanın yeniden asıl hüviyetine kavuşma imkânına işaret etmektedir. Kadriye Hanım’ın (43 Yaşında) tabiri ile,

Hac esnasında sanki tüm insanlık tek bir vücuttan ibaretmiş ve hacda bulunan her hacı bu büyük insanın bir kılcal damarı gibi kendi mahiyet-i insaniye aynasında bu devasa insanın nabız atışlarını hissedebilecek, şahitlik edebilecek seviyeye ulaşmaktadır. Bu nabız atışının bir parçası olmak aynı zamanda bir büyülenmenin de eşsiz fırsatını sağlar. Oturup kafanızı ellerinizin arasına alarak düşünürsünüz uzun uzun, gerçekten bu kadar çok Allah’a inanan var mı yeryüzünde diye...

Bu açıdan bakıldığında, inanan inanmayan herkesin ilgisini çeken bu buluşma ve onun ortaya koyduğu bu imkân, insanlık nev’ine dair bir iftihar vesilesi olmalıdır (Kariç, 2017). İnsanlık tarihinde sadece yarım nefeslik kadar kısa bir zaman aralığına tekabül eden ulus devlet ve modern zamanlar olarak ifade edilebilecek ama etkileri ve kendini pazarlaması ile netice vermeye çalıştığı “hafızasızlaştırma”nın karşısında, hac büyük bir hatırlama etkinliğidir. Bu hatırlama her bir insanın, acizliğinin ve hakirliğinin farkına vararak insanlığın bihakkın şerefli olanlarının hayatlarını tabir yerinde ise ayak izlerini takibe almaktadır (Yıldırım, 2014). Hac ulus devletlerin tüm bu yapay sınırlamaları karşısında insan olduğunun, kul olduğunun, aciz olduğunun adeta hem bireysel hem de nev’i bir hatırlatma anonsudur. İnsan hatırlamalıdır zira kelime kökeni itibariyle biri türüne diğeri de türünün alameti farikasına işaret eden anlamlar bulunmaktadır: “İnsan” kelimesinin “ins” kökü itibariyle insanîyetine ve “nsy” köküyle de ne denli unutkan olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bu denli unutkanlık hastalığı ile malul olan bir varlık olarak insan devamlı

hatırlama ile zihnini canlı tutmalıdır. Yıldırım'a (2014) göre ise hac bu hatırlamaların en külli ve umumi olanıdır.

Bir yerden bir yere gidiş eylemini içeren herhangi bir seyahatin her şeyden önce hac olarak nitelendirilebilmesi için adanmış bir niyetle yapılması gereklidir. İslam haccına odaklandığımızda kutsal yerlere yapılan bu tarz bir seyahatin insanın kendisini uhrevi bir insan, yaratılış gayesi olan kulluk şuuruna ermek üzere yapıldığı ve ardında tüm dünyevi şeylere sırt dönülerek, onlara rağmen yapıldığı, pek çok katılımcının üzerinde özellikle vurgu yaptığı hususlar olarak ön plana çıkmaktadır. Erdoğan Bey (63 Yaşında) evlilik hazırlığı yapan iki evladını geride bırakarak üçüncü kez hacca geldiğini ve evlatlarının “baba bu sefer bari gitme, artık yaşını da aldın ya oralarda başına bir şey gelirse ne yaparız ne ederiz?” sorularına “Allah yoluna gitti ama dönemedi dersiniz” şeklinde cevap verdiğini biraz da olsa mağrurane anlatmıştır. Bu adanmışlık noktasında bakıldığında, insanın sadece mekânsal anlamda yaptığı seyahatler değil hayatında bizatihi kendisinin inandığı kutsal değerlere ulaşmak adına yaptığı tüm çabalar da hac manası altında değerlendirilebilir (Yel, 2006). Hac öncesinde, hac kurasının çıkmasına binaen işlemlerle alakalı birkaç soru sormak üzere gittiğimiz “Mardin Müftüğü”ndeki görevli bir hoca efendi, “günahtan sevaba, gayr-i İslami olandan İslami olan yaşantıya gitmek, yönelmek de hicret sayılır ve inşallah sevab-ı hicrete dâhildir” diye belirtmişti.

Hac teoride, söyleminin içeriği itibariyle, İslami inanç itibariyle tek bir ilaha inanıldığı gibi tüm insanları da ırk, dil, sınıf, statü, cinsiyet vb. ayrımı yapmaksızın bir külli pota olan “abd”likte eriterek ümmet topluluğunun bir üyesi haline getiren, tabir yerinde ise fertlerden müteşekkil bir “insan-ı kübrayı” tarih ve zamanlar üstünde ibadet meydanına çıkararak kutsi bir buluşmadır (Vitray-Meyerovitch, 2011). Katılımcılardan Osman Bey'in (57 Yaşında) tabiri ile, “Orada kim olduğunuzun bir önemi kalmamakta, insan olmak ve kul olmak yegâne özelliğiniz olarak belirlemektir”dir. Fakat uygulamada ise hac daha çok “geleneksel seçkinler” diye tarif edebileceğimiz belirli sosyal statüye sahip insanlar için daha fazla statü getiren (hacı) bir işleve sahiptir. Haccın farziyet şartları, belirli sınıfsal aidiyeti olan insanlara yönelik olması hasebiyle hacca gidebilmek İslam toplumunda sınıfsal bir duruma da işaret etmektedir. Böylelikle hac orta sınıfın statüsünü bir yanıyla sembolize ederken bir yanıyla da onaylama işlevi görmektedir (McDonnell , 1990). Hac hakkında birbirine zıt tanımlamalar bulunabilmektedir. Bayyigit'e (1998) göre, hac bir ibadet şekli olarak, birlikteliğe vurgusuyla geleneksel dini yaşantının en somut örneklerinden biri olarak ferdi olmaktan öte toplumsal bir karakter arz etmektedir. Michael Sallnow (1991) ise hacıların farklı dillere sahip oluşlarının,

İslam'ın bizatihi içermiş olduğu ve dolayısıyla hacca dair ibadetlerin de birlikte yapılmasının birleştirici ve farklılıkları Müslüman kimliği üzerinden birleştirici söylemlerine rağmen ulusal/kültürel farklılıklar ve de mezhebi farklılıkların da devreye girmesi ile ayrılıkları ortaya çıkardığını dile getirerek ve haccın toplumsal boyutuna dair ezberlerin sorgulanması gerekliliğine vurgu yapmıştır.

Hac eşzamanlı bir şekilde toplu olarak icra edilirken her hacının kendi benliğinde yapmış olduğu bir yolculuğa da tekabül etmektedir (Çakmak, 2010). 50'li yaşlara merdiven dayanmış olan Muhammed Bey'in (47 Yaşında) tabiriyle, "Hac bu iki mananın bileşkesidir: Başkalarından hareketle kendini, kendinden başlayarak etrafını anlama, anlamlandırma, anlamlı kılma çabası." Artık hac konusunda olmazsa olmaz eserlerden sayılan Ali Şeriatî'nin "Hac" adlı eserinde hacca alakalı olarak künhüne vakıf olunamayacak derecede zengin manaların bulunduğunu ve ancak hac deneyimine denk gelen bir kişinin onu idrak ettiği konusunda bir çıkarım yapabileceğini dile getirmektedir (2013). Benzer bir yaklaşımı Ayşe Hanım da (50 Yaşında) şöyle dile getirmektedir: "kim ki haccı tam olarak anladığını iddia ediyor onun bu ibadetten hakkına düşen ancak gezip gördükleri ile yedip içtikleridir, fazlası değil." Dolayısıyla hacca iştirak edenlerin mahiyet-i insaniye ayinelerindeki renklerin rengi ile boyanan, kişilerin şahsi özelliklerine göre kişiden kişiye değişiklik gösterebilen kişiler adedince bir hac deneyimi söz konusudur. Haccın ne olduğu konusunda yaptığımız bu küçük gezinti sonrası haccın niçin çalışılmaya değer bir mesele olduğuna dair bolüme geçiş yapabiliriz.

1.2. HACCIN NİÇİN'LİĞİNE DAİR

Hac, Türkiye başta olmak üzere pek çok müslüman toplumda, sadece ibadet yönü ile değerlendirilmekte, toplumsal görünümü ise gözardı edilmektedir. İslami anlamda bir ibadet olmakla birlikte hac olgusunun başta ekonomik, siyasi ve toplumsal boyutları da bulunmaktadır. Bu tez çalışması bağlamında hac ibadetinin yerine getirenler aracılığı ile toplumsal bellek açısından “olumlu hatırlama” olarak kavramlaştırabileceğimiz bir işlevinin de mevcut olduğunu ortaya koymak istemekteyiz. Özellikle “hac hâtratu” olarak ifade edebileceğimiz yaşanmışlıkların aktarımı vasıtası ile dinleyenler üzerinde olumlu anlamda haccetme isteği uyandırmaya yönelik bir durum söz konusu olmaktadır. Bu bölümde hac olgusunun gözardı edilen toplumsal görünümü itibarıyla niçin çalışılmaya değer bir mevzu olduğunun üzerinde durulacaktır.

Hac, dini, kültürel ve sosyopolitik bir fenomen olarak kendisini sergilemektedir (Tagliacozzo ve Toorawa, 2016). Hac ibadeti diğer başka İslami ibadetlerle birlikte “toplumsal hafıza içerisinde gönderme yaptığı çeşitli hususiyetler ile İslami gelenek içerisinde taşıdığı tüm anlamların yanında sosyokültürel olarak da farklı bir çerçeveye dâhil edilmeyi çoktan hak etmesine” (Çakmak, 2010, s.23) rağmen istenilen ve ihtiyaç duyulan düzeyde bir ilgiye kavuşmamıştır. Türkiye özelinden bakıldığında ise her yıl bilfiil hacca gitmeleri itibarıyla yaklaşık 55 bin ila 80 bin insanı doğrudan ve dolaylı yoldan da yüz binlerce Türkiyeliyi etkileyen² böylesi bir hadisenin/olgusunun, farklı vecihleri üzerinden çok disiplinli ve disiplinler arası biçimlerde incelenmesi gerekmektedir. Böylesi bir ihtiyaç mevcut ve zaruri iken hac bir mesele olarak çoğunlukla ameli ve itikadi yönden inceleyen İlahiyat alanlarında yapılan çalışmaların veya Hicaz Bölgesi’ni tarihi ve politik açıdan inceleyen eserlerin konusu olmaktan öteye geçememiştir. Hac mevzusuna dair literatür taraması yapmaya başladığımda karşılaştığımız en büyük zorluk ise, hacca dair yazılanların çoğunlukla benim hedeflediğim perspektifin dışında yani bazen ibadet maksadını yerine getirmek üzere umre/hac yapacaklara ya da bölgeye dair coğrafi, tarihi ve siyasi anlamda bilgi vermek amacıyla yazılmış olan eserlerden ve literatürde “hâtratu” olarak nitelendirilen eserlerin fazlalığı olarak karşımıza çıkmıştır. Halbuki tüm bu yazının arasından “Hac Antropolojisi” olarak nitelenebilecek alana materyal sağlayabilmek ve hâtratların oluşturduğu bilgi yığından nelerin “Hac Antropolojisi”nin ilgi alanına denk geldiğini, hizmet edeceğini

² <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/2020de-haci-adayi-sayimizi-3-bin-artirmanin-cabasi-icindegiz/1549187> Son erişim 11 Temmuz 2020

aramak ve tespit etmek oldukça zor olmuştur. Özellikle son on yılda hac üzerine yapılmış olan tezlerin nispeten adet itibariyle artışı sevindirici olsa da son kertede toplumu ve özellikle gündelik yaşantıyı böylesine derinden etkileyen bir mevzu olarak haccın hak ettiği ilgi ve alakayı en azından ilmi anlamda görmüyor oluşu dikkat çekicidir.

Mevzu hac olduğunda antropolojik bir tanımlama yapabilmek zorlaşmakla birlikte hem yapılan ibadetin içeriği anlamında hem de ona yüklenen/atfedilen anlam(lar) hem de tarihsel süreç itibariyle hacca dair yaklaşım farklılıkları ortaya çıkmaktadır (Morinis, 1992). Bu farklılıklar da kendisini en çok hac üzerine çalışacak olanlara rehberlik teşkil edecek öncül bir kitap eksikliği şeklinde hissettirmektedir. Zira hac üzerine çalışanların, haccın görüngülerinden hangisine öncelik tanımak istiyorlarsa ona uygun bir yöntem kullanmalarından kaynaklı bir değişkenlik söz konusudur. Hac dini bir ibadet/eylem olarak ait olduğu zamana, mekâna ve kültüre göre şekillenmekle birlikte insani öze ya da pratiklere aidiyetinden dolayı antropolojik olarak da incelenmeyi hak etmektedir. Halbuki hac bir konu olarak “Antropoloji Bilimi’nin ilgisini nadiren çekmiştir. Bu çektiği nadir anlarda ise antropologlar haccın etnik veyahut da politik şekli üzerinde daha çok durmuşlar, haccı sadece bu özelliklerin üzerinden değerlendirmeye tabi tutmak istemişlerdir (Bowman, 1985). Hacla ilgili yapılan antropolojik çalışmalar iki ana ekolün etkisinden kurtulamamışlardır. Bunlar bir yanda Durkheimci mekânîk dayanışma modeli olarak nitelenebilecek metot ile diğer yanda Turner’ın “communitas” yöntemidir (Yel, 2006). Durkheimci mekânîk dayanışma yönteminde hem haclardaki hem de hacılardaki farklılıkları gözardı edilerek haccın toplumsal kurma işlevine odaklanılmış ve indirgemeci bir şekilde haccın belirli özellikleri üzerinde bir genelleme yoluna gidilmiştir (Gell, 1975). Turner’ın “communitas” metodunda ise hac, bir olgu olarak kutsal mekânlara yönelik bir seyahati içerecek şekilde ele alınmış, hacceden insanı ise bir “communitas”a ya da bir anti-yapıya dâhil ettiği için hac ibadetinin en önemli boyutunu ferdi tecrübenin oluşturduğunun altı çizilmektedir (Turner, 1969). Antropologlar çoğunlukla hac olgusuna odaklandıklarında, hac olgusunu, ilgilendikleri topluma dair bilindik davranışlarının dışında bir istisna olarak değerlendirmişlerdir (Eickelman, 1976). Bu aslında çok anlaşılır bir duruma işaret etmektedir. Zira her toplumda bhusus İslam toplumlarında her sene yapılan/tekrarlanan bir ibadet olarak hac, iştirak etmeyen büyük çoğunluğa bakıldığından iştirak eden küçük azınlık itibariyle bir istisnaya tekabül etmektedir. Tüm bu hususları ile haccın sonuçları ve etki alanları itibariyle hacceden azınlığı aşan bir etkisi de söz konusudur. İkinci olarak ise, antropologlar çalışacakları konuya ev sahipliği yapacak olan topluluğun her üyesinin yakından tanınabileceği derecede stabil, küçük ve homojen bir topluluk olmaması gerekliliğine inanmaktadırlar (Yel, 2006). Hac üzerine çalışmak, dâhil olunan

topluluğun/toplumların karmaşıklıklarının daha iyi değerlendirilmesine farklı sosyal formasyonlar yoluyla sosyal formların bir tipolojisinin oluşturarak yardımcı olma imkânlarını ortaya koymaktadır. Fakat oluşturulacak tipolojinin imkânı topluluk/toplum nezdinde kabul gören, iletişimi kolaylaştıran bir “dil”e bağlıdır. Burada “dil”den kasıt sadece sözlü iletişimin merkezi olan bir olgu olmaktan öte aynı zamanda seçilen kavramlar ve bunların muhatapta uyandıracığı yakınlık/uzaklık ya da hali ve tavrı da içine alacak şekildeki beden dilidir. Ayrıca sadece kavli olan dil üzerinde dahi antropolojide, dini ibadetlerin dili ve sembolik anlamları üzerinde durulma gereği hissedilmemiştir (Asad, 2002,).

İnsanları tarih boyunca hacca motive eden unsurların sadece dini, uhrevi sebepler olmadığını belirtmek gerekir. Zira politik veya sanatsal sebeplerle ya da sadece meraklarını giderebilmek adına da insanlar hac yapılabilmektedirler (Yel, 2006). Mezkûr sebeplerden merak ise başlı başına motive edici insani bir etken olarak öne çıkmaktadır. İslam söz konusu olduğunda ise hem Müslüman coğrafyasında hem de dünyanın dört bir yanından müslüman olsun ya da olmasın, “Hicaz Bölgesi”nde yürürlükte olan ve Hicretin 9. senesinden beri uygulanan gayr-i müslimlerin “Kutsal Topraklar”a girişinin yasaklanmasından ötürü hac oldukça rağbet edilen bir deneyim haline gelmiştir. Abdulkader Tayob'a göre Mekke, Güney Afrikalı Müslümanların yeni evlilikleri için çoktan popüler bir balayı merkezi haline gelmiştir (aktaran Buitelaar, 2015). Marjo Buitelaar ise Mekke'nin Disneyland'den daha sihirli bir mekân olduğunu belirttiği makalesinde, Mekke'yi yeni globalleşmenin yani bir tarafıyla dindışı olarak seküler diğer tarafıyla da dine dair olanın alışveriş potasında eritildiği yeni merkezi olarak nitelendirmektedir.³ Buitelaar'a (2015) göre tarih ve coğrafya itibariyle İslam'ın doğuş ve yayılış mekânlarında yaşamayan özellikle Avrupa ve Amerikalı Müslümanlar açısından haccın konsantre bir “İslam101” eğitim hizmeti sunduğunu dile getirmektedir. Buitelaar (2015), “Kutsal Topraklar” deneyiminin, “11 Eylül” saldırıları sonrası yükselişe geçen İslamofobinin müslüman topluluklarda ve özellikle yeni nesillerde “gerçek İslam nedir?” sorusuna cevap niteliğinde Müslümanlıklarını keşfetme ve onu inşa etme adına eşsiz bir öğrenim deneyimi olma imkânına sahip olduğunu iddia etmektedir.

Mekke başta olmak üzere Kutsal Topraklar, Müslümanlar için tarih boyunca hep bir cazibe merkezi oluşturmuştur. Modern'e dair olanın yükselişi ile kutsal alanlar, Eade ve Sallnow'un (1991, s.15) hac ziyareti ile alakalı olarak “dini ve laik söylemleri yarıştırmak için bir arena” nitelmesine uygun bir şekilde seküler olanın bir taraftan yerildiği diğer yandan ise

³ <https://www.rug.nl/news/2014/12/hajj-global-interactions-through-pilgrimage?lang=en> Son Erişim 11 Temmuz 2020

yeniden üretildiği mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kutsal, hac manasının mütemmim bir cüzü olarak her daim arz-ı endam etmektedir. Zira haccın nihai hedefinde dünyevi olan yani dünyaya ait olan üzerinden uhrevi/aşkın olanla irtibat kurabilmek, kendi insani dünyasının fâniliğinden ebedi olana geçiş/arayış olarak değerlendirilebilecek bir çaba yatmaktadır (Yel, 2006). Buitelaar'ın (2015) iddiasına göre ise “kutsal” her zaman hac başta olmak üzere din ile alakalı olan tüm antropolojik çalışmaların merkezini teşkil etmektedir. Kutsala yönelik bir yolculuk olarak hac, öncesi ve sonrası olmak üzere hacıların hayatlarını tam anlamıyla iki farklı yaşam olacak şekilde bölmektedir (Buitelaar, 2015). Günümüz Türkiye'sinde “hacdan sonra yepyeni bir insan oldum” (Kamil 59 Yaşında), “artık aynı hataları yapmak yok” (Şamil 54) ve “hac ile eski Kezban öldü, yeni biri var şimdi” (Kezban 46 Yaşında) gibi duymaya alışık olduğumuz cümlelerin açılımlarını keşfetme babında hacıların hayatları, yolculuğa başlamadan “önceki benlikleri” ile döndüklerinde “dönüştükleri benlikleri”, günlük sosyal ve kültürel yaşam dünyaları, yaşadıkları modern hac ziyaretine dair kişisel hikâyeleri, dindarlıklarına, sosyal kimliklerine ve öz-kimlik referanslarına, alışkanlıklarına nasıl etki etmekte oldukları sorulan sorulardan bazılarıdır. Ve tüm bunların üzerinde kendilerine dair yaşadıkları/biriktirdiklerinin ne kadarı tam anlamıyla kendilerinin ne kadarı o güne değin kendilerine hac hikâyelerinin anlatıcılarına ait sorusu can alıcı bir biçimde ortada durmaktadır (Buitelaar, 2015).

Hac antropolojisi olarak tabir edebileceğimiz çalışmalar ile insanların hac deneyimine dair yaşadıkları kadar bu deneyimi nasıl anlamlandırdıkları ve çıkarsadıkları bu anlamların hem kendi dünyalarında hem de hac anlatılarında nasıl yer edindiklerine dair izlekler oluşturulmalıdır. Oluşturulan bu izlekler sayesinde anlatıların aktarıldıkları insanlardaki hac olgusunu nasıl etkiledikleri ve insanların bu olgu karşısında takındıkları tavrın müslüman kimliğinin inşasındaki rolü üzerinde durulmalıdır. Zira hac üzerinde çalışan biri olarak iddia ediyorum ki Türkiye müslüman kimliğinde haccın belirleyici ve yönlendirici etkileri bulunmaktadır. Özellikle kültürel anlamda İslami bir ortamda büyüyen insanlarda bu etki oldukça gözlemlenebilir düzeydedir. An'ane suretiyle kazanılan İslami kimliğin ana bileşenlerinden olduğu düşünülen hac ve anlatıları, antropolojik bir açıdan değerlendirilerek sosyal bilimlerin hizmetine sunulmalıdır.

1.3. HACCIN NASIL'LIĞINA DAİR

1.3.1 Sahada Olmak

Haccın öncelikle katılımcılar üzerinden ne anlam ifade ettiğini dile getirdikten ve sosyal bilimler açısından ve özellikle de antropolojik açıdan hangi vasıfları yüzünden incelenmeğe değer olduğunun açıklanmaya çalışılmasının ardından, haccın bu tez özelinde nasıl çalışıldığına dair serdi kelimeler etmek ihtiyacı hasıl olmaktadır. Her şeyden önce yapılması gereken çalışılacak konunun daraltılmasının gerekliliği idi. Zira konunun nasıl çalışılacağı mevzusu, araştırma problematiğine denk gelen hayati önemi haiz bir soru olarak ortada duruyordu. Ve bu soruya dair cevap kadar sorunun kendisi de çalışmanın güzergahını ve seyrini fazlasıyla etkileyecekti. Konunun daraltılması hem soruya hem de cevaba dair bir kısıtlama yani, mevzuya nasıl yaklaşılacağını ve mevzunun hangi ucundan ele alınacağını ortaya koyacaktı. Tüm bu güçlüklerle ilgili kendi cevabımı, deneyimin kendisinde bulacağımı biliyordum. Fakat bilmek yüzleşmek zorunda kalacağım zorluklara dair endişelerime engel olamıyordum. Sahada olmak, problem olarak belirlenen şeyin ne olduğuna dair cevapları da ihtiva ediyordu. Bu mevzu zihnimde yer edecek şekilde önce 9 kişilik yakın akrabalarından oluşan bir grup ile 2014 senesi Ocak-Şubat sömestr tatili içerisinde 8 günlük bir umre ibadeti için Mekke ve Medine'ye gittim. Sömestr tatiline denk gelmesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) Milli Eğitim personeli ve öğrencilerine dair indirimli umre yapılması için sağladığı imkânlar neticesinde umre için kalabalık sayılabilecek bir ortamda bhusus lise öğrencilerini kapsayacak şekilde alanda bulundum. Sonrasında 2016 yılında yine ailemden oluşan 8 kişilik bir grup eşliğinde hac ibadetini yerine getirdim. Ve son olarak da 2018 Nisan ayı içerisinde 14 günlük bir umreyi annem ve babamla birlikte eda ettim. Sahada olmaktan kastettiğim manayı ifade edecek şekilde 2 sene aralıklarla 3 defa kutsal topraklarda sırasıyla 8, 31 ve 14 gün olmak üzere toplamda 53 günlük bir saha deneyimim oldu.

1.3.2 Katılımcıların Özellikleri

Saha deneyimi sırasında katılarak gözlem ve derinlemesine mülakat yöntemi ile 42 kişi ile görüşülmüştür. Hac sonrasında ise 39 kişi ile derinlemesine mülakat yapılmıştır. Toplamda görüşülen 81 katılımcının 41'i kadın, 40'ı ise erkektir. Tez kapsamında görüşülen katılımcılara dair olan bilgiler katılımcıların hac ya da umre yaptıkları ilk seneye ait bilgilerdir.

Kadın katılımcılardan 10'u herhangi bir örgün bir eğitim almamıştır. 8 kadın katılımcı ise ilköğretim ve orta okul düzeyinde bir tahsil yapmış, 9 kadın katılımcı lise eğitimi almış ve son olarak 14 kadın katılımcı üniversite eğitim seviyesine sahiptirler. Gelir durumuna

baktığımızda ise, 17 kadın katılımcının herhangi bir geliri yok iken (yani ya eşleri ya da hayatta olan anne-babaları ile yaşamaktadırlar) 4 kadın katılımcı ise vefat etmiş eşinin emekli maaşını almaktadır. 6 kadın katılımcı kendilerine ait bir emekli maaşına sahiptirler. 14 kadın katılımcı ise aylık 3000 TL ve üzeri gelire sahip durumdadırlar.

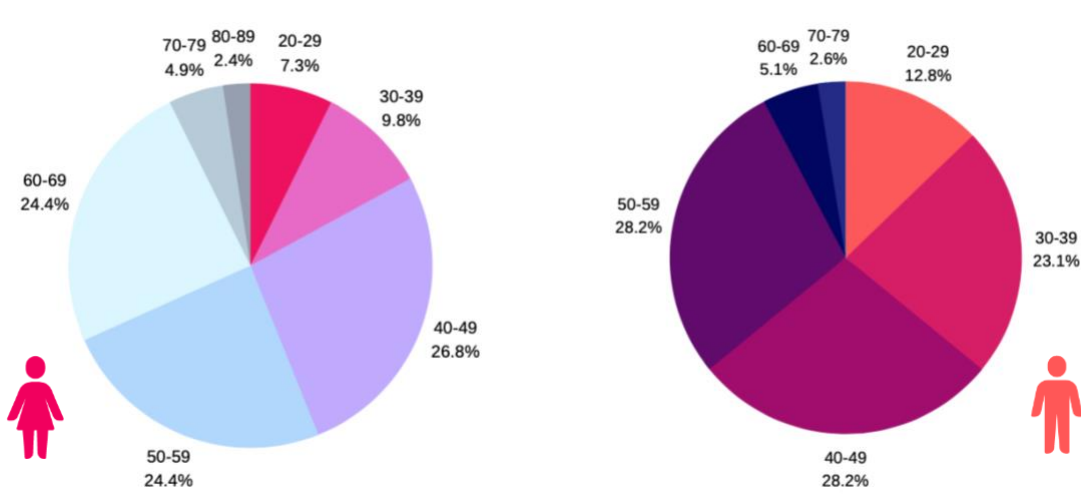
Kadın katılımcılardan 4 tanesi görüşme yapıldıkları esnada hac ibadetini yerine getirmemişken 1 kadın katılımcı 2 kere hac yapmış ve 36 kadın ise bir defa hac ibadetini yerine getirmişlerdir. Umre durumuna bakıldığında ise kadın katılımcıların 10 tanesi daha önce hiç umre yapmamış iken 14 kadın katılımcı 1 kere, 5 kadın katılımcı 2 defa, 6 kadın katılımcı 3 kez, 2 kadının 4 defa, 3 kadının 5 kere ve 1 kadın katılımcının da 7 defa umre yaptığını görüyoruz. Evlilik durumları açısından ise 36 kadın katılımcı evli iken 5 kadın katılımcının bekar (yani hiç evlenmemiş) olduğu görülmüştür.

Erkek katılımcıların eğitim durumlarına bakıldığında 1 kişinin örgün eğitim almadığı, 7 erkek katılımcının ilkokul ve orta okul düzeyinde tahsil yaptığı görülmüştür. 9 erkek katılımcının lise düzeyinde, 24 erkek katılımcının ise ön lisans ve lisans düzeyinde bir eğitime sahip olduğu görülmüştür. Gelir düzeylerinde ise 6 erkek katılımcının aylık 3bin TL ve altında bir gelirin olduğu söyleyebiliriz. Yalnız burada önemli bir nokta olarak bu 6 kişiden 4'ü 2005 ve öncesinde hacca gittikleri için verilen gelir düzeyi verileri gidilen seneye ait olduğudur. Sadece 2 kişi 2010 ve sonrasında hacca gitmişlerdir. 31 erkek hacı aylık 3 bin TL ve üzeri gelir elde etmektedirler. 3 kişiden birisi hacca gidiş dönemleri 1990 öncesine dayandığından ve 2'si ise vefat etmeleri dolayısıyla gelir düzeyleri bilinmemektedir.

Erkek katılımcılardan 4 kişi hacca hiç gitmemiştir. 29 erkek katılımcı 1 defa, 3 erkek katılımcı 2 defa, 3 erkek katılımcı 3 defa ve 1 erkek katılımcı ise 7 defa hac yapmış durumdadır. Hacca 7 defa giden erkek katılımcı ilk haccını 1979 yılında yapması ve o yıllarda karayolu haccı ile gidilebilen hac taşımacılığı yapan bir otobüs firmasında muavinlik olarak çalışmasından ötürü bu denli çok gidebilme imkânı elde etmiştir. Umre yapan erkek katılımcılara baktığımızda 5 erkek katılımcının hiç umre yapmamış olduğunu görmekteyiz. 10 erkek katılımcı 1 defa, 5 erkek katılımcı 2 defa, 6 erkek katılımcı 3 defa, 4 erkek katılımcı 4 defa, 6 erkek katılımcı 5 defa, 1 erkek katılımcı 6 defa ve 3 erkek katılımcı ise 7 defa umre yapmak üzere Hicaz Bölgesi'nde bulunmuşlardır. Medeni durum noktasında erkek katılımcılardan 5'i bekar iken 35 erkek katılımcı evlidir. Katılımcıların özelliklerini gösteren grafikler aşağıda gösterilmiştir. Katılımcılara dair detaylı bilgiler ise EK-1'de verilmiştir:

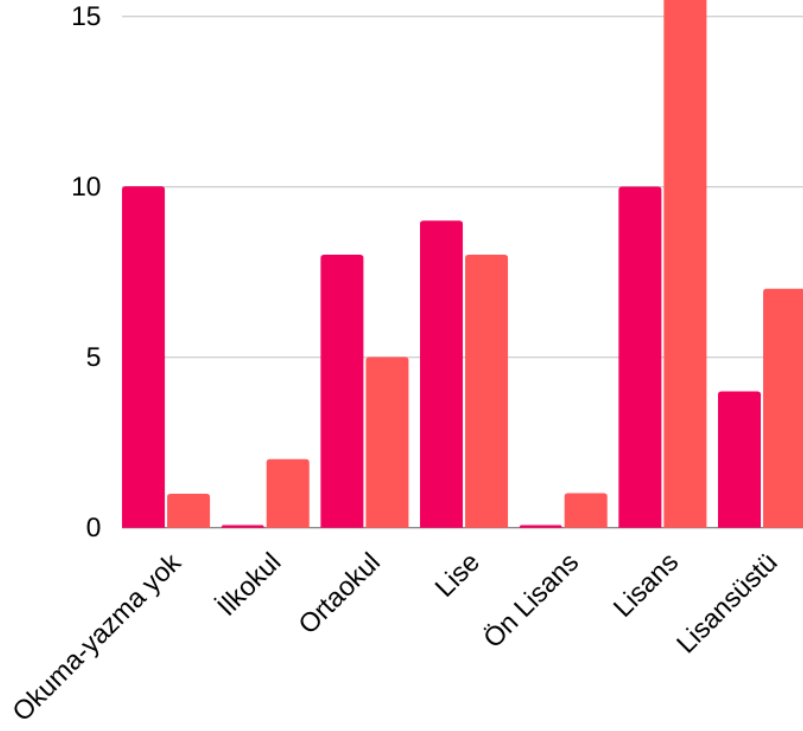
Şekil 1. Cinsiyet dağılımı

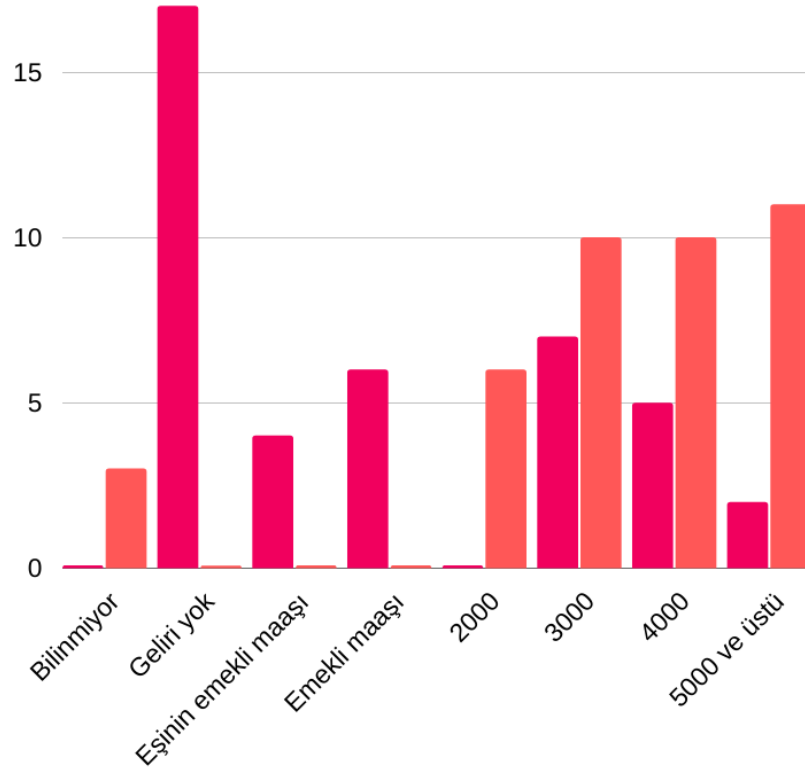
Şekil 2. Hacca ilk gittiği yaş

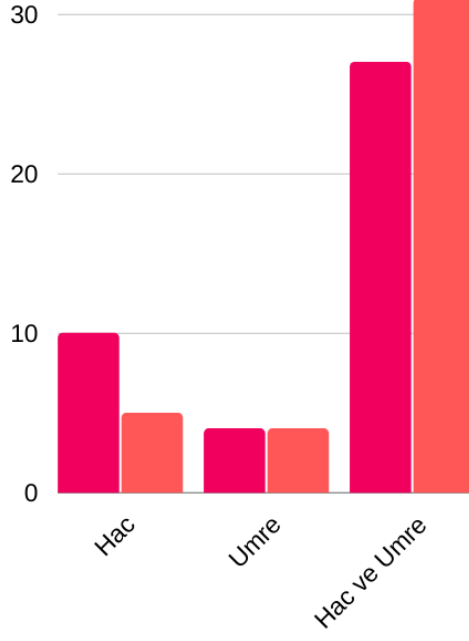
Şekil 3. Medeni hâl

Şekil 4. Eğitim durumu

Şekil 5. Gelir düzeyi

Şekil 6. Hac ve Umre ziyareti sayısı

Saha öncesi, saha esnası ve özellikle sonrasında öncelikli amacım, ibadet maksadıyla gidilen kutsal topraklarda bulunan katılımcıların (umreci ve hacıların) davranışları (özellikle de ibadetleri) ile kimlikleri yani kendilerini nasıl tanımlıyorlarsa, bu tanımladıkları hususlar arasında var olan ya da benim var olduğunu düşündüğüm, temel olarak kurguladığım bağtıların ortaya çıkarılması, keşfedilmesiydi. Fakat bu çabanın kendisi, kendi adıma fazla iştiyak verici ve heyecanlandırıcı daha doğru bir ifade ile motive edici gelmiyordu. Dönüp dolaşıp kendimi, zihnimi aynı ve de oldukça sıkıcı bir yerde buluyordum. Hac ve umre gibi kutsal topraklar deneyimine dair sorgulamalarımda görüşmecilerimde hissettiğim o ilk intibahı kendimde bir türlü yaşayamıyordum. Bunun nedenlerine dair sorgulamalarım oldu. Görüşmecilere sorduğum aynı soruları kendime soruyor ve aldığım cevapların neredeyse tıpatıp aynılığı karşısında hem şaşırıyorum hem de cevaplamaktaki heyecanı soru soruyor olmamda neden hissedemediğime dair soruya takılıp kalıyordum. Uzun bir süre bahsini ettiğim noktadan ileriye geçemedim. Sonrasında ilk hareket ve nihai varış olarak takılıp kaldığım meselenin/noktanın kendisi üzerinde düşünmeye başladım. Yani sorularına muhatap olanların -kendim dâhil olmak üzere- cevaplarındaki aynılığın bizatihi kendisini problem olarak belirledim. Sonrasında bu aynılığı üreten sebepler üzerinde durdum. Ama her şeyden önce en iyi tanıdığımı düşündüğüm kendimin cevabı üzerine eğildim. Zira vermiş olduğum cevabı, benim kıldığımı düşündüğüm unsurlar değerlendirilmeli ve başka katılımcılar ile

karşılaştırılmalıydı. Bu karşılaştırma sonrasında verilen cevapların ortaklığına dair yaş, cinsiyet, eğitim durumu, sosyoekonomik durum vb. anlamlı paydaşlar bulunmamaktaydı. Bir ortaklık söz konusu ise bu sadece kültürel ortam yani hac ve umre ibadetinin kıymetli, makbul sayıldığı ve içinde yetiştirildiğimiz çevreler idi. Bu bulgu sonrasında şahsi hayatımda hac ve umre düşüncesinin ilk olarak karşıma çıktığı, onunla tanıştığım anı, olayı hatırlamaya çalıştım. Ve bu hatırlama olayının kendi hikâyemde 5 yaş gibi çok erken bir döneme tekabül ettiğini fark edecektim. 1986 senesinde dedem ve anneannemin hacca gidişlerini net bir şekilde gözümün önüne getirebiliyordum. Bu netliği neye borçlu olduğumu, sonrasında hafıza/hatırlama üzerine yapacağım okumalar ile öğrenecektim. Keşfedeceğim olgu, hafızanın/hatırlamanın toplumsal bir olgu olduğuydu. Bir kereliğine yaşanan bir olay, anılar vasıtasıyla daha doğrusu daima anıların derhatır edilmesi vasıtasıyla ilk günkü tazeliğinde, yaşanmış gibi akılda tutulabiliyordu ve böylelikle o günlerde sadece 5 yaşlarında olan ben, o günlere dair başka yaşanmışlıkları zar zor hatırlayabiliyorken bahusus hacca dair dedemlerin tüm yaşanmışlıklarını yani onların anlatışlarını (rahmetliler her anlatışta yaşadıkları olayları aynı heyecana girerek anlatırlardı) gözlerimin önünde canlandırabiliyordum. Benim açımdan bu vardığım sonuç gayet zihin açıcı yerlere varacaktı. Diğer katılımcılara kendime dair keşfettiğim bu olguyu paylaştığımda, onların da çoğunluk arz edecek şekilde aynı süreçlerden geçtikleri ortaya çıkmaktaydı. Böylelikle ilk baştaki belirlediğim öncülümü değiştirmek ve araştırma mevzumu bizatihi haccın kendisine değil, toplumsal hafızayı oluşturan bir olgu olarak hac deneyiminin aktarılması imkânını veren hac anlatılarına çevirdim. Ve öncülümü, “ilk defa kutsal toprakları deneyimleyecek olan kişilerin hac anlatıları vasıtası ile kendi fiziki deneyimlerinin çok öncelerinde hac/umre anlatıları aracılığıyla bu deneyimi kısmen gerçekleştirdikleri” şeklinde revize ettim. Bu öncülümü çalışmam boyunca test ettiğimde genel olarak doğrulandığını gördüm; nitekim tez içerisinde buna dair birçok veri ve anlatı paylaşılacaktır.

Hem sahada hem de öncesi ve sonrasında katılımcılarla yapılan görüşmelerde katılımcıların anlattıklarına bakıldığında yaşadıklarını salt kronolojik bir sıralama ile anlatmadıkları dikkat çekmektedir. Yaşananlar yaşadıkları sıra ile değil daha çok “sıçramalı bir “geçmişlik sunumu” (*representation of pastness*)” (Tonkin, 1995, s.48-9) şeklinde anlatılıyordu. Dinleyici ve tez sahibi olarak anlatanların bu şekilde yaptıkları aktarımlara tam da “neyi, nasıl hatırlıyorlar ve neden?” sorularımın cevabını teşkil ettiklerinden dolayı müdahalede bulunmadım. Zira katılımcıların anlatacaklarını, aktaracaklarını nasıl yapılandırdıkları, nelerden bahsetmeyi tercih ettikleri ya da etmedikleri, anlattıkları şeyin

kendisi kadar anlam ifade ediyordu. Tüm bunlara ek olarak bir de vücut dilleri, oturuş pozisyonları, konuşurken takındıkları hareket ve davranışları (bahusus el işaretleri ve yüz mimikleri) ve ses tonları, nefes alış-verişleri aktarılan mevzu kadar veri olarak değer arz etmekteydi (Geertz, 2012). Tüm bu hususlara karşı sadece dinleyici olarak müdâhil oldum.

Araştırma yapanın kimliği, araştırmanın yönünü, sürecin sıhhatini ve sonucunu en doğrudan etkileyen unsurlardandır (Türker, 2015). Kendi adıma sahada bulunduğum anlar, kendiliğim üzerine en fazla kafa yordüğüm zamanlardı. Bu iki sebepten ötürüydü. Biri haccın kendisi insanın zaten dünyadaki yerini, nedenliğini ve niçinliğini yani kısmen de olsa kimliğini sorgulama eylemini derinlemesine yapmasını salık veren bir ibadet olma özelliğine sahipti. İkincisi ise yapılacak olan antropolojik araştırmanın katılımcılara sunumu, takdimi noktasından hem ilmi hem de ahlaki açıdan böylesi bir gereklilik mecburiyeti hasıl oluyordu. Özellikle katılarak gözlem yaptığım aşamalarda kendiliğimi başkalarına yani muhatap olduğum katılımcılara sunduğum anlarda bu yorucu bir eylem haline geliyordu. Zira bir katılımcıda müspet neticelenen çözüm başka birinde ketumluk ya da farklı bir sorunu ortaya çıkarıyordu. Zira muhatapların beklentileri birbirlerinden farklılaşıyordu. Yani tüm katılımcılarda müspet netice veren masa başı yazılmış bir reçeteden ziyade katılımcı endeksli bir çözüm bulunması gerekiyordu. İşte tam da bu anlarda Erving Goffman'ın (2015) "kimlik kiti" kavramı imdadıma yetişerek çok katmanlı deneyimlediğim sosyal rollerimden biri katılımcı ile yaşadığımız süreci daha sahici ve samimi kılıyordu. Elimden geldiğince dinleyici olarak katıldığım bu anlarda kimi zaman katalizör nev'inden bazı paylaşımlar yapmam gerekiyordu. Mesela, yaşça benden büyük bir katılımcıya dediklerini onaylar nitelikte baş sallama işareti ile verdiğim onayların yetmediğini fark ettiğimde, "evet Hacı abi", "ne de güzel ifade buyurdunuz" nevinden onaylamalara gitmem mevcut diyalogumuzun içtenlikle devam edebilmesini sağlamıştır.

Demografik olarak yaş, cinsiyet, sosyoekonomik durum ve meslek gibi veriler ele alınan konuya ait örnekleme dair araştırmacıya bir kontrol hakkı/gücü sağlamaktadır. Fakat antropolojik yaklaşım daha geniş bir çeşitliliğe bağlı etkileşim fazlalığı gerektirdiğinden hac kurası sonucu belirlenmiş yani kendimin belirlemediği katılımcılarla görüşmek, yapılan alan araştırmasına dair ortaya çıkabilecek yanlılık sorununu hem azaltma hem de düzeltme noktasında araştırmacıya olanak sağlamaktadır (Türker, 2015). Özellikle burada üzerinde durulması gereken mevzu, yapılacak en mükemmel araştırmanın dahi hatadan, kusurdan hali olmadığına daha en baştan kabulü ile bunu en aza indirgemeye dair girişilmiş bir çaba olduğu gerçeğidir. Aydınlanma sonrası ortaya çıkan doğa bilimlerinin kesinlik ve bilimsellik

iddialarına öykünen sosyal bilimlerin pek çok dalı gibi antropoloji de bu akıma ilk başlarda ayak uydurmuş ve birçok Tanrısal saptamalarda bulunmaktan geri kalmamıştır. Fakat bhusus 1960'lar sonrası post-modernist anlayışın ivmelenmesi ile antropoloji daha insani bir boyut olan hata, eksik yapma hakkını her daim saklı tutmuş daha doğru bir ifade ile peşinen kabul ve ilan etmiştir. Bu saptama yani nesnel bir bilimsel yaklaşımın olmadığı ve sosyal bilimlerin hepsinin yekdiğerine eşit bir değerde olduğuna dair bir fikir çokluğu aslında “ağzı olanın fikir beyan ettiği” özel görüşler çeşitlemesini ve bilginin sosyal bir inşa olduğunu gerçeğinin farkındalığıyla, üzerinde tartışılan bir mevzu olarak “nesnellik”in daha geçerli bir anlayışa ulaşmanın çok daha çoğulcu, birbirinin eksikliğini, göremediğini giderdiği yapılar kurarak yeninden yeniye sosyal olguların değişmelerinden, stabil kalmamalarından mütevellit bitmez bir uğraş halinde olmasındandır (Gulbenkian Komisyonu, 2000).

1.3.3 Etnografi ve Dil

Antropoloji için hayati öneme sahip etnografi, insana dair bilginin içeriden bildirilmesidir. Yani yazma durumunda olunan olgunun deneyimine dayanmaktadır. İnsan topluluklarına ait olan hayat bilgisinin yaşanarak yazıya dökülmesine etnografi adı verilmektedir (Atay, 2016). Afaki malumatlar gerçek deneyimler eşliğinde süzgeçten geçirilmeden ya da elekleriyle elenmeden elde edilen sonuçlar antropoloji ilmi açısından değersizdir. Yapılacak antropolojik bir çalışma için olabildiğince araştırmacı ve muhatap olunacak insanlar arasındaki ilişkinin birincil düzeyde ve direkt olması beklenmektedir. Zira her bir dolaylama sonrası elde edilen bilginin sıhhati şüpheli duruma düşmektedir. Araştırmacı ile katılımcı insanlar arasındaki ilişkiyi direkt olma halinden dolayı hale getiren etmenlerin başında ise araştırmayı yapacak kişinin katılımcıların dilini bilmemesi ya da o dile hâkim olamaması gelmektedir (Gamson, 1991). Elbette burada dilden kasıt yalnızca formel anlamdaki lisan (burada Türkçe) değil, katılımcıların anlam dünyasını dokuyan lehçe (idiom) ve lisanın metafor, deyim, özdeyiş, benzetme vs. gibi incelikli unsurlarını barındıran özelleşmiş formunu da kapsayan geniş anlamda bir “dil”dir. Dolayısıyla bu anlamda, tüm saha araştırması boyunca lehime kolaylık sağlayan unsurların başında katılımcıların dâhil olduğu bu geleneksel ve dini kavram ve mefhumların başat unsur olduğu “dili” kullanabilmem gelmekteydi (Ricoeur, 2016). Zira hem sahada yaptığım hatalara neden olma anlamında hem de bu hataları telafi etme manasında kullandığım dil çok önemli bir işlev görecekti. Sahada muhatapların dünyasına girişi sağlayacak olan bir kelime ve kavrama yüklenilen değeri paylaşacak ya da anlayacak derecede “içeriden” olabilmem aynı zamanda dili paylaşmam demektir. Antropoloji yazınında “içeriden” (*insider*) ve “dışarıdan” (*outsider*)

olma mevzusu üzerine çokça yazılan mevzuların başında gelmektedir (bkz. Clifford, Marcus, 1986; Geertz, 1973; Abu-Lughod, 1991; Bruskin, 2019; Turner, 1985). Bu çalışmaya konu olan alan, araştırmacının kültürel anlamda yaşamını içiresinde sürdürdüğü ve “ben”ini ait olduğu alanı aynı zamanda anlama ve anlamlandırma çabasıdır. Yaş itibariyle yani biyolojik etmenler ile katılımcılarının çoğundan genç olarak dışarıda (*outsider*) kalan ben hac mevzusu hakkında kullanmış olduğum dil ile hem kelimelerin ve kavramların hem de anlam dünyasına erişebilmem adına katılımcılar ile aynı dile mensup yani içeriden (*insider*) oluyordum. Durumum Dilşa Deniz’in (2014), Arnold Van Gennep’in “liminallik” kavramından hareketle kendisinde de benzerlik arz eden içeridenlik ve dışarıdanlık sınırlarının sürekli değişimine işaret eden “sürekli liminallik” (*continual liminality*) olarak adlandırdığı ve yaşadığımız sürecin bir yandan öznesi iken eş zamanlı ve art zamanlı bir şekilde de nesnesi olduğumuzu dile getirdiği durumdur. Zira günümüzün iç içe geçmiş yaşantısı dâhilinde ne saf “içeriden”likten (*insider*) söz edilebilir ne de yüzde yüz “dışarıdan”lıktan (*outsider*). Bu noktada, durumu tam anlamıyla ifade eden kavramsallaştırma Abu Lughod’a (1991) ait, “*halfie*”dir. Bazen öznesi, bazen de nesnesi olarak varlık bulduğumuz bu sosyal inşada, aidiyetlik anlamında yüzde yüzlük bir içeridenlik veyahut dışarıdanlık durumu çoktan aşılmış olacağından ötürü yönteme ait bir sıkıntı arz edecek olan içeridenlik artık bir tarafgirlik ilişkisi olarak okunmamalıdır (Deniz, 2014).

Antropolojik çalışmalarda din olgusu, katılımcıların yaptıkları ibadetlere atfettikleri anlam açısından incelenmektedir. Dolayısıyla, din antropolojisinde, inanç kavramının evrenselliği ya da özgüllüğü söz konusu edilmemektedir. Popüler anlayışta tarihsel seyri göz ardı edilerek, yapılan ibadetlerin hem biçim hem de içerik açısından değişmedikleri düşünülse de uygulamada farklılıklar her daim olmuştur. Bu farklılıkları tarihsel bağlam içerisinde anlamlandırıp değerlendirmek gerekmektedir. Zira ortada nesilden nesile kültürel olarak aktarılan canlı bir anlam dünyası ve bir bellek vardır (Türker, 2015). İbadetler ve başta hac ibadeti sosyal hayattaki boşluklar olarak değerlendirebileceğimiz zamanı ölçmemize imkân sağlarlar. İbadetler farklı coğrafyalara yayılmış Müslümanlar için, miladi takvim gibi tektipleştirici bir zaman uygulamasının olmadığı devirlerde, ibadet zamanları (hac mevsimi gibi) yaşanan dünyayı işlevsel olarak birleştirici vazife görürler. Tez çalışması boyunca elden geldiğince “herkesin bildiği” bir mevzu olarak hacca dair neyin neden yapıldığını “ben zaten biliyorum” yaklaşımı ile, hacca dair pek çok önem arz eden hususun gözden kaçırılma riski ile yöntemsel olarak mücadele etmek zorunda kaldım. Bu sorunlarla, muhataplarıma

aptalca ve basit gelebilecek sorular sorarak, yaptıkları eylemlerin nedenlerine dair ipuçları yakalayarak baş etmeye gayret ettim (Yel, 2006).

Lisans eğitimini sosyoloji disiplini alarak tamamlamış biri olarak itiraf etmeliyim ki başlarda antropoloji disiplinine dair bir çeşit “bilimsel” kaygılarım vardı. Araştırma teknikleri üzerine konuşurken hocalarımız nitel araştırmanın püf noktalarından birinin araştırma yapılan alana ve insanlara dâhil olmamayı, hep bir mesafe üzerinden bakmayı nesnel bilimin öncüllerinden olduğunu dile getirirlerdi. Adeta doğa bilimlerine benzer şekildeki tekrar edilebilirlik ve sınırlanabilirlik şartı toplumsal çalışmalarda bu şekilde sağlanmaktadır varsayımı baskındı. Hâlbuki antropolojik saha araştırmasında istenilen ve arzu edilen tam anlamıyla sosyoloji hocalarımın belirttiği hususun tersi bir adrese, uzak durmak bir yana, ihtilat etmenin gereğine hatta bir zorunluluk olduğuna işaret ediyordu. İhtilat yani halt etmek. Günlük kullanımında dahi beğenilmeme unsuru ağır basarak kullanılan bu kavram, antropoloji disiplininin olmazsa olmaz ölçütlerinden oluyordu. Halt ile etimolojik akrabalığı açık olan ihtilat (karışma, içeride olma) edebildiğin ölçüde yapılan saha çalışması toplumsal gerçekliğe temas edebiliyordu. Belki kimse sahadan bir hayat dersi almak üzere araştırma yapmıyordu ancak sahada geçirilen zaman sonrası alanın kendisi araştırmacı açısından bir hayat dersine dönüşüyordu (Yakın, 2019).

Sahada şekillenen etnografi sayesinde öteki’ne dair yakın temas halinde ne varsa, dolayına girmeyecek şekilde doğrudan, künhüne vakıf olmaya yetecek derecede uzun bir katılımı, elde edilecek verinin sindirilebilecek süre sonrasında tüm detaylar göz önünde bulundurulurken teenni ve dikkat ile harmanlanarak işlenmesi ile oluşturulan metin ile ulaşılabilir (Atay, 2016). Günümüz antropoloji yazınında araştırmacıdan ortaya koyduğu etnografi ile “incelemiş olduğum insanlar şu şekilde yaşarlar”dan daha kapsamlı bir şekilde “şöyle bir çalışma kapsamında bu insanlar ve ben böyle yaşadık” demeleri beklenmektedir. Yani Buraway’a (1991a) göre, artık “katılarak gözlem”den öte antropologdan “katılımın gözlenmesi” (*the observation of participation*) beklenmektedir. Etnografik yazın bu değişim sayesinde bir “kültür biyografisi” sığılından kurtularak, başka topluluklar ve onların yaşam biçimleri ile etkileşim halindeki antropologun bir “kültürel otobiyografi”si olarak daha anlamlı ve kapsayıcı bir şekilde küllerinden yeniden doğabilecek ve “kültürel otobiyografi” sayesinde antropolog bir yandan kendi olarak bildiği şahsına ötekileşirken diğer taraftan da öteki olarak kodladığı yerde kendini keşfetme çabasına girmektedir (Atay, 2016). Antropologlar, toplumsal dünyayı ampirik olarak gözlemleyerek betimlemeye çalışmaktansa “gerçek bir durumda gözlemlenebilecek bağlamsal ve praksiyolojik niteliklerden yoksun yeni

anlatılar kurmaktadır.” (Dupret vd. 2017, s.9). Önüne geçilemeyen bir genelleme meylinin etkisi altında kalarak, devasa açıklayıcı şemalar eşliğinde toplumsal dünyanın kendi işleyişini mümkün kılan, değişime açık ve kendine yeten potansiyelinin farkına varamamaktadırlar. İşte tam da bu noktada antropolojinin imdadına etnografik alan yazımı yetişmektedir. Zira etnografi, topluluğa ait pratiklerin onları mümkün kılan toplumsal bağlam dışında anlamsızlaştıklarının ve değersizleştiklerinin farkına vararak bu bağlamı göz önüne alarak metne aktaran ve analiz eden bir faaliyettir (Holmes, Marcus, 2005). Etnografik alan araştırması sayesinde araştırmacı, topluluğun üyelerinin birbirleri ile başka topluluklar ile normatif kodlar üstünden, gözlemlenebilir şekillerde nasıl girift bir ilişki ağı içerisinde olduklarını ve bu süreci yönlendiren bilinçli stratejilerin neler olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır (Lewis, 2003).

1.3.4 Etnografi ve Din

Dini olgulara ilişkin çalışmalarda bhusus etnografik alan yazımında insanların dini topluluklara nasıl bağlandıklarına ve bağlanış şekilleri ile hangi ölçüde aidiyet kurduklarına yönelik içeriden ve tüm bu süreçlerin işleyişine dair emsalsiz ipuçları sağlar. Bu ipuçları sayesinde bireylerin dini özneleşme süreçleri ve bu süreçlerde üstlendikleri rollerde bireysel pratiklerini nasıl sergilediklerine yönelik imkân verdiğince sürecin karmaşıklığını ve çoğulculuğunu kaybetmeden anlaşılmasına yardımcı olmak adına uğraş verir. Sahada yapılan etnografik malzemenin de temelini teşkil eden mülakatlar, yapıldıkları “an” ile sınırlandırılmalıdır. Etnografik çalışma yürüten araştırmacı bunu aklından çıkarmamalıdır. Genele ait bir bilgi değil o ana dair bir kare yakalanmıştır, fazlası değil. Ses ve video kayıtları ve yazılı belgeler gibi etnografik materyaller, yakalanan ana dair “içeriklerden ibaret materyaller olarak değil, bağlama oturtulmuş pratikler olarak yaklaş”ılmayı (Dupret vd. 2017, s.10) bekleyen kaynaklardır. Etnografi vasıtası ile bireylerin belirli toplumsal bağlamlarda deneyimledikleri dini olgularla nasıl başa çıktıkları, onların aidiyetlik düzeylerini betimleyecek bir yakından bakma ile tüm bu dini pratiklerin anlamlarını keşfedebilmek imkânını ortaya koymaktadır (Holmes, Marcus, 2005). İbadetlere dair sembolik dilin, etnografi vasıtası ile anlam ve normların eylemde bulunanların şahsiyetleriyle ilişkilendirilerek nasıl bir inşa sürecine dâhil edildiğini anlamlandırmak kolaylaşır.

Katılarak yapılan gözlem ile ulaşılan ampirik veriler sayesinde İslam adına farklı tezahürleri görünen eylemlerin, hem söylemler düzeyindeki hem de uygulamadaki ayrışmaların nedenlerine ve sonuçlarına dair mantıklı çıkarımlar yapmak ya da bu ayrışmalara neden olan sebepleri katılımcılar açısından anlamlı kılan unsurları yakalamak mümkün

olmaktadır hem söylemleri açısından hem de uygulamadaki ayrışmaların nedenlerini ve sonuçlarına dair mantıklı çıkarımlar yapmak ya da bu ayrışmalara neden olan sebepleri katılımcılar açısından anlamlı kılan unsurları yakalama adına bizlere imkân sağlamaktadır (Lewis, 2003). Böylelikle bireyler açısından ortaya konan tüm ayrışmalardaki motive edici olgulara dair ipuçları elde edilebilir. Yapılan ibadetler ve içerdikleri sembolik anlamlar üzerine yapılan çalışmalarda, bir müslüman için kendini ait hissettiği grup ya da topluluğa bu aidiyetlerini nasıl inşa ettiklerini ve bu inşa sürecinde yaşanan karşılıklı müzakere sürecini ortaya koyan ipuçlarını içerdikleri ortaya çıkmıştır. Tüm bu süreçte nasıl bir “performatif eylem” içerisinde oldukları ve aidiyetlerini iletişimsel araçlar olarak nasıl kullandıkları ise ayrıca dikkat edilmesi gereken unsurlardandır. Zira ibadetler, sadece manaya dair içerikleri bakımından değil özellikle ne tür bir sosyal anlam-biçim ürettikleri üzerinde durup uzun uzun düşünülmesi gereken hususlardandır (Dupret vd. 2017). İslam, sosyal bilimler açısından değerlendirilmeye tabi tutulduğunda, ne kutsal metinlerinde geçen şekliyle “geleneksel İslam” (Parladır, 2010) ne de müntesiplerince iyi bir müslüman olmak adına yerine getirilen dini buyrukların tümüne tekabül etmektedir. Kendini müslüman olarak tanımlayanların, hangi söylem ve davranışları “İslami” olarak değerlendirip adlandırıyor ise, sosyal bilimci açısından bunların tümü “İslami” olarak değerlendirilmeyi beklemektedir. Etnografi, müslüman bireylerin İslami olarak değerlendirdiği tüm davranışların inşa süreçleri ile uygulama düzeylerindeki motivasyonları ortaya koyarak hem kendi aralarındaki hem de diğer olgularla ilişki düzeylerindeki etkileşimleri ortaya koyan epistemolojik bir yaklaşımdır (Dupret vd. 2017). Mevzu müslümanlara ve onların dini pratiklerine geldiğinde Türkiye sosyal biliminde gözlemlenen ilgisizlik ya da bu İslami davranışların belirli bir sınıfsal aidiyet üzerinden okunması sadece Türkiye sosyal bilim dünyasına ait bir özellik gibi dursa da Türkiye sosyal bilimlerinin ithal ikameci olduğu “Batı Sosyal Bilimleri”nde de çok farklılık göstermemektedir. Müslümanların öncelerden beri nadiren etnografik bir gözle ele alınmış olan pratiklerine yönelik çalışmalarda yetersizlik ortadadır. Ele alınan çalışmalarda ilgi alanına giren olgular, toplumun kentli eğitilmiş üst sınıflarına ait özellikleri taşımakla birlikte toplumsal sınıflara içkin bir dili de beraberinde getirerek ait olduğu topluluğa ait normları yeniden üretme kapasitesine de sahiptir (Asad, 2002). Diğer halk denilen avamı oluşturanlar ise kolonyal mirasından kurtulamayan antropoloji için kırsal kesimler, halk dindarlığı ve kabile araştırmaları olacak şekilde keşfedilmeyi bekleyen olgular olarak değerlendirilecekti. Bu noktada Durkheim’den ilham alan sosyologların Avrupa’da sanayileşmenin tetiklediği olgular ile meşgul iken yüzlerini Afrika’ya döndüklerinde Durkheimci Antropoloji olarak kabilelerin örgütlenme biçimini araştırmayı aşamaması oldukça manidardır (Dupret vd. 2017).

Toplumsal eylemlere bakıldığında bunların toplumsal görünümünün kelimelere ait olan dil oyunlarına ev sahipliği yapan olay ve faaliyetlerinden oluştuğu söylenilebilir (Ortner, 2006). Dini merkeze alan çalışmalarda çoğu zaman inceledikleri olay ve olguların hayati anlamda özünü teşkil edecek şekilde “Bu nedir?” sorusunu yadsıdıkları gözlenmektedir. Araştırmayı yapanlarca bu denli hayati bir hatanın yapılmasının altında yatan sebep ise çevrelerinde gerçekleşen olay ve olgulara dair “kanıksamış” ve “biliyorum”cu üstten bakıştır. Etraflarında yaşanan gelişmelere dair bu “biliyorum”cu yaklaşım sonucunda olayın faili konumundaki bireylerin ana motivasyonlarının hilafına bir kaynak arayabilir veyahut da olayları anlamlandırmada failerin bakış açısını ıskalayabilirler (Dupret vd. 2017). Tüm bunların çözümü olarak “Bu nedir?” sorusuna geri dönmek ve etrafımızda gerçekleşen olay ve olgulara dair en bildiklerimizi de sorgulayabilecek derecede yeni bir bakış açısı içerisine girmenin gerekliliğinden söz edilebilir. Fakat bu yenilikçi tavır içerisinde dahi eksik kalan ve kaçıracağımız pek çok noktaların bilincine vararak, gündelik hayat içerisinde önemli değilmiş zannı ile ıskaladığımız sıradan ve tekrar eden eylem biçimlerine yeniden bakarak bunların içermiş olduğu dini referansların kendilerinde ne denli etkin olduğuna odaklanmalıyız. Böylelikle topluluk içerisinde farklı görünümlere sahip eylemlerin ayrıntılarına ve bunların gerçekleştiği toplumsal bağintılarına ait özelliklerine yakından bakabiliriz (Ortner, 2006).

Araştırma boyunca ilginizin odağında sadece çalıştığımız mevzunun olduğunun sanılması çokça tekrar edilen bir hatadır. Halbuki çalışılan konu ile birlikte bir benlik keşfi yolculuğuna da çıkılmış olmaktadır. Konuya başlangıç olan tarihten yazma eylemine değin değişimin benlikte de yaşandığı gözlerden kaçmayacaktır. Her bir eylemin benlikte karşılığı olacaktır. Aidiyetler süreç içerisinde ya tümünden değişir ya da sorgulanır hale gelir. Dolayısıyla çalışma süresince ilk başlardaki ben ile şu andaki ben arasında bir yolculuğa çıkılmaktadır. Yolculuk sırasında araştırmacıya dair aidiyetler çeşitlilik arz ederken, yapılan çalışmanın nesnesi haline gelme durumu da ortaya çıkar. Zira “her insanın kendisi, aslında çoklu, değişken sınırların toplamının oluşturduğu özel coğrafik bir alandır” ve bu yanılla ilk dönem antropologlarının yeni dünyalar keşfetme eylemi günümüzde antropologların kendiliklerinin keşfine doğru dönüşmüş gibi durmaktadır (Deniz, 2014, s.18). Saha deneyimi ile ortaya konan çalışma neticesinde değişimin asıl merkezine araştırmacı geçmektedir zira her bir deneyim araştırmacının içinde bulunan bir dışardakinin de keşfine denk gelmektedir. Antropolojik kaygı, kültürü ve bu olgunun gündelik hayat içerisindeki görünümünün tarihi ve olgusal anlamda serüvenini kendisini var eden etkileşimlerin bağlamında anlamayı hedeflemek üzerinedir (Buraway, 1991b). Tam da bu nedenle bu çalışmanın amacı,

antropolojik bir yaklaşım tarzı içerecek şekilde, hac yolculuğunu yapmaya niyetlenen kişilerin hac kurası sonrası istedikleri hedefe doğru giderken, hac öncesi, hac esnası ve hac sonrasında yaşadıklarının, hissettiklerinin ve aktardıklarının, aidiyetlerinin tarihleri ve bugünleri üzerinden toplumsal bir okuma denemesidir.

İnanmanın aslında neyi anlatmaya çalıştığı ya da temsil ettiği ona dair yaklaşımlardaki dini ve profan tasnifinin imkânına ve imkân dışılığına dair çok öğretici doneler içermektedir. İnsani yaşayıştaki bu denge anlaşılmadan yapılacak tasniflerin tümü gayri insani olarak değerlendirilmelidir. Etnografik yöntem aracılığıyla muhatap olunan kültürün içerisine çizilecek bir hudut ile araştırmacı neyi dâhil edeceğine ve etmeyeceğine karar verebilir. İncelenmeye değer bulunan dini olgu, günlük yaşantıyı da içerecek şekilde gözlenmeli ve bhusus ona anlam atfeden bireylerin derinlemesine mülakat yöntemi ile fikirleri alınmalıdır. Alan çalışması esnasında etnografi yaparken araştırmacı, gündelik hayatın akışı esnasında aşına olmadığı hususlar ile ilgili olarak, yazma eyleminden ziyade muhatap olduğu topluluğun gündelik hayatının akışına iştirak etmekten yana tercihini kullanmalı, yazma aşamasına dönüş ise yaşananların hatırlanması ve nelerin yaşandığına dair inceleme içerecek şekilde olmalıdır (Emerson, Fretz ve Shaw, 2008). İlk izlenimler kaçırılmayacak ve unutulmayacak derecede ya ayrıntılı ya da akılda kalacak şekilde not alınmalıdır. Örnek olarak, araştırmacı deneyimin anlam dünyasına ışık tutacak şekilde mekâna ait olan tüm detayları mesela, koku, tat, etraftan işitilen sesler ile sahada muhatap olunan insanlardan ilk elden kazanılan intibalardan oluşacak şekilde duyu organlarından da elde edilen uyarıların notlarını bir araya getirerek sanki yaşadığı ve tanıklık ettiği anları yeniden canlandırma yoluna gidiyor gibi yazmalıdır (Emerson, Fretz ve Shaw, 2008). Ancak böylesi bir canlandırma yöntemi ile antropologlar muhatap oldukları topluluğun (gündelik) hayatındaki anlam noktalarının keşfine odaklanabilirler. Gündelik hayatı içkin olan sıradan davranışları merkeze alacak bir alan araştırması vesilesiyle nitelikli bir araştırmanın kapıları aralanabilir. Çakmak'a (2010) göre, gündelik hayatın sıkıcı ve tekrarlayan ritminde kendisini ortaya koyan toplumsal farklı görünümündeki inanç ve ibadet, ekonomi ve siyaset, toplumsal roller ve cinsiyet gibi performanslar ve bu olgulara ait detaylar nitel araştırmalara dayanan fenomenolojik bir yaklaşım ile yapılan yoğun katılarak gözlem ve derinlemesine mülakatlar ile elde edilebilir. Böylelikle gündelik olayların kendini tekrarlayan sıradan detayları içerisindeki ayrıntılar ortaya çıkmaktadır. Yapılan betimlemelere dayalı detayların ortaya koyduğu bireye aitmiş gibi görünen deneyimin öznelliğinden hareketle bu eylemi mümkün kılan toplumsal gerçekliğin doğasına dair çıkarımlar yapılabilir (Çakmak, 2010). Zira bu tarz

araştırmaların asıl hedefinde, odaklanılan olay ya da olgunun insanların yaşadıkları hayat içerisindeki grnglerinin işleyiş haritalarını bulmak ve keşfetmek vardır. İnceleme durumunda olunan olgu ancak böyle si bir toplumsal etkileşim içerisinde sadece içerisinde bulunduğu bağlamda anlam kazandırma yöntemine “etno-metodolojik yaklaşım” denmektedir (akmak, 2010). Teze kaynaklık eden tüm görüşmelerde “yarı yapılandırılmış sorular” üzerinden araştırma yürütülmüş ve bu sayede hac olgusunun kendi doğallığı içerisinde yansıtacak derinlikli ve anlamlı verilere ulaşmak hedeflenmiştir. Araştırmaya iştirak eden katılımcıların şahsıma yneltiltikleri ortak soru, “hacca/umreye gidip gitmediğim” şeklindeydi. Bu soruya vermiş olduğum “evet” cevabı sonrasında, ortak bir deneyimi paylaşma adına olumlu bir katkısı olduğunu düşündüğüm, anlatıcıların “sen de bilirsin” veya “görmüşsündür” vb. şeklinde şahsımı “olumlayıcı makamı”na getiren bir sonuç ortaya çıkmıştır. Kartopu yöntemi ve kısmen de olsa amaçlı örneklem aracılığıyla sürdürülen sohbet boyutundaki mülakatlar aracılığıyla araştırma yapılan konunun geliştirilmesi ve biçimlendirilmesi yoluna gidilmiştir. Bu noktada biçimlendirmeden kasıt şahsın mevzu edindiği meseleyi daha bir anlaşılır kılmaktır. Katılımcının anlatışına hayret vb. tepkiler ile tekrar etme hedefi güden mesajlar verilmektedir. Mülakatlarda olabildiğince az müdâhil olunarak katılımcının neyi nasıl anlamlandırdığının vurgulaması beklenmiştir. Katılımcıların kendi gerçek hikâyeleri üzerinden görüşmenin doğallığını bozmayacak şekilde yarı yapılandırılmış bir içerikle oluşturulmuş olan sorularla mülakatlar gerçekleştirilmeye abalanmıştır.

Mülakatlar esnasında şahsımın kimliğine yönelik bilgilendirme, gizleme ve yeri geldiğinde üstü kapalı hissettirme yolları denenmiştir. Her biri, yapılan mülakatların derinliğini arttırma adına işlevsel görüldüğü anlarda uygulanmıştır. Tezin başlarında bilgilendirme aralıksız şekilde yapılmakla birlikte, sürdürülen mülakatlarda kısır döngü teşkil edecek derecede aynileşmelerle karşılaşıldığından kimliğimi gizlemenin yani mevcut iletişimi tez odaklı bir görüşmeden sıradan bir sohbe te çevirdiğimde verilen cevapların farklılaştığını gzlememin neticesinde muhatapların rahatladıkları ve kendi cevaplarını verdikleri düşünülmektedir. Atay’a (1996) göre, sosyal araştırmacının anlamaya çabaladığı olguya dair doğru bilgi akışını sekteye uğratacağı veyahut da muhatapları ile olması gereken iletişime engel olacağı kaygısıyla kendi kimliğini katılımcılarından gizlemesinin etik olup olmadığı sorusu, bir tartışma olarak antropoloğun yüzleşmek zorunda olduğu sorun olarak ortada durmaktadır.

Böyle bir etik fatura (casus gibi kimliğini gizleyerek bilgi edinme) dememek için kendi araştırıcı pozisyonunu işşa eden bir antropoloğun, buna bağlı olarak artık kendisine topluluk-içi

süzgeçten/sansürden geçmiş olarak ulaşacak bilgiler temelinde inşa edeceği etnografik değerlendirme ne kadar o topluluğa dair “gerçek” bilgidir? (Atay, 1996, s.226).

sorusu ise kimliğin beyanı ile ortaya çıkan cevapların niteliğine yönelik olarak cevaplandırılmayı beklemektedir.

Araştırma yapılacak olguya karar verilmesinin ardından bu olgunun kendisini var ettiği toplumsal etkileşime dâhil olmak adına araştırmacı uzun soluklu bir şekilde yoğunluk arz edecek şekilde etkin bir katılım yaparak muhatap olduğu topluluğa dair derin ve ayrıntıları içerecek bilgilere ulaşmaya çabalar. Topluluğun kültürüne ait elde edilen bilgiler derlenerek metne aktarılarak karşılaştırma içerecek şekilde kuramsal değerlendirmeler eşliğinde incelenir (Atay, 1996).

1.3.5 Etnografi ve Araştırmacı

Alan araştırması dâhilinde yaşadıkları araştırmacıyı da değiştirir. Araştırdığı olguya dair önbilgileri, önyargıları, varsayımları sahadaki deneyimleri neticesinde değişime uğrar. Araştırmaya başladığı andaki antropolog ile araştırmasını sonlandırdığı andaki antropolog arasında zihni, duygulanım ve idrak anlamında ciddi değişimler yaşanmaktadır (Crick, 1982). Başka hiçbir sebep olmazsa dahi sadece bu değişimin yaşanmasından ötürü antropoloji, alan araştırmasının anlamının salt taşıyıcısı olmaktan çıkmış hayatın bizatihi kendisi haline gelmiştir. Fakat sıra yazma aşamasına geldiğinde tüm bu hayata dair ayrıntıların ya özenle gizlendiğini ya da oldukça sathi, dar ve adeta geçiştirilmeye çabaladığı gözlerden kaçmayacaktır. Antropoloji, kurucu babaları tarafından çağın “zeitgeist”ine uygun bir biçimde “bilinebilir bir dünyanın nesnel bilimi” (Barth, 2005, s.7-8) olarak kendini tanımlıyordu. Antropolog ise bu bilenebilir dünya içerisinde yegâne hâkim olarak yargı dağıtarak kimin haklı kimin haksız olduğuna karar verebilen, beşerî zaafardan azade bir biçimde korku duymadan, duygu içermeyecek şekilde üstün bir konuma sahip bir şekilde adeta tanrıvari rolünü üsteleniyorken incelenen topluluğun nesnel bilgilerine ulaşmak uğruna görmezden gelinen antropoloğun öznelliğini içeren hikâyesi bir yandan sahadaki yaşadığı pek çok bilmeye dayalı ve hissi gelgitleri içerecek şekilde alanın rengi ile boyanıyor bir yandan da ortaya koyduğu çalışmanın seyrini değiştirebilecek konuma geliyordu (Moore, 1994). Ortaya çıkan eseri tümüyle değiştiren tüm bu “insani” detaylar daha “bilimsel” olma kaygısıyla yok sayılırdı. Halbuki sonuçta ortaya konulan çalışma kadar çalışmayı doğuran sürecin kendisi de manidar bir şekilde anlamlıdır. Ve hatta belki de anlaşılmaya çabalanan olguya dair çalışmadan daha fazlasını bizlere vadeder. Sahadan edindiği bilgiler kadar antropoloğun bu “doğru bilgiler”i nasıl edindiği ya da tersinden söylemek gerekirse neleri edinemediği ve nasıl

edinemediği en az edinilenler kadar değerli daha münasip tabirle anlamlı olacaktır. Antropolojik dürüstlük bunu gerektirmektedir. Antropoloğun içine dâhil olduğu toplumsal yapı karşısında farkında olması gereken bir zorunluluk olarak en başta, kendi varlığı ve “orada bulunma”sı (*being there*) gelmektedir. Zira araştırmacı ne denli kendisinin orada bulunma etkisini görmezden gelse de orada yokken olacaklar ile orada olduğunda olanlar birbirlerinin aynısı değildir (Atay, 1996). Antropologlar açısından eskiden yapıldığı gibi alan deneyimi bittiğinde kapanan bir defter olarak, saha deneyimi kapatılıp geride bırakılan bir olgu olmaktan uzaklaşmıştır. Alan, araştırmacı vasıtasıyla yazma eyleminin içine nüfuz eden, araştırmacıyı da alan sınırlarına dâhil eden, ona sirayet eden bir “alan”a evrilmiştir. İşte tam da bu noktada antropolog ile kültürün arasındaki etkileşimin karşılıklığını da hesaba katacak şekilde deneyimi ele alan etnografik yazın devreye girmektedir (Geertz, 1990).

Antropoloğun sahada bulunma hali “katılarak gözlem” olarak tanımlanmaktadır. Halbuki kendisinden bir vazife/görev daha beklenmektedir. Antropolog sahadaki “katılarak gözlem”ine ek olarak “katılımının gözlenmesi” eylemini/çalışmasını yapmakla da yükümlüdür. Bu şekildeki bir dönüşüm ile klasik olarak tek taraflı ilişkileri inceleyen etnografilerden her iki tarafı da işin içerisine katan, etnografik etkinliği bir karşılıklı etkileşim olarak değerlendiren “diyalojik etnografi” aşamasına gelinebilir (Tedlock, 1991). Bu yeni aşama ile hem bir özne hem de süreçten etkilenen bir nesne olarak kendinin farkındalığı içerisinde olması beklenen antropologdan, muhatap olduğu topluluktaki inceleme durumundaki dünyanın kendiliği içerisindeki yerini keşfetmesi ve bunun açığa çıkma serüvenini ortaya koyan bir anlatı şeklinde sunması beklenir (Clifford, 1986). Araştırdığı alan kadar antropoloğun yüzleşmesi gereken şeylerden birisi de artık kendi üzerine düşünme (*self-reflexive*) mecburiyetidir (Faubion ve Marcus, 2009). Böylesi bir öz-düşünümsel faaliyet ile antropolog, incelediği dünyanın nesnellikten öte bir özne olarak kendisi başta pek çok değişkeni etkileyebileceğini peşinen kabul etmiş olur. Ortaya konacak olan böylesi bir hassasiyetle yazılacak etnografik yazın sayesinde yoğun bir şekilde etkileşim halindeki ben ve öteki arasındaki diyalogun yapısı hakkında bilgi sahibi olunabilir. Yoksa antropoloğun tek belirleyen olarak sahenin önünde durarak kendi gerisindeki tüm akışkanlık ve çoğulluğu kendiliği üzerinden değerlendirdiği, ahkâm kestiği bir monolog dinlenmiş olunacaktır. Halbuki ortada çok sesliliğin hâkim olduğu bir “diyalojik” durum söz konusudur. Atay’a (1996) göre böylesi bir karşılıklı etkileşimin ürünü olarak ortaya konan malumatın ne nesnellığe ne de öznelliğe aidiyeti vardır. Farklı öznellik özelliklerine sahiblik içerisindeki etkileşimlerin ürettiği bir “özneler arası” (*intersubjective*) bilgiden söz edilebilir yalnızca. Zira

antropolojik çalışmanın ortaya koyduğu netice sadece öteki hakkındaki bir bilgi derlemesi değil artık ben ve ötekinin yer aldığı bir etkileşim sürecinin karşılıklı olarak birbirini tamamlayarak tanımladığı ve tanımlayarak tamamladığı bilgidir.

Postmodernizm epistemolojik görececiliği savunurken diğer yandan da hakikat yoktur iddiası içerisindedir. Buna göre din, iman vs. her şeyi uydurma (*fiction*) seviyesine indirmektedir. Tüm sosyal bilimlerde olduğu gibi antropoloji disiplini üzerinde de etkisini iyiden iyiye hissettiren postmodern yaklaşımlar antropoloji ve sosyolojinin bilim olmadığını (sanat olduğunu) söyler. Yani kendi çalışmasının, yılların emeğinin, argümanlarının vs. de altını oyar. Sözünün değerini düşürür, “öznel mırıldanmalar” derekesine indirger. Bir yandan hem akademik hem de itikadi riskler taşıyan böylesi saptamalarının yanında postmodern söylem, modernist yorumların olabildiğince tektipleştirici yegâne hakikat söylemlerine nazaran kültürel bağlamlarda daha çok farklılık ve çoğulluk vurgusunu ön plana çıkarmaktadır. Bilimsel açıklamalar, sosyal gerçekliğe dair görüngülerden yalnızca biri olarak artık kabul görmektedir. Postmodern söylem aracılığı ile alan araştırmasının kendisinin incelenen olguya dair tatmin edici, kendisine güvenmemizin itikat gibi beklendiği güvenilir ve geniş perspektifli nesnel ve doğru bilgiye ulaşmanın yollarından sadece biri olduğu anlayışı ortaya konarak eski sarsılmaz konumu sorgulanır hale getirildi (Rubel ve Rosman, 1994). Postmodern yönelime sahip antropologlara göre, saha çalışması diye sunulan bilgide öteki oryantalistleştirilerek, kültürel farklar Batı normları karşısında bir değerlendirilmeye tabi tutularak, tüm giriştiklerine ve olanca karmaşıklıklarına rağmen basit bir toplumsal görünüm arz edecek şekilde bir yaklaşım söz konusuydu. Olanca bilimsellik tınısı ile kendisi dışındaki tüm ötekileri, toptan, tartışma içermeyecek derecede kesin bir şekilde cahil, ilkel, vahşi ve değersiz olarak yaftalamaktan çekinmeyen antropoloji, bugün artık ötekilere baktığında kendisi ile ilişkileri bağlamında yaklaşmakta ve bunu yaparken de bir anlamda kendisini ötekileştirmektedir. Böylelikle antropoloji ilminin disiplin olarak odağı tanıtılan kültürden tanıtan antropoloğa doğru bir yer değişimi yaşamaktadır. Bu değişim ve dönüşüm antropolojik anlamda kültürel biyografi aşamasından bir antropolojik biyografi aşamasına geçişe işaret etmektedir. Antropolojik biyografi aşaması ile sahadaki diyalogun yüz yüze yapılan etkileşime işaret etmekte iken ortaya konulan metin ile bu diyalogun kendisine değil bu diyalogun temsiline işaret etmekte olduğu üstü kapatılmaz bir biçimde kendini sergilemektedir (Rubel ve Rosman, 1994). Postmodernizmin tüm aşırılıkları yani epistemolojik relativizmi dayatması kabul edilir olmamakla birlikte diğer aşırı uç olan

modernizme ve pozitivistik alternatif olabilecek çok sesliliğe izin vermesi dolayısı ile bir orta yol bulunabileceğini düşündürmektedir.

Doğa bilimlerinde geçerli olan deneysellik, antropoloji disiplini söz konusu olduğunda özneler arası ilişkilerde (*intersubjectivity*) kendine yer edinen deneyimsellik şeklinde ortaya çıkmaktadır. Antropolog yaptığı işin doğa bilimlerindeki objektiviteden farklı olduğunun en başından farkına vararak, ötekiye dair ortaya koyacağı hayat bilgisinin evrensel bir hakikatten çok karşısındaki insanların ona izin verdiği ölçüde ve bu izin dahilinde kendisinin topluluk ile sürdürebileceği iletişim ve etkileşimin düzeyine bağlı ve bağımlı olduğunu anlamalıdır (Atay, 2016). Antropolojik düşüncenin değişimindeki nüansları “katımlı gözlem” aşamasından “katılarak gözlem” aşamasına geçişte gözlemleyebiliriz. Araştırmacı ilkinde yani “katılımcı gözlem” aşamasında muhatap olduğu “öteki”ye dair olgulara o topluluğun içerisine dâhil olarak, orada o mekânda onlarla birlikte olguları deneyimleyerek, diğer katılımcılar ile girdiği ilişkilerin niteliği nispetinde sahaya dair olan ilgisini gidermeye çabalar. Katılarak gözlemde ise antropolog kendi varlığının orada olduğunun ve etkinliğinin bilincine vararak topluluğun içerisinde yaşamakta olana dair ipuçlarını yakalamaya çabalar (Spradley, 2016). En nihayetinde etnografik metin ile ortaya konulan resim araştırmacı ile topluluğun üyeleri mabeyninde inşa edilmiş bir iletişim köprüsüdür ve ancak bu köprünün izin verdiği ölçüde bir anlama olgusu söz konusudur (Atay, 2016). Alan araştırması dâhilinde gözlem, görüşme, anket vb. pek çok aşama olsa da aslı teşkil eden tabir yerinde ise çalışmaya rengini veren, zemin teşkil eden unsur araştırmacının orada yani alanda olarak ötekilerin gündelik hayatına katılımıdır. Gündelik hayat vurgusu burada önemlidir zira böylelikle hem deneyimlenene dair hem de deneyimleyene dair bazen üstü örtülü bazen de apaçık bir şekilde sürecin tüm ayrıntılarına (“kimisi ufak bir ayrıntıdır ilgiye değmez” gibi bir ayırım yapmaksızın) haiz bir betimlemeye ihtiyaç bulunmaktadır. Önemli değilmiş gibi gözükken detayların içerisinde, yaşanan tüm terslikler, başarısızlıklar ve geçiştirilme gayesinde olan tüm çıkıntılar, araştırma metnine yansıtılmayan ama yaşanan/deneyimlenen “sürecin nasıllığı”nı ifşa eden unsurlar gizlidir. Zira alan içerisinde yaşananlara dair tüm bu detayların oluşturduğu kimlik ve toplumsal rol çatışmaları, yapılacak çalışmaya dair bürokratik ve ideolojik engellemeler, çalışmanın hem içeriğini hem yönünü hem de etkinlik düzeyini değiştirebilmektedir. Sıradan ve göz ardı edilebilir diye düşünölebilen ayrıntılar, araştırmaya asıl hüviyetini veren unsurlar olabilirler (Nahya ve Harmanşah, 2016).

Antropolojinin düşünsel gelişimi boyunca, alan araştırmasını da içeren sahada bulunmaya dair pek çok noktaya dikkat çekilmiştir. Bu unsurların en başında gelen ve

normatif anlamda doğa bilimlerinden fazlasıyla etkilenmeye işaret eden “bilimsellik” adı altında “öteki”ye dair yakınlaşmanın mesafesi sorunudur. Zira Tedlock’a (1991) göre, antropoloğun saha deneyimi boyunca öteki ile kuracağı ilişki düzeyinin topluluk içerisindeki işleyişi anlayamayacak derecede uzak olması beklenmediği gibi topluluğun bir üyesi gibi karar alma süreçlerinde yer alarak topluluğu etkileyecek şekilde içlerine girmesi de beklenmemektedir. Alanda bulunduğu zaman içerisinde antropologdan bir yandan topluluğun işleyişine vakıf olacak derecede yerleşmesi (*going native*) beklenirken bir yandan da bu yerleşmenin yapılan araştırma üzerindeki negatif etkileri üzerinde de pek çok kez durulmuştur. Araştırmacı topluluğa dair işleyişi anlayabilme adına yeteri kadar içeriden olabilmeli ama işleyişin doğallığını bozmayacak derecede kendi katılımcı mesafesini koruyabilmelidir. Adeta kutsal bir yasak gibi antropoloğun kulaklarında bu yerleşme meselesi yani alanda bulunduğu zaman içerisinde olan bitenleri kanıksayacak şekilde nesnellliğini ve mesafesini koruyamama durumu çınlamaktadır. Böylesi kesin ayrımlar post-modern antropoloji yazını içerisinde artık sorgulanarak geleneksel yazının tabuları olarak değerlendirilmektedir (Good, 1991).

Araştırmanın konusunu belirlemek ve bu konunun alanı olarak nerede yapılacağı mevzuları araştırmacı için bir mesele olarak ortaya çıkmaktadır. Kimi araştırmacılar, içerisinden çıktıkları toplulukları ya da kendilerini yakın buldukları konuları seçmektedirler. Böylesi bir tercihin nedenleri arasında ise ideolojik/fikri yakınlık sayesinde kendilerini ait hissettikleri dini, etnik ya da siyasi toplulukları doğru şekilde tanıtmaya isteği ya da bazen sadece maddi imkânların ancak böylesi bir çalışmaya izin vermesi olabilmektedir (Nahya ve Harmanşah, 2016). Antropolog açısından böylesi bir tercih yapıldığında üzerine düşen mesleki ahlak gereği kendi aidiyetlerini olabildiğince cesur bir şekilde ortaya koymasındır. Araştırmacıların böylesine açık yüreklilikle kendine dair tüm açık noktaları afişe edecek olan aidiyetlerini yani kimlik, maddi-manevi destekler (yani ya maddi anlamda fonlanma ya da manevi anlamda teşvik, tebrik vb.), ideoloji ve karşılıklı etkileşimleri ortaya koymak çoğu zaman zor olduğundan böylesi ifşa metinlerine pek fazla rastlanmamaktadır (Nahya ve Harmanşah, 2016). Araştırmalar aracılığıyla ortaya koyduğumuz metinler saha ile temas ettiğimiz, kendimizi ele verdiğimiz, kendimizden bir şeyler bulup cilaladığımız, korkularımızı görüp görmezden gelmeğe çabaladığımız kendiliklerimizi, önümüzde bulduğumuz iç içe geçişleri ortaya koymaktadır. Bu nedenledir ki metinde kendisini sergileyen yazma şeklimiz, kullandığımız kavramlar ve onları oturttuğumuz bağlamlar, üslubumuz ve anlatırken

sakladıklarımız ve saklarken anlatmaya çabaladıklarımız ile yaptığımız şey aslında tam anlamıyla kendimizi ele vermektir (Nahya ve Harmanşah, 2016).

Kendi dışımızdaki dünyanın orada öylesine bizim bilimsel uğraşımıza boyun eğmiş şekilde araştırılmayı beklediğine dair edilgenlik içeren pozitivist bilimsellik, antropolojide kendisini, dünyanın alan araştırması yapılmak üzere kâşiflerini beklediği şeklindeki sömürgeci anlayışa denk gelmektedir. Halbuki ötekine dair olan bu nesneleştirici tavrın gözden kaçırdığı şey, araştırmacının kendisini eyleyen olarak kodlarken muhatap olunan olgunun da doğrudan ya da dolaylı yollardan antropolog üzerinde eyleyen olabildiği durumlarıdır. Zira ötekilerden bazıları antropoloğun kendi üzerindeki etkinliğine izin verirken diğerleri ise antropoloğu gözlemleyerek kendi üzerindeki bazı müdahalelerine izin vermemekte ve bazen de öteki, araştırmacı üzerinde etken pozisyonunda olabilmektedir. Antropolog ancak ilişki içerisinde bulunabildiği ölçüde incelemekte olduğu topluluk ile ilgili verilere ulaşabilir (Navaro, 2015).

Sahada yaşadıkları deneyimleri ürettikleri metne aktarmak ve bunları o eser aracılığıyla okuyanları ile paylaşmak “katılımın gözlenmesi” olarak tanımlanmaktadır. Ortaya çıkan eser aracılığıyla yani düşünümsellik boyutu ile, ortaya konulan etnografik metnin hangi şartlar altında gerçekleştirilen bir çalışma sonucu nasıl yazıya aktarıldığının zikredilmesi mecburiyeti hasıl olmaktadır (Nahya ve Harmanşah, 2016). Düşünümsellik üzerine son yıllarda antropolojik yazındaki ısrara baktığımızda, bunun altında yatan ana etmenin sömürgeci bir miras olarak görülen başkası adına konuşma yetkisinin sorgulanır hale gelmesi olduğunu görmekteyiz (Nahya ve Harmanşah, 2016). Alan deneyimlerinin aktarılması vasıtasıyla sahada bulunan antropolog ile yaptığı çalışma bir bütün halinde değerlendirilmeye tabi tutulma imkânı elde edilir. Araştırmacının deneyimini metne eklemesi suretiyle sahada yaşananları aktarmanın ötesinde gösterebilmesinin ve düşündürülebilmesinin yolu açılır.

1.3.6 Etnografi ve Hac

Hac üzerine yapılan ilk çalışmalarda antropolojik kuramlar herhangi önemli bir içeriğe atıfta bulunmazken ilerleyen dönemlerdeki eserlerde birbirinden ayrı değerlendirme ve ilişkilendirme yaklaşımı daha çok kabul görür hale gelmiştir (Buitelaar, 2015). Dünya antropolojik gündeminde böylesi değişimler gözlenmekle birlikte bırakın ülkemiz antropolojik yazını herhangi bir sosyal bilim alanında hac ile alakalı gerekli ilgi uyanmamıştır dersek abartmış olmayız. Bayyigit'e (1998) göre, sadece Türkiye'den gidenler

itibariyle dahi sayıları yüz bini bulan katılımcı ve onlardan etkilenenler ile milyonları bulan böylesi bir olgunun hak ettiği ilgi daha fazlası olmalıydı

“Halk İslamı” olarak isimlendirilebilecek ibadet ve inanış biçimi daha çok sorgulama içermeden gelenek suretinde, an’anevi bir İslami yaşayış içermektedir. Tam da bu özellikleri itibariyle hakir görülerek bhusus okumuş kesim olarak ifade edilecek sınıflarca daima yerilmektedir. Deniz’e (2014) göre, sosyal bilim alanında bazı inançların “senkretik” olarak nitelenerek değerlendirmeye tabi tutulamayacak derece değersiz ya da iyi olmadıklarını ima edecek şekilde alt bir anlam içermesi gibi “Halk İslamı” kavramı da Türkiye okumuş İslami elitleri tarafından bir tahakküm aracı olarak kullanılmaktadır. Bir *insider* olarak içerisinden geldiğimi ifade edebileceğim okumuş kesimin böylesine bir “etno-kültürel vandalizm/kanibalizm”i (Deniz, 2014, s.28) andıracak şekilde “Halk İslamı”nı yok sayması ötelere beridir zihni kurcalayan bir husus olmuştur. Günümüz dünyasının güçlüyü daha da güçlü kılan ve güçsüzü de gittikçe takatten kesen sosyal belirlenimleri altında kültürlere ve inançlara yönelik bu tahkir içerikli yaklaşımın karşısında olmayı, insani olduğu kadar içinde yer edinmeye çabaladığım antropoloji disiplini için de etik bir sorumluluk olarak değerlendirmekteyim. Hac mevzusu olduğunda çoğunlukla katılımcıların yaş, yaşadıkları yer (kent-kırsal) ve eğitim düzeyleri üzerinden gerçekleştirilen makbul hac elitizmine karşı insanların neler hissettiklerini ortaya koyacak bir çalışma fikri işte bu etik sorumluluğun bir parçası olarak zihnimde yer edinmeye başlamıştı. Tahkir ettikleri insanların genellemeci tavırlarından şikâyetçi olanların ilk fırsatta o şikâyetçi oldukları davranış kalıbına sarılmaları oldukça dikkat çekici bir unsurdur. Ayrıca ibadet ve inanç söz konusu olduğunda İslam’ın kul ile Rabbi arasına aracı veya başka bir unsuru koymadığından dem vuranların “Halk İslamı”nın hac görünümleri konusunda birden “yaptıkları ibadet boşuna”, “turist gibi gidip geliyorlar” tarzında kendilerini ibadetin kabul mercii olarak görmeleri ise ayrı bir tezat teşkil etmektedir.

Saha çalışmasında kimi zaman katılarak gözlem tekniği kimi durumlarda ise yüz yüze derinlemesine mülakat tekniği kullanılmıştır. Bunun sebebi ise hac ibadetinin içkin akışkanlığı içerisinde salt eyleme/ibadete katılmak gereken yerlerde katılarak gözlem aracılığı ile deneyimlenen hac olgusu, özellikle akşam yemekleri esnası ve sonrasındaki çay/kahve ikramı sırasında birebir ve bire çok muhabbetlerde o gün ve sonrası günkü yapılan/yapılacak ibadetler hakkında konuşmayı, anlamlandırmayı mümkün kılmaktaydı. Sahadaki her bir deneyim tamamen nitel bir çalışma formatında gerçekleşti. Hacılarla orada olmak yani onların yaşadıklarını paylaşmak suretiyle hiçbir aracı olmaksızın katılarak gözlem sayesinde hacı

adaylarının tutum ve davranışlarını anlamlandırabilmek söz konusu olmuştur. Zira onlarla birlikte olmak demek onların hissiyatını paylaşmak anlamına gelmekteydi. Çalışmanın tamamında gözlenen bir araştırmacı olarak kimliğimi öncesinden deklare etmem ve çalışmanın mahiyetine dair sarih, açık ve net bilgilendirmeler hem hac öncesi hem esnası hem de sonrasında yapılan tüm görüşmelerimde samimiyetin hâkim olduğu cevaplar, beyanatlara neden olmaktadır. Bu samimiyeti bozan tek unsur olarak ses kaydı alınmasını eklemeliyim. Görüşmeler esnasında ilk başlarda teknik arızalar yüzünden ses kaydı alamadığım zamanlarda fark ettiğim bir şeyi burada açıklamak mecburiyetinde hissediyorum kendimi. Özellikle “sizce hacın önemi nedir?” ve “hac sizin için ne anlam ifade ediyor?” temelli suallerime, muhatapların ses kaydı alınmadığı dönemlerde daha şahsi/kişisel hikâyelerini içeren, ipuçları veren cevaplar verdiklerini, ses kaydı esnasında ise cevapların daha bir benzerlik arz ettiğini fark ettiğimde yaşadığım şaşkınlık neticesinde, bazı görüşmecilerimde ön bilgilendirme safhasındaki samimiyet ve derinliği yakaladığım zamanlarda ses kaydı almamayı tercih ettim, tam tersine sathilik hissiyatının uyandığı durumlarda ise ses kaydı alma yoluna gittim. Bu hususun dışında kalan görüşmelerde ise hac yolculuğunun kendisinin taşıdığı maneviyata atıfla, hac öncesinde hacı adaylarınca çokça dile getirildiği vecihle, “artık hayırlı yola niyet ettik” (Ahmet 49), hac esnasında ise “böyle mübarek yerlerde yalan olmaz” (Cafer 53) ve hac sonrasında ise “artık hacı olduk yalan bize yakışmaz” (Turan 58) gibi vurguların çokça dillendirilmesinden mütevellit görüşmelerin olabildiğince “sıdk” atıflı yapıldığını belirtmeliyim. Bu tarifin dışına çıkan görüşmelerin ise azınlıkta ve marjda kaldığını ve nedenleri yakalanabildiği kadarıyla yeri geldiğinde izah etmeye çalışacaktır.

Hac sonrasında ise görüşmecilerle bahusus sahada birlikte hacı deneyimlediklerimizce hem hemen sonrasında (1 ay ile 3 ay içerisinde) hem de orta vadeli bir uzunluktaki zaman aralığında (3 ay ile 12 aylık bir süre zarfında) görüşmeler yapılmıştır İlk başlarda maddi imkânlar ve zihnen-bedenen yorgunluklar nedeniyle olan bu görüşme aralıkları netice itibarıyla hac sonrası bilgiler ve hissiyatların değişiminin izlerini yakalayabilmek adına karşılaştırılmasına imkân sağlamıştır. 2016 yılında hacı gerçekleştirdiğimiz 12 adet hacı arkadaşımız ile Aralık 2018’de 2 adet odak grup görüşmesi yapıldı. Odak grup görüşmesi olmak üzere çalışmaya konu olan saha araştırmasında hacılara dair cinsiyet yoğunluğunun erkeklerden yana ağır bastığını söylemeliyim. Bunun bazı sebepleri arasında Suudi hükümetinin 45 yaş altı kadınlarda birinci derece erkek yakın akraba şartı koşmuş olması ve de ülkemiz genelinde hacca rağbet gösteren kadınların ekonomik anlamda eşlerine ya da evlatlarına bağımlı olması gösterilebilir. Cinsiyet mevzubahis olduğunda tez ile alakalı hem

sahada hem de sonrasında görüşme yapılan kadınların yaş aralığının 50 yaş ve üstü olduğunu belirtmeliyim. Aile kafitemiz dışında 40 yaş altı kadınlar ile tatmin edici bir sayıda görüşme gerçekleştirilememiştir. Bunun nedenleri arasında hac ibadetinin klasik anlamda kadın-erkek ilişkilerindeki haremlik-selamlık rol modellerini dayatması, genç kabul edilecek yaşlarda hacca gelenlerin eşleri ya da başka mahremeleri ile gelmelerinden ötürü yalnızlık içerecek bir görüşme yapmak istememeleri ya da böylesi bir teklifin ortamda (yani SH Turizm'in oteli bünyesinde) garip karşılanması sayılabilir. Türkiyeli hacıların yaş oranlarına baktığımızda cinsiyet konusundaki ağırlığa benzer yani hem erkek hem de kadınlarda 56 ve daha üzeri yaşlardaki Türkiyelilerin hacca katılım sağladıkları görülmektedir (Bayyigit , 1998). Haccın yaş ile endeksi ile alakalı şekilde tezi teorik olarak kurgulamaya çalıştığım zamanlarda Türkiye insanının haccı erteleme ve öteleme nedenlerinin daha çok maddi yani ekonomik kaynaklı olduğunu düşünmekteydim. İbadet sıralamasında zirveye işaret eden haccın ekonomik götürüsünün fazlalığı, haccın şartlarından olan geride kalanlara yetecek derecede imkân sağlamayı yanlış değerlendirerek geride iş bırakmama (çocukları okutma, iş sahibi kılma evlendirme vb.) şeklinde yorumlanması haccı Türkiyeli insanlar için ileriki yaşlara bırakılan bir ibadet yapıyor şeklinde bir düşüncem mevcuttu. Bu değerlendirmemin yanlış olmamakla birlikte eksik bir tespit olduğunu hac kurasında ismimizin çıkması sonucunda bu sevindirici bilgiyi kendimden çoğu zaman hem ilmi anlamda hem de ameli anlamda daha dindar gördüğüm arkadaşlarıma (yaşıt ve akademisyen olanlar özellikle) verdiğimde “haccı tutabilecek misin?”, “hazır mısınız?” vb. istifhamlarını dillendirdiler. Şahsi anlamda hem ilmi hem de ameli anlamda dinen eksikliklerim ile bu derece hac ibadetini yerine getirme noktasında benim için erken olduğuna yönelik değerlendirmelerinin altında birkaç neden yattığı düşünülmektedir. Bu nedenlerden biri, hac ibadetinin yaş ile alakalı yaygın kanı olan “hacı eşittir yaşlı insan” anlayışının hâkim olmasıdır. Ayrıca fikir beyan edenlerin çoğu kendisini yaş aralığının bu zaviyede görmemekte yani kendilerini daha hacı olamayacak derecede genç olarak görmektedirler. Ve haccın ibadet olarak ileri (yaş ve olgunluk olarak) bir mertebeye tekabül ettiğine inanıyor olmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Ayrıca hac özelindeki yaşlı katılımcıların kentte yaşayan ve emekli oldukları halde neden hala çalışıyorsunuz diye sorulduğunda “bizimki çalışmak değil be yavrum eyice âtil kalmayak diye bir işle kendimizi eğlendiriyk” (Mahmut 67), şeklinde cevap veren insanlardan oluştuğu gözlenmiştir. Haccın bizatihi kendisi yani sahada nelerin yaşandığı kadar hacıların hac öncesi hazırlıkları ve sonrasında yaptıkları da bilgi vericidir. Zira bu aşamaların her biri de hacdan addedilmelidir. Bu süreçlerin gözlenmesi araştırmacı açısından bilgi elde etmek için, hac yapacak topluluğun işleyişi, toplumsal yapısı hakkında gayet mümbit bir zemin teşkil eder.

Katia Boissevain'e (2017) göre, bu süreçlerin içerisinde hac için yapılması gereken pasaport, sağlık raporu gibi bürokratik işler, şahsın kendine dair manevi/dini hazırlıkları, hacca gidileceğinin ilanı hükmündeki yemek içerikli dini törenler, uğurlama ve hac dönüşü merasimleri vb. girmektedir.

Sahada olma halim ile alakalı zikredilmeden geçilmemesi gereken bir konu da araştırmacı rolüme ek olarak birçok toplumsal rolü de üstlenme gerekliliğimdi. İnsanın toplum içerisinde yaşıyor olduğundan ve etkileşim olarak da yapayalnız bir şekilde yaşasa dahi toplumsal bir varlık olduğundan kaynaklı birbirini kimi zaman müspet kimi zaman da menfi yönde etkileyen pek çok toplumsal rolü bulunmaktadır (Goffman, 2016). 2016 yılında tezim için saha araştırması yaptığım hac deneyimimde araştırmacı ya da antropolog kimliğimin yanı sıra bir yandan annem ile hac deneyimimi paylaştığımdan ve de annemin fiziki anlamda ve malumat noktasında bana ihtiyaç duymasından ötürü onun oğlu olarak da orada olmalıydım. Üstlenmem gereken başka bir rol de aynı çatı altında yani otel odası anlamında ilk uzun süreli “kayınvalide-gelin” deneyiminde bulunacak olan eşimin kocası olarak orada olmalı ve her ne olursa olsun ondan taraf olmalıydım. Her daim fiziken bana ihtiyaç duyacak olan 13 aylık kızımın ötürü bir de baba rolüm bulunmaktaydı. Bizimle birlikte olduklarından ötürü fiziki yardımlarının fazla olacağını düşündüğüm eşimin kardeşlerine ait bir de “enişte” ya da (her nedense) “mihmandarlık” vazifem bulunmaktaydı. Ve tüm bunların ötesinde ve üstünde olarak dini bir vecibeyi yerine getirme durumunda olan bir mü'min rolüm bulunmaktaydı. Bazı zamanlarda bir rolümü başkasının rağmına ve hilafına kullanmam gereken durumlar olmakla birlikte çoğunlukla hissettiğim duygu, her bir rolüm için yetememe ve yetersizlik hissi oluyordu. Özellikle dini hususta yapmış olduğum ibadetlerden hem adet anlamında hem de feyiz anlamında fazlasıyla eksiklik hissediyordum.

Sahada deneyimlenenin yazıya geçirilmesi, tezimin antropolojik anlamda en zorlanılan kısmını oluşturdu. Zira Antropolog Clifford Geertz'in da (1988) belirttiği üzere, saha deneyimi antropolog açısından yaşadıklarının üretildikleri bağlamları dışında anlamayacakları bir etkileşimin ürünüdürler. Ve bu özellikleri sebebiyle yeniden üretilmeleri kendilerine ait eşsizlikleri ve tekillikleri yüzünden imkânsız düzeydedir. Zira sahadan ayrılarak deneyimleri yazıya dökmek daha önce de vurgulandığı üzere hayata dair canlılık içeren anların bir bakıma hayatiyet unsurlarından arındırılmasından başka bir şey değildir. Fakat bahusus alanda kazanılan ve bir ömür boyu devam edecek “hac kardeşliği” ile hem sahada “orada olma” ile karşılaşılan zorluklara hem de sonrasında yazma aşamasındaki hayatiyetten kopuş olarak ifade edebileceğim yaşanan deneyimlerin tekrar hayata

döndürülmesine yani yaşandıkları süreçteki canlılıklarına ve çok yönlülüklerine yardımcı olmuştur. Araştırmamın metnini oluştururken olabildiğince alandan elde ettiğim tecrübelerimi aktarmaya çalıştım. Etnografik çalışmaya dair bir başka zorluk olananda araştırmacıya dair değişimlerin kökenine işaret eden deneyimdeki “yakınlık-uzaklık” dilemması/dengesi, antropoloğun yazma aşamasında da bir mesele olarak karşısına çıkmaktadır. Çalışmanın asıl mücadele alanı olarak saha deneyiminden ziyade yazma aşamasını adres olarak verir (Evans-Pritchard, 1971). Yazım sürecinin bizatihi kendisi, antropolog ile saha arasındaki gerilimi açık eden, antropoloğun durduğu noktayı gözler önüne seren ve tam da bu gibi nedenlerden yani antropoloğun açıklarını ortaya koyması bağlamında üstesinden gelinmesi zor bir süreçte tekabül etmektir. Bununla birlikte araştırılana dair bilgi verdiği gibi yazana dair söyledikleri de satırlar arasında gizlenmektedir. Yazma aşamasına gelindiğinde, araştırmacı süreç boyunca tüm tanıklıklarını, yaşadıklarını, gözlem ve duyumsamalarını sözcüklere dökmeye başlar. Ve bu onu, yaşadığı anki canlılığında muhafaza etmeye çaba sarf ettiği tüm servetini zaman ve mekân bağlamında dondurma tehlikesiyle karşı karşıya bırakır. Yapacağı her belirleme nedeni iyi niyetli yapılacak olursa olsun belirli bir dışlamayı ve dışarıda bırakmayı da içerir. Yazma edimi ile ortaya koyduğu ifadesi, olanın olduğu haliyle değil kendisinin yakalayabildiği ve kavrayabildiği şekliyle bir çarpıtmadan öteye geçemeyecektir. İradi bir şekilde tüm art niyetlerden azade olsa dahi (ki bunun imkân dâhilinde olup olmadığı apayrı bir tartışma mevzusudur) bilinç dışı düzeyde kalan unsurlar gözden kaçmamalıdır. Zira araştırmayı sürdüren sonunda bir insan olduğundan onun yaptığı gözlemleri anlamlandırma aşamasının bir de bilinç dışı yönü bulunmaktadır. Benzer bir süreç yani hem iradi hem de bilinç dışı düzeyde yapacağı tüm sınırlılıklar sadece araştırmacı için değil katılımcı için de geçerlidir. Antropolog Barbara Myerhoff’un (1986) da katılımcının araştırmacı ile arasındaki iletişimin diyalojik olmasına dikkat çekerek belirttiği üzere, planlı ya da spontane, bilinen ya da bilinmeyen tüm imkânlar dahilinde elinden geldiğince sürecin hâkimi olma konusunda bir mücadele yaşanacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Hac mevzusu bu çalışmanın konusu olmakla birlikte çalışmanın üzerine oturacağı zemini teşkil etme anlamında hatırlamanın toplumsal niteliği üzerinde durmak gerekmektedir. Sosyal bir inşa olarak toplumsal birlikteliği mümkün kılma anlamında hatırlama eylemi ya da yetisi toplumsal olanın kendisini belki de bir yanıyla en fazla ifşa ettiği diğer bir yanıyla bu ifşayı her an tekrarlaması ile de bir çeşit kanıksanmışlık içerisinde gizleyebildiği bir işleve sahiptir. Çalışmamızın kolektif hafızayı merkezine alan bu kavramsal çerçeve kısmının ilk bölümünde hafıza yetisinin bireysel yanlarını da belirleyen toplumsal işlevine ve yapısına bakılacaktır. Kavramsal çerçeve bölümünün ikinci kısmında ise Türkiye başta olmak üzere seçili örnekler üzerinden hafıza literatürü olarak nitelenebilecek çalışmalar değerlendirilerek, hafızanın “olumlu hatırlama” ve “olumsuz hatırlama” işlevi incelenecektir. Özellikle kolektif bellek kavramından hareketle toplumsal hatırlamanın olumsuz kısmına odaklanan çalışmalara bir alternatif olarak değerlendirilme imkânını hac hâtıratının olumlu hatırlama olarak kavramsallaştırabileceğimiz bir işlev üzerinden değerlendirilmesi yapılacaktır.

2.1. Hatırlama ve Kolektif Hafıza

Hatırlamanın doğası üzerine konuşmak insanın ne olduğu üzerine konuşmaya oldukça benzemektedir. Toplumsal hafıza kavramı ise çok genel bir ifade olarak fazlasıyla geniş bir çerçeveye işaret etmektedir. Tam da bu genişlik yüzünden neyi içerip, neye işaret ettiği konusu muğlaktır. Toplumsal hafızanın tanımlanmasındaki bu muğlaklık sonucu gündelik yaşantıya dair her olgu toplumsal hafızayla ilinti içerisinde değerlendirilerek onun tanımlanmasını daha da zor hale getirmektedir (Karaarslan, 2019). Soğuk savaş sonrası sosyal bilimlerde kolektif bellek kendisinden çokça söz edilen ama tam olarak neye işaret ettiği konusunda fikir birliğine varılamayan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Adeta kolektif bellek kavramı kendisini kullananlar adedince tanımlamaya sahip bir kavram portresi çizmektedir (Wertch, 2015). Toplumsal bellek kavramının tarihçesine baktığımızda özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında yaşananlar ve Kıta Avrupası özelinde Yahudi Soykırımı toplumsal travmalarını anlamak, anlamlandırmak ve sağıltmak amacıyla popülerleştiğini söylemek yanlış olmaz (Durna, 2015). Emile Durkheim’in (2005) ortaya koyduğu her topluluğun hayatta kalmak amacıyla geçmişiyle alakalı olarak süreklilik duygusuna hayati derecede ihtiyaç duyması olgusundan hareket eden Maurice Halbwachs (2017), bugün içerisine geçmişten neyi getireceğimiz, hatırlayacağımız üzerinde sistematik bir şekilde çalışan ilk sosyal bilimcidir (Shahzad, 2012). İlginç bir şekilde toplumsal bellek kavramı II.

Dünya Savaşı sonrasında popülerleşirken Maurice Halbwachs uzun bir dönem görmezden gelinmiştir (Apfelbaum, 2010). Halbuki son çeyrek yüzyılda yapılan (bu çalışma dâhil olmak üzere) kendisine atıf yapmayan toplumsal bellek çalışması yok denecek kadar azdır. Halbwachs (2016), toplumsal belleği üç sac ayağı üzerinden değerlendirmektedir: bireysel belleğin temeli olarak sosyal çerçeveler, farklı bellek topluluklarının oluşma nedenleri ve kültürel belleğin aktarımı ve geleneği de içerecek şekilde genişletilmiş okunmasıdır. Halbwachs bellek ile sosyal koşullar arasındaki ilişkiye odaklanırken, belleği bir fizyolojik öge olarak okumaktan öte onu mümkün kılan bir unsur olarak “sosyal çerçeve” olgusuna dikkat çekmektedir (Assmann, 2015). Halbwachs açısından bireysel bir hatırlamanın toplumsal bağlamı olmaksızın gerçekleşmesinin imkânı yoktur. Bu savına dair vermiş olduğu örnek ise bir insanın çocukluğu söz konusu olduğunda hatırladıklarının sosyal çevresi olmaksızın kesinlik arz edemeyecek oluşudur. Zira Halbwachs açısından çocukluğumuza dair hatırladıklarımızın neredeyse hepsi başta anne ve baba olmak üzere aile fertleri ve sonrasında yakınlık dereceleri azalacak şekilde çocuğun etrafındaki topluluğun yardımı ve direktifi ile gerçekleşmektedir (Olick, 2014).

Maurice Halbwachs bir rüya analizinden yola çıkarak hafıza olgusunun bireyi aşan şekilde ait olunan guruba göre değişebilen bir geçmişin yeniden üretimi olduğunu iddia etmektedir. Halbwachs’ın üzerinde durduğu iki önemli noktadan ilki hafızanın bireyi aşan toplumsallığı, ikincisi ise geçmişin olduğu sekliyle muhafazasından öte yeniden üretilme imkânıdır. Hafızanın toplumsallığından hareketle Halbwachs hafızanın yeniden imkânını sağlayan işleyişi keşfetmeye çabalar. Bu uzun ve çetrefilli yolculuk neticesinde vardığı sonuç, her toplumun kendisini oluşturan farklı toplumsal grupların bileşiminden oluştuğu gibi, bireyin de eşzamanlı ve artzamanlı olacak şekilde içerisinde bulunduğu toplumsal grupların farklı belleklerinin kesişim noktalarının benzersiz bir sonucu olarak bireysel özgüllüğe sahip olmasıdır (Hirsch, 2016). Maurice Halbwachs’a (2016) göre, kendimizi çocukluğumuzu nasıl hatırladığımız sorusuna muhatap kıldığımızda, cevabın etrafımızdaki birilerinin onları bize hatırlatması sonucu verileceğidir. Her insan anılarında hatırladığı şeylerin içeriğine/doğasına dair bilgiye toplumsal bir varlık olduğundan dolayı onun belirlenimi sayesinde ulaşabilmektedir. Bu hatırlama olayı ister bireysel olarak insanın kendi isteğiyle gerçekleşmiş olsun isterse de toplumun bir üyesin tarafından sorulan bir soruya cevap bulmak adına olsun, hafızanın sosyal belirlenimi gerçeğini değiştirmemektedir.

Maurice Halbwachs, kolektif belleği sosyal olarak inşa edilen bir olgu şeklinde ele almakta ve bu inşa sürecinde bir milletin ya da topluluğun geçmişle olan ilişkisinin yeniden

kurulduğunu ve kurgulandığını ileri sürmektedir. Jan Assmann ise “toplumsal bellek” kavramı hakkında şu tespitlerde bulunur (Assmann, 2015): Toplumsal belleği var eden topluluklarca ortaya koyulan toplumsal bellek, hem bu süreçlerin ürünü olarak var olur hem de bu süreçleri etkiler. Bundan dolayı toplumsal/kolektif bellek kendisini ortaya koyarken sadece somut mekân ve zaman üzerinden değil bizatihi somut bir kimlik olarak da tezahür eder. Assmann (2015) açısından bakıldığında bellek türlerini iletişimsel bellek ve kültürel bellek olarak ikiye ayrılmaktadır. Assmann iletişimsel bellek ile yakın geçmişe dayalı anıları kasteder ve aynı döneme dair yaşanan deneyimlerin paylaşılmasını buna örnek olarak verir. İletişimsel belleğin sınırlarını ise taşıyıcıları ile çizerken bu tür belleğin uzun zamanlı olmayışının altını çizer. Kültürel bellekte ise bu sınırlamalar ortadan kalkmaktadır. Kültürel bellekte iletişimsel belleğe nazaran “kurumlaşmış hatırlama” daha ön plandadır (Halbwachs, 2016, 274). Kültürel bellek geçmişe baktığında belli yönere yönelirken anıları bağlandıkları sembolik figürlerin üzerinden okuma eğilimindedir. Bu tür bir hatırlamaya örnek olarak da İsrailoğulları’nın Mısır’dan çıkışını, çölün aşılmasını ve tüm bu süreci Musa üzerinden okuyan Eski Ahit’i verir. Kültürel bellek bir anlamda hatırlayan tarihtir. Ve bu hatırlama eylemi din ve ritüelle yakından ilişkilidir. Paul Connerton (2014) ise hatırlamanın şahsi ve toplumsal olarak ayrılmasındaki analitikliğe karşı çıkararak asıl önem arz eden hususun sosyal belleği var eden belleğin nasıl oluştuğu ve hatırlamaya dayalı törenler ile nasıl aktarıldığını olduğunun altını çizer. Bu noktada Connerton semavi olsun ya da olmasın dinlere ait ibadetlerin ve seküler törenlerin belirlenen ortak geçmişe dair süreklilik hissiyatını aktardıklarını iddia eder. Connerton’a (2014) göre bu yolla hatırlanan olgu şahsılıktan öte bir kolektifliktir; geçmişe dair olan böylelikle bir aidiyete evrilir.

Maurice Halbwachs’a (2016) göre bellek bireyin sosyalleşme sürecinde meydana gelen, toplumsal bir olgudur. Çünkü insanlar en şahsi tecrübelerinde dahi toplumsal belirlenim altında değer yargılarında bulunarak deneyimlerini kodlarlar. Belleği var eden sosyalleşme sürecinin işleyişine ve yönüne, toplumsal çerçeveler karar vermektedir. Halbwachs tek bir toplumsal bellekten ve aidiyetten bahsetmez. Zira Halbwachs’a göre ait olunan toplumsal ilişkilerin yoğunluğu ve içeriği belleği belirler. İnsanlar kendi deneyimlerini hafızalarında yer edindikleri hali ile değil toplumsallığa aidiyet içerisinde oldukları grupların ortak hafızaları dolayısıyla hatırlamaktadırlar (İpek, 2018, s.9). Halbwachs açısından bir mekâna ya da yaşanmış bir hatıraya dair anı, bireyden bireye değişiklik arz edebilmektedir. Bu iddialarından hareketle Halbwachs belleğin yani geçmişin bugün itibarıyla yeniden inşa edildiği, şekillendirildiği teorisini açıklamak istemektedir. Paul Ricoeur (2012), Halbwachs’sin

belleğin toplumsal temelli olduğu yargısına ek olarak, hatırlama eyleminde ferdi yaşantı ve deneyimle birlikte şahsın diğer topluluk üyeleriyle temasları neticesinde elde etmiş olduğu ortaklığın belleği daha ziyade belirlediğini dile getirmektedir. Hafızanın gruplara aidiyetle çeşitlenmesi meselesinde Pierra Nora da Halbwachs ile benzer fikirlerini “Hafıza Mekânları” adlı romanında dile getirmekte ve hafızanın sınırsızlığına ve toplumsallığına referans vermektedir (İpek, 2018).

Kolektif bellek çalışmalarında geçmişe yönelik romantize ve estetize edilmiş içeriğin kendisi bireyin şahsiliğini bir taraftan dışlayarak mesuliyeti de ferdin üstünden atabildiği bir sonuç ile bizleri karşı karşıya bırakır. Bu noktada geçmiş ile olan ilişkimizin mesuliyet düzeyine odaklanarak yaklaşmak gerekir. Türker’e (2015) göre, geçmişle olan ilişkimizin belirleyeni olarak gündelik hayatta uyguladığımız pratiklerden elde ettiğimiz bilgilerin bizleri ne denli kurguladığına ve yönlendirdiğine bakılmaksızın hafıza ve hatırlama anlaşılabilir. Hafızaya dair belki de en çok eksik malumatların başında yalıtılmış şekilde şahsi olduğu yargısı gelmektedir. Halbuki hatırlama şahsi olmaktan öte toplumsaldır ve şahsi deneyim kadar aktarılma yoluyla oluşur (Yıldız vd., 2018). Burada kanaatimizce birini diğerine indirgeyip “şahsilik yok sadece toplumsallık var” kolaylığına kaçmadan, birbirlerini var eden eşzamanlılığa vurgu yapmak daha doğrudur. Yani hatırlamada şahsi deneyimler kadar toplumsal aktarım da belirleyici ve yönlendirici olabilmektedir.

Neden hatırlamak istiyoruz sorusu başat ve ana belirleyici soru olarak karşımızda durmaktadır. Bu sorunun verilmesi kolay ama idrak edilmesi/sindirilmesi zor cevabı ise, “anlamak için” olmalıdır. Ve insanın dünya üzerindeki varoluş sancılarının başında hatırlayarak idrak edebileceğimiz acılarımızın oluşu gelmektedir. Anlamak üzere hatırlamak isteriz (Öktem, 2018). İyileşebilmek için hatırlıyor, hatırladıkça da iyileşiyoruz. Her bireyin hatırlanacak, anlatılmaya değer, anlatıldıkça da hatırlanacak bir hikâyeye sahip olduğu düşüncesi doğrultusunda tarih-i beşerin büyük harflerinin tahakkümü altında ezilmiş cılız seslerin (misal hem siyahi hem köle hem kuma hem kadın olan Hz. Hacer’in) hikâyesini hatırlayabilmek aynı zamanda onların seslerinin duyurulmasına ve de görünürlüğüne hizmet etmektedir. Görünür olmak ise iyileşmenin ilk adımını teşkil etmektedir.

Cevaplamayı bekleyen başka bir soru ise, hem hatırlanan bir olgunun mekâna ait kılınması için hem de mekâna ait bir olayın hafızada yer edinebilmesi açısından ne kadar zamana ihtiyaç olduğudur (Kıyğı, 2018). Ve çözümüne dair verilecek cevapların çoğulluğu içerisinde sorunun can alıcı noktası olan hafıza-mekân ilişkisi gözden kaçırılmamalıdır.

Kolektif belleğin var olduğu ve korunduğu alan olarak mekânlara baktığımızda karşımıza daha çok birlikteliğin dışavurumu olan mezarlıklar, ibadethaneler, savaş meydanları ve hapishaneler gibi mekânlar çıkmaktadır. Bellek bu mekânlarda hem yaşam bulur hem de geleceğe eklenir (Doğan, 2018). Maurice Halbwachs (2016) kolektif belleği belirli bir toplumsal guruba aidiyet üzerinden tanımlarken birlikteliğin dışavurumu olan mekânın belirleyiciliğine atıfta bulunur. Toplumsal grup kolektif belleklerini bu mekânlar üzerinden anımsayarak var ederler. Pierre Nora ise belleğin ortaya çıkıp, canlılığını uzun yıllar korumasını mümkün kılma açısından mekânları bellek mekânları biçiminde değerlendirerek, topluma mal olmuş şekilde olayların gerçekleştiği alanlar olarak müzeler ve anıtlar, anma törenlerine ev sahipliği yaparak insanlar için anlam ifade eden simgeleri sergilediklerini düşünmektedir (Türkmenoğlu, 2016, s.16-7). Halbwachs kuşaklararası aktarımda belleğin canlı iletişime sahip olmasını öncelerken, Connerton buna ek olarak kolektif aktarımdaki önemleri bakımından anma törenlerinin ve bedene ait pratiklerin altını çizmektedir (Türkmenoğlu, 2016). Zira Connerton'a göre, kolektif bellekte iz bırakmış hatıraların aktarılması için her daim birebir ilişkiler şart değildir.

Din temelli buluşmalarda bir araya gelenler arasında topluluğun üyelerinde din bir taraftan kolektif şuur haline gelirken diğer taraftan da fertlerin vicdanlarında teker teker olduğundan daha fazla bir etkiye neden olmaktadır. Dini düşünce bir araya gelenlerin büyüklüğü nispetinde tesirini artırır. Bu bir araya gelişlerin ana unsurları kutsal zaman ve kutsal mekân olgularıdır. Kutsal zaman kavramını içerisinde bulunduğumuz normal anlardan ayıran husus ise tersine döndürülebilirliği ve bulunduğu an itibarıyla de şu an imiş gibi bir algıya sahip kılabilirliği ve o anı tüm anları içine alan bir başlangıç noktası olarak belirleyebilme imkânıdır (Hervieu-Léger, 2010). Paul Connerton bunu “süregelirliği anmak” yani özel bir olayın yeniden canlandırılması olarak nitelemektedir (aktaran Yel, 2006). Kutsal zaman bu özelliği sayesinde bir dinin müntesiplerince şimdi ve şu anda da deneyimlenebilir olmakta, ilk yaşandığı andaki kutsallığını şu ana da aktarabilmekte, böylelikle bir başkası üzerinden hatıralara bakarken kendiliği üzerinden de başkalarına ayna vazifesi görebilmektedir yani tanıklık üzerinden işleyen bir hatırlama/hafızalaştırma söz konusudur (Yıldız vd., 2018). Bu paylaşılabilirliği ve aktarılabilirliği sayesinde kutsal ile olan ilişki düzeyi aynen kutsal zaman ile de gerçekleşmektedir (Hervieu-Léger, 2010). Kutsal mekân kendi hafızası içerisinde hafızanın mekânını da içermekle birlikte bu bağdaşıklık ve çoğulluk ile girift ilişki, yaşanan her olayın bir mekân bağlılığı ile birlikte mekândan bağımsız düşünülemezliğini/hatırlanamayışını zihnimize dayatır. Italo Calvino'nun *Görünmez Kentler*

adlı eserinde de belirttiği üzere bir mekânı coğrafi anlamda kapladığı alandan ziyade içeriğinin geçmişle olan ilişki düzeyi anlamlı kılmaktadır zira kutsal mekânın anlattığı hikâyede size aktarıcı olan unsur, mekânın coğrafiliği değil işte bu geçmiş ile sizi iletişime sokan, anı-mekânların sizin hafızanızda yer tutan ve özdeşime zorlayan işlevidir (Kıyğı, 2018). Bu noktada hac içerisinde ibadet şeklinde ortaya konan performansların tamamı mezkûr şartları haizdir: Hacer'in oğluna su arayışına ithafen sa'y, İbrahim (as) ve oğlu İsmail'in (as) şeytanları taşlamasını temsilen Cemerat'ta şeytan taşlamak, Arafat'ta ecdadı evvelimiz olan Adem'e izafeten tövbe etmek ve vakfeye durmak vb.

Mekân ve hafıza ilişkisine baktığımızda bu iki olgunun birbirlerini etkileyen unsurlar olduğunu fark ederiz. Mekân hafızayı hem olumlu hem de olumsuz anlamda etkileyebilirken tersi bir ilişkiden de söz edilmelidir zira hafıza da mekânı olumlu ya da olumsuz anlamda etkileyebilmektedir. Mekânın kullanıcıları olarak bireylerin hafızaları, ortak yaşama dair deneyimlerinden hareketle bireysel hafızalarını paylaşarak, aktararak kolektif belleği oluştururlar. Bir diğer mesele ise mekânın farklı hafızalar üretebilme potansiyeli ya da imkânıdır. Aynı mekâna dair bir topluluk hüznü, acı, kahır gibi olumsuzluklar hissederken bir başka topluluk cesaret, zafer, mutluluk gibi olumluluk içeren hissiyatlar ya da tabiri caiz ise hatıralar içerisinde olabilmektedir. Mekânın hâtıratları çoğullaştıran bir içeriği olabilir. Özellikle tarihi vakıalarda yaşanan hadisatın üzerinden fazlası ile zaman geçmesi sonrası hatırlanan olaylar aynı kalsalar dahi olaylara can veren hissiyatlarda değişiklik olabileceği ortaya çıkmaktadır. Çünkü insanın mekânla olan ilişkisinde deneyim kadar hafıza da asli bir belirleyendir (Yılmaz, 2019). Özellikle mekâna ait hafızanın şehir hafızası haline dönüşmüş şekli, kolektif hafıza içinde yaşama imkânı bulmasına ve şehrin bizatihi kimliğine ve aidiyet nokta-i nazarından anlaşılmasına neden olabilmektedir (Yılmaz, 2019).

Hatırlama eylemine baktığımızda sadece dini içerik ve biçim üzerinden yürümediğini de fark ederiz. Bahusus seküler dönem ile paralellik arz eden uluslaşma ve ulus devlet aşamasında vazedilen anma törenleri ve dini içeriklerinden arındırılan geleneksel bayramlar araçsal bir şekilde nasıl cereyan edileceği sıkı sıkıya belirlenmiş bir yapıya büründürülerek hatırlatıcı unsurlar olarak mutad şekilde tekrar edilirler (Türkmenoğlu, 2016). Böylesi bir yapı ile seküler törenler, sadece performe edildikleri an ve mekânlara has olmaktan çıkarak, toplumsal yaşantının içerisine sızarak topluluğu oluşturan fertlerin davranışlarına ve düşünme biçimlerine de sirayet ederler. Gruba ait her üyenin üzerinden grup kimliğinin inşası, ortak bir geçmişe referans vererek ve bu ortaklığın şu anda ve birlikte yeniden deneyimlenmesinden ibarettir. Kolektif kimliğin öğeleri olan gelenekler, semboller, ritüeller ve değerler kendilerine

referans olarak kolektif belleği almışlardır. Hatırlama ediminin, ulus-devlet versiyonu olan ve daha çok seküler bir biçim haline gelmiş olan anmalar, bayramlar vb. üzerinden okunabildiği gibi bir toplumsal bellek üzerinden belirli bir ülkenin vatandaşlarına ait olmaktan öte umumileştiren ve bhusus dini referanslar üzerinde işleyen bir yönü de mevcuttur. Bu noktada iki mesele dikkate değerdir. Toplum denilen olgu devlet sınırlamalarına münhasır değildir. Özellikle 15 Temmuz sonrası Türkiye’de yaşamayan Türkiyeli göçmenlerin hissiyat düzeyleri ile Türkiye’de ikamet eden insanların benzerlikleri dikkat çekici düzeydedir. İkinci olarak da benzer kültürel/dini kodlara sahip insanların paylaştıkları toplumsal bellekler de benzerlik arz etmektedir: Nevruz kutlamaları ve her yıl hac ibadeti vesilesi ile müslümanların ortak tecrübe paylaşımları gibi (Karaarslan , 2019). Hatırlama eylemi geçmişten günümüze bir zaman makinesi gibi işlev görmektedir. Bir yandan düşünceye etki etme gücüne sahip iken diğer yandan da eylemi etkileyebilen geçmiş hatırlama bunları yaparken anılar ile iş görmektedir. Bu anılar kimi zaman bireysel çoğu zaman ise kolektiftir (Yılmaz, 2019). Anılar geçmişte yaşananların kopyası değildir. Onlar daha ziyade o olayları deneyimleyenlerin (bu deneyimleme kimi zaman fiziki olarak kimi zaman da şu anda onu hatırlayanlar şeklinde olmaktadır) onları nasıl anlamlandırdıklarıdır. Zira olayların nasıl deneyimlediklerinden ziyade nasıl hatırlandığı daha önemli olabilmektedir (Schacter , 2010).

Toplumsal hafıza kavramı çift yönlü bir işleve sahiptir. Bir yandan geçmişi hatırd tutma, hatırlama işlevi söz konusu iken diğer yanda birinci olarak hatırlanacak olgunun neliğini ve nasıllığını belirlerken ikinci olarak da neyin nasıl unutulacağını, gözardı edileceğini belirlemektedir. Maurice Halbwachs, geçmişin bizatihi aynen tekrarının yaşanmayıp onu yeniden inşa edildiğinden bahsederken bunu anlatmak istemektedir. Zira Halbwachs’a göre toplumlar yaşanmışlıklarını şu an içerisinde sanki yaşanılmış gibi kılan unsur, hatıralarını içine yerleştirecekleri çerçevenin hatıraları yeniden inşa edebilme yetisine sahip olmasıdır (aktaran Yılmaz, 2019). Anthony Giddens belleğin geçmişi şimdiye, bu ana çağırmasından bahseder. Halbuki tam anlamıyla gerçekleşen hatırlama eyleminin mekanla birlikteliğidir yani hatırlama edimi mekânsallaştırılmaktadır (Assmann, 2015). Paul Connerton ise toplumların geçmişi üç bellek türü üzerinden yani, “kişisel bellek”, “bilişsel bellek” ve “alışkanlık belleği” üzerinden hatırladığını iddia eder. Connerton’a (2014) göre yaşamış olduğumuz geçmiş, hatıralarımızı içeren sözcük ve imgeler aracılığıyla kendimize canlandırarak koruruz. Yani yinelenen anma törenleri ve sanatsal temsiller aracılığıyla geçmiş bellek destekleyici araçlar kazanarak bellek onarılmakta ve yeniden bugün içerisinde düzenlenerek sahnelenmektedir (Yılmaz, 2019). Böylelikle hafıza denilen olgu salt

yaşadıklarını kaydetmekten öte an içerisinde gerçekleşen anlatı, görüntü ve çeşitli şekiller ile aktarılan bilgileri de toplayan bir depoya dönüşür (Yılmaz, 2019). Geçmişini hatırlayabilme yaşanan an olarak şimdiyi, bir başka açıdan değerlendirerek genişletme imkânı sağlar.

Özyürek'e (2012) göre, geçmiş ile ilişkimizi düzenleyen bir unsur olarak toplumsal bellek bir yandan yeni hatıralar inşa ederken bazı hatıraları ya tamamen silmekte, görmezden gelmekte ya da revize etmektedir. Bu özelliği itibariyle süreç içerisinde bellek edilgen bir unsur olmaktan ziyade etken bir faile dönüşmektedir. Anılar bellekte sadece depolanmamakta, aynı zamanda anlam kurucu işlevlere de sahip olgular olarak hizmet görmektedirler (Tuğal, 2012). Bellek ile kimlik arasında girift bir ilişki söz konusudur, birbirlerinden beslenmektedirler. Özyürek'e (2012) göre, geçmiş bir kavramsallaştırma olarak eski zamana ait olmakla birlikte şimdiki anın ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillenebilme özelliğine de sahiptir. Bir yandan günümüzdeki ihtiyaçlar üzerinden şekillenirken bir yandan da bu ihtiyaçların içeriğini ve yönünü de belirleyebilmektedir. Bu noktada geçmiş hem meşrulaştırıcı hem de etkin bir rol oynayabilir. Hatırlama edimi ise bireysel temelli olacak şekilde beyinde gerçekleşmekle birlikte, işleyişinin nasıl şekillendiği ise toplumsal temellidir. Bu noktada hatırlanması mahcubiyete sebep olacak en mahrem alanların belirleyeni olarak toplumsallık, neyin hatırlanıp neyin unutulacağına karar verme hakkını saklı tutmaktadır (Özyürek, 2012).

Geçmiş ve gelecek kavramlarına sahip olmayan bir "hatırlama eylemi" bireysel hatırlama olgusunda da toplumsal bellek olgusunda da söz konusu değildir. Zira sosyal çevreden bağımsız bir hatırlama olamayacağından ötürü sosyal çevreyi var kılan geçmiş ve gelecek ile olan bağıntı yok sayılarak hatırlama eylemi incelenemez. Bu ise hatırlama fiilinin tarihi bir perspektif ile incelenmesini öncelemektedir. Bahusus hatırlamanın sosyal nosyonuna ek olarak günümüzde neyi hatırlayacağımıza ve ona eşzamanlı olarak neyi de unutacağımıza (zaten her hatırlama eylemi içkin olarak bir unutmayı da zorunlu kılmaktadır) teknoloji yardımıyla hatta belirlenimi ile yapabilmekteyiz. Karaarslan'a (2019) aktardığına göre, Jan Assmann, yapay hafızanın günümüz toplumları için matbaadan ve hatta yazıdan bile daha etkili bir değişimi tetikleyen kültürel bir devrimi mümkün kıldığını belirtmektedir. Hatırlama nosyonu kadar unutma nosyonu da hafıza üzerinden faaliyet göstermektedir. Fiziki bir kusur ya da arıza dışında gerçekleşen her unutma eylemi hafızayı hatırlama kadar etkilemektedir. Zira neyin nasıl unutulacağı bizatihi bir hatırlamadır, en azından her unutuşun nasıllığı akılda tutulmalıdır ki gerçekten bir unutma yaşanmasın.

Geçmiş ne denli aslına uygun şekilde korunmaya çalışılırsa çalışılın hatırlanan şey yıllar içerisinde değişiklik gösterebilir. Zira değişim yavaşça hafızanın içerisine sokulup değişen toplumsal birliktelikler çerçevesinde hatırlanacak olan unsuru kendisi doğrultusunda değiştirir (Goody, 2017). Tüm bunlara rağmen hatırlama geçmiş ile kurulan bir bağ üzerinden kimliğini politik imgelemine göre, kültürel sürekliliğini gelenek ile oluşturabildiği nispette sağlayabilmektedir. Her bağlayıcılık içeren aidiyetin temeli tekrarlanabilmesinde gizlidir. Assmann'a (2015) göre böylelikle yaşanan olaylar sonsuzluğun dipsiz köşelerinde unutulmayarak ortak referansa ait bir kültürün unsurları halinde hatırlanabilir hadiselere evrilirler. Tarih boyunca başta kutsal metinlerdeki aktarılan yaşantılar olmak üzere anlatılmaya değer tüm yaşanmışlıklar tekrarlanma suretiyle yeniden canlandırılmayı çalışılmıştır. Her canlandırma eylemi sayesinde yoruma dayalı bir tür güncelleştirme söz konusu olmaktadır. Hatırlamanın tarihsel serüvenine baktığımızda, anlatıdan yazıya geçişle birlikte tekrarlanmanın yerine canlandırmanın geldiğini fark ederiz. Jan Assmann (2015, s.24) bunu "ritüel bağdaşıklıkta metinsel bağdaşıklığa geçiş" olarak nitelendirmektedir. Assmann'a (2015) göre bu geçişle birlikte toplumsal ilişkilerde bağlayıcılığı olan ayinin yani taklit ederek saklama yerine yorumlayıcı okumanın yapıldığı yeni bir yapı ile karşı karşıyayızdır.

Bilinç ve bellek kavramı daha çok fizyolojik ve psikolojik açıdan incelenmeye çalışılmıştır. Halbuki bu kavramların tam anlamıyla neye işaret ettiğini anlamının yolu bireyin içerisinde yer aldığı toplumsal ilişkilerde gizlidir. Kültürel bellek kavramı ile insani hatırlamanın toplumsal boyutu vurgulanmak istenmektedir. Assmann'a (2015) göre, toplulukların nasıl hatırladıkları ve bunu yaparken de nasıl algıladıklarının cevabı niteliğindeki unsur "kültürel bellek" kavramı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazının insani dünyaya girişi ile birlikte hatırlamaya dair ilk defa birebir ilişkilerin ötesinde bağımsızlaşabilen ve karmaşılaşabilmenin önünü açan imkânlar belirmiştir. Etki alanı değişmekle birlikte geleneğe ve iletişime dair olan anlamının sınırlarını bireysel belleğinki ile eşzamanlı olarak zorlayacak bir bellek çeşidinin oluşmasının imkânı doğacaktı (Assmann, 2015). Yazı dış belleği mümkün kılmakla kalmamış onu ait olduğu toplumsal ilişkilere mahkumiyetten kurtararak o devre ve ilişkilere ait bilgilerin doğal ve insani sınırlandırmalarının aşılmasını mümkün kılmıştır. Assmann'a (2015) göre, toplumsal ilişki madalyonunun bir yüzünde hatırlama, canlı tutma, yeniden inşa etme dururken diğer yüzünde ise görmezden gelme, unutturma, yok sayma, sansür, tahrif etme yer almaktadır.

İkinci Dünya Savaşı esnasında "Çalışma Kampı" olarak isimlendirilen ama işlevi anlamında bir soykırım mekânı olarak kullanılmış olan "Auschwitz" ziyareti sırasında kendisi

ile birlikte aynı mekânı gezmekte olan İsraili ortaokul-lise talebelerinin deneyimlerinin kendisinin deneyimlerinden ne denli farklı olduğunu dile getiren Faruk Karaarslan, kendisinin mekana dair deneyimin bir turistken ancak kurduğu empati ile farklılaşabileceğini belirtirken, İsraili öğrencilerin mekânı gezmediklerini adeta o mekânda yaşanmış olanları, o andaki acıları ile eşzamanlı olarak deneyimlediklerini dile getirir. Karaarslan'a göre (2019, s.7-8), "her birisi turistten çok oranın yerlisi hatta ellerinden alınmış evlerine yıllar sonra dönmüşçesine hüznü, hırslı ve bir o kadar da özlem dolu"dur. Karaarslan bir devlet politikası olarak Auschwitz vb. mekânların ziyaret ettirilmesi yolu ile Yahudi geçmişinin ve tüm yaşananların yeni nesillere aktarıldığı sonucuna varır. Yaşananların aslının ne olduğuna dair olan sorudan bağımsız bir şekilde bir mekânda olup bitenlerin aslına ne denli uygun şekilde hatırlanabileceği sorusu gündemde tutularak, unutkanlık bir halk için sakıncalarını Auschwitz gibi örnekler üzerinden okumak oldukça verimli olacaktır. Assmann'a (2015) göre, Yahudiler, "koru ve hatırla" inancı çerçevesinde, bir araya gelerek ortaya çıkan ilk halk topluluğu oldular ve yüzyıllar boyu varlıklarını bu emir tahtında muhafaza etme gayreti içerisinde oldular. Zira kendini seçilmiş olarak gören bir zihin yapısı doğal olarak diğer insan topluluklarından kendisini ayırarak, arada bir ast-üst ilişkisi tesis etme gayreti içerisine girer. Hatırlama edimi seçilmiş olma olgusu ile eşzamanlı olarak ortada durarak unutturulmaması gereken unsurların başına yazılır.

Jan Assmann'a (2015) göre geçmiş yaşandığı anda orada kalan bir durum değil yeniden kendisi ile ilişki içinde olunarak ortaya çıkan bir olguya tekabül etmektedir. Assmann'ın buradaki ilişki içerisinde bulunulması gerekenden kastı, geçmişin hatırlama eylemi içerisinde yeniden kurulmasıdır. Assmann'a (2015) göre, hayatın akışkanlığı içerisinde yaşam sürerken düne ait olanın sonsuzluğun derin dehlizlerinde kaybolmasının önüne onu bugün içerisinde hatırlayıp yeniden inşa ederek geçilebilir. Geçmişin bugün içerisinde yeniden inşasının önündeki engellerden biri olarak onun bazı kısımlarının yok sayılarak törpülenmesi adeta günün şartlarına ayak uyduramayacak kısımlarının atılması gerekmektedir. Ancak bu süreçlerin sonunda geçmiş bir imgelem olarak "geçmiş" şeklinde bilincimize yerleşebilmektedir. Geçmişe olan ihtiyaç, onun her yeni başlangıca bir köken teşkil etmesi şeklinde yeniden kendini ortaya koyar. Geçmiş böylelikle yeniden kurulurken bir yandan da geleceğin varacağı, varılması istenilen bir hedef olarak yeniden keşfedilmesi beklenmektedir. Tüm rönesanslar, reformlar ve restorasyonlar olası bir geleceğin mimarı olarak keşfedilmeyi beklemektedirler. Zira geleceğe kuvvet vermeyen bir geçmişe kimsenin ihtiyacı bulunmamaktadır. Böylelikle ortaya çıkacak olan tüm yenilikler, toplum içerisindeki yeniliğe

yönelik kaygı, korku ve endişelerden uzaklaşarak köklerini geçmiş içlerinde buldukları emin alanların vaatleri altında meşruiyet kazanarak güven ve otorite sahibi olurlar (Assmann, 2015). Toplumun karşılaştığı yeni fikirler kendilerini mesnetsiz, şecerresiz ve geçmişsiz olarak sunmazlar. Onlar başka grupların geçmişi farklı yorumlamasından ibarettirler. Zira bir gelenek ancak ve ancak başka bir gelenek ile ve geçmiş ise sadece başka bir geçmiş tahayyülü ile yerinden edilebilir. Tarih ile bellek birbirlerinin yerine kullanabilecek kavramlar değildir. Maurice Halbwachs'a göre (2017) toplumsal belleğin zıddına olarak tarih farklılık ve düzensizlikleri yakalamaya çabalar. Bellek ise benzerlik ve düzenliliği hedeflemektedir. Tarih, geçmişin yaşanmadığı, hatırlanmadığı anlarda bir ihtiyaç olarak kendini ortaya koyar. Sosyal bellek ortadan kaybolmak suretiyle gelenek sahnedeki çekildiğinde tarih yazımı bir kahraman olarak sahnede yerini alır. Ernst Nolte'ye göre, geçmiş üstesinden gelinemeyen ve pesimizi bırakmayan bir vicdan azabı gibidir (aktaran Assmann, 2015, s.50-3). Maurice Halbwachs din olgusunun, semavi ya da beşerî fark etmeksizin toplumsal belleğin en görünür tarafı olduğuna dikkat çekmekte ve onu bir kurumsallaşmış hatırlama edimi olduğu dile getirmektedir (Halbwachs, 2016).

Jan Assmann'ın Halbwachs okumasında, hafızanın bireye ait olmakla birlikte belirlenimin toplumsallığından bahsedilmektedir. Assmann, Halbwachs'ın bireysel belleğin oluşumunda ve korunmasında sosyal çerçeveyi önceleyerek, mutlak bir yalnızlık içerisindeki bir bireye ait bir belleğin olamayacağını vurgulamak istediğini söylemektedir:

Maurice Halbwachs, bireysel bir belleğin oluşması ve korunması için şart olan sosyal çerçeveyi koyar. Halbwachs burada, aslında hiçbir yerde bu açıklıkta formüle etmese de, mutlak bir yalnızlık içinde büyüyen bir bireyin belleği olmaz, demektedir. Bellek insanın sosyalizasyon sürecinde oluşur. Bellek her zaman bir bireye "ait"tir, ama bu bellek toplumsal olarak belirlenir. Toplumlar "ait" bir bellek yoktur, ama toplumlular üyelerinin belligini belirler. Her şeyden önce başkaları tarafından sosyal açıdan belirlenmiş anlamaları algılarız. Çünkü "farkındalık olmadan hatırlamak mümkün değildir (Assmann, 2015, s.44).

Bellek bir insan ya da bir topluluk içerisinde hatırlanmak istenilen geçmişin bağlantı kurulabildiği kısımlarının hatırlamak ve bunların dışındaki unsurları da göz ardı ederek unutmak üzere işlev göstermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere hem hatırlamak hem de unutmak birer sosyal olgudurlar (Assmann, 2015). Anılardan ziyade algıların bireye aidiyeti söz konusudur. Zira algıların merkezinde bedeni deneyimler bulunmaktayken anıların merkezinde ise aidiyet içerisinde olduğumuz gruplar bulunmaktadır (Assmann, 2015).

Hatırlama edimine dair Jan Assmann'ın üç aşamalı bir işleyiş sistematığı bulunmaktadır. Assmann bu süreci kısaca "hatırlama figürleri" olarak adlandırmaktadır. Assmann'a göre hatırlama figürlerinin birinci aşamasını oluşturan, "zaman ve mekâna

bağlılık” aşamasında hatırlama figürleri belirli bir mekân üzerinden tecessüm ettirilerek kendisine has bir zamanda güncelleştirilmek istenmektedir. Bu çerçevede bir araya gelişlerin neticesinde kutsal mekânlar sembolik olarak yeniden üretilerek yaşatılmak istenmektedir. Assmann’ın teorisinde ikinci aşamaya tekabül eden, “guruba bağlılık” ile de toplumsal belleğin onu taşıyanlar üzerinden aktarılabilirliği ve gelişigüzel bir şekilde nakledilemeyeceği vurgulanmaktadır. Aktarım sürecine dâhil olanlar böylelikle bir yandan guruba aidiyetlerini belli ederken diğer yandan somut bir kimlik elde etmektedirler. Bu işleyiş, guruba ait bireylerin bir değişimin farkına vararak yeni bir grup arayışı ile yer değiştirmelerine kadar devam eder. Fakat her grup özünde bekasını arzuladığından olabildiğince değişimleri görmezden gelmeye ve içerisinde olduğu zamanı ibka etmeye, anı sonsuzlaştırmağa donuk bir algı içerisinde olmaya çabalamaktadır. Jan Assmann’ın teorisinin üçüncü ve son aşamasında ise, “tarihin yeniden kurulması/kurgulanması” (Assmann, 2015, s.47) ile karşılaşmaktayız. Bellek denilen olgunun geçmişi nasıl yaşandı ise o şekilde aslına uygun olarak korumasının imkân dışılığından bahisle gurubun kendisini ait hissettiği dönemin ruhuna uygun bir biçimde yeniden bir inşaya işaret etmektedir. Assmann bu teorisine uygun olarak da Hristiyan topografyasını örnek vermektedir. Bu topografyada zikredilen tüm kutsal kentlerde Hz. İsa’nın başından geçen yargılanma ve çarımha gerilme gibi hadisat kendi gözleri ve şahsi tanıklıkları doğrultusunda olmaktan ziyade inanç üzerine inşa edilen fikirlerden oluşturulmuşlardır (Assmann, 2015). Hatırlama figürleri hatırlamayı amaç edinecek biçimde bayram gibi etkinliklerde dini anlam içerecek şekilde ortaya konmaktadır. Bu tarz birliktelikte asıl amaç kutlama yoluyla kökene dair geçmişin yeniden canlandırılmasından ibarettir. Canlandırılma yoluyla geçmişle bağ kurularak guruba dair kimlik temellendirilmiş olur. Bu temellendirme ile grup bir yandan tarihini derhatır ederken bir yandan kökensel anlamda hatırlama figürleri sayesinde belleğini canlı tutarak aidiyet noktasındaki kimliğinden emin olur (Assmann, 2015). Bu tarz bir kimlik edinme gündelik yaşam içerisinde töresellik ile yoğurulmuş bir şekilde yeniden yeniye tekrarlanarak pekiştirilmektedir.

Toplumsal bellek çalışmalarına ev sahipliği yapan sözlü tarih araştırmalarında, yazılı kültüre sahip olan topluluklarda dahi 80 yıllık bir geçmişten öteye geçilemediği dikkat çekicidir. Bu tarihten daha uzun bir aralıkla alakalı bir hadise incelemeye tabi tutulduğunda karşımıza alternatif okumaları mümkün kılmayan tek gerçeklikli resmi tarih çıkmaktadır. Sınır olarak ortaya çıkan 80 yılın yarısında ise iletişimsel belleğin eşiği durmaktadır. Toplumsal bellek bir yandan şecereyi göz önünde tutarak kökensel hatırlamayı diğer yandan şahsın yakın geçmiş olarak nitelendirebileceğimiz özel ve öznel deneyimlerini, biyografik

hatırlama ile çalışmaktadır. Kültürel bellek söz konusu olduğunda gerçekte neyin olduğundan ziyade hatırlananın ne olduğu öne çıkmaktadır. Tarih süreklilik sağlayarak düzenleyici ve biçim verici bir güç olarak gerçeklik kazanmaya hatırlama yoluyla efsaneye dönüştüğünde başlar (Assmann, 2015).

İletişimsel bellek topluluk içerisinde ikinci bir etkiye ihtiyaç olmaksızın kendiliğinden yayılma seyri göstermesine karşılık kültürel bellek takip edilmesi ve uygulama açısından oldukça spesifik belirginleşmiş içerikli talimatlar aracılığı ile yayılım göstermektedir. Ritüeller ve bayramlar yazısız/sözlü kültürlerde düzenli tekrarları ile kimliği koruyan bilginin iletilmesi, korunması ve yeniden üretilmesi işlevini üstlenerek kültürel belleğin ilk örgütlenme biçimleri olmuşlardır. Antik Yunan'da bayrama ve sanatçıya günlük yaşamı içkin olan koşuşturmaca içerisinde unutulmuş, gözardı edilen normları hatırlatıcı, unutulmuş düzeni geri getirici işlevleri olan unsurlar olarak bakılmaktaydı. Hatırlamayı mümkün kılan her bellek tekniği bunu muhakkak mekân üzerinden yapmak ister. Mekânı olmayan bir hatırlama tekniği mümkün değildir (Assmann, 2015).

Bellek çalışmaları bireyin ve topluluğun hatırlamaya ve unutmaya dair süreçlerinin nasıllığını incelenmektedirler. Bellek çalışmalarının odak noktası bireysel olan ile toplumsal olanın kesişme noktalarıdır (Neyzi , 2011). Nesiller boyunca kalıtım yolu ile irsiyet denilen olgu gerçekleştiği gibi kültür de aynı sürece benzer yollar ile değişiklik gösterse de benzerliklerini devam ettirerek hayatta kalabilmektedir. Geçmiş denilen yaşanmışlıklar hatırlama yoluyla geleceğe dönüştürülür. Yani bir belleğe dönüşerek gelenek halini almaktadır. Batı düşünce geleneği “hatırlama” olgusunu merkeze koyarak, bireysel bellek, toplumsal bellek ve kültürel bellek olmak üzere üç farklı bellek yaklaşımı geliştirmiştir. Bireysel bellek ile toplumsal bellek tarihi serüvenlerinde birbirlerine karşıt konumlar arz ederek biri diğerini yok sayan varsayımlar üzerinde inşa edilmişlerdir. Kültürel bellek ise daha yakın zamanlarda bireysel bellek ile toplumsal belleklerin yetersiz kaldığı alanlara cevap vermek amacıyla ortaya çıkan bir yaklaşımdır. Bireysel bellek ve toplumsal belleklerin açıklamalarının cevapsız kaldığı alanların en başında ve kültürel belleğin temerküz ettiği alanı ise “gelenek” oluşturmaktadır. Gelenek nokta-i nazarından bakıldığında etki düzeyi hem bireysellik hem de kolektifliğe nazaran oldukça uzun solukludur. Hem bireysellik açısından hem de kolektifliğin ortaya koyduğu bellek çeşitleri bireyi ve gurubun ömrünü aşamayacak derecede kısadır. Gelenek söz konusu olduğunda ise kimin hatırladığı geri plana düşerek neyin derhatır edildiği öne çıkmaktadır (İlhan, 2018). Kültürel bellek hatırlanan şeyin neliğine dair soruların cevabını verme iddiası taşımaktadır.

Hatırlama eylemi zihinde gerçekleşmekle birlikte sadece zihinle kayıtlanamayacak derecede kapsamlı ilişkilerin ürünü olarak değerlendirilmelidir. Bir yanda insanın hem bireysel varlığını hem de topluluk içerisindeki varlığını mümkün kılarken diğer yandan da bu varoluşunun bir anlama içkinliği ile gelecek nesillere aktarımını mümkün kılan geleneği de oluşturmaktadır. Hatırlama edimi, insanın hem bireysel açıdan biyolojik hayatının devamı hem de nev-i itibariyle kültürel açıdan dünya üzerindeki varlığını ve varoluşunu sürdürebilmesi için hayati bir olgudur. Hatırlamaya dair bireyi merkeze alan açıklama, egosantriktir. Hatırlamaya dair süreçler her ne kadar bireyin çevresi ile ilgili olsa da bireysel yaklaşım, hatırlamanın içeriğini yani hatırayı bireyin zihni faaliyetlerinin bir ürünü olarak görür ve bu sadece hatırlama ediminde bulunan bireye özgüdür ve bireyin geçmişi ile ilgilidir. Toplumsal yaklaşım hatırlamanın bir topluluk içerisinde mümkün olduğunu zira hatırlanacak tüm olay ve olguların toplumsal faaliyetlerin sonucu ortaya çıktığını iddia etmekle birlikte, toplumsal ilişkilerden uzaklaşmış bireyin hatırlama yetisini de kaybettiğini savlamaktadır (İlhan, 2018).

Bir kavram olarak “zaman” Maurice Halbwachs’a kadar mekândan azade kılınarak bireyin zihni faaliyetlerine hapsedilmiştir. Halbuki bir varlık olarak zamanın idraki ancak mekân içerisinde varlık alanı bulabilen bir kolektivite ile mümkündür. Halbwachs, Durkheim’in gelenek ve dayanışma düşüncesinde temellenen kolektivite bilincinden yola çıkarak, grupların kendilerini var ettikleri zaman ve mekânın birleşimi olarak kolektif bellek teorisini bir mekânda gerçekleşen tanıklıklara dayandırmaktadır. Kolektif bellek ile bireysel belleğin temeldeki en önemli ayrımları “zaman” kavramına dair yaklaşımlarıdır. Maurice Halbwachs şahsi olarak yaşanan olayların yaşandıkları yalnızlıkta kalmayarak hatıralar yoluyla kolektif bellekte yer aldıklarını dile getirmektedir. Ona göre kolektif belleğin sınırını mekândan ziyade zaman çizmektedir. Zira kolektif belleğin sınırlarının dışındaki olay ve şahıslar tarih ilminin ihtisas alanına girmektedir. Kültürel yaklaşım olarak ifade edilen bellek türünde bireyin varoluşu ile çevresiyle olan ilişkisinin doğası içerisinde geçmiş-gelecek ve şimdi ilişkisi önelemektedir. Tarihi yaklaşım olarak da değerlendirilebilecek bu usulde hatırlama kavramı hayatiyet arz etmektedir (İlhan, 2018).

Paul Connerton Halbwachs’ın kolektif bellek kavramını yetersiz bularak onun kuramının toplumsal bellek açıklamasındaki kültürel belleğin aktarma işlevinin uygulayabilecek bir özelliğinin olmayışından ve kavrama veya iletişime dayalı bir aracının olmayışından dolayı eleştirmektedir. Connerton’a iletişimselliği mümkün kılan bedeni alışkanlıkların şekillendirdiği alışkanlık belleği aynen anma törenlerinde yaşanana benzer bir

tören havası içerisinde bir yinleme ve canlandırma metotları ile kültürel belleğin iletişime dayalı bir aygıtı olmaktadır (İlhan, 2018). Bireyin dışında ve onu da belirleyecek derecede onun üstünde toplumsal bir bellekten söz edebilmemiz için gündelik hayat içerisinde edinilen pratiklerden elde edilen bedene ait deneyimlerden çıkarılan bilginin törensel sergilemeler eşliğinde yinelenmeye ve geçmişten getirilen bilgiler eşliğinde canlandırma yolu ile onu bugünkü deneyimle birleştirmeye ihtiyaç vardır (İlhan, 2018). Kültürel bellek olarak ifade edilen hatırlama pratiği bir yandan bedenle ilişki halindeki alışkanlık belleği aracılığıyla diğer yandan da alışkanlık belleğinin temelini oluşturan “törenselleştirilmiş” pratikler aracılığıyla nesli atıya aktarılır. Bu aktarımın kendisi toplumların hatırlama yetisini oluşturmaktadır. Connerton hatırlama eylemini kişisel bellek, bilişsel bellek ve alışkanlık belleği olmak üzere üç kısımda incelemektedir. Paul Connerton’un toplumların nasıl hatırladığı sorusuna cevap olarak, törensel olana bakılması gerekliliğinden hareket ederek “alışkanlık belleği” kavramını üretmiştir. Assmann ise “iletişimsel bellek” terimini, kendi kuramındaki “kültürel bellek” kavramı ile Halbwachs’ın “kolektif bellek” kavramı arasındaki farkı ortaya koymak adına geliştirmiştir (İlhan, 2018). Zira Jan Assmann’a göre Halbwachs’ın kolektif bellek kavramının içeriğinde geleneklerin nesiller boyu intikalini açıklamaya yeterli görmediğinden kültürel belleğin yerine ve daha kapsamlı bir şekilde bu aktarımı açıkladığını düşündüğü “iletişimsel bellek” kavramını kullanmaktadır. Assmann hatırlama biçimleri ile “modimemorandi” olarak ifade ettiği hatırlama tarzları arasında bir ayrıma gider. Kültürel belleği kişisel bellekten ve kolektif bellekten ayrı bir olgu olarak inceleyen Assmann’a göre kültürel bellek bir kurum olarak değerlendirilmelidir. Zira Assmann açısından “kültürel bellek” olarak ifade edilen olgu, grup içi iletişimsel belleğin kopması söz konusu olsa bile nesiller boyu geçmişini canlandırma yolu ile onu koruyacak kurumsal yapıdır. Assmann insan belleğinin zaman ve kimlikle ilgili olduğunu savlamaktadır. İlhan’ın (2018) Assmann okumasına göre, her hafızanın kendisini var ettiği alan değişiklik gösterebilmektedir: Söz konusu bireysel bellek olduğunu onu var eden insanın bilinç düzeyinin dışına çıkamazken, iletişimsel belleğe sıra geldiğinde genel hatları itibarıyla yüz seneyi aşmayan bir etki alanından söz etmek mümkün olabilmektedir. Kültürel belleğin ise etki alanı binlerce yılı bulabilmektedir. Assmann’da bir aradalığın neticesinde ortaya çıkabilen iletişimsel bellek kavramı Halbwachs’ta bir aradaki insanların tanıklıklarına dayanan kolektif bellek olgusuna denk gelmektedir. Kültürel bellek Assmann’a göre iletişimsel belleğe göre son derece biçimlendirilmiş ve töreselliği ile ayrılmaktadır. İletişimsel belleğin aksine kültürel bellek şamanlar, din adamları, öğretmenler, ozanlar filozofla vb. gibi özel taşıyıcılar olmaksızın kendiliğinden yayılma göstermezler (İlhan, 2018).

Mekân deneyiminin kendisi sözlü kültürden kalan bir miras olarak değerlendirilebilir. Sözlü kültürün ritüelistik törenlerinin ayrılmaz bir parçası olan mekân, günümüzde de mekâna dair kutsallık izafesinin en önemli nedenlerindedir. Zira sözlü kültürler açısından mekân kutsallık atfedilmesinin önünü açan yegâne unsur mekânda sergilenen/performe edilen törenlerdir (İlhan, 2018). Jack Goody'e göre ise insan toplulukları nesiller boyu kültürel miraslarını nesiller boyunca sözcükler aracılığıyla yani sözlü kültür yoluyla aktarmışlardır. Gaston Bachelard mekânsız bir hatırlamanın imkân dâhilinde olmadığını söyleyerek aslında hatırlama ile mekân ilişkisinin hayatiyetini de dile getirmiştir. Bachelard'ta (2017) mekândan kasıt, insanın kendilik dışı ilk deneyimi yaşadığı yer olarak "ev"e tekabüle etmektedir. Bachelard (2017), "ev" kavramının özsel anlamını genişleterek içerisinde ikamet edilen her mekâna şamil olduğunu iddia etmektedir.

Toplumsal bellek, sosyal bilim dünyasında ve gündelik yaşam içerisinde sık kullanılan bir kavram olmasına rağmen bu kavramla tam olarak neyin kastedildiğine ya da bu kavramı kullananlarca neyin anlatılmaya çalışıldığına dair bilginiz oldukça sınırlıdır. Ortada toplumsal bellek hakkında kabul görmüş bir tanım yoktur ve hatta tanımların çokluğu nedeniyle bir bellek endüstrisinden söz etmek mümkündür (Wertch, 2015). Tüm farklılıklarına rağmen toplumsal bellek kuramlarının yegâne ortak noktası, hatırlama ediminin bireyi aşan toplumsal bir yanının olduğudur. Hatırlamanın süreci incelendiğinde bir kolektif bellekten ziyade kolektif hatırlamadan bahsetmek daha uygun gibi durmaktadır (Wertch, 2015). Yaşadığımız ana dair deneyimdeki olası ihtimaller içerisinde geçmişten çıkardığımız dersler neticesinde çoğunlukla en tanıdık geleni seçerek tercihte bulunuruz. Paul Connerton (2014) "Toplumlar Nasıl Anımsar?" adlı eserinde, gün içerisinde şimdi olarak ifade edebileceğimiz zaman dilimindeki deneyimimize geçmişte yaşadıklarımızdan edindiğimiz bilgiler aracılığıyla yön verdiğimizden bahsetmektedir. Halbuki geçmişten çıkarsanan bilgilerin aynılıklarından ziyade bir çokluktan bahsetmek daha doğrudur. Bu noktada şimdiyi geçmişten elde ettiğimiz bilgilerin hangisini tercih ettiğimize bağlı olarak yaşayacağımız sonucu çıkmaktadır.

Connerton'a (2014) göre, hatırlamanın ve dolayısı ile hatıraların düzen kurucu ya da düzenin devamını sağlayıcı etkisi, dünyanın neresinde olursa olsun bir topluluğa aidiyetin ilk şartıdır. Connerton, o topluluğun ortak bir geçmişin neticesinde birliktelik içerisinde olduğunu yani topluluk olarak ifade edilebilmesi için ortak bir hafızaya sahip olmalarının gerekliliğini vurgulamıştır. Halbwachs'ın hatırlama (*remember*), hatıra (*remembrance*) ile aidiyet (*member*) arasındaki ilişkiye dair yaptığı vurgu bu noktada gayet manidardır. Halbwachs'a

göre tarihsel bellek, şahısların yaşanan olaylara birinci derecede tanık olmalarını gerekli görmez. Tarihsel bellek açısından bireyi bağlayan özellik ortak geçmişe yapılan vurguda gizlidir. Bu şekilde gruba aidiyet hisseden üyeler, tarihsel belleğin tevarüs etmiş olduğu geçmişini hatırlama yolu ile kuşaktan kuşağa aktarırlar (*member-remember-remembrance*) (aktaran Türkmenoğlu, 2016).

Toplumsal belleğe ya da toplumsal belleğin özünü oluşturan ortak geçmişe en az ihtiyaç duyulan zamanların devrim zamanları olduğu düşünülebilir. Zira bu anlarda mevcut sistem/düzen değiştirilerek yeni bir düzen/sistem kurmak arzulanmaktadır. Halbuki yeni düzenin mesnetsizliği ve toplumun bir aradalığına yönelik en hayati tehdit olarak görülen her bir yeni başlangıçta olduğu gibi onun içeriğine dair dönüp dünden bir hatırlama imkânı bulunarak bu tehlike giderilmeye çalışılır (Connerton, 2014). Bugüne dair yaşanan herhangi bir deneyimi hem birey hem de topluluk açısından vahşet ve ürkütücülüğünü ünsiyete kalbeden yegâne unsur geçmişten keşfedebileceğimiz yaşanmışlıklar üzerinden bir bağ kurarak onu daha az korkulan bir olguya dönüştürmektir (Connerton, 2014). Hatırlama eylemi toplumsal biçimi ile anma törenleri ve bu törenlerde sergilenen bedensel pratiklerde gerçekleşir. Sözlü tarihçilerin görüşme yaptıkları kişilerde fark ettikleri en önemli ortaklaşa unsurların başında görüşmecilerin kendi hayat hikâyelerini lineer olmaktan ziyade bir döngüler bütünü olarak değerlendirmeleri ve bunu aktardıkları hikâyelerinde fazlasıyla vurgulamaları olsa gerektir. Connerton'a (2014) göre bu görüşmecinin hayatını bir özgeçmiş olarak değil de döngüler dizisi halinde değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır.

Geçmiş ve kendimizi aidiyet yoluyla içerisinde bulduğumuz toplumsal yapılar, o denli günümüzü ve içerisindeki bizleri etkilemektedir ki, gündelik sıradan deneyimlerimizi dahi ait olduğumuz topluluğun değerlerine atıf yapmaksızın anlamlandıramamaktayız (Connerton, 2014). Her bir anlatının içerisinde çoğunlukla birbirini destekler nitelikte ve anlatan kişinin kimliğini hangi toplumsal birliktelikten edindiğini ve bu grupların hikâyelerini de içeren ipuçları bulunmaktadır.

Semavi dinlerde kendisini gözlemlediğimiz kurucu olayların hikâyesinin dini törenler/ibadetler vasıtasıyla yeniden deneyimlenmesi, hatırlanması toplumsal bellek kavramına dair fazlasıyla zikredilen örneklerdendir. Connerton'a (2014) göre, Musevilikte bir toplum olarak Yahudilerin başından geçenler ve Yahudi olduklarından dolayı kendilerine reva görülen zulümleri hatırdaki tutacak şekilde yeniden canlandırmalar yapılarak ve özellikle yeni nesillerden yani çocuk ve gençlerden bu temsile dair rol verilerek aidiyetin altı çizilmektedir.

Hristiyanlıkta ise olay vahyin tarihsel bir biçimine bürünmektedir. Tanrı'nın insanlık serüvenine fiziki bir dahli olduğundan ötürü bitamamiha Hristiyanlık bu katılımın anısını kutlamaktadır denilebilir (Connerton, 2014). İslamiyet'te ise hac özelinde olacak şekilde, tarihi bir yaşanmışlık olarak çağlar öncesinde yaşanmasına rağmen her yıl deneyimleme yoluyla ve bu deneyimlerin hâtıratlar üzerinde aktarılması suretiyle bir hafıza oluşturduğu iddia edilebilir. Paul Connerton'un (2014) da belirttiği üzere, yazılı olmayan pratikler gelenek içerisinde bedene dair deneyimler suretiyle hafıza olgusuna aktarılabilmektedir. Yazının erişemeyeceği zamanlarda İbrahim'in başından geçenler her sene hac vesilesi her bir hacı için performe edilen deneyimlere dönüşerek kolektif bir hafıza şeklini almaktadır. Halbuki modernite ile tüm bu geleneğe dair hatırlama edimine karşı başka türlü bir hatırlama eylemi olarak “unutma” salık verilmektedir: Modernite ile birlikte öncesizliğin ve sonrasızlığın ışığında bir sonsuz şimdiye mahkûm ederek, anın hazzı içerisinde bir geçmişe ait hafızasızlaştırma ve dolayısıyla da geleceğe dair ne olsa fark etmez anlayışı ile karşı karşıya kalınmışlık söz konusu gibidir (Connerton, 2014).

Paul Connerton (2014) dini törenlerdeki dilin katılımcılar tarafından anlaşılması gerekliliğinden ziyade bu törenlerdeki kullanılan dilin maharet içerecek şekilde icra edilmesinin daha etkili olduğunu dile getirmektedir. Aynı şekilde Said Nursi (2002) de “Cuma Hutbesi”nin Arapça dışında bir dille irat edilmemesine dair savında, “idrak seviyesi en düşük olan insan dahi hutbenin dilinin içeriğini ya da hatırlattıklarından dolayı dinin yasakları ve emirleri olduğunu bilmektedir” şeklinde delil getirir. Her iki düşünürün kutsal dilin içeriğinden ziyade anımsattıklarına dair yaptıkları vurgu şayan-ı dikkattir. Zira anımsama yolu ile toplumsallığın neticesi yani kolektif hafıza ile ortaya konanlar, içeriğin anlaşılmasını mümkün kılan bireysel düşünmeye üstün gelmektedir.

Paul Ricouer (2012, s.21), *Hafıza, Tarih ve Unutuş* adlı eserinde, hafıza ve hatırlama üzerindeki en başat soruları, “Neyin anısı vardır? Hafıza kimindir?” şeklinde ortaya koymaktadır. Hatırlama ve hafıza kavramlarının tarihi serüvenlerinin peşine düşmek öğreticidir. Bu tarihi serüvenin güzergâhının başlangıç noktası olarak “ne” sorusuna denk gelen yani anıdan hareketle yol üzerinde “nasıl”da yani anımsayışa uğrayıp soluklandıktan sonra en nihai olarak da “kim”e yani hafızaya varmak üzere uzun ve yorucu bir yolculuktur (Ricouer). Geçmişe, yaşananlara dair anı sadece imgeleşme imkânına sahip ise geri gelebilmektedir. Anı ve imge fenomenolojilerinin kesiştiği nokta olarak anıların imgelere dönüşme süreçleri karşımıza çıkmaktadır. An, bir yandan zihni anlamda imgeye dönüşürken bir yandan da hatırlama ve hayal arasındaki çizgiyi silikleştirmektedir. Hafıza bu noktada

hakikat ile olan ilişkisi bağlamında ortaya çıkabilecek olan olası karışıklıkları düzeltmek adına oldukça fazla çaba sarf etmek zorunda kalacaktır (Ricouer, 2012.). Ricouer aynı eserinde (2012), Bachelard'a atıf yaparak çocukluğa dair hatırlanan ne var ise tümünün toplumsallığa mal edilecek olan ev ve onun müstemilatı vb. mekânlarda geçtiğini ve o mekânları çocukla paylaşanlar aracılığıyla çocuğa anı suretinde aktarıldığını dile getirir. Ricouer daha da ileri giderek ilk sahibi olarak sadece kendimizin deneyimlediği ve bu deneyimin neticesi oluşan hissiyatın kendimize has olduğu düşüncesinin zandan öteye geçmeyen yanlış bir saptama olduğunu iddia etmektedir. Zira Ricouer'a (2012) göre zihni anlamda bizde oluşan düşünceleri ya da hislerin kendilerine ait bir özgünlüklerinden ziyade ortada kendi dışımızdaki bir dünyanın bizde uyandırdıkları söz konusudur.

Kolektif bellek kimi zaman sosyal bellek, kültürel bellek, tarihsel bellek kavramları ile karıştırılan ya da onların yerine kullanılan bir eş kavram olarak düşünülse de aslında bir iç içe geçmişlikten bahsetmek daha yerinde bir değerlendirme olacaktır. Zira Yıldırım'a (2018) göre kolektif bellek kavramı ile aslında, bireyselliği aşan ama taşıyıcılığını bireysel belleğin yaptığı bir üst belirlenime işaret edilmektedir. Yazı öncesi ve yazının günümüz yoğunluğunda kullanılmadığı toplumlarda birey üstü ve bireyi de kapsayacak derecede etkili bir harici bilgi depolama ya da hafıza imkânına işaret eden "bellek toplumu" kavramsallaştırması kişilerin öğrenme süreci, bireyin belleği ile kolektif bellek arasındaki gerçekleşen sağlıklı iletişim ile sağlanmaktadır. Zira kolektif bellek ile anlatılmak istenen aslında, herhangi bir teknolojik imkânın olmadığı durumlarda bilginin korunarak tekrar ait olduğu topluluğun üyelerinin hizmetine sunulabildiği bir bilgi depolama sistemidir (Yıldırım, 2018).

Topluluğa ait bir değer ya da inanışın ne denli etkin, önemli ve nüfuzlu olduğunu anlamak üzere o inanış ya da değere ait sembollerin toplumsal bellekteki etkinliklerine, önemlerine ve nüfuzlarına bakmak sağlıklı olacaktır. Menkıbeler ve kıssalar bir yandan kolektif belleği mümkün kılarken diğer yandan da geleneksel topluluklar için tarih bilinci bu şekilde ortaya çıkmaktadır. Zira Yıldırım'a (2018) göre, menkıbeler olmaksızın toplulukların geçmişlerine ait bir izlenimleri ya da çıkarımları olamamaktadır. Geleneksel topluluklarda kolektif bellek dışında harici bir depolama imkânı bulunmadığından kolektif bellekte yer edinmeyen her bilgi yeni nesillere aktarılamamaktadır. Kolektif bellekte yer edinmenin tek yolu ise bilginin mitik bir özellik kazanması yani menkıbe suretiyle kökenine dair bir anlatı olma zorunluluğudur. Zira başlangıç bir tarihselliğe işaret ederken işin içerisine köken girdiğinde alan artık mitlerin ihtisas alanına girmektedir (Ricoeur, 2012).

Sosyal bilim yazınında hatırlama üzerine çalışanlar, bireyin kendi yaşam öyküsü üzerinde okuma yapmasını “otobiyografik bellek” olarak değerlendirmektedirler (Gülgöz, Ece ve Öner, 2018). Hatırlama üzerine yapılan çalışmalar bizleri “neyi hatırladığımız” kadar “neyi de unuttuğumuz” sorusu ile karşılaşmak ve onunla yüzleşmek zorunda bırakmaktadır. Zira hatırlamak kadar unutmak da toplumsal birlikteliğin tamamlayıcı unsurlarındandır ya da tabiri caiz ise bir madalyonun iki yüzü gibi bir durum söz konusudur. Yaşantımız içerisindeki biriktirdiğimiz anılara baktığımızda sürdürmüş olduğumuz hayat yolculuğunda beraberimizde bulundurmaktan asla sıkılmayacağımız anılar ile asla yanımıza almak istemediklerimize baktığımızda bunun nedenlerini bilmek ya da bulabilmek kendi belleğimizi, kişiliğimize dair en önemli keşiflerin başında gelmektedir (Gülgöz, Ece ve Öner, 2018). Bir başka ikilem de hatırlamak ve bilmek hakkındadır. Bu ikili birbirinin yerine çokça kullanılabilen kavramlardandır. Halbuki çoğunlukla, hatırladığımızı iddia ettiğimiz pek çok şeyi aslında bilmekteyizdir (Gülgöz, Ece ve Öner, 2018).

Bireysel hatırlama olgusuna bakıldığında, hatırlanan hadisenin anlatıldıkça artık gerçekliğinden koparak sürekli aynı anlatılmasından kaynaklı bir öykülemeye dönüştüğü dikkat çekmektedir. Artık hatırlanan olgu birebir yaşanmış olandan ziyade anlatılan/aktarılan öykü olmaktadır. Yani artık yaşanan olay ya da olgu hatırlanmak yerine bilinmektedir. Otobiyografik bellek çalışmalarında bu dönüşüme “semantikleşme” denmektedir (Gülgöz, Ece ve Öner, 2018). Yani gerçekleşen bu semantikleşme süreci ile yaşamış olduğumuz komik bir olayı her anlatışta çevremizi daha da çok güldüren unsurları fark edişimizden dolayı ona göre revize ederek anlatmaya başlarız, böylelikle artık anlattığımız şey birebir yaşanmış bir olay olmaktan öte bir öyküye dönüşecektir (Gülgöz, Ece ve Öner, 2018). Eğer otobiyografik belleğimiz olmasaydı ya da en azından sağlıklı bir şekilde çalışmasaydı zihnimizin tutarlı bir benlik temsilinden bahsedemezdik. Uzer’in (2018) aktardığına göre David Rubin otobiyografik belleğin düzgün/sağlıklı çalışabilmesi için herhangi bir anının aklımıza geldiği vakit ne derece kuvvetli bir hatırlama hissi uyandırmasını ve der hatır ettiğimiz vakıanın bizde gerçeklik hissi uyandırmasını gerekli görmektedir.

İçinde bulunulan kültürün, bireyin neyi ve nasıl hatırladığını etkilediğine dair yapılan çalışmalardan elde edilen verilere göre bireyi merkeze alan kültürel formların bireyin deneyimlerini, duygu ve düşüncelerini yekdiğerinden özerkleşmiş olarak ayrıntıcı bir anımsamalara neden olduğu ortaya konmuştur. Daha toplulukçu formlarda ise sosyal etkileşimin fazla olduğu, gündelik hayat içerikli, kolektivite içeren olayların anılarına rastlanmıştır (Uzer, 2018). Bireysel olsun ya da olmasın geçmişe dair hatırlanan

olay/olguların benlik içerisinde işlevselliğini sağlayabilmesi için daha önce ve sonraki olay/olgular ile ilişki içerisinde bir bellik temsiline dayanır olması gerekmektedir. Ancak böylesi bir benlik temsiline kuvvet veren, bireyin sürdürdüğü hayatı yönlendiren bu anıların kolay erişilebilirliği, yaşandığı anlardaki tazeliğini muhafaza etmesi ve en ufak detayı dahi atlamadan hatırlanması istenmektedir. Bu şekildeki bir benlik temsili içeren anıları paylaşan topluluk üyeleri tarafından daha fazla önem atfedilerek yeniden yeniye oldukları anlardaki tazeliğini hissiyatları da içerecek şekilde paylaşılır (Öner , 2018).

Bir olay ya da olgunun toplumsal bellekte yer edinebilmesi için o topluluğun tüm üyelerince deneyimlenmesi gerekmektedir. Toplumsal bellek, yapısı itibariyle bireyi aşan bir şekilde sosyal ilişkiler dâhilinde oluşmakta ve şekillenmektedir. Toplumsal bellek Durkheimci bir değerlendirme ile topluluğu oluşturanlardan fazlasına tekabül etmektedir. Toplumsal bellek kimliğin bütünlüğünü ve tutarlılığını önemseyerek olabildiğince belirsizlikten uzak durma eğilimindedir (Mutlutürk , Boduroğlu ve Tekcan, 2018). Sosyal bilimlerde toplumların da bir hatırlama yetisine sahip oldukları ve bu hatırlamayı mümkün kılan toplumsal bir belleğin mevcudiyetinin kendisinin araştırılmaya değer olduğu olgusu bir kabul olarak paylaşılmaktadır (Aslan ve Lılek, 2017).

Tarih ile kolektif bellek arasındaki ilişkiye dair Maurice Halbwachs (2017), belleğin tarih yazımının başlaması ile sona erdiğini, tarihin bir resmi bellek olmadığını savlamaktadır. Ona göre kolektif bellek geçmişin birebir kopyası olarak değil yeniden inşa edilebilir bir tahayyül olarak değerlendirilmelidir. Özaloğlu'na (2017) göre, tarihçiler kolektif bellek çalışmalarını, kamuya ya da topluma mal olmuş mezarlık, ibadethaneler, anma mekânları, arşiv ya da müzeler ve kütüphaneler gibi mekânlarda yaparlar. Bireyin bir topluluğa dair aidiyet hissini tetikleyen ve bunu mümkün kılan unsurların başında paylaşılan hatıralar ve paylaşılan hatıraları her daim ulaşılabilir kılan olgu ise toplumsal bellektir. Böylesi bir toplumsal birlikteliğin uzun ömürlülüğü ise eski üyeler tarafından belleğin yeni üyelere taşınması ya da aktarılma yolu ile olur. Toplumsal birlikteliğe aidiyet ve hatıralar, ancak hatırlanarak ve hatırlananın aktarılması yolu ile kurulan bağ ile mümkün gözükmektedir. Kolektif belleğin sürekli olmasında gruba aidiyet hisseden üyelerce eylem dünyasına taşınması şartı vardır (Tuncel, 2017). Gramsci'nin tabiri ile, topluluk içerisindeki her bir bireyin sadece kendiliği söz konusu değildir, o aynı zamanda kendilik olarak netice veren bir geçmişin de özeti, tarihidir (aktaran Tuncel, 2017).

Toplumsal bellek bir yandan topluma ait kültür vasıtası ile taşınırken diğer yandan da belirlediği gündelik hayata ait pratiklerle toplumsal kimliği belirleyen başat aktör olarak ortaya çıkmaktadır. Topluluk içerisinde her birey topluma dair gerçeklik olan toplumsal kültürü bu bellek içerisinde hem öğrenir hem de bu kültürün bir parçası olur. Toplumsal bellek bu haliyle yaşanmış hadiselerin içerisinde depolandığı bir alandan ziyade içerisinde bulunduğu topluluğun süreklilik hissini canlı tutmak adına kendisine aktaran bir sistematığe sahiptir (Tuncel, 2017). Mezkûr süreklilik işlevi kısaca topluma ait kimliğin kurulması ve bir yandan da kurulan bu kimliği sürdürme adına yaşanmışlıkların hem hatırlanması hem de hatırlatılması şeklinde gerçekleşir. Toplumsal varlık hissi topluluğun hayatta olanları kadar hayatta olmayan üyelerinin de katkıları ile ortaya çıkar. Herhangi bir aidiyetlik hissi olarak “kimlik”, onu var eden hatırlama edimiyle yani hatırlayacak olan belleğin her an hizmete hazır oluşu ve kapsayıcılığı ile mümkündür (Tuncel, 2017).

Jan Assmann’a göre geçmiş, toplumsal bellek aracılığıyla bilinçli bir şekilde yeniden yeniye kurma/inşa eylemine maruz kalmaktadır. Geçmişe yönelik her anlama edimi beraberinde onu yeniden inşa etme şeklinde ortaya çıkacaktır (Tuncel, 2017). Geçmiş bugünü değiştirirken, değişen bugün de bir taraftan geçmişi yeniden yorumlamaya başlamaktadır. “Bellek”in bir kavram olarak sosyal bilim yazınına dâhil oluşu görece geç olmakla birlikte günümüzde popülerliği artan şekilde devam etmektedir. Traverso’nun (2019 aktardığı üzere 60 ve 70li yıllar gibi görece yakın bir tarihte dahi sosyal yazında bellek kavramına rastlamak mümkün değildir. Günümüz dünyasındaki popülerliği neticesinde bellek kavramı o denli bir tüketim nesnesine dönmüş durumdadır ki bhusus Batı toplumlarının zihniyet dünyasında ondan uzakta ya da ona referans vermeden bir tartışma söz konusu ol(a)mamaktadır. Bellek bir yanda geçmiş olgusunu şimdiki zaman üzerinden şekillendirirken diğer yandan da özellikle medya ve son zamanlarda sosyal medyanın fazlasıyla desteğiyle içerisinde bulunduğumuz şu anın ortak hayal dünyasını ele geçirmiş gibi durmaktadır. İki taraflı bir şekillendirme ve birbirini etkilemeden bahsetmek yanlış olmaz. Bu denli yoğun bellek vurgusu ile ortaya, anmadan geçemeyeceğimiz bir “geçmiş”, anma takıntısı ile eşzamanlı olarak belirmekte ve giderek artan şekilde bellek mekânların değer kazanması söz konusu olmaktadır. Değer kazanan bellek mekânları giderek kutsallaşmakta ve gerçek anlamıyla bir mekân tapınmasının önü açılmaktadır (Traverso, 2019). Bu şekliyle bellek, uzamı bir yandan damgalayarak işaretlerken bir yandan da her materyalin bellek oluşturmak gibi bir yükümlülüğü ortaya çıkmaktadır. Geçmiş tüm yaşanmışlıklarındaki çoğulluğundan istenilen şekle ulaşması adına bazı ayrıştırmalara maruz kalmakta ve sonunda arzu edilen şekilde

yeniden bir inşa süreci sonrasında kolektif bellek olarak her yerde hazır ve nazır şekilde hizmet verecek olan bellek turizminin metaları haline getirilmektedir (Traverso, 2019).

Eric Hobsbawm'ın "geleneğin icadı" kavramı gibi bellek de gerçek veyahut da kurgusal/mitsel bir geçmiş imgesinin temellendirdiği toplumsal birlikteliği var etme, onu güçlendirme ve bu birlikteliğin ortaya çıkardığı kurumların toplum içerisindeki meşruiyetini sağlama adına ritüel özelliğine haiz pratikleri inşa (Traverso, 2019) etmektedir. Tabir yerinde ise bellek batı dünyasının sivil dininin taşıyıcı birer ajanı olarak değer, anı, sembol, kutlama, anma ve ayinler sistemini kullanmaktadır (Traverso, 2019). Belleğe dair bu takıntılı tutum gündelik hayatın bu derece akışkan olduğu günümüzde hafızasını yitirmiş gibi duran modern hayat içerisinde yaşanmışlığın aktarımının sanallığa indirgendiği toplumlarda daha bir anlam mı yoksa anlamsızlık mı içermektedir? Bunun cevabı niteliğinde Traverso (2019), modern Batı toplumlarında yaşamakta olan bir aktarım krizinden bahsetmektedir. Tam da bu krizi deşifre etme babında Traverso (2019, s.11), Benjamin'den ilhamla "aktarılan deneyim" (Erfahrung) ile "yaşanmış deneyim" (Erlebnis) kavramlarına devreye sokmaktadır. Traverso'ya göre, "aktarılan deneyim" ile nesiller arası iletişimin uzun solukluğu bağlamında aktarılan deneyime işaret ederken, "yaşanmış deneyim" bireyi merkeze alarak bireyle sınırlanan yaşanmışlıkları ifade etmektedir. "Benjamin, Pasajlar'ında bu "yaşanmış deneyim"i şehir yaşamının ritmi ve başkalaşımlarıyla, kitle toplumunun elektroşokları ve ticari evrenin kaleydoskopik kaosuyla, modernitenin belirgin bir özelliği olarak kabul eder." (Traverso, 2019, s.11). "Aktarılan deneyim" daha çok geleneksel toplumlara ait bir özellik olarak ortaya çıkarken "yaşanmış deneyim" söz konusu olduğunda nesiller boyu aktarımın ciddi anlamda yaşanan savaş, soykırım, yerinden edilme vb. travmalar sonucu ya da sanayi devrimi sonrası yaşanan hızlı şehirleşme, atomize olma vb. süreçler sonrası işlevini yitirmiş olduğu günümüz toplumları için geçerli olmaktadır (Traverso, 2019).

Dünya tarihinde ağır basan 20. Yüzyıl başlarındaki "yaşanmış deneyim" olarak ifade edileceğimiz tüm travmalar ile hem bedenen hem de hatıralar yolu ile zihnen ve ruhen malul birçok neslin kurucu ajanı olmuştur (Traverso, 2019). Bir daima şimdilik ve buradaki olarak bellek, geçmişin kolektif temsilleri aracılığı ile toplumsal kimliği yapılandırırken, toplumun üyelerine uğruna yaşanacak bir anlam, hedef sunarken yaşamak için de bir motivasyon sağlar zira tarihi bir süreklilik içerisinde insanlara takdim eder (Traverso, 2019). Kolektif bellek insani tarihin ayrılmaz bir parçası olarak törenler, seremoniler ve hatta politikalar aracılığı ile topluluklara nüfuz etmiştir. Özellikle ölümlerin anılmasında kolektif bellek adeta ete kemiğe bürünmüş bir sivil dinin imkânlarını yaşamakta olan ulusal hüznün sembolleri olarak

sunmaktadır. Traverso (2019) Reinhart Koselleck'e atıfta bulunarak, Hristiyanlığın ölüm hakkındaki yorumunun çöküşü ile kendisinin eksikliğiyle oluşan yerini tamamıyla politik ve topluma dair yorumlamalara bırakmıştır.

2.2. Türkiye’de Hafıza Literatürü

Toplumsal bellek çalışmalarının sosyal bilim yazınındaki seyrinin Türkiye ayağına baktığımızda 12 Eylül Askeri darbesi sonrası yaşanan travmaları merkeze alarak bir farkındalık oluşturmak adına bir artış yaşandığını iddia edebilir (Türkmenoğlu, 2016). Toplumsal bellek çalışmaları üzerinden Türkiye başta olmak üzere tüm dünya üzerinde yaşanmakta olan değişim ve dönüşüm hareketlerinin ortaya koyduğu yeni toplumsal ve politik koşulların hatırlama ve unutmaya üzerinden nasıl şekillendiğini ve bu değişimi insanlar üzerine yegâne hakikat gibi dayattığını okumak mümkün olmaktadır. Hatırlamanın ve unutmamanın kendilerine ait modern politik tahayyüllerin belirleniminde uyguladığı politik yaptırımlar şeklinde bir işleyiş mekânizması bulunmaktadır (Karaarslan,2019). Mevzuu toplumsal bellek olduğunda unutulmaması gereken hususların başında, hatırlamanın kendisinin sosyopolitik bir tercih olduğu gibi bizatihi unutmamanın/görmezden gelmenin kendisi de eş derecede bir politik tercihe tekabül etmekte olduğudur. Her anımsama, hatırlama eşzamanlı olarak bir unutuşu/görmezden gelmeyi de içermektedir. Her hatırlama ve unutuş bireyselliği kadar sosyopolitik süreçlerin de bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır (Özyürek , 2012).

Toplumsal hafıza yazınına dair yapılacak küçük bir araştırma ile dahi bu alanın, bir hesaplaşma saiki ile dolu olduğu gerçeği ile karşılaşmamıza neden olmaktadır. Hesaplaşma saiki ile sahaya çıkan araştırmacı eteğindeki tüm eleştiri taşlarını alanda olmanın vermiş olduğu rahatlık ile çalışmasına yansıtılabilmektedir. Bu şekilde ideolojik anlamda motivasyon ile sahada bulunan araştırmacı rahatlıkla çalışılan konuya dair teorik altyapı veya bilimsel etik ilkelerini görmezden gelebilmektedir (Karaarslan, 2019). Yaşananlara dair anıları salt olgusal dokümanlar olarak değerlendirmek hem yanıltıcı hem de yüzeysel bir değerlendirmedir. Zira yaşananların ya da yaşandığı düşünülen olaylara ait imgelerin bir de “anlam-kurucu” tarafları bulunmaktadır (Tuğal, 2012). Toplumsal belleğin ne derece önemli olduğu ve hatta dünya siyasetine nasıl yön verebildiğine dair “Holocaust” olarak kavramlaştırılan, “Yahudi Soykırımı” üzerinden bakmak yeterli olacaktır. Mevzu toplumsal bellek olduğunda Yahudi toplumunun bu konuda ne derece hassas ve sahiplenmeci olduğunu bilinen bir olgudur (Olick, Vinitzky-Seroussi ve Levy, 2011). Başka coğrafyalarda başka insanların maruz kaldıkları zulümlerin Yahudilerin yaşadıklarından aşağı kalır yanları olmamasına rağmen soykırım kavramının “Holocaust” olarak kullanım hakkının elde edilmesi işaret etmektedir ki

Yahudiler toplumsal bellek meselesi olduğunda bir yandan medya bir yandan da bellek çalışmaları anlamında derslerine iyi çalışarak güçlü bir hatırlama/hatırlatma endüstrisi inşa etmişlerdir. Karaarslan'ın (2019) da belirttiği üzere, başka toplulukların yaşadıkları acı ve travmalara özellikle medya aracılığı ile “duygu ötesi toplum” refleksi verilerek normalleştirilme yoluna gidilmektedir. Halbuki mesele Holocaust olduğunda böylesi bir normalleştirilmenin esamesi bile okunmamaktadır. Bilfiil soykırıma tabi olanların üzerinden uzun yıllar geçmesi nedeni ile hayata veda etmelerine rağmen, bizler soykırımın tanıklığına devam ederiz (Olick, Vinitzky-Seroussi ve Levy, 2011). Bahusus Amerika Birleşik Devletleri merkezli “Sinema Sanatları ve Bilimleri Akademisi”nin yılda bir defa vermiş olduğu ve “Oscar Ödülleri” olarak bilinen organizasyonda her sene en az bir adet “Holocaust” konulu film aday olmakta ve en az 2-3 sene ara ile Holocaust konulu bir filme muhakkak bu ödül verilmektedir. Böylelikle başta Yahudi toplumu olmak üzere tüm dünya toplumlarının hafızasında Yahudilerin başına gelmiş felaketler daha dün yapılmış gibi tazeliğini, acısını korumaktadır (Karaarslan, 2019).

2.3. Olumlu ve Olumsuz Toplumsal Bellek

Sosyal yazım dünyasında 1950'lerin sonuna tekabüle eden, travmaları merkeze alan bahusus II. Dünya savaşında Avrupalı Yahudilerin trajedilerini mevzuu yapan toplumsal bellek çalışmalarında fark edilebilir bir artış yaşanmıştır (Durna, 2015). Bellek çalışmalarında yaşanan istikrarlı artışın neticesinde toplumsal belleğin neliğine dair ortaya çıkan kavramsal kargaşa içerisinde ortaya bir bellek endüstrisi sorunu çıkmıştır (Wertch, 2015). Bir başka bakış açısı da toplumsal hafıza çalışmaları ile birlikte bir nev'i insanlığın muhasebesi yapılmaya çalışılmaktadır. Son elli yılda hem bireysel hem de toplumsal olarak toplumsal bellek konusuna olan ilgi artışının altında yatan sebeplerden belki de en başta geleni olarak yitip gidenlerin ardından tutulan bir yas, bir matem olarak değerlendirmek mümkündür. Toplumsal bellek çalışmalarının böylesi olumlu ya da romantize edilebilecek motivasyonları olmakla birlikte diğer yandan da toplumsallığın üretkenliği ile birlikte kontrol edilemeyen potansiyelinin kontrol altında tutulmasına yönelik bir baskılayıcı ya da daha hafif bir tabirle yönlendirici olma motivasyonlarını da gözden kaçırılmamalıdır (Karaarslan, 2019).

Travma merkezli yaşananların sözlü tarih çalışmalarıyla birleşerek ortaya koyduğu kolektif bellek çalışmalarını, yas ve anı çalışmalarının kesişim kümesi olarak okumak mümkün ve yerinde olacaktır (Ricoeur, 2012). İnsanın yeryüzü üzerindeki varoluş sancılarını hatırd tutarak ya da unuttuklarının yasını tutarak ne yapmak istediğini anlamak üzere girişilen yolculuk bizatihi insanın yaşadığı dünya üzerindeki değerini ve mahiyetini açığa

çıkarma, keşfetme girişimidir (Birekul ve Karaarslan, 2017). Tabir-i diğerle insan hatırladığı ve unuttuğu kadar insan kalabilmektedir. Aynı mekânları aynı zaman aralıklarıyla paylaşan ve dolayısıyla da aynı yaşanmışlıkları deneyimleyenlerin hafızalarını ele verdiği düşünülen toplumsal bellek çalışmalarıyla yaşanan dönemin hissiyat başta olmak üzere pek gizli-saklı kalmış, gözden kaçırılmış ya da önemsiz bulunmuş ayrıntılarına ulaşabilmek adına bizlere önemli ip uçları sağlamaktadırlar (Aslan ve Lilek, 2017).

Unutmak ile hatırlamak hem toplumsal hayatın hem de bireysel yaşantının iki yüzü gibidir. Özellikle sözlü kültürlerde bir hatırlama edimi başka bir unutmayı beraberinde getirirken bu işleyişin tersi yani bir unutmaya da beraberinde bir hatırlamayı üretmektedir (Goody, 2017). Böylece bir madalyonun iki yüzü olarak hatırlama ve unutmaya edimleri, toplumsal anlamda tekrarlama ve canlandırma faaliyetlerini de içerecek şekilde toplumsal mümkün kılarlar. Assmann'a (2015) göre, canlandırmayı mümkün kılan tekrarlama bahusus kutsal metnin (yeniden) yorumlanması ile anlam sadece ibadet içerikli davranış üzerinden değil yazıyla birlikte anlama getirilmiş yeni bir güncelleme gibi hizmet vermektedir. Ritüelde gerçekleşen tekrarlamanın yerini metin ile canlandırma aşamasına geçiliyordu. Canlandırma aşaması ile artık toplumlar taklit ve saklama üzerinden değil yorumlama ve hatırlama üzerinden işlevini sürdürecektir.

Toplumsal bellek bağlamında hatırlamanın yerine tam olarak bakabilmek için, insanların yaşadıklarının silinmemesi ve bunun için giriştikleri mücadele uğruna neleri feda ettiklerine bakmak gerekir. İnsanlar hatırlamak için hayatlarını dahi feda edebilmektedirler. Hatırlamak edimi ile insan gibi hissedebilmektedirler. Ancak hatırlayarak önemli, kıymetli ve var olduklarını ispat edebilmektedirler. Ve tüm bunları içerecek şekilde anlatabilecek bir hikâyemizin olmasının bizi anlamlı kılması, yaşamayı katlanılabilir kılmaktadır belki de. Aidiyet bağı ile bağlanılan iki farklı toplumsal gurubun aynı dönem, zaman ve hatta fiziki komşuluk ile aynı mekânı paylaşan iki çocuğunun hatırladıkları birbirine tamamen zıt hissiyatlar ve hatıralar içerebilmektedir. 1940 Türkiye'sinin İstanbul'una gelişi bir toplumsal kesim zenginleşme içerikli umuda daha iyi bir hayata yolculuk olarak kodlayarak hatırlarken diğer yandan başka bir toplumsal kesim ise ötekileştirilme, "Vatandaş Türkçe konuş!" kampanyası üzerinden yürütülen bir dışlanma politikası, güvensizlik ortamı olarak hatırlamaktadır (Öktem, 2018).

Kolektif hafıza çalışmaları bizlere insanların ellerinden kaçan imkânlarla dair ya da geçmiş yaşantıdaki terkedilmek durumunda kalınmış mekân ve zamanlara ait nostalji içerikli

bir hatırlamanın söz konusu olduğunu ve insanların geçmişlerini bir şekilde hatırladıklarını göstermektedir. Zira terk etme ve yerinden edilme söz konusu olduğunda bir yanda terkedilme durumunda olunan şartlar ve mekânlar bir yeryüzü cenneti olarak betimlenirken diğer yanda ise oraları geride bırakmaya neden olanlar ebediyen tel'in edilmektedirler (Tuğal, 2012). “Madun (post-kolonyal) Çalışmalar” uzmanı tarihçi Gyan Pandey, bilinen dünyayı yaşanmayacak derecede alt üst eden bir şiddetin diğer yandan da pre-şiddet dönemine dair kurucu, inşa edici ve o döneme ait toplumsallığı tanımlayıcı bir görevi bulunduğunu iddia etmektedir (aktaran Tuğal, 2012). Bireysel yaşanmışlıkların kolektif hatıralarda yer almasında bu kurucu şiddet ve onun yaptıklarının hatırlanması hayati rol üstlenmektedir. Hatta yaşanan şiddetin unutulması gruba ait kimliğin inkârı ya da bu gruptan ayrılığın deklaresi olarak düşünülmektedir. Ermeni toplumunda 1915 olaylarının bireysel olarak unutulması ya da görmezden gelinmesi Ermeni olmaktan çıkmakla eşdeğer olarak görülmeyle birlikte, bu unutuşun Ermeni toplumunca gerçekleştirilmesi durumunda ise Ermeniliğin ilgası olarak görülmektedir (Tuğal, 2012).

Toplumsal bellekte yer edinen olumsuz olayların deneyimlenmesine örnek olarak “soykırım yazını” olarak niteleyebileceğimiz külliyatta fazlasıyla örnek mevcuttur. Selefinden yaşanan olaylara dair fazlasıyla aktarıma muhatap olan halef, bhusus olayların geçtiği coğrafyada, mekânlara ziyaret yaptığında hadisatı sanki kendileri yaşamışlar, deneyimlemişler gibi yoğun hisler içine giriftar olmaktadır. Böylesi bir kültürel ortam içerisinde büyütülmüş olan Altounian’ın (2014) aktardığına göre, Türkiye ziyareti sırasında başta kendisi olmak üzere diasporada soykırım hikâyeleri dinleyerek büyümüş olan Ermeni çocukların fazlasıyla ayrıntılarını bildikleri yaşanmışlıkların büyük bir kısmına denk gelmektedir. Babasından tutkuyla bağlı olduğu memleketinden nasıl koparıldığına dair yaşam öyküsünün ayrıntılarına vakıf olacak derecede detaylı hikâyeler dinlemiş olan Altounian, gezip gördüğü yerlerde kendisine adeta babasının sesi eşlik ederek mekâna dair tanıklığını paylaşıyordu. Altounian (2014), bu mekânlara babasının aktardıkları üzerinden çokça aşına olduğunu ve her detayda babasından bir yaşanmışlık bulunduğunu dile getirmektedir. Böylelikle fiziki deneyimin çok öncesinde anlatılar vasıtası ile gerçekleşen başka tür bir mekân deneyimi söz konusu olmaktadır. Başkasına dair deneyimlenmiş yaşanmışlıklar, tekrarlanan anlatılar aracılığı ile dinleyicinin bizzat fiziksel olarak deneyimlemesiyle eşdeğer bir gerçeklik kazanmaktadır.

Hafıza ve hatırlama ile ilgili olarak bhusus sosyal bilim dünyasındaki “olumsuzluk” yani hatırlamaya dair mevzuların hep bir olumsuzluk içeriyor oluşu ilginçtir. Sosyal bilim yazınında toplumsal bellek çalışmaları neredeyse tamamıyla trajedi ve olumsuzluk ile

doludur. Beşerî hafızada geçmişe dönüp baktığında çoğunlukla olumsuz hadiseler olumlulara nazaran akılda daha çok kaldığı iddia edilebilir. Nursi'ye (2000) göre, her insan kendi geçmişine dair bir hatırlama eylemine giriştiğinde, iyi, güzel ve ferahlı anlarından ziyade sıkıntılı, dertli ve hasta olduğu anları daha detaylı ve fazlaca hatırlamaktadır. Fakat toplumsal bellek çalışmalarının hatırlanacak yegâne olgu olumsuzluklar imiş gibi yapılmasına dair beni rahatsız eden bir şeyler hep olagelmıştır. Bu bakış açısının kendisinde bir belirleme ya da dayatma olduğunu fark etmeden hatırlama/hafıza çalışmalarına odaklanmak, hafızanın tüm olgusallığını bir tarafı diğerine tercih ederek yanlış ya da eksik değerlendirmelere yol açacağını düşünmekteyim. Said Nursi'nin (2000, s.115) "İkinci Avrupa" olarak nitelendirdiği Hristiyanlığa sırtını çevirerek dini herhangi bir referans vermeden dünyaya ve onun üzerindeki insani varoluşuna bakan seküler/paganist düşünce geleneği, her neye ve nereye bakıyorsa sahip olduğu amaçsızlık ve dünyevilik neticesinde her yerde eşyanın ilahi yaratılış gayesinin dışında ve hilafına olarak mahiyetini değiştirecek şekilde olumsuzluk, eksiklik ve zulmet görmektedir (Nursi, 2001). Adeta olay ya da olgular bu bakış açısı ile sadece karanlıktan/olumsuzluktan başka bir şey değilmişler gibi değerlendirilmektedir. Halbuki hadiselerin tüm olumsuzluklarına rağmen olumlu tarafları da bulunabilmektedir. Toplumsal bellek salt olumsuzluk temelli çalışan bir yapı değildir zira olumlu hadisatı da hatırlamaktadır. Ve olumlu hadiselerin en az olumsuz olanlar kadar toplumsal kuruculukları ve bir arada tutma işlevleri kısaca toplumsal görünümleri mevcuttur.

Olumlu hatırlamaya örnek teşkil edecek şekilde hac ibadeti hâtıratı ile olumsuz hatırlama merkezli travma anlatılarının özelde bir anlayış ya da yaklaşım farkından kaynaklandıkları düşünülmektedir. Benzeri bir yaklaşım farkına yani olguların tanımlanabilen bir kısmından hareketle tüm olguyu o tanımın kendisi ile eş kılma yaklaşımı din antropolojisi çalışmalarında ve de özellikle meselelere İslam dışı kaynaklardan hareketle bakma ve yorumlama geleneğinde, "ibadet" ile "ritüel" kavramlarını birbirinin yerine kullanılması hususunda da yaşanmaktadır. Dinler Tarihi uzmanı Hakan Olgun, dini geleneklerin birbirlerinden farklılıklarına işaret etmek üzere kavramlar üzerinden farklı anlam dünyalarına hitap ettiklerini iddia etmektedir. Bu noktada sosyal bilim yazınında pek çok çalışmada İslam dünyasındaki "ibadet" kavramına karşılık olarak çoğunlukla kullanılan "ritüel" kavramının ifade etmek istediklerine bakmakta yarar bulunmaktadır. Her şeyden önce "ritüel" bir kavram olarak anlam haritasında paganist geleneklere referans vermektedir. Olgun'a (2016) göre, Eski Yunan'da köklerini bulunan trajedi ile ritüel kavramlarının birbirine yakın bir anlamı çağrıştırdıkları iddia edilebilir. Zira "trajedi" kavramı kelime kökeni itibariyle "oğlak"

anlamında “*targos*” ile “şarkı” manasında gelmekte olan “*oidia*” kelimelerinin bileşeni olacak şekilde yani “oğlağın şarkısı” anlamına gelmektedir (Wetmore, 2001). Bilindiği üzere pek çok paganist Yunan ritüelinde tanrılara armağan sunmak amacıyla oğlak boğazlanmaktadır. Trajediye bakıldığında içerisinde kadim geleneklerin ve pagan ritüellerinin performansına dayalı bir Yunan temsil geleneği olduğu görülecektir. İçerik bakımından ise çoğunlukla ritüelistik sunumlar sergilenmektedir.

Said Nursi'nin (2000) tarif ettiği “İkinci Avrupa”nın istimal ettiği ritüel kavramı ile Olgun'a (2016) göre, kızmış haldeki tanrı ya da tanrıların boğazlanan bir oğlak vasıtası ile teskin edilmesi, kızgınlığının giderilmesi ve insanlara karşı cömertliğini yeniden kazanılması söz konusu olmaktadır. Dinler tarihi uzmanları bu şekilde tanrılara yönelik bir sununun yani oğlağın boğazlanmasının tragedyanın cisimleşmiş hali olduğunu iddia ederler. Pagan gelenekteki tanrı idraki ve kızmış haldeki bir tanrının teskini için bir oğlağın boğazlanması sonrası akan kanlar ile oğlağın yanan ateşe atılması sahnesi karşısında çekilen acı bir trajediye dönüşmektedir.

İslam dinindeki ibadetler ile ritüelin ne olduğuna dair Olgun'un (2016) yapmış olduğu, ister bireysel isterse de toplu şekilde olsun günlük hayatın içerisinde nasıl icra edileceğine dair kesin bir belirlenimlik arz eden ve tekrara dayalı, kaynaklık noktasında mitolojik bir kökeni olan, yapıldığında ise doğaüstü güçler ile insanı iletişim haline sokan davranış biçimi şeklindeki tarifine oldukça büyük bir benzerlik içerisinde olduğu ortaya çıkacaktır. Bu benzer şekiller arz eden özellikleri sebebiyle kavramsal anlamda çoğunlukla birbirinin yerine kullanılır olmuştur. Halbuki Olgun'a (2016) göre, İslami anlamda ibadetler iman temeline referans vermekte iken ritüellerde mitik bir anlatı söz konusudur. Cahiliye dönemi Arapları pagan ritüelini İbrahimi gelenekle birleştirme çabası içerisine girerek Kâbe'de Allah'ın adına anarak ritüelistik davranışlara imani atıflarda bulunarak bir ibadet ve bağlılık çeşidi oluşturmaya çabalamışlardır (Olgun, 2016). Pagan ritüelindeki kurban edilen hayvanın yakılan etinden hasıl olan aromatik dumanın tanrılara ulaşarak onların kızgınlıklarını teskin etmesi anlayışına karşılık, Kur'an'da Hac Suresi 37. Ayette geçen “Onların ne etleri ne de kanlarıyla Allah'a ulaşır. Lakin ona ulaşan tek şey, kalplerinizde beslediğiniz takvadır” açıklaması meselemiz açısından gayet manidardır. Zira tam olarak ibadet temelli bir emir olan kurban ibadetinin ne denli pagan ritüelinden farklı olduğuna işaret edilmektedir. Olgun'a (2016) göre, mezkûr ayet ile doğrudan paganist gelenekteki boğazlamada geçerli olan uygulamalar ile kurban ibadeti arasındaki benzerliklerin sadece zahiri olduğu zira kurban etme ediminde, değeri ve kıymeti belirleyen ölçütün hayvanın cüssesi, özellikleri vb. değil o

eylemde bulunan kişinin bu edimi ne amaçla yapmış olduğuna yönelik “Allah katına ulaşacak olan onun kanı değil sizin takvanızdır” şeklindeki vurgusundan da anlaşılacağı üzere asıl belirleyenin iman olduğu dile getirilmiştir . Paganist temelli hayvan boğazlama ritüeli ile semavi temelli kurban ibadetinin davranışsal/zahiri benzerliklerine rağmen ayrıştığı nokta işte bu inanç boyutudur.

Toplumsal birlikteliğin yapı taşlarından olan gelenekler, bayramlar ve anma törenleri toplumsal belleğe dayanarak bir taraftan geçmişi bugün içerisinde yeniden canlandırma imkânını verirken diğer yandan da sadece performe edildikleri anlar ve biçimlerde kalmayarak kendisine hem bireyde hem de toplumda davranışları ve düşünme şekillerini etkileyecek imkânları elde ederler (Türkmenoğlu, 2016). Paul Connerton’un “alışkanlık belleği” olarak kavramlaştırdığı olgu toplumsal belleği mümkün kılan anma törenleri üzerine inşa edilmiştir (Wertch, 2015). Hafıza olgusu bir yandan kendisini bireysel merkezde sergilerken bir yandan ve çoğu zaman da toplumsal tezahürleri olacak şekilde ortaya çıkmaktadır. Bireysel anlamda hafıza olgusunun beden üzerinde görünürlüğünü gün yüzüne çıkaran ifade ritüelleridir. Hafızanın olumlu toplumsal tezahürünü ise dini birlikteliklerin hafızasındaki bir misal olarak her sene milyonları aşan sayıdaki müslümanın Mekke’de tecrübe ettiği bir ibadet şekli olan hacda ve sonrasında yaşadıklarını hac anlatıları şeklindeki aktarmalarında görebiliriz (Karaarslan, 2019).

Hac, belirli bir tarih ve mekânda bulunan insanların başlarından geçmiş olan anılarını bugün ve şimdi de tekrar deneyimleyebilmenin, hissiyatlanabilmenin adıdır (Kasapoğlu, 2016). Hac hâtratu, zihinlerden silinmeye fırsat dahi bulamadan her daim ve her fırsatta tekrar anlatılmak suretiyle, olmuş bitmiş bir yaşanmışlıktan ibaret olan hac deneyimini el’an yaşanan bir olguya terfi ettirmektedir (Bayyığıt, 1998). 2010 yılında Ahmet Rıfat Geçioğlu (2010) tarafından hazırlanmış bir yüksek lisans tezi için yapılan araştırmaya göre, insanlar hacca gitmeye karar aldıktan sonraki hacca hazırlık aşamalarının önemli bir kısmını hacıların anılarını ve aktardıklarını dinlemek teşkil etmektedir. Anıların dinlenmesi suretiyle hacıların hissiyatı ile hissiyatlanma ve oralara gitmeden bir nevi deneyimleme mümkün olmaktadır. Hac sonrasında hacıların başlarından geçen olayları ve bizatihi haccın kendisine dair deneyimlerini aktarırken o anları tekrar yaşamak suretiyle heyecanlanmakta ve çoğunlukla da ağlamaktadırlar. Bu halet-i ruhiyenin kendisi haccın hem deneyimleyenlerce hem de bu deneyimi dinleme suretiyle muhatap olanlarca üzerlerindeki hacca dair izlerin bir işareti olarak okunabilir.

Hacıların hac kararını almalarına dair yapılan bir araştırmada ortaya çıkan sonuç hem tez sürecinde hem de öncesinde edinmiş olduğum bulguları teyit eder derecede benzer çıkmıştır. Zira öncüllerimden biri olan hac kararını vermede birinci derecede ya da yakın akraba düzeyinde hac deneyimi yaşanmış bireylerin fazlasıyla hacca dair iştiaqları artmış olmaktadır şeklinde idi. Bayyigit'e (1998) göre, akrabalarından özellikle de birinci dereceden birinin yani anne-baba hacca iştirak etme hali insanlarda ileriki dönemlere dair hac motivasyonunu arttıran yegâne unsurlardandır. Gül de (2016) kendinin hikâyesinde benzer bir durumun altını çizerek, çocukluk döneminde kendisinde oluşan Hac/Kâbe aşkının nedeni olarak yakın bir akrabasının hac dönüşü kendisine getirmiş olduğu dürbün şeklinde ve içerisine bakıldığında Kâbe fotoğraflarının olduğu hediyeden kaynaklandığını bahsetmektedir. Pek çok kez hac ile alakalı hatıralarda Hicaz'dan getirilen oyuncak ya da Hicaz'a dair görüntüleri içeren dürbünvari eşyalardan bahsedilmektedir. Bu eşyalar aracılığı ile adeta gönül bağına hac tohumları ekilmekte ve bireyler yıllar sonra bu tohumların mahsulatını hicazda kendi haccı ile toplamaktadır. Kent ve kırsal ayrımında ise bekleneceği üzere kırsal yaşam alanlarında yaşayanların hac hikâyeleri dinleyerek hacca karar vermelerinde kentsel alanlarda yaşayanlara nazaran anlamlı yoğunluk gözlenmiştir (Bayyigit, 1998). Kent ile kıyaslandığında kırsal alanlardan hacca rağbet gösteren insanların eğitim hizmetinden yararlanmada belirli düzeyde eksiklikler ortaya çıkmaktadır. Bahusus hac ile alakalı hazırlık sürecinde kırsal alanlardan hacca dâhil olanlarda kitabi olarak bilgi almak yerine anlatılar suretiyle sözel/anlatı düzeyinde bir bilgilendirmeden söz edilebilir.

Hac özelinde konuşmak gerekirse Hicaz Bölgesi için çokça zikredilen “taşı, toprağı bereketli, mübarek topraklar” tanımlamasını, salt maddi içeriği ile anlamak insan aklını aşan bir özellik taşımaktadır. Zira Hicaz zirai anlamda pek de bereketli sayılabilecek bir bölge değildir. Medine'nin Peygambere ait olan sünnete ev sahipliği yapması dışında bahusus hac ibadeti açısından “farziyet” içeren bir ibadeti gerektirmediğinden dışarda bırakılırsa Mekke ve çevresinin pek de öyle bereket içerecek derecede ziraat alanı olmadığı ortadadır. Öyle ise örfü nasta “Hicaz'ın Bereketli Toprakları” olarak kastedilen ve kabul edilen nokta Güneş'in (2010) de belirttiği üzere, bu coğrafyanın taşına, toprağına sirayet eden İbrahimi (tevhidi) gelenek olsa gerektir. Güneş göre, taşta ve toprakta olduğu zikredilen bereketten kasıt Allah'ın indinde değer kazanmış, kıymetlenmiş insanların tam da bu değerleri kazandırtan davranışlara ev sahipliği yapması noktasında bu coğrafyanın her yerinde bir hatıranın izinin saklı, her köşesine bir nevi bu anıların izinin sinmiş, sirayet etmiş olmasıdır.

Hac bir anlatı olarak aktardığı ana hikâyenin yaşatılmasını da salık vermektedir. İbrahim Peygamber'in bir baba olarak emr-i ilahi neticesinde bırakmak zorunda olduğu oğlu ve eşi, İsmail ile Hacer'in hayatta kalma imtihanını hatırlatır. Dünyaya fırlatılan insanı anıştırırcasına Âdemi geleneğin ferdi olarak temsilciliğini üstlenen insana yeni bir medeniyet kurma imkânını kulağına fısıldar. Kendini beyazlığından ötürü üstün gören firavunvari insana, “kara-çarpık ve çirkin” olarak değerlendirdiği insanların Kur'an'ın örnek göstererek vurduğu İslami medeniyetin yani Nursi'nin (2002, s.360) tabiri ile “insaniyet-i kübra olan İslamiyet”in tokadı ile kendisine gelmesini salık verir. Bu mekân yani Mekke kurulduğu gün itibariyle bir babanın evladı ile eşini terk ettiği şehir iken terk edilmek bu şehrin kaderi haline gelmiştir ama tüm terk edişler içlerinde bir yeniden dönmek üzere oluşu saklamaktadır (Everdi , 2005). Bu örneklerden ve bu şehrin içermiş olduğu yaşanmışlıklardan tüm insanlığın çıkaracağı ders-i umumiye ithafen tüm insanlar emr-i ilahi ile İbrahim Peygamber tarafından hacetmek üzere Beytullah'a davet edilmektedir.

İnsan hac ibadeti ile hatırlar. Başta şahsi olarak dünyaya geliş maksadı olan “şu kâinattan maksad-ı âlâ, tezahür-ü Rububiyete karşı, ubûdiyet-i külliye-i insaniye”yi (Nursi, 2002, s.264) idrak etmeye çabalarırken, nev'i olarak da en yakın ve en kâmil örneği İslam Peygamberi Muhammed'i (asm) sonrasında sırası ile tevhid peygamberi İbrahim'i ve ecdad-i evveli Adem'i (as) hatırlar. Hatırlama eylemi içerisinde olan “insan”ın tanımı olan kelime Arapça'da “ins” ve “nesy” kökünün bileşiminden türetilmiştir. İlk kök olan “ins” itibariyle nev'ine işaret edilmekle birlikte ikinci kökü olan “nesy” ile de “ins” nevinin malulü olduğu ya da alamet-i farikası olan unutkanlığa işaret edilmektedir. Zira “İbn-i Abbas'a nispet edilen bir rivayette: “İnsan, Allah' karşı ahdini/sözünü unuttuğu için bu ismi almıştır” denmektedir” (Yıldırım, 2014, s.27). İşte nevi itibariyle böyle “nesy”e müptela olan “insan” hac vasıtasıyla ya da hac miracı ile misak-ı ebedisini hatırlar ya da bu hatırlamanın bizatihi kendisi hem şahsının hem de nev'inin bir miracı olarak kemalatının müntehasına işaret eder. Zira hac ibadetine bulunan şahıs kendisini, daha önceden hacca gelenlerin cemaatine dâhil olmak üzere, davetlerini içeren tezahüratlarını duyar gibi hissetmektedir (Everdi, 2005). Elbetteki her hacının hissesine aynı pay düşmemektedir. Kime ne kadar pay nereden düştüğünü anlamak üzere her bir hacının aktarımlarına bakmak yeterli olacaktır. Zira her hacının aktardığı deneyim kendine has özellikleri olan ve tabir-i caiz ise kendi şahsiyetini oluşturan biriktirdiklerinden ibarettir. Kimisi ibadetini, kimisi hacıları, kimi mekânları kimisi ise kendi deneyimlerini aktarmaktadır. Hasılı kelim her hacının mahiyet-i insaniye ayinesine ne

aksediyor, heybelerine ne doluyor ve dolduruyor ise dinleyenlerine onları paylaşıyorlardı (İşleyen, 2017).

Deneyimlerin toplamının aktarımından ibaret olan hac hâtıratı vesilesi ile bireyler hac mekânını fiziki olarak deneyimlemeseler bile anlatılar neticesinde manevi ve davranış değişikliğine neden olması sebebiyle kısmî de olsa maddi olarak haccı deneyimlemektedirler. Pek çok katılımcının yaşadıkları köy/kasaba/ilçe/şehir dışındaki ilk deneyimleri olan ve bu deneyimi olabildiğince yabancılaştırıcı unsurlardan olan havalimanı, güvenlik kontrolü, pasaport kontrolü, uçak yolculuğu, ihram deneyimi, yaşadıkları ülke dışındaki başka bir ülkeye gidiş, çoğunlukla bilmedikleri bir dil olan “Arapça” ile muhatap olma zorunlulukları gibi şahsı hırpalayan ve insanın kendisini “garîb” hissetmesine neden olan pek çok unsura rağmen anlatılar vasıtası ile “bilindik”ler sırasına giren imgelerin deneyimlenmesine denk gelen anları betimleyen, “sanki evimizde gibiydik” (Kemal 48), “artık güvende idik” (Nezire 68) gibi cümleler ile hac/umre deneyimlerini beyan etmeleri kendilerine aktarılan deneyimlerin neticesi olduğunu düşünmekteyim. Haccın kendisi bil’asale bir yaşanmışlığın derhatır ettirilmesi iken bireysel yaşanmışlıkların ferdi ölçekli kalması elbetteki mümkün gözükmemektedir. Tabiri diğerle şahıs hac deneyimini gitmeden önceki yaşantısından çıkarsadığı bir malumatlı ya da birikimli olarak kendisinde hissetmektedir. Kendi hac deneyimini örnek vermem gerekirse daha çocuk yaşlardan itibaren hac deneyimlerinin anlatıldığı bir ortamda büyütüldüm. Haccın kendisi bana o denli tanıdık geliyordu ki seyahat edip de ilk oraya vardığımızda kendimi farklı bir memleket/ülkede değil de sanki “evde” gibi hissediyordum. Bu hissiyatın sadece bende olmaması ve görüşme yaptığım neredeyse tüm katılımcılarda ortak payda olması şaşırtılmaması gereken bir durum halini almıştı. Özelsel (2003) Kâbe’yi seyredirken hem emniyet hem de aidiyet hissini duymakta olduğunu belirtmektedir. Hatta sevgili eşimin kendisini hiç yurtdışına götürmediğim yönündeki serzenişine karşılık, “ee hacca gittik ya” dediğimde, “orası yurtdışı sayılmaz ama” şeklindeki cevabı, bu tespiti destekler nitelikte latif bir durum olarak kayda geçmelidir. Gene mezkûr manaya kuvvet verecek şekilde darbı mesel olmuş bir mevzu olarak, Türkiyeli hacılara, “nasıl oralarda zorlandınız mı?” suallerini, “nesine zorlanayım, ezan Türkçe namaz Türkçe aynı bizim oralarda gibi zaten” diyerek cevapladıkları rivayet olunur. Bayyığit’e (1998) göre, ilk defa hac yapmak üzere dünyanın pek çok yerinden uzun yolculukları çıkan hacı adayları, daha önce hiç bulunmadıkları ama çok da iyi bildikleri bir yere doğru bir seyahat halinde olurlar. Benzer bir tanıdıklık halini Kandoğmuş (2017) ilk defa yaşadığı Kâbe deneyimi özelinde bulunduğu yere yabancılık hissetmediğini adeta oraya ait, oranın bir parçası imiş gibi

kendisini hissettiği şekilde aktarmaktadır. Demirci (2012) ise Kâbe'ye insani vasıflar yükleyerek oldukça söz sanatları ile süslediği deneyiminde Kâbe'nin eski bir dost, çocuğuna kavuşmayı arzulayan bir anne gibi onu karşıladığını ve görüşmelerini/kavuşmalarını gerçekleştirme noktasında neden bu denli gecikmiş olduğuna dair bir istifham içeren bakış attığını dile getirmektedir. Subaşı (2017) hac/umreye gitmek üzere olan bir öğrencisinin kendisinden oralara dair bir tavsiye istemesini, deneyimlerini dinlemek suretiyle Subaşı'nın yaşanmışlıkları üzerinden kurgulamak istediğini dile getirmekte ve çoktan etraftan Hicaz'a gittiğinde nasıl ve ne suretle deneyimlemesi gerektiğine dair öğrencisinin koşullanmış olduğunu belirtmektedir. Serdar ise (2018) Kâbe'yi ilk gördüğü ana dair, her bir müslüman için Kâbe görüntüsünden daha tanıdık bir görüntü, bulunduğu yerden daha iyi bilinen bir yer olmayacağı şeklinde dile getirmektedir. Tüm bu nakletmiş olduğum deneyimler hacılar açısından hac anlatıları vasıtası ile Kâbe ve Hicaz'ın ne denli bilindik bir yer olduğunun göstergesidir. Zira hac anlatıları vesilesi ile oluşturulan olumlu toplumsal bellek sayesinde hac/Kâbe deneyimi olmayan müslümanlar da zihni anlamda “hacılar” olarak adlandırabileceğimiz topluluğa imge düzeyinde bir iştirakleri söz konusu olmaktadır. Tabir yerinde ise hac anlatıları dinleme suretiyle herkes bir nevi (her ne kadar az da olsa) hacılık deneyimini yaşamaktadırlar.

Toplumsal belleğe mal olmuş herhangi bir olayın ait olduğu toplumun üyelerince bireysel olarak deneyimlenmesi ve o olayın gerçek anlamda yaşanmış olmasına da gerek yoktur. Toplumsal bellek, olayların nasıl yaşandığından ziyade nasıl anlamlandırıldığı üzerinde daha çok durmaktadır (Mutlutürk, Boduroğlu ve Tekcan, 2018). Hac ibadeti özelinde konuşmak gerekirse şahıs hiç haccı deneyimlememiş de olsa hacca dair zihninde deneyimlediğine yönelik anılar biriktirebilir. Demirci'nin (2012) tabiri ile hac etmek üzere arzu ve özlem ile bekleyen her müslüman her hacca gidenle birlikte kalbini hacca göndermiş ve hayalen hacılar ile tavaf etmiştir. Tüm bu beklentilere ve umutlara rağmen şu burukluğu yaşamayan da olmamıştır; hacda/Kâbe'de, eski haclara dair hâtıratlarında gözlemlenen ve bizlere anlatı şeklinde naklettikleri feyizler bizlerin şimdiki konforlu haclarımızda sanki elde edilememektedir (Demirci, 2012). Bahusus karayolu ile haccın yasaklanması sonrası havayolu ile yapılan haclarda, hacıların başta kendileri yolculuğun kısa sürmesinden ve görme ve görünme sonrası ortaya çıkan hac seyahatini idrak edememelerinden dolayıdır ki eski haclar fazlasıyla yad edilirken yeni haclar maddi imkânların fazlalığından ötürü bir seyahatten öteye geçmekte zorlanmaktadır. Burada “retro romantizmi” ya da çileciliği övmek dışında anlatılmak istenen şey yolculuğun insanı idrak ettiren bir unsur olduğunun hatırlatılması ve

pek çok şahsi kemâlat hikâyesinin bir yolculuk eşliğinde yaşandığının vurgulanmak istenmesidir. Tanıma ve tanınmak karşılıklı işleyen bir süreçtir. Zira yapılan yolculuğun kutsiyetini hatırlatan unsurlardan belki de en önemlisi yolculuğun kendisinin öğrettikleridir. Hacıların hem gidiş hem de dönüş yolculukları esnasında heybesinde biriktirdiği anılar en az hac deneyiminin ibadet boyutunda biriktirdiği anılar kadar kendisini “hacı” olarak hissetmesinde işlevsel olacak ve hac deneyiminin bir parçası olarak anlatılarak aktarılacaktır (Arjana, 2017). İnsan yaşamı boyunca bazen uzun soluklu bazen de geçici arkadaşlıklar edinmektedir. Bunlardan bazıları çocukluk arkadaşlıkları, sonrasında okul arkadaşlıkları ve erkekler için unutulmaz sırasına giren askerlik arkadaşlıklarıdır. Ama tüm bunları yani dünyayı aşan ibadet temelli olan hac arkadaşlıkları hem unutulmazlar hem de kopmazlar (Pekiz, 2013).

Toplumsal bellekte bireysel olarak yaşanmayan, deneyimlenmeyen olayların yaşanmış, deneyimlenmiş gibi hissedilmesinin, aktarılmasının en önemli nedenlerinden birisi anıların seleften halefe anılar suretiyle aktarılmasıdır. Bu aktarım her daim konuşarak olmak zorunda da değildir. Bhusus travmatik anıların sözsüz olarak aktarılması çokça görülen bir durumdur (Altounian, 2014). Yaşanan acıların kelimelere dökülmesinde yaşanan zorluğun yanı sıra aktarılacak olan halefin korunması, hazır olmaması vb. nedenlerle suskunluk tercih edilebilmektedir. Ama suskunluğun da bir çeşit iletişim şekli olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Halefin artık dinleme olgunluğuna eriştiği düşünüldüğü aşamada artık devreye, yaşananların yaşandığı anlardaki canlılığında aktarılması devreye girmektedir (Habip, 2014). Şahsi hikâyemde dedemden ve anneannemden dinlemiş olduğum hac hikâyelerinde özellikle onların hac ibadetlerini yerine getirdikleri dönemler olan 80’li-90’lı yıllarda hacıların başına gelen “tünel faciaları”, dinlediğim günlerden başlayarak hafızamda hacca dair en önemli endişelere neden olmaktadır. Özellikle Türkiye’de kalan bizler olarak, annem ve teyzelerimin dedemler hacca iken bir araya geldiklerinde ve bhusus onlardan birkaç gün haber alamadıkları günlerde konuştukları tek mevzu bu facialar ve izdihamlar olduğundan yıllar sonra kendimi(zi)n de gideceği kesinleşmesinin ardından fazlasıyla hatırlanması sonucu en çok korktuğum unsurların başında Cemerat yolculuğunda geçilen tüneller ve şeytan taşlama esnasındaki kalabalıktan dolayı oluşan olası izdihamlar olmuştur.

Hacca dair bilgi veren pek çok kitapta, yazılmalarının ana nedeni olarak haccın manevi atmosferinin tekrarlanmasından, bir nebze de olsa hac hasretinin giderilmesinden bahsedilmektedir (bkz. Akkaya, 2006; Atabey, 2019; Bakkal, 2015; Güneş, 2010). Hac ibadetinin kendisi bir yaşanmışlığın hatırlanması, olaylara dair bir öykünme, kahramanların

ikamesi suretiyle bir yeniden canlandırma, tabir yerinde ise bir “ilahi tiyatro”dur (Şeriati, 2013, s.26-7). Bakkal’a (2015) göre, hac ibadeti vesilesiyle geçmiş Peygamberlerin ve ümmetlerinin en mühim ve ibretimiz kıssaları okuyarak değil yaşayarak deneyimlenir, davranışların merkeze alındığı ibadetler yapılır. Zira hac deneyimi ile insan ilk başta ve en önemli olarak tüm zamanları tek bir zaman aralığında ve bir arada yaşar. Yani insanıyetin tüm veçhelerini içerisinde taşıyan İbrahim ve ehlinin deneyimini paylaşır. Hacı, yabancı bir yere değil evine gelmiştir, yabancı birinin hikâyesini değil insanıyeti itibariyle aynı özü paylaştığı atası İbrahim ve ehlinin hikâyesini yaşamaya hatta aslında kendi hikâyesini tamamlamaya ve belki de hayatının özetini sergilemeye gelmiştir. Ali Şeriati (2013, s.52-3), “Hac zamanı dünyanın neresinden gelirse gelsin her bir hacı Kâbe’de namazlarını kısaltmadan tam olarak eda eder zira artık gurbette değil evindedir, yani dünya gurbetinden Beytullah’a hicret etmiştir” diyerek evinde olma yani güven içerisinde olma haline vurgu yapmaktadır.

Hac ibadeti bağlamında yeniden canlandırılan, sergilenen yaşanmışlıklarda şaşırtıcı detaylar ve ilginç ayrıntılar bulunmaktadır. Bu olaylar silsilesinin, Ali Şeriati’nin hac hakkında alanında artık kült bir çalışma olarak değerlendirilebilecek denli meşhur eseri, *Hacc* kitabında bahsini ettiği şekliyle “hac tiyatrosunda baş kahraman, en seçkin sima ve Allah’ın özel haremde bir tek kadın, anne, Hacer”dir (2013, s.72). Müşahhas bir sima olarak öne çıkan Hacer, hacla birlikte kendi şahsında bir nev’e dönüşmektedir. Hacer’in başından geçenler inanan insanlar için kendi şahsi kemalatlarda, Rab’lerine miraçlarında uğranılmadan geçilemeyecek bir kavşağa dönüşmüştür. Said Nursi’nin (2002, s.427), Mücadele Suresi’nin ilk ayeti hakkında yapmış olduğu yorumdaki

Kur’an-ı Hakîm kâh olur cüz’î bazı maksatları zikreder. Sonra o cüz’iyat vasıtasıyla küllî maksada zihinleri sevk etmek için o cüz’î maksadı, bir kaide-i külliye hükmünde olan esma-i hüsnâ ile takrir ederek tesbit eder, tahkik edip ispat eder. Mesela *فَدُ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الْبَنِي نَجَادِكُمْ فِي زَوْجِهَا وَتَشْتَكِي اِلَى اللّٰهِ وَاللّٰهُ يَسْمَعُ* İşte Kur’an der: “Cenab-ı Hak, Semî’-i Mutlak’tır, her şeyi işitir. Hattâ en cüz’î bir macera olan ve zevcinden teşekki eden bir zevcenin sana karşı mücadelesini Hak ismiyle işitir. Hem rahmetin en latîf cilvesine mazhar ve şefkatin en fedakâr bir hakikatine maden olan bir kadının haklı olarak zevcinden davasını ve Cenab-ı Hakk’a şekvasını umûr-u azîme suretinde Rahîm ismiyle ehemmiyetle işitir ve Hak ismiyle ciddiyetle bakar.” İşte bu cüz’î maksadı küllîleştirmek için mahlukatın en cüz’î bir hâdisesini işiten, gören; kâinatın daire-i imkânîsinden hariç bir zat, elbette her şeyi işitir, her şeyi görür bir zat olmak lâzım gelir. Ve kâinata Rab olan, kâinat içinde mazlum küçük mahlukların dertlerini görmek, feryatlarını işitmek gerektir. Dertlerini görmeyen, feryatlarını işitmeyen, “Rab” olamaz. Öyle ise *اللّٰهُ سَمِيعٌ بَصِيرٌ* cümlesiyle iki hakikat-i azîmeyi tesbit eder.

ifadelerine benzer şekilde Hacer’in başından geçen hadisat, yaşanmışlığı itibariyle cüz’î bir hadise yani belirli bir zaman ve mekân içerisinde belirli insanlar arasında yaşanılmış, olup bitmiş bir olay gibi durmaktadır. Halbuki Kur’an bu cüz’î hadiseyi kıyamete kadarki tüm iman edenlerin iştirak edebileceği, yaratılışın sırrına muvafık maksatlar içerisinde

barındırdığından tüm insanlığa yönelik bir emr-i ilahi ile mükellef kılmıştır. Hacer'in özelliklerine baktığımızda ise dönemi itibariyle görebileceğimiz hiçbir değerli olguya sahipliğinden bahsedilemez. Öncelikle kadın olmasına rağmen eşraftan değildir, köledir, cariyedir, siyahidir ve hür bir kadının kumasıdır (Şeriati, 2013). Toplumsal değeri ya da görünürlüğü tam anlamıyla bir hiç olmasına rağmen, onun eteğinde büyümüş oğlunu kendine hem bir peygamber seçen hem de o peygamber oğlunun yetiştiği eteği teşrif etmek üzere "Hicr-i İsmail" olarak adlandırılan çıkıntının "Beytullah" olarak ifade edilen Kâbe'nin mütemmim cüzü kabul eden, tavaf ibadetini bu çıkıntının da tavafı demek olan etrafından yapılmasını şart koşan bir Rab bulunmakta. Hacer'i "hac tiyatrosu"nda spotlar altına alan böyle bir Rab, böylelikle bütün haccı, Hacer'in hatırasına bağlamıştır. Ve yine, "Hicret"i yani İslam'da, en makbul ve teşvik edilen ibadetlerinden birini Hacer'in isminden türetmekle onu gene örnek alınacak bir şahıs olarak insanlığın önüne koymuştur. Ve bu ibadeti layıkıyla yerine getirene, "Muhacir", Hacervari insan, yani Hacer gibi olan (Şeriati, 2013) denmiştir. "Kâinatın Yaratıcısı", tüm insanlığa Afrikalı siyah bir cariyeye gibi olmayı teşvik etmektedir (Şeriati, 2013). Kayan'a (2016) göre, Hacer'in yavrusuna su bulma arayışının temsili niteliğindeki sa'y ibadeti, bir yanıyla bir arayışa işaret ederken diğer yanıyla da insani emeğin Rabbin rahmetine vesile olmasına da neden olmaktadır. Zira Hacer, olmayan su konusunda oturup dua etmek yerine ilk önce kendi elinden gelen ve gayet insani bir eylem olan canhıraşane arayış içerisine girmiştir. Sa'y insanın fiili duasıdır. Safa ve Merve tepeleri arasında annelik şefkatinin tezahürü olarak kendini paralarcasına yapılan bu su arayışı kendi zaman ve mekânsallığının kayıtlarını aşarak hac ibadetinin merkezinde konumlanıyor. Allah bu kadının ayak izlerinin kaybolmasına izin vermiyor, Hacı olmak isteyenler Hacer'in deneyimini paylaşmadan, o manadan hisse almadan, onun ayak izlerine kendilerininkini bırakmadan hacı olamamaktadır. Kıyamete kadar Kâbe'de tavafın durmaması gibi Hacer'in anısı da silinmeyecektir insanlık tarihinden. Allah tüm yaşamışların içerisinde bu kadını hatırlanacaklar listesine ekliyor, onu muhatap alıyor, onu örnek gösteriyor zira merhamet ve şefkat ete kemiğe bürünmüş şekilde Hacer'in sa'yinde saklanmıştır. O kadını bu denli Allah nezdinde değerli kılan özelliği ise ne güzelliğinde ne neslinde, nesebinde ne de zenginliğindedir yani onu özel ve değerli kılan evladına olan şefkatinin göstergesi olan sa'yidir. Sa'y denilen ibadetin özünde bir yandan korku ile koştururken diğer yandan da umuda ulaşma imkânı durmaktadır. Tüm bu bir tarafında korku diğer yanda ise umut olan koşturmacanın kendisi insanın var oluşunun temsilinden başka bir şey değildir. Dünü yaşatırken aslında yaşadığımız kendiliğimizden başka bir şey değildir. Dün Hacer'in koşusundaki hikmeti bugün sadece erkekler koşarak anlamaya, hissetmeye çabalıyoruz. Neden erkekler sorusunun cevabı ancak

bir annenin evladı için neler yapabileceğini, neleri feda edebileceğini, ondaki o halis şefkatin gözlenmesi ile cevabı verilebileceğini kendi çocuğum olduğunda, eşimde görecektim. Tabir yerinde ise bir tek annedeki o ihlaslı şefkatin, tüm erkeklerin yerine getirmesi vacip olanın fevkinde olduğunu söylemek belki abartı olmayacaktır. Nevi namına bir tek anneye karşılık tüm nev olarak erkekler ancak mukabil gelmektedir. İsmail'in (as) halet-i perişaniyetine karşı şefkatinden ne yapacağını şaşırın Hacer'in teklifine karşılık tüm erkeklerin yapmakla mükellef olduğu koşuşturmaya ancak ilkinde yetişmeye çabalayan ikinciler ile mümkün gibi gözükmektedir.

Hac bir ibadet olarak İslam dininde sıfırdan inşa edilmiş ya da emredilmiş bir ibadet değildir. Hac ile örnek bir şahsiyet olarak gösterilen bir diğer karakter ise İbrahim (as) Peygamber'dir. Zira Rab nazarında, Allah'ın indinde insana yönelik Allah'ın dostu anlamında tavsif edilen İbrahim'e benzemek oldukça şerefli bir mevkie ve makama işaret etmektedir. Hacda herkesin önünde bir İbrahim olma imkânı mevcuttur (Şeriatî, 2013). Hac, İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in tevhidi anlayışta atası olarak değerlendirdiği, coğrafi anlamda da Mekke şehrinin kurucusu olan İbrahim Peygamber'e dönüşün alametidir. İnanç itibarıyla böylesi bir dönüş ya da yeniden canlandırma söz konusu olduğu gibi bireysel anlamda da hacıların şahsi hayatlarının bir dökümü, tabir yerinde ise tüm hayatlarının bir "Z Raporu" olarak değerlendirilmelidir. Bahusus Arafat'ta zirvesini bulan hac ibadeti bir yandan insani anlamda ilk ata/peygamber olan Adem'e ve Havva'ya atıfta bulunurken diğer yandan İbrahim Peygamber'e dayanmakta ve İslam Peygamberi Hz. Muhammed'de kemalini bulan tevhid anlayışı ile hem bir insanlık serüveni hem de şahsi kemalata dair bir hikâye anlatmaktadır. İnsanlık tiyatrosunun bu en büyük sahnesi olan Arafat'ta, bu "mahşerî kalabalık"ta aynı mahşeri andıracak derecede insanlar şahsi hatiatları ile baş başa kalarak tövbe, istiğfarları ile meşguliyetleri içerisinde dünya üzerindeki gayeleri olan ubudiyetin külli gayelerine temas etmeye çabalamaktadırlar. Dünya üzerinde İslam çerçevesinde tüm zamanlarda ve mekânlarda edilen tüm dualarda vurgulanan, "dualarımızı Kâbe'de, Arafat'ta edilenler zümresine ilhak eyle" isteğinin nedenine dair mahfi ve dile getirilmez ama bir o denli tüm benliğinizle hissettiğiniz ipuçlarını yakalarsınız. Dinin kendisini var edecek iki unsuru gözünüzün önündedir artık. Biri semavi olan "vahiy", diğeri bu vahyi ete kemiğe büründürecek olan "gelenek". Lings'e (2013) göre, pek çok Peygamber ve hac bulunmaktadır. Nasıl ki Peygamber manası bihakkın Hz. Muhammed'de (asm) tecessüm etmektedir aynen öyle de pek çok hacı içerisinde yalnızca İbrahim'in (as) hacı tüm insanlık için aralıksız dört bin küsur senedir icra edilmektedir. İslam bir din olarak yeryüzü

sahasına çıkıp hakikat davasını dile getirdiğinde ortaya attığı iddiaların bazıları yeni ve yenilikçi olmakla birlikte diğer bir yönüyle de tevhidi geleneğin atası olarak adlandırılan İbrahim Peygamber'e olan bağlılığını onun eli ile ortaya konan hac ibadetine dair "Hakikat Geleneği"ni yineleyerek ortaya koymuştur. Bayraktar'a (2018) göre, ihramın biri zamana biri de mekâna ait sınırlandırmaları söz konusudur. Mekke'de mukim olmayanlar dünyanın neresinden gelirlerse gelsinler belirlenmiş noktalardan ileriye ihram kıyafetine bürünerek girmek zorundadırlar. Bir adımın atılması ile değişen şey içine girilen anlam dünyasıdır. Ve o anlam dünyasına muvafık bir hal kesbedilmeden içeri giriş izni bulunmamaktadır. Başka herhangi bir ibadette mekâna ait bir bağımlılık söz konusu değil iken hac mevzubahis olduğunda belirlenmiş bir mekân ve belirlenmiş bir zaman aralığı şartı aranmaktadır. Anlamın mekâna sirayet etmiş olduğu hac ibadetine zaman sanki başka boyutlar arasında işlemektedir. İlk insandan (as) tevhid Peygamberine (as) ve onun nesline oradan da son Nebi'ye (asm) doğru mekâna sinmiş olan semboller üzerinden bir insanlık tarihi okuması gerçekleşmektedir.

Hac öncesinde birbirlerine yabancı olan hacıların hac ile kolektif bir bilinç olarak değerlendirilebilecek derecede bir birliktelik arz etmeleri haccın evrensellik içeren özelliklerinden sadece bir tanesidir. Bayyigit'e (1998) göre artık hacıları bir beden azaları kıvamına getiren deneyim sonucu unutulmaz dostluklar kurulmaktadır. Farklılıkların bir kenara bırakılarak aynı Allah'ın kulları, bir ümmetin fertleri olduğu düşüncesi insanları birbirlerine eşit kılar. İdealize anlamda toz pembe bir tablo ortaya koyan bu ifadelerin her daim sahada karşılığı olmamakla birlikte bir ezber anlamında pek çok katılımcıdan şahsi anlamda söylediklerine tezat teşkil edecek davranışlarını da müşahede ettiğim halde yukarıdaki ifadelerin benzerlerini fazlasıyla işitmişliğim mevcuttur. Burada bu ezberin oluşumunun şuuri ve bilerek mi yoksa yaşanarak deneyime mi bağlı olarak dillendirildiği merak konusudur. Fakat tüm bu ezberlerin ötesinde insanları hac ibadeti gibi hem maddeten hem de manen fazlasıyla her aşamada zorlayan bir ibadete sevk eden saiklerden birinin bu ezberin devamını sağlayan kolektif bilinçten başkası olamayacağını dile getirmediği geçmeyeyim.

Hacca dair sadece olumlu anlatılar aktarılmaz. Hac korkunun da egemen olduğu bir ibadete ev sahipliği yapar bu anlatılara göre. Bahusus kaybolmalar, bulunamamalar üzerinden belirli yaş gruplarına ve cinsiyetlere daha doğrusu yaşlılara ve bahusus de kadınlara yönelik yaşanmış olumsuz anıların da fazlasıyla aktarıldığı anlatılar da mevcuttur. Bu anlatılar sonucu, hacı adaylarında buldukları yeri ve ekip arkadaşlarından ayrılmayı önleyecek,

tedirginlik, telaş ve korkular hac boyunca hacıların peşini bırakmamaktadır. Bahusus üçüncül şahıslardan duyulduğu ya da yaşandığı rivayet edilen bolca olumsuz deneyim anlatılarda aktarılarak hacca dair olumsuz yargılar fazlasıyla oluşturulmaktadır. Hac anlatılarında uzunca bir bölüm teşkil edebilecek derecede çeşitlilik arz eden diğer bir kısım da “kaybolma”lara dair olan nevidir. Hatta o denli zikredilmektedir ki hac hâtıratını “kara mizah” tadında yazan Mustafa Everdi (2005), hac esnasında kaybolma eyleminin haccın farziyetinden olmasa bile efdaliyetinden sayılacak derecede çokça zikredildiğinden bahseder.

DİB eski başkanı Mehmet Görmez’in (2015) de bahsini getirdiği şekli ile, son yirmi yıl içerisinde yaşanan mekânsal düzenlemelerden ötürü pek çok hacı ve umreci Kutsal Topraklar’da karşılaştıkları manzara karşısında derin hayal kırıklıkları yaşamaktadırlar. Hatırlama ve toplumsal hafızaya dair bu denli vurguları içeren hac deneyiminin mekânsal anlamda bir hafızasızlaştırma projesini andıracak derecede planlı, programlı bir biçimde şahsiyetsizleştirilmesi ise hem saha araştırması boyunca hem de hac deneyimi öncesi ve sonrasında hac deneyimine dair mütemmim bir cüz olarak katılımcılar tarafından dile getirilen konuların başında gelmekteydi. Yapılması düşünülenler arasında masada duran projelerden biri olarak altı katlı döner merdivenli metaf alanı tasarımının Suudi kralına sunulduğunu ama kralın bu tasarımı haccın ruhuna muvafık bulmadığından projeden vazgeçtiğini belirten Görmez (2015), yapılan mekânsal düzenlemeler ile hac ibadetinin içeriğinin nasıl etkilendiği üzerine uzun tefekkürler yapılmasını tavsiye etmektedir. Hem Mekke hem de Medine şehrinde yaşananların bir hafızasızlaştırma projesi olarak değerlendirilmesine yetecek denli ipucu mahiyetini aşan deliller herkesin (ümmetin) gözü önünde hatta gözüne sokulacak derecede pervasızca ortaya konmaktadır. Güneş’in (2014) üzerinde uzun uzun durduğu bir mesele olarak, Mekke ve Medine başta olmak üzere mübarek beldelerde gece ve gündüz durmaksızın Müslüman dünyasının hac anlatıları birçok vesile ile en ince ayrıntısına varıncaya kadar hafızasına kazınan beldelerin tarihi unsurları yok edilerek yerine hem inanç açısından hem de tarih açısından İslam ile uzaktan yakından alakası olmayan tasarımlar, mekânlar ve binalar inşa edilmektedir. Tabir yerinde ise taşı toprağı İslam ve tarih kokan Mekke ve Medine artık uzaktan herhangi bir Batı kentinden farkı kalmayacak şekilde “tower”lar ile yani gökdelenlerle donatılarak adeta bir “Manhattan” havası verilmek istenmektedir. Tamamlanması açısından kademeli olarak 2030 ve 2050 tarihleri verilen Kâbe ve etrafına dair düzenlemelerin maket çalışmalarına bakıldığında adeta bir uzay üssünü andıran görüntüde Kâbe dışında tanıdık hiçbir olgunun kalmayacak olması neticesinde mekâna sinmiş olan yaşanmışlıklar birer birer ortadan kaldırılmak isteniyor gibi

gözükmektedir. Kâbe'nin durumu ise kendisini çevreleyen devasa yükseklikteki binalar ve şehri delik deşik eden çok şeritli otoyollar dolayısı ile adeta bir dünyevi kuşatma altında kalmış izlenimi uyandırmaktadır.

Suudi yetkililer tarafından geçmişin izleri silercesine yapılan değişikliklerle, geçmişteki yaşanmışlıkların hafızada bırakmış olduğu izlerin üzerine Vehhabi zihniyetinin tarihsizlik ideolojisi ve inancını yazmak istemesiyle birlikte ortaya çıkan bu durum ile çift katmanlı yeni bir toplumsal bellek olarak kendisini ortaya koymaktadır (Cihangir, 2017). Zira Kâbe ve Mekke tarihsel sürekliliği ve toplumsal hafızadaki yeri ile başka bir referans aralığına yani semavi kutsallığı ile “dünya bir misafirhânedir. İnsan ise, onda az duracaktır ve vazifesi çok bir misafirdir ve kısa bir ömürde hayat-ı ebediyeye lâzım olan levâzımâtı tedârik etmekle mükelleftir. En ehem ve en elzem işler takdim edilecektir” (Nursi, 2002, s.266) manalarına vurgu yapılmaktadır. Halbuki yapılan değişiklikler ile ortaya çıkan yeni formda ise referans aralığı dünyeviye yani “şu fâni dünyayı bir makarr-ı ebedî nokta-i nazarında ve gaflet perdesi altında, dünyaperestlik hissiyle işlenmiş bir suret”e (Nursi, 2002, s.266) atıf yapılmaktadır. İşte hac bu işaretlerin, referans aralığının diğer hiçbir yerde olmadığı kadar sık ve yoğun hissedildiği, okunduğu mekân/makam olarak karşımıza çıkmaktadır.

Suudi hükümetinin Kâbe etrafındaki çevre düzenlemeleri ve inşaat çalışmalarına bakıldığında bunların Müslüman kimliğine yönelik bir hafıza yitimine neden olduğu iddia edilebilir. Kâbe ve çevresi Müslümanların hafızalarında kutsiyet ve İslam tarihi ile özdeşleşen bir alan olarak kabul edilmektedir. Hicaz bölgesinde toplumsal hafızaya aktaracak unsur ya kalmamış ya da yakın gelecekte kalmaması hedeflenmektedir denilebilir. Özellikle 2005 sonrası Hicaz'a hac/umre için gidenlerle oraya dair hafıza heybelerini ne ile doldurduklarına dair sohbet edildiğinde ortaya çıkan neticenin vahimliği daha da ortaya dökülecektir diye düşünmekteyiz. Bayraktar'a (2018) göre, Vehhabi inancının düşüncesi gereğince herhangi bir kutsallık atfına dahi tahammül gösterilmediğinden eskiye, yaşanmışlıklara yönelik ortada kıymet vermeme durumu söz konusudur. Zira kendisine kutsallık atfedileceği endişesi ile eskiye dair olan ne varsa silip süpürülmekte, tarih sahnesinden kaldırılmaktadır. Mekke ve Medine'deki mescitlerin ya da sokakların herhangi bir ismi bulunmamakta, onlara Amerikan adresleme sisteminde olduğu gibi numaralandırma yapılmaktadır. İslam tarihi açısından önemli mekânlar ya da mescitler ise eski halleri yıkılarak yeni ve tanınmayacak derecede eş düzey binalar, mekânlar haline dönüştürülmektedirler. Everdi'ye (2005) göre ise Mekke'deki değişimden her mekân ve yapı hissesine düşeni fazlası ile alarak başta Hz. Peygamber (asm) ve ashabı olarak hiçbir yaşanmışlığın izi kalmayacak derecede kimliksiz hale getirilmiştir. Bu

noktada İslam tarihine ve kutlu hatıralara dair geride yalnız (şimdilik kaydını da ekleyelim) dağlar yani Hira Dağı ve Nur mağarası gibi nisbeten coğrafyanın engellediği alanlar kalmıştır. Oralarda bulunduğu anlarda da “eşyalarım kaybolur, çalınır aman dikkat edeyim” endişesi ve kaygısının izin verdiği ölçüde bir hatırlama, huşu ve huzur hali söz konusu olmaktadır.

1973 senesinde Ziyauddin Serdar (2018) ve birkaç arkadaşının Suudi Arabistan tarafından “Hac Bakanlığı” olarak adlandırılacak yeni bir oluşumun başına geçerek her sene giderek artan talepleri karşılamak adına yapılması artık zorunlu hale gelen değişim faaliyetlerini yönetmeleri istenmiştir. Kâğıt üzerinde ve verilen sözlerde olabildiğince olumlu ve ümitvar bir tablo çizilirken uygulamada ve bürokratik yapıda tüm bu resmin hilafına bir icraat ve işleyiş sergilenmektedir. Serdar (2018) teklifin kendisine geldiği ve olabilirliğini zihnen sorguladığı günlere dair şöyle notlar düşmektedir: Mekke İslam’ın kiblegahı ve nihai anlamda merkezi olması hasebiyle her müslümanın gönlünde varılmak istenen bir mekâna işaret etmekle birlikte moderniteyi İslam inancı çerçevesinde aşmanın da imkânlarına ev sahipliği yapmak açısından yeryüzündeki en iyi adres olduğunu düşünerek kendisine gelen teklifi kabul ederek Mekke’ye gider. Uzun mülahazaların peşinde koştuktan sonra Serdar (2018, s.150-2), uğrayacağı inkisar-ı hayalin sürecini şöyle aktarmaktadır:

Merkezdeki ekibimiz haccı akla gelebilecek her şekilde kaydediyordu. Mescid-i Haram'a gelen hacıları sayılıyor, yüz binden fazla hacı hep birden Kâbe'ye girmeye çalıştığında her bir bireyin üzerinde oluşan baskıyı ölçüyor ve bir ritüel noktasından diğerlerine geçmelerinin ne kadar zaman aldığını not ediyorduk. Mukaddes beldelerdeki trafiğe ilişkin yoğun araştırmalar yaptık ve egzoz gazı salınımını ölçtük. Hacıların barınma sorununu araştırdık, sağlık ve temizlik sorunlarını inceledik. Tehlikeli kazaya açık kara noktaları belirledik. Hava fotoğrafları belli aralıklarla filmler çektik ve haccın düşünülecek her açıdan görüntülerini aldık. Haccın geçmişi, bugünü ve geleceğini inceledik. Her şey yapılan bilgisayar modeline veri olarak girildi ve model, şimdiden bir şeyler söylemeye başladı. Haccın dinamikleri ve Mekke'nin kargaşası, sandığımızdan daha karmaşıktı. Şehri ve bütün hac sistemini ve hassas bir dengede tutan karışıklı bağlantılar ağı vardı. Kuran'ın ifadesiyle “çıplak vadi” olan mukaddes beldelerin dağları, tepeleri, vadileri, ovaları, jeolojisi ve ekolojisi çoğulcu ve çok boyutlu bir duygu veriyordu. Bütün hac ortamı, hacıların sakin bir nehirde akan su gibi akacakları bir şekilde yapılandırılmıştı. Hacı grupları bir ibadet noktasından diğerine kendi hızlarıyla geçiyor; dağlarda, vadilerde, çalılıklar ve çıplak arazilerde kendilerine yol buluyor; gölgeliklerde dinleniyor ve belirlenmiş yerlere farklı -ama daima haccın rûknünü yerine getirmeleri gereken- zamanlarda varıyorlardı. Böylesine sofistike bir sistem ne basit bir analizle ne de tek boyutlu teknolojik araçlarla çözülebilirdi. Modern teknolojinin getirdiği fiziksel değişimler bütün sistemin senkronizasyonunu hızla bozuyordu. Hac, yüce bir manevi deneyimden, hacıların canlarını tehlikeye düşüren, kâbus gibi bir engelli koşu güzergâhına dönüşüyordu. Angavi, bu tespitlerimizi duyurmak için elinden geleni yaptı. Günün ve gecenin her saatinde prensler, bakanlar ve önemli iş adamları merkezden eksik olmuyordu. Oturup, hacıların tıpkı su damlaları gibi davrandığını gösteren görüntüleri; yangın, ibadet mahallerindeki binaların çökmesi ve egzoz gazından öksüren kitleler gibi potansiyel ve aktüel felakete odaklanmış belgesel filmleri ve yalnızca trafik gibi bir değişkenin artması hâlinde bile tüm hac ortamında meydana gelebilecek sonuçları gösteren simülasyonları izliyorlardı. Ziyaretçiler hayret ve takdirlerini fiziksel hareketleriyle gösteriyorlardı. Ortak tavır, bir yandan "püff" benzeri bir nefesle, ellerinin bas parmağını işaret parmağı ile birleştirip, diğer üç parmak havada olarak dudaklardan uzaklaştırma şeklindeydi. Hepsisi de teknolojimizden ve teknolojimizin yaptıklarından etkileniyor, ancak bulgularımızı umursamıyordu. Önemli ziyaretçiler simülasyonumuza baktıklarında, neredeyse içgüdüsel olarak "çok güzel değil mi?" anlamına gelecek hareketler yapıyorlardı. Aynı hareketi parıldayan, yepyeni Mercedes'lerinin önünde de yapıyorlardı. Suudiler teknolojiye teoloji gibi yaklaşıyorlardı. Her ikisinin de karmaşıklığını ve çoğulluğunu görmezden geliyorlardı. Onlara göre; Allah

bir, Peygamber bir, ümmet de birdir. İslam içindeki görüş farklılıkları ihtilafa ve ümmetin zayıflamasına yol açar. Haccın problemlerine çeşitli çözümler önermek de meseleyi daha da karmaşıklaştıracak ve felakete yol açacaktır. Haccın tüm problemlerinin tek çözümü vardır: Modern teknoloji. Eğer Mekke'den çıkan iki şeritli yollar trafik sıkışmasına yol açıyorsa, o zaman şeritler dörde, altıya, hatta sekize -sıkışmayı gidermek için gerekli olduğu sayıya- çıkarılır. Daha fazla şeridin daha fazla trafik sıkışıklığı doğuracağı gerçeği denkleme dâhil edilmez. Üstelik eğer hakikat tek olsaydı, o zaman mukaddes beldelerin de bu tekilliği yansıtması gerekirdi. Bu yüzden her şey aynı olmamalıdır. Mekke'de tarihe, kültüre ve geleneğe yer olmadığı gibi -farklı farklı yaratılmış olmalarının kendi faydalarına olduğu Kur'an'da bildirilmiş olsa bile- insanların çeşitliliğine de yer yoktu. Eski Osmanlı kütüphanesinin yıkıldığı ve yerinin dümdüz edildiği, o talihsiz günü hatırlıyorum. Geleneksel evler, tarihî camiler ve Mukaddes Belde'nin çekici konturları -tepeler, vadiler ve dağlar- yok edildi. Her şey dümdüz ve tekdüze hâle getirildi. Hac Araştırma Merkezi olarak bu yapılara karşı çıktık, protesto ettik, güçlü argümanlar ileri sürdük. Sonuçta birçok düşman edindik, ama en güçlüsü de Bin Ladin Şirketler Grubu oldu. Aslen güney Yemen' in Hadramut bölgesinden olan Bin Ladin ailesi, kraliyet ailesiyle özel bir ilişki geliştirmişti. Babaları Muhammed b. Ladin tarafından 1930'lu yıllarda kurulan aile şirketleri, büyük oranda Suudi monarkları için saraylar ve büyük konaklar inşa etmeye odaklanmıştır. Kraliyet ailesi onların hizmetlerinden o kadar memnun kalmıştı ki, yalnızca Mekke'deki Mescid-i Haram'ın yenilenmesi değil, ülkedeki tüm dini yapıların inşa işleri de onlara veriliyordu. Bin Ladin Grubu da bu kalkınma işlerinde dinî görüşlerinde oldukları kadar mutaassıptı. Biz "bütün yıkım ve inşaat projelerinin, kapsamlı ve geri döndürülemez nitelikte oldukları için yeniden değerlendirilmeye kadar askıya alınması çağrısında buldukça, onlar daha fazla yıktılar.

Hac ibadeti ile alakalı olarak onlarca doküman verilmektedir. Türkiye özelinde tüm hacı adaylarına Diyanet basımı bilgilendirici kitap ve broşür ister özel firmalarca isterse de Diyanet eli ile hacca/umreye gidecek olanlara ayırım yapılmaksızın verilmektedir. Malum olduğu üzere Türkiye'den hem DİB'nca hem de özel firmalar aracılığıyla hac ibadetine yönelik hizmet verilmektedir. Özel firmalar aracılığıyla gidenlere bu hizmeti sunan firmalar tarafından ait oldukları ya da yakın oldukları fikri/dini akımlarca hazırlanmış dini ve ilmi bilgilendirme dokümanlarının da sağlandığı düşünüldüğünde her bir hacı adayı için hacca dair hem ibadet temelli hem de Hicaz hakkında bilgilendirici yeteri kadar malumat sağlanmış olmaktadır. Ama başta kendim olmak üzere bu bilgilendirici dokümanlara dair yeteri kadar ilgi ve alaka gösterildiği konusunda çekincelerim bulunmaktadır. Zira bizim için etraftan duyulan aktarılan hac anlatıları bize yeter de artar diye koşullanmış durumda olduğumuzu düşünmekteyim. Bu sadece bende gerçekleşen bir durum değil aynı zamanda hac hâtrât yazınında (Çelik, 2011) ve pek çok hacı adayından da doğruladığım bir durumdur. Bu durumun Türkiye özelinde konuşmak gerekirse, Türkiyeli hacıların yaş ortalamasına bağlı olarak ya direkt okuma yazma bilmeyen yaş aralığına aidiyetlerinden ya da okuma bilseler dahi bir okuma alışkanlığı içerisinde olmamalarından kaynaklandığını düşünmekteyim. Ama bhusus mevzumuz ile alakalı olacak şekilde Türkiye'deki dini bilgilendirmenin çoğu kitabi olmaktan öte geleneksel şekilde nesilden nesile aktarılan ya bakarak/görerek öğrenme ya da doğrudan sözel aktarımla elde edilmektedir. Hal böyle olunca da kimse bilgilenme amaçlı olarak açıp da verilen broşür ya da kitaplara bakmamaktadır (Bayyigit, 1998). Hacıların başından geçen hadisat her daim yaşandığı anın tazeliğini koruyarak bir ömür boyu aktarılmaktadır. Rahmetli dedemin en son hac deneyimini 80li yıllarda yaşamış olmasına ve

onun deneyimine dair neredeyse sadece ana unsurlar, Kâbe, Arafat, Cemerat vb. dışında mekânsal anlamda her şeyin değişmiş olmasına rağmen 2016 senesindeki haccımız için ben ve eşime tavaf sonrası hangi kapıdan çıkılırsa izdiham olmayacağına, metafor alanının kapalı olması durumunda nereden kolayca metafora ulaşabileceğimize dair bize verdiği tüyolar esnasında aklıma ilk gelen şey, hac deneyimini yaşayanların kendi deneyimlerindeki eşsizliği yaşadığı anda evrenselliğe taşıyarak kendilerini hac konusunda “uzman”, deneyimli hacı olarak konumlandıklarını fark etmiştim. Elbette ki ben de kendi haccım sonrası hacca gidecek olanlara bu uzmanlığımdan paylaşımda bulunmuşluğum olmuştur. Hacın ilk başlarda kendi deneyimlerini zikretmekteki çekingenlikleri, salt kendilerinden önceki anlatılanların aktarıcıları olma işlevleri anlattıkça kendiliklerinin rengine bürünmekte ve yıllar sonrasında kemalata, “biricikliğe” erişmektedir. Zira Güneş’e (2010) göre bir müslüman ömrü boyunca özlem içerisinde olduğu Kutsal Topraklar’a ait olan dinmeyen arzusunun hac ve umre deneyimini sadece yaşamakla kalmayacak onu anlatılar suretiyle aktararak bu sevdâyı bir geleneğe dönüştürme azmindedir. Zira Hac deneyimi bir kere yaşanıp tamamlanacak cinsten değildir. O bir kemalat olarak hacıların indinde her daim orada duracak ve arzulanacaktır. Her düşünüş, her hac anlatısı ile yeniden alevlenecek bir özlemdir. 90lı yıllar ile kura sistemi ve sisteme dâhil olanların kayıtlarının daha titiz ve düzenli şekilde tutulması sonrası hac için ikinci bir deneyimin ihtimali azalmakla birlikte, aynı yıllara dayanan ve mezkûr sebeplerden kuvvet bulan umre ibadetine yönelik artan talep ile bu arzu bir derece olsun giderilmektedir. Ama her hicaz deneyimi ilk hac deneyiminde kuşanılan halet-i ruhiyeye tekrar be tekrar dönüşün önünü açmaktadır.

Hac anlatıları insanın içine işleyen yapıları ile insanı bulunduğu mekân ve zamandan alarak kutsi diyarlara dair bir ziyaret imkânını sunmaktadırlar. Dinleyenler bu anlatılara muhatap oldukça o mekânlara, o makamlara hiç gitmemiş ve oralarda hiç bulunmamış olsalar dahi, oralara gitmiş de kendisi bizzat yapıyor imiş hissiyatını vermektedir (Günüşiği, 2016). Anlatıların gitmeyenler üzerinden böylesine kuvvetli olan tesirâtı daha öncesinde hacı deneyimlemiş olanlarda ise üzerinden ne denli süre geçmiş olsa da sanki bu sene, yeni hacı olunmuş, o mekân ve makamlardan henüz ayrılmış gibi tazelik hissine giriftar etmektedir (Gül, 2016).

Hacıların hac hâtıratlarını çok tekrar etmelerinin ardında yatan motivasyonlardan biri bunu bir “vazife/görev” olarak değerlendirmeleri olsa gerektir. Yaşananları paylaşmak adına hacılar, hac hâtıratlarını tekrar be tekrar anlatmaktadırlar. Hacılar bunu hem bir vazife hem bir

görev hem de İbrahim Peygamber'in insanları hacca davet etmesi sünnetini yerine getirme olarak düşünürler ve bu tebliğin kendisini de bir ibadet olarak değerlendirirler (Gül, 2016).

Son olarak değinmemiz gereken uğurlama ve karşılama törenleri bireylerin hacca dair iştihak ve heveslerini uyandırmada önemli olan unsurların başında gelmektedir. Hacı adayı haccın manevi atmosferine ve hacı olduğuna uğurlama merasimi ile ayak basmaktadır. Kendiliğine dair yeni ve tamamlayıcı bir kimlik olan "hacı" vasfını bu uğurlama ile iliklerine kadar hissetmektedir. Bu merasime katılıp henüz Hicaz deneyimi yaşamamış olanlar üzerinde ise gözardı edilemeyecek derecede etkili bir his iklimi oluşturur. Benzeri bir heyecanı yıllarca hayallerini kurdukları, sohbetlerine konu olmuş, dualarda ulaşmayı diledikleri mekânlara eriştiklerinde hacıların gözlerinde ve davranışlarında gözlemlemek mümkündür.

Kâinat atomlardan değil hikâyelerden oluşur diye yazarken Muriel Rukeyser insanların hikâyelerini oluştururken benliklerinin bugünden çok geçmişten ve onun yeniden kurgulanabilirliğinden bahsetmektedir (aktaran Josselson, 2014). Zira Randall'a (2014) göre, biz insanlara dair bir özden ya da doğamızdan bahsedilebilecek ise eğer, bunun insanların yorumlayıcı varlıklar olarak yaşamış olduğu deneyimlerden, etkileşimlerden ve ilişkilerimizden kendiliğimize dair anlamlar çıkarmak olduğunu belirtmektedir. İnsan deneyimlerinden anılar biriktirir ve bu biriktirme ölçüsünde insan olur ve daha da önemlisi insan olarak kalabilir. Anılar birikerek insan için salt yaşamış olmanın ötesindeki aşama olarak "Eşsiz Anlatı Aşaması"na işaret eder (Randall, 2014, s.20). Anlatı ile alakalı olarak kolaylıkla gözden kaçabilecek bir mevzu da anlatının kime yönelik olduğudur. Çoğu zaman şahsi ya da toplumsal kökenli bir hadisede aktardığımız anlatının hedefinin kendimiz dışında olduğuna yöneliktir. Hâlbuki en az kendi dışımız kadar ve belki de daha fazla bir biçimde başta kendimizle alakalı olan anlatılar olmak üzere tüm anlatı nevelerinden en fazla ve en merkezi olarak bizatihi kendimiz etkileniriz. Hikâyemizin ilk ve en nihai dinleyicisi kendimizdir. Randall'ın (2014) bahsettiği üzere, insanın yaşadığı hayatını hikâyelendirme biçimi ile kendisini anlama şekli arasında doğrudan ve direkt bir bağıntı söz konusudur. Zira kendimize dair çıkarmış olduğumuz anlamlar ile davranış şeklimizi ve davranış şeklimiz ile de içerisinde yer aldığımız dünyamızın durumu etkilenmektedir. Her anlatışımızda kendiliğimize ve ondaki zenginliğe işaret etmekte olan hikâyelerimiz sayesinde ve sonrasında "biz" olarak değerlendirilebilecek hakikati keşfederiz. Bu keşif bize bir yandan kendimizin daha tamamlanmamış hikâyelerden oluştuğumuzu, hikâyemizin yaşadığımız, deneyimlediğimiz sürece devam eden serüvenlerimizin olduğunu ihtar etmektedir (Randall, 2014).

Anlatılardan dokumuş olduğumuz hikâyemiz daha doğrusu hayatımızın hikâyesi birinci aşamada bireyin dışında ve bireyi etkileyecek olan dış etkenlerin bileşkesi olarak, kendisi dışındaki bir şeylerin parçası olma aşamasıdır. İkinci aşamada ise birinci aşamanın neticesi olarak ben başıma gelen hadiselerin bir bileşkesi ya da sadece kendi dışındaki büyük bir şeylerin parçası olmaktan öte, başıma gelen hadisat ile ne yaptığım ve onu nasıl değerlendirdiğimin bileşkesiyimdir. Hayatımın hikâyesini oluşturan üçüncü aşama ise hayatımın olayların deneyimi neticesinde değişmesi gibi bu deneyimi hikâye ederek anlattığımda da hayatımın yönünün, biçiminin ve de içeriğinin değişiyor olduğudur. Bu noktada nazardan bakıldığında hacıların kendi hac deneyimlerini anlatmaları neticesinde hem bir büyük anlatıya eklenmeleri hem de anlatılacak bir hikâyeye sahip olmalarının sonucu olarak kişiliklerinin tamamlanıyor olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira herhangi bir hikâyesi olmayanların geçmiş ve geleceği ile olan bağını kopararak, yaşamış olduğu ana sıkışıp kaldığını anlamaktayız. Halbuki kimlik denilen olgu geçmiş ve gelecek ile olan ilişkisi bağlamında yani hikâyesinin öncülü ve sonrası arasında şekillenen bir şimdi üzerinden ancak anlam ve renk içermektedir (Randall, 2014). Modern insan temas ettiği herkese, sürdürmekte olduğu yaşantısını hangi hikâyeye göre yaşıyor olduğu sorularını bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde sormaktadır. Bu suale dair en anlamlı cevabı ise insanın her ne kadar kırık dökük olsa da kendi hikâyesini anlatmaya başlayarak verebileceği gerçeğidir. İşte hac ibadeti Türkiyeli müslümanlara, kendiliklerine dair ve kendileri kılabildiklerine dair bir hikâye anlatabilme imkânını sunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: DENEYİMLERİN FENOMENOLOJİSİ

Sosyal antropolojik çalışmaların olmazsa olmazı konumundaki saha araştırması bir yanıyla araştırmacıya sahip olduğu öncülleri sınama ve revize etme imkânı sağlarken diğer yanıyla da deneyimin olduğunca doğal hali ile araştırmayı okuyanlara saha deneyimini paylaşma imkânı sağlamak iddiasındadır. Özellikle hac ibadetinin öncesindeki hem maddi hem de zihni hazırlık aşamasından başlayarak ibadetin kendisini de kapsayan saha deneyimi ile bir nevi “deneyimlerin fenomenolojisi” ortaya konmak istenmektedir. Din fenomenolojisindeki “kutsalın tezahürü” olarak adlandırılan olgu hac ibadeti gibi “tevhidi bir akide” üzerinden anlamlandırılmaya çalışılacaktır (Özcan, 2020). Bu noktada kutsal olarak ifade edilen olgunun gerçekliği ve onun doğasından ziyade yapılmak istene şey hac ibadetine iştirak edenlerin nazarlarında ve alemlerindeki hac ibadetinin birer iman eden olarak kendiliklerinde ve kendilerinde tezahür eden kutsalın nasıl oluştuğu ve nelere tekabül ettiği bilinmek istenmektedir (Cox, 2004).

Edmund Husserl hakikatin bilgisine ulaşmak için ortaya koyulan bu çeşit çabalara “fenomenolojik redüksiyon” ismini vermektedir (Husserl, 2012). Bu noktada cevaplanmayı bekleyen sorulardan bazıları şunlardır: “Böylesi dini bir varlığın tecrübesini yaşamının anlamı nedir?”, “böylesi dini fenomenleri tecrübe etmenin anlamı ve önemi nedir?” (Allen, 2005, s. 188). Antropolog E. B. Tylor’ın ifadesi ile ritüeller (ibadetler) sembolik anlamları içermeleri itibariyle teolojinin işaret dilidirler (aktaran Larsen, 2013). William Brede Kristensen kutsalın tecrübesinde inananları yegâne kriter olarak değerlendirilmesi gerekliliğinin altını “inanan daima haklıdır” ifadesi ile ısrarla çizmektedir (Kristensen, 2013, s.14). Kristensen’e göre kutsala dair inananların sahip oldukları sırrı çözebilecek unsur inananda saklı bir şekilde durmaktadır (aktaran Alıcı, 2011). Böylelikle kutsalın beşerî olarak tecrübesi kutsalın sırrının ifşası anlamına gelmektedir. Zira Walter Capps’e göre bir dinin *sune qua non* yani olmazsa olmaz’ı “kutsal” ise (Capps, 1995, s.20) o kutsalın beşerî tecrübesi de bir *sui generis* (nevi şahsına münhasır/emsalsiz) olarak inananın eyleminde kendisini sergilemektedir (aktaran Otto, 2014). Çalışmamızın saha deneyimini kapsayan bu üçüncü bölümünde deneyimlerin fenomenolojisi olarak adlandırılabilen hac ibadetine ortaya çıkan gözlemlerimizi ve deneyimlerimizi aktarmak istemekteyiz.

3.1. HAC ÖNCESİ

Hac tarih boyunca her daim belirli sayıda insanın, yaşadıkları dönem itibariyle içinde buldukları müslüman toplumlarından İslam'ın doğduğu topraklara, tevhidi bir nazarla gerçekleştirdikleri ibadete ve bu doğrultuda katlandıkları bir fedakârlık hikâyesine verilen isimdir (Wolfe, 2015). Zira hiçbir ibadetin niyetinde Peygamber (asm) “bana kolaylaştır” şeklindeki vurguyu eklemeyen hac ibadetinin niyetine bir dua; yakarış olarak eklemiştir. Bu bile haccın diğer ibadetlerin fevkinde insanı maddeten ve manen zorlayan pek çok veçhinin olduğunu göstermek için yeterlidir. Bayraktar'ın (2018) tabiri ile hem mekâna hem de zamana bağımlı kılınan tek ibadet hacdır. İslamoğlu (2013) ise hac mevzusunda diğer tüm ibadetlerde “makbul”iyet şartı aranırken bir tek hac söz konusu olduğunda “mebrur” olma yani doğrudurüst yapılarak sırrına erilme, hakkı verilerek amacına ulaşma vb. gibi vurguları içeren bir kavramdan bahsedildiğini, diğer ibadetlerden farklı olarak hacda “şecair” denilen simgelerin başka ibadetlerde olmayışını aktarmaktadır. Mezkûr özellikleri itibariyle hac diğer ibadetlerden oldukça farklılık arz eden bir ibadettir. İlk haccını 1979 yılında 22 yaşında iken karayolu ile hacıları götüren bir otobüste muavin olarak yapan ve toplamda 7 kez hacceden kendi tabiri ile “ehl-i kalb” olan Erdoğan Bey'in (63 Yaşında) belirttiği üzere,

Sanki yüce Yaradan tüm Müslümanlar namına bu zorlu ibadete bir avuç insanı davet ederek onlar aracılığıyla her gelenin ailesine, beytine, akrabasına, şehrine, memleketine rahmetini gönderiyo. Bizler yani orada o mübarek beldelerde olanlar gelemeyenler adına da orada olduğumuzu hissediyoduk.

Zira İslam dininde yapmakla mükellef olunan ibadetin içeriği itibariyle zorluk derecesi arttıkça ilahi bir lütuf şeklinde onu yerine getirme şartları da hafifleşmektedir yani dini bir vecibe olarak her mü'min için yerine getirilme şartı ortadan kalkmaktadır (Bayraktar, 2018).

3.1.1. Algılar

Türkiyeli hacı adaylarının hac öncesinde deneyimlemiş oldukları zihni ve maddi hazırlık aşamalarını konu edinecek olan bu bölüme Türk hacıları için kabul edilmiş bir gerçeklik olan “yaşlı hacı” olgusu ile alakalı olarak öncülümüz ile başlamak istiyoruz. Teze başlamadan önce, “Türkiye’de hac yaşının ileri olmasının ana etkeni/nedeni maddi sebeplerden ötürüdür” şeklinde bir varsayımımız bulunmaktaydı. Kişi hac gibi maddeten külfetli bir ibadete nispeten orta ve alt ekonomik sınıftan katılımcı olarak bir ömür boyu biriktirdikleri ile gidebilmektedir. Buna sebep olarak ise hem maddi olanakların sınırlılığı hem hac öncesi hayata dair ev/araba/emeklilik ve çocukların evlendirilmesi vb. gibi meşgalelerin varlığı düşünülmektedir. Hac ibadeti “Halk İslam”ı olarak tabir edebileceğimiz inanış biçimi içerisinde ibadet skalasında oruç-zekât-kurban-namaz ve hac sıralamasındaki

sonunculugundan, yaş sıralamasında yaşlılığa/ölüme hazırlığa dair bir ibadet davranış biçimi olarak algılanmasından ötürü ötelendiği/geciktirildiği düşünölmekteydi. Bu saptamanın tamamıyla yanlış/hatalı olmasa da eksik bir durum tespiti olduğunu, bilfiil hacca gideceğim haberini etrafımdaki yaşıt ve bana göre daha mütedeyyin (akademisyen) arkadaşlarımla paylaştığımda onların “hazır mısın peki?”, “bence biraz daha bekleyebilirdin” vb. şekilde dile getirdikleri istifhamlarla anlamış bulunmaktayım. Zira bu arkadaşlarımlı böylesi bir düşünceye sevk eden ana etmenin, hac ibadetini ibadet piramidinin en üst/kemal mertebesinde görmeleri ve “hacı” olmayı yaşlılık ile birlikte bir eş değerdendirmeye tutan genel bir bilinci paylaşmaları olduğunu düşünmekteyim. Bana yönelik istifhamlarına dair taaccübümü dile getirdiğimde verdikleri tepkiler/cevaplar bu kanaatimi destekler nitelikteydi. Çakmak’a (2010, s.184-5) göre, Türkiye toplumunda “hacçı tutmak” şeklinde ifade bulan yargı, hacçı eda etme sonrasında insanların hacda kazanmış oldukları hayır ve hasenata uygun bir yaşam şekli sürdürmeleri beklentisinden kaynaklanan, insanlarda hacçı ileri yaşlara ötelemeye dair yaygın bir davranış şekli ortaya koymaktadır. Hal böyle olunca da müslümanlıklarını yaşama durumunda olan genç bireylerde dahi din ve dünya arasında kalmak olarak ifade edilebilecek bir sıkışmışlık durumu söz konusu olmaktadır. Başka bir nokta da insanların hac öncesi kendilerini hac etmeye uygun olarak görmemeleridir. Hac yapabilmek üzere olacak insanların dinen hac seferinden dönene kadar geride kalan bakmakla mükellef oldukları insanlara dair hacda olduğu süre zarfında yeterli birikim bırakmış olması şartı hacçın maddi şartlarından biridir (Atabey, 2019). Aynen bu maddi şart gibi hac yapacak olanların manevi anlamda hac için hazırlık yapmış olmaları ya da birikimlerinin olması hususu insanların hacçı geciktirmelerinin sebeplerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Maddi imkânın hac için yeterli şart olarak değerdendirilirken manevi hazırlık ve uygunluk ise gerekli şart olarak değerdendirilmektedir (Mutahhari, 2015). Dolayısıyla maddi hazırlıkların fazlası ile yer kapsadığı hacca hazırlık aşamasında hac gibi Müslüman bireyleri etkileyen bir olguya dair zihni bir hazırlığın tam olarak yapılamadığı iddia edilebilir.

Yaşla alakalı olarak hacca gitme, teşvik etme babında ya da hacdan uzak duruşu kınama yaş ilerledikçe görölmekle birlikte genç yaşta hacca gitmek isteyenler hakkında bir nev’i yerme manasında “hacçı tutamazsın” gibilerinden eleştirilerle bu karardan vazgeçirme ya da erteletmeye yönelik tavırlar da sıklıkla uygulanmaktadır. Özellikle kur’a ve kontenjan uygulamaları sonrası her genç hacçı adayı için, bekleyen bir yaşlı hac adayının hakkına girmiş ya da gasp etmiş izlenimini uyandıran “acelen neydi, bekleseydin ya?” cümleleri çokça duyulan yorumların başında gelmektedir.

Hac ibadetini yerine getiren kişiye hacı denir ve bu bir sıfat olarak şahsın isminin önünde yaşadığı müddetçe, taşıyacağı bir vasıf olarak zikredilir, “Hacı Ali Bedir” gibi. Ama hacı dendiğinde zihinlerde hep yaşlı bir imge belirir. Her mü’min doğar, büyür, yaşlanır, hacca gidip tövbe eder-günahsız olur ve sonrasında da ölür. Yani yaşamsal biyolojik döngüsünde “hacılık”ı ömrünün son yıllarına bırakır, yaşlanınca hacca gidilir, ancak yaşlı kişilerden hacı olur. Çelik’e (2011) göre, Türkiye hac geleneğinde hacılık ile yaşlı olmak arasında doğrudan bir alaka bulunmaktadır. Hiçbir hacıyı ifade etmek için gençlik içeren bir kavram kullanılmaz. “Hacı Teyze” ya da “Hacı Dede” gibi ifadelerin tümü yaşlılığa vurgu yapmaktadır. Bu noktada Türkçe’de hac, hacı ile gençlik kavramları arasında hiçbir ifade şekli bulunmaması oldukça dikkat çekicidir. Türkiyeli müslümanların hacı ertelemelerinin altında yatan başka bir neden de bu “hacılık eşittir yaşlılık” algısında gizlidir. Zira Çelik’in (2011) de belirttiği üzere, hacı olmak çocukluk günlerinden itibaren her Türkiyeli Müslüman için uzak olunan bir olguya işaret etmektedir. Hacılık bir yaşlı amca ve teyze işi olarak, elden ayaktan düşme, saç ve sakal beyazlaması gerekli idi ki haccın şartları oluşmuş olsundu. Hacı adayının hacca karar verme eşiğinin ileriki yaşlara bırakılmasının ardında yatan motivasyon işte bu bilerek ya da bilmeyerek yaşlı görünmek istemeyen ya da kendini ölüme yakın hissetmek istememe ruh hali olsa gerektir. 73 Yaşındaki Mustafa Bey’in tabiri ile “yapcek iş galmayınca napcen biz de hacca niyet ediverdik gayri.” ifadesi bu meyanda okunmalıdır. Everdi (2005) ise hac için genelde gelenlerin hayatlarının ya sonbaharında ya da uzatmalarını oynadığını görmek için çok caba sarf etmeye gerek olmadığını, hac dönemindeki herhangi bir havalimanına hacı uğurlama törenini uzaktan izlemek yeterli olacağını aktarmakta ve emeklilik sonrası çoluk çocuğunu da ev-bark sahibi yaptıktan sonra yapacak işi kalmayan yaşlıların hacca niyetlendiklerinden bahsetmektedir. Çelik (2011) kendi deneyimlerinden hareketle anne ve baba olarak evlatlarınıza rahat bir hayat sunduktan sonra eli tutmaz, bacakları çekmez olarak hacca gidilebilir seviyesine ulaşanları tebrik etmektedir.

Hac kararının verilmesinde sosyal ilişki içerisinde bulunulan komşulardan ya da yakın akrabalarından hacca gidenler olması durumunda, bhusus hac dönüşü aktarılan anılar suretiyle bir iştihak, arzu uyandığını söylemek yanlış olmaz. Özellikle aynı aileden anne-baba gibi birinci dereceden yakınlık içerisindeki bireylerin hacı kendilerinden sonrakiler için takip edilecek izlekler olarak değerlendirilmektedir (Bayyığıt, 1998). Ekonomik anlamda bağımsızlıkları söz konusu olmayan ileri yaşlardaki kadınların hacca gidişlerinde ise haccın kendilerine bir ödül olarak takdim edilmiş olması söz konusudur. Bhusus son beş yıldır yapmış olduğum gözlemler ve araştırmalar sonucunda haccın maddi imkânlar zorlanarak

yerine getirilen bir ibadete dönüştüğünü, haccın şartlarından biri olan maddi rahatlığı/genişliği zorlar derece esnetildiğine denk gelmekteyim. Haccetmek üzere insanların ilk niyet ettikleri dönemdeki maddi imkânlarının bahusus TL bazlı zenginliklerinin hac ibadetinin ya Amerikan Doları, Euro ya da son yıllarda izlenen Suudi Arabistan Riyali ile belirlenen fiyatı karşısında zayıflaması söz konusu olduğundan hacı adayları haccın maddi gereklerini getirmekte sıkıntılar yaşamakta oldukları artık bilinen bir gerçeklik halini almıştır. Yakın bir arkadaşımız olan X-Y çiftinin de dile getirdiği gibi artık hac kayıtlarını sildirmek zorunda kalanlara da rastlanmaktadır. Zira dini bir vecibe olarak maddi imkânlar üzerinden farziyeti söz konusu olan haccın gerektirdiği zenginlik artık mevzubahis değildir.

Günümüz Türkiye'sinin ekonomik durumlarından dolayı maddi imkânların zorlanarak hacca gidildiği ya da gönderildiği söz konusu olmakla birlikte geçmişte bahusus anne ve babalarını imkânları el vermemesinden ötürü ve dinen de farz olmadığı halde sırf hacca göndermediklerinden dolayı kınama adetin Konya-Kulu bölgesinde yaygın olmasından aile üyelerinin maddi külfetler altına girerek ve hatta bankalardan faiz ile kredi borçları alarak büyüklerini hacca gönderdiklerine dair bulguları ortaya koyan araştırmalar mevcuttur (Bayyigit, 1998). Toplum nezdinde haccın ertelenmesine neden olan yanlış ya da eksik anlamalardan birisi de kişinin üzerine haccın farz olabilmesi için geride bıraktıklarına kendisi hacdan dönene kadar ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde maddi imkânının olması şartının bağlamından çıkarılarak hacca gidecek olan kişinin geride eksik hiçbir iş bırakmaması yani çocuklarını iş, araba, ev sahibi yapması, evlendirmesi vb. tüm dünyalıklarını halletmesi şeklinde yorumlanmasıdır (Bayyigit, 1998).

3.1.2. Kur'a/Kota

Hacı adaylarının hac etme isteği sonrasında ilk gerçek maddi hazırlık ya da şart "kur'a uygulaması" ya da hacca dair "kota uygulaması"dır. Kur'a uygulaması hakkında kısa bir bilgi vermek gerekirse 1987 yılında devreye sokulan (Boissevain, 2017) ve hac talebinde bulunan ülkelerin nüfuslarının binde biri kadar her ülkeye hacı kontenjanı sağlayan kota sistemi uygulanmaya başlanmıştır (Hammoudi, 2006). 2000li yıllara kadar her isteyen hacca gidebildiği Türkiye'de de bu tarih itibarıyla hacca talebin artması neticesinde kota fiili olarak uygulanmaya konmuştur. Hal böyle olunca kota dolayısıyla DİB bünyesindeki "Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü" tarafından her sene hacı adayları arasından kura çekilerek asıl ve yedek liste olmak üzere iki adet liste belirlenmektedir. Bu kura neticesinde ismi çıkanlar hacı olmak üzere işlemlerini ya Diyanet İşleri Başkanlığı üzerinden yani devlet eli ile ya da

özel firmalar aracılığıyla yaptırmaktadırlar. 2013 yılında kafiye olarak yazıldığımız hac ön-kayıt sisteminden 2016 senesindeki kurada ismimin çıkması dolayısıyla hacca gitme hakkı elde etmiştik. Bu sevindirici ve mutluluk içeren haberi çevreme verdiğimde çoğunlukla kuraya dair herhangi bir “alavere dalavere” ya da nispeten genç ve eğitimli olmamızdan dolayı (ki çoğunlukla bu özelliklerim vurgulanarak istifhamda bulunuyordu) bir tanıdığının devreye girdiğini ima eden, “yok ki bizim de bir abimiz filan” gibi cümleler işitiyordum. Yani kur’a sonrası hacca gitmeye dair ikinci bir imtihanı da bahusus hacca yazılmış ama kurada adı (senelerdir) çıkmayan bekleyenlere vermek zorunda kalıyordum. Elbetteki bu zorunluluk maddi ve gerçek bir sorumluluk değil idi ama o dönemde içine girdiğim halet-i ruhiye bu sualleri ya da bakışları cevaplamam gerektiğine dair beni icbar ediyordu. Tüm bu beklenti ve sualleri birkaç kat daha şiddetlendiren başka bir husus da bize çıkan kuranın kafiye olarak çıkması yani kişi bazında bizim hacca gidecek olan sayımızın fazlalığı (8 kişi) idi. “Nasıl oluyor da bu denli kalabalık bir ekibe kur’a çıkabiliyor?” sualine kimi zaman açık ve net şekilde kimi zaman da imalar içerecek şekilde dolaylı yoldan muhatap oluyordum. Tüm bunların haricinde, genç olarak hacca gitmek isteşimizizin takdir edilmesi bir yana, “siz daha gençsiniz ne vakit isterseniz o zaman giderdiniz, ömrünüz daha var, yaşlı biri ne yapsın peki?” şeklinde sanki (yaşlı) birilerinin hakkını ellerinden alıyormuşuz gibi suçlanmanın manevi baskılarına mazur kalıyorduk.

3.1.3. Hac Çeşitleri

Hacca gidiş dair ön aşamalardan ikincisinde ise hangi tip hac yapılacağına dair anlatıların hacıların gözünü korkutması gelmektedir. Hac şekilleri “hacc-ı ifrad”⁴, “hacc-ı kıran”⁵ ve “hacc-ı temettü”⁶ olarak üçe ayrılmaktadır. Türkiye hacıların en çok tercih ettiği

⁴ “İfrad haccı, aynı yılın hac mevsimi içinde umre yapılmaksızın eda edilen haccdır. İfrad haccı yapmak isteyen kişi, hac mevsimi içinde; Mekke’de ikamet ediyorsa, bulunduğu yerde, mikât dışından geliyorsa mikâtta sadece hacca niyet ederek ihrama girer. Mekke’ye varınca kudüm tavafını yapar, ihramdan çıkmaz. Arafat ve Müzdelife vakfelerini yapıp, bayram günü Akabe cemresine taş atar sonra tıraş olup ihramdan çıkar. Daha sonra, ziyaret tavafını ve sa’yi yapar, cemrelere taş atar. İfrad haccı yapan kimsenin kurban kesmesi gerekmez.” Bkz: <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/561/ifrad-hacci-ne-demektir-ve-nasil-yapilir-?enc=QisAbR4bAkZg1HIImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d> Son erişim: 8.06.2021

⁵ “Kıran haccı, aynı yılın hac mevsiminde umre ve haccın ikisine birden niyet edilip ihrama girilerek tek ihramla yapılan haccdır. Kıran haccı yapmak isteyen kişi, mikâta varınca veya daha varmadan umre ve haccın her ikisine birden niyet ederek ihrama girer. Umreyi yaptıktan sonra, ihramdan çıkmayıp, aynı ihramla haccı da eda eder, sonra ihramdan çıkar. Kıran haccı yapanların şükür kurbanı kesmesi vaciptir.” Bkz: <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/563/kiran-hacci-ne-demektir-nasil-yapilir-?enc=QisAbR4bAkZg1HIImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d> Son erişim: 8.06.2021

⁶ “Temettü haccı, aynı yılın hac mevsiminde, önce umre yapıp ihramdan çıktıktan sonra yeniden hac için ihrama girilerek yapılan haccdır. Temettü haccı yapmak isteyen kişi, mikâtta veya daha öncesinde umreye niyet ederek ihrama girer, Mekke’ye vardıktan sonra umre yapar. Sonra tıraş olup ihramdan çıkar. Böylece umresi tamamlanmış olur. Arafeden bir gün önce hac için ihrama girer. Haccını eda ettikten sonra ihramdan çıkar.

hac tipi, “hacc-1 temettü”dür (Bayyığit 1998). Bunda bahusus Türkiye insanının (erkeklerin) giyim tarzının devamlı ihramlı dolaşmaya uygun olmayışı ve çokça da rahatlık düşkününü ya da daha hafif bir ifade ile rahat ve kolay olanı tercih etmeye yatkınlığı olduğunu düşünmekteyim. Everdi (2005), “temettü” (kâr, kazanım) kelimesinden ilhamla esprili bir benzetme yaparak temettü tipi hacılık ile Türkiyeli hacıların Kutsal Topraklar’da bir turist deneyimine imkân verecek şekilde rahat olduğundan ötürü tercih edildiğini dile getirmektedir. Yani sadece umre için ihram giyilmesini şart koşan temettü hacılığında onun dışında genel olarak normal gündelik kıyafetler giyilerek normal günlük hayat ilişkileri, yani hem hacılık yapılabilmekte hem de normal hayat özellikle de Everdi’nin (2005) yaptığı vurgu ile “alışveriş”i sekteye uğratmadan devam ettirilerek en az sermaye ile en fazla kâr payı (sevap) kazanılabilmektedir. Bayyığit’in (1998) çalışmasının sonuçlarına göre ise Türkiyeli hacıların %76’sı temettü haccını seçmektedirler. Hac-1 kırana göre fiziki şartları ve gereksinimlerinden ötürü daha kolay ve hacc-1 ifrada göre ise daha faziletli bulunduğundan ötürü bu tarz bir hac seçilmektedir (Atabey, 2019). Zaten şer’an böylesi bir ruhsat varken yani hac bir bedeni ibadet olarak zorlayıcılığı mevcut iken bu zorlayıcılığı birkaç seviye üste taşıyan biçimlerindense “hacc-1 temettü”nün tercih edilmesinde dinen bir beis yoktur. Fakat bunun bir tercih olduğunun unutulması sanki bir zorunluluk imiş gibi bahusus kabile hocaları tarafından hacılara kabul ettirmeye çabalamak hatta bir zorunluluk olarak ortaya koymak biraz garip düşmektedir. Madalyonun diğer tarafında ise “hacc-1 temettü”nün tercih edilmesini teşvik etmek üzere kulaktan kulağa dolaşan ya da dolaştırılan bahusus “hacc-1 kırana” yapanların başlarına gelen “elim zorluklar”, hacı adayının baş etmesi gereken önemli kriz anlarından birine işaret etmektedir. Her hâlükârda hacıların kendi hisleri ve tercihleri ile değil de bir çeşit toptan alışveriş mantığı ile hacı tipini seçmek zorunda bırakılmaktadır. Bunun sebepleri olarak ise haccın kalabalık olması, organizasyon sorunları ve profesyonelleşmeyle dini profesyonellerin tercihlerinin baskın çıkması sayılabilir. Mehmet Görmez’e (2015) göre, bu hac çeşitlerinden başka haccın maddi şartlarındaki iyileştirmelerin neticesinde ortaya çıkan “lüks hac”, “butik hac”, “vip hac” vb. şekillerde adlandırılan ve fiyat, imkân noktalarında oldukça üst seviyeler sunan hac tipleri de haccın “anlam kaybına” ya da “anlam kaymasına” uğramasına neden olmaktadır.

Temettü haccı yapanların şükür kurbanı kesmesi vaciptir.” Bkz: <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/562/temettu-hacci-ne-demektir-ve-nasil-yapilir-?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d> Son erişim: 8.06.2021

3.1.4. Hac Motivasyonları/Saikleri

Haccı deneyimlemeden önce yapacağım tez çalışmasına dair öncüllerimden biri hac süresince hacıları hac ibadetine yönelik motive eden unsurun haccın ibadet boyutu olduğu düşünülmekteydi. Sahadaki deneyim neticesinde bulgularımın hipnotizem ile uyuştuğunu görmekle birlikte hiç de azımsanmayacak ölçüde haccın sadece ibadet motivasyonu ile yapılmadığını dair bulgular ortaya çıkmıştır. Haccın, yapan kişi ile inandığı Rabbi arasında olmadığını, haccın bir de toplumsal boyutunun olduğunu belirtmeden geçemeyeceğim. Ulaştığım bu sonuçlar eşliğinde öncülümüzü revize etme zorunluluğu doğdu. Sahada yaşanan çeşitliliği daha iyi yakalamak ve akışkanlık içerisindeki yaşananları dondurmamak adına yapılan ya da gözlemleyebildiğim her eylemi ondan önce ve sonraki eylemler eşliğinde anlamlandırmaya çalıştım. Ve çalışmamın bu kısmının, hacıların deneyimleri hakkında söyledikleriyle aydınlatılan yeni teorik bakış açıları elde etmesini bekledim. Böylece dini, somut biçimlerinden biri aracılığıyla anlayabildiğimi ve bugün uygulayanları anlayabileceğimi düşündüm. Haccın neliğine dair yapmış olduğum görüşmelerde en fazla ve tek bir ağızdan çıkar gibi olan ezbervari şu cümleyi duymaktaydım: “Allah’ın emri”. Evet belki yanlış değildi ama sanki eksik bir şeyler varmış hissiyatına kapılmıştım. Elbetteki elimde insanların akıllarını, hissiyatlarını ve vicdanlarını okuyabilecek ya da onları hem maddeten hem de manen fazlası ile yıpratacak hac ibadetine sevk eden saiki ölçebilecek bir imanmetre, ibadetmetre yoktu.

Görüşme yaptığım hiç de azımsanmayacak bir insan topluluğu, açık yüreklilikle mütedeyyin olmadıklarını dile getiriyorlardı. Burada katılımcılarım mütedeyyin olmayı çoğunlukla amel merkezli düşündüklerini de belirtmek gerekir. Yani ya emir merkezli ibadetlerde namaz, oruç zekât ya da nehiy merkezli olanlarda faiz, gıybet, müskiratın istimali ve zina gibi amellerinde kendilerini eksik görüyorlardı. Yoksa iman yani inanma noktasında kendisini eksik tanımlayan katılımcım olmamıştır. “Hacca sizi yönlendiren saik nedir?”, “Neden Hacca gitmek istiyorsunuz?”, “Hac ibadetine sizi motive eden unsur nedir?” suallerime verilen cevaplar, “Allah’ın emri” cevabında temerküz ediyordu. Suallerimi bilinçli olarak çoğul değil de tekil kiplerle sormamın nedeni katılımcıların ilk akıllarına gelen cevabın en hayati ve en gerçekçi cevap olacağına dair bir varsayımdı. Sonraki görüşmelerde hem aldığım cevapların tekdüzeliği hem de yüzeyselliği ile bazı revizeler yaptım. İlk ve en önemli değişiklik görüşmeleri kaydetmeyi bırakmak oldu. Sonrasında ise çoğul sorular sormaya ve görüşmeleri olabildiğince katılımcının rahatını merkeze alarak yapmaya çalıştım. Misal olarak onların belirlediği mekânlarda ve yüz yüze olacak derecede yakın ve yalnız görüşmeye

çalıştım. Sonuçlar yani aldığım cevaplar yavaştan değişmeye başlamıştı. Yani evet insanlar hacca Allah'ın emri olarak gidiyor olabiliydiler ama sadece bu tek başına bir etken değildi. Rahat ortam ve bence en önemlisi kayıt altına alınmıyor olmak insanların konuşma niyetlerinin önünü açmaktaydı. Kayıt altına alınmak ile alakalı olarak düşüncelerim, ortalama bir vatandaşın yani herhangi bir mesele hakkında ideolojik ya da başka sebeplerle motive edilmemiş insanların kayıt altına alınmak ile çekinceleri bulunmakta olduğu yönünde. Kayıt altına alınma durumlarında kendilerini rahat hissetmemekte ve ezber cümlelerin dışına çıkmamaktadırlar. Osman (57 Yaşında) adlı katılımcımla toplamda 4 kez yalnız ve 3 kez de odak grup görüşmesi sağladık. Yaşı benden büyük olduğu için “Osman Abi”, odak grup içerisinde ve kayda alındığı esnarlarda “Allah'ın emri olarak hac”cın ateşli bir tebliğ edicisi gibiydi. Baş başa ve kayıt olmaksızın konuşmalarımızın ikincisinde Osman Bey yarım ağızla, “ya Allah'ın emri ama...” yı ağızından çıkardı. Bunun üzerine gitmemin gerekliliğini hissettim ve kendisi ile bu “ama”yı açıklama üzerine kurulu birkaç görüşme daha ayarladım. Osman Bey kırdan kente göçmüş büyük bir aşiretin/ailenin ferdi olarak düzenli olarak şehir yaşantısı içerisinde hemşerisi olan yaşlıları ile birlikte olmuş yani sosyal çevresi bu insanlardan müteşekkil durumda. Kendisini itikadi düzeyde iyi bir müslüman olarak görse ve beş vakit namazı evde ya da camide kaçırmadan eda etmeye gayret etse de yaşı itibarıyla (57 Yaşında) çocukluk arkadaşlarından hac/umre deneyimi olmayan bir tek kendisi kalmış. Şaka yollu olsa da bu eksikliğin, bulunduğu ortamlarda “gavur Osman” olarak yüzüne vurulmasından olduğunca hislenmiş ve “ben de en az sizin kadar müslümanım üleyin!” (Osman 57) aşamasına ulaşmış. Osman Bey kendisinin hac hikâyesinin altında yatan ana motivasyonu böylesine açık yüreklilikle açıklarken “ama oraya gidip gördüğümde bundan ötürü çokça tevbe istiğfar ettim, inşallah kabul olmuştur” demeyi de ihmal etmemiştir. Başka bir katılımcı olan Şamil Bey (54 Yaşında) bulunduğu küçük ve ortan sınıf esnaf topluluğunda “hacı” olmamasından ötürü itibar ve iş kaybına uğradığını zira “hacılık vasfının iş sektöründe bir emniyet hissi uyandırdığını” dile getirmiştir. Hacı olduktan sonra hem bu esnaf topluluğunda hem de müşteriler indinde baş köşeye konduğunu “işler bereketlendi, elhamdülillah” şeklinde ballandırarak aktarmıştır. Weber'in (2016) işaret ettiği, geleneksel topluluklarda dinin statü ve sınıf konumlarını anlamlandırmadaki merkezi rolünü bu örneklerde bir kere daha görmüş bulunuyoruz.

Katılımcılardan kimisi ise şahsi kemalat arayışındaki uğraklardan en önemlisi ve en hayati olanı olarak hac deneyimini zikretmiştir (Fahri 66). Çok az bir kısmı ise yıllardan beri dinledikleri hac hikâyelerinden ötürü önlenemez bir merakı gidermek adına hacca iştirak

ettiklerini dillendirmişlerdir. Halbuki Kayan'a (2016) göre hac ne bir yaşlılık aktivitesi ne de eş, dost baskısından kurtulmak için üzerinden atılacak bir yük iken bu asrın dünyalıkları önceleyen uhrevi olanı ise öteleyen zihniyetinde hac ancak ortalama olarak 56 yaşında eda edilebilmektedir. Everdi (2005, s.16) haccının nedeni olarak başka güzergâhlardaki yurtdışı seyahatlerinde hissettiği "Kâbe'ye hacca gitmeden mi?" vicdan azabından kurtulmak adına olduğunu dile getirmektedir.

3.1.5. Uyarılar ve Tavsiyeler

Hacca gitmeden önce hacılardan çokça duyacağımız uyarı, ihtar ve tavsiye, insanın hacca genç yaşta gitmesinin gerekliliğidir. Gerçekten de hacca gittikten sonrası için şahsımın da en çok dile getirdiği husus bu olmuştur. Zira hac bedenen zorluklarla dolu bir ibadettir ve bu zorluklara ebetteki genç yaşta vücuten daha tahammül edilebilir. Hacca dair başka bir tavsiye de Kâbe ilk görüldüğünde ne yapılacağına dair olan nevidir. Hacılar mabeyninde çokça dile getirilen ve bilenen Kâbe karşısında onu ilk görme esnasında edilen duanın kuvvetle makbuliyetine dair rivayetlerin fazlalığından, "Yarabbi! Şu anda ve bundan sonra yapacağımız duaları kabul buyur" duasının edilmesine yönelik yönlendirmeler haccın ruhuna yani abdiyetin doğası olan acziyetini hissetmeye muvafık bulamamıştım. Zira bu şekil bir duada dini açıdan bir uygunsuzluk olup olmadığını bilecek bir dini donanımım olmamakla birlikte böylesi bir oldu bitti ile Rabbin karşısında talepte bulunmayı, "muhibbiyet makamı olan makam-ı niyazdan mahubiyet makamı olan nazdarlık makamına yani tarîk-ı acz ve fakrdan, meşreb-i aşk ve istiğraka gir"me (Nursi, 2005, 150) olarak algıladığım için huzur-u İlahiye yakıştıramadığımdan bu şekilde yapılan bir duayı o makama uygun bulmuyordum. Ama katılımcılarımdan pek çoğunun hacca dair kazanma odaklı ibadet anlayışına uygun gelen bu nevi duaları hac esnasında pek çok kez kendi kulağımla işitecektim. Bu çeşit hacılığın erkek, kadın fark etmeksizin yaşa da bağlı olmayacak derecede genel bir ortak payda olduğunu belirtmeliyim. Katılımcılardan Orhan Bey (28 Yaşında), "imkân buldukça yaptığım duaların makbuliyetine dua ettim" ve Hayriye Hanım (64 Yaşında) "artık benden korkun, neye dua etsem kabul olunacak" şeklinde ifade ettikleri toptan kabullenişçi ve pazarlıkçı hacı tipine örnek olarak verilebilir.

Hac ile alakalı hazırlıklardan bahsedilirken, hac levazımatları, manevi hazırlanmalar vb. zikredilirken gözden kaçan ufak bir detay hac boyunca hacı adaylarını fazlasıyla zorlayacaktır. Bu detay hacı adaylarının neredeyse tüm hac boyunca uzun yürüyüşler yapacak olduklarından idmanlı olmaları gerekliliğidir. Bahusus "ihram" kıyafetine alışık olmayan

erkek hacı adayları, uzun yürüyüş pratikleri de yoksa ki modern şehir yaşantısı bu imkânların yerine tembel, hazırcı ve hareketsiz bir yaşamı başımıza bela ettiğinden, gençler idmansız yaşlılarımız ise dermansız şekilde hacdaki uzun yürüyüşlere olabildiğince hazırlıksız bir halde yakalanmış oluyorlar. Hac sonrası hacca dair fikir almak isteyenlere ev dışında uzun yürüyüşlere ev içerisinde de “ihram”lı şekilde yürüyüşler yapılması tavsiyelerine kulak verilmelidir.

3.1.6. Gündem Değişikliği ve Uyum Sağlama

Hac öncesinde hem kendi adıma hem de katılımcılarımın paylaştıklarına dayanarak şahsi gündemimizin tamamıyla hac ile alakalı olduğunu belirtmeliyim. En yakın çevremizdeki akraba ve arkadaşlarımızdan başlayarak en uzak hısımlar ve dostlara varıncaya kadar hac ile yatıp hac ile kalkıyorduk desem abartmış olmam sanırım. Şahsım adına özellikle kafa dengi tabir edebileceğim dostlarımla hac üzerine onto-epistemolojik pek çok mevzuların üzerinden geçmekteydik. Bu denli bir dönüşümü hayal dahi edemezdim zira hac daha kendisini deneyimlemeden hayatıma dair değişikliklerde baş rol oynamaya başlamıştı bile. Halbuki hac kurasının bizlere çıktığını telefon ile arayarak haber veren ve sonrasında da hacı arkadaşım olacak eşimin kız kardeşinin aramasından saniyeler öncesine kadar arabada gündelik hayat içerisindeki mutlak olarak gerçekleştirdiğimiz eşim ile o günkü tartışmamızı yapıyorduk ve ne hac ne de kur’a aklımın ucundan dahi geçmiyordu. Bizzat deneyimlediğim üzere hacca dair karar verildikten ve haccın yeterli şartları yerine getirildikten sonra yani gidileceğine dair herhangi bir engel olmadığı ortaya çıktıktan sonra hacı adayının zaman ile olan ilişkisinde değişiklikler olmaktadır. Zira artık onun için zaman ve mekâna dair belirleyici diğer insanlar değil yalnızca revan olacağı hac ibadetidir (Uzunkaya, 2019).

Hac öncesi görüşme yapılan pek çok hacı adayında kendi dindarlıklarının sıçrayış noktası olarak şahsi haclarını gördüklerine şahit olunmuştur.

Allah afvetsin hem namazlarda hem de örtünmede eksiklerim vardı ama hac çıktığımı öğrendiğimde geçtim aynanın karşısına ve dedim ki kendime, “sen bu halin ile hangi yüz ile çıkacaksın Kâbe’nin karşısına?” yani anlayacağım oğlum hac daha gerçekleşmeden etkisini gösteriyordu. Ben de bir karar aldım artık eski Fehime olmak yok madem hacı olacağız bari daha hata yapmayalım değil mi?(Fehime, 53.)

Hac öncesi niyet aşamasına kadar İslam dinine göre yanlış, yasak, haram olarak bildirilen eylemlerin yapılmasında günah olmalarından ötürü ruhani, vicdani bir sıkıntı hissedilmekle birlikte bu günahlardan fazla uzak kalınmadığının ikrarı ile hacca niyet sonrasında ve hacle birlikte en üst düzeye taşınacak olan dini hassasiyet tamamlanmış olarak görülmekte ve

tam/kâmil bir mü'min olunmak istenmektedir. Şamil Bey (54 Yaşında) hac öncesi hatalarını ve yanlışlarını açık yüreklilik ile ortaya koyan nadir katılımcılarımdan olarak:

Valla gençken içki de içtik kumar da oynadık gariya da gittik Allah afvetsin. Ha o zamanlar dinsiz mi idim hayır gene Müslümandım ama dedim ya gençlik diye yaptık yani bir sürü hata. Şimdi pişman mıyım elbette ama insan hatalarından ders de çıkarmalı değil mi? Belki de bu denli günahlarım olmasa idi ben de öyle nereye gittiğini niye gittiğini bilmeyen hacılardan biri olurum heralde. Ama ben geçmişimi bildiğim ve yüzleştiğim için hacılığımıza dört elle tutunuyor ve kıymetini biliyorum çok şükür. Ha bu demek değil ki hatamız kusurumuz artık olmuyor, olmaz olur mu ama daha dikkatli davranmaya çalışıyorum, uzak durmaya çabalıyorum ve evet gene oluyor ama hemen tevbe ediyorum. Gene derken yanlış anlamayasın gençliğimdekiler gibi hatalar değil daha çok küfür etme ve kalp kırma tarzında. Onda da helallik almaya çalışıyorum filan falan yani...

Şamil Bey'inki kadar olmasa da benzer şekillerde hac öncesinde İslami anlamda dört dörtlük bir yaşamı olmadığı halde hac ile arzuladığı İslami hayata kavuştuğunu belirten pek çok katılımcı olmuştur. Bayyigit'in (1998, s.104) çalışmasının ortaya koyduğu üzere,

hacı adaylarının birçoğunun ferdi dini hayatlarının hacle endekslendiğine şahit olunmuştur. "Her ne kadr dini layıkıyla yasayamıyorsak da..., günahlarım, hatalarım, oluyorsa da..., haram işliyorsak da..., hacca gidip gelince inşallah bütün bunları terk edeceğim." türünden yakınmalar, temenniler, hacın bir nevi "günah çıkarma" vasıtası olarak telakki edildiğini, zımmen hacca (temizlenmeye) kadar bütün bunların işlenmesinin fırsat olarak değerlendirilmesi gerektiği ve hac sonrası gerek hacı kimliğinden ötürü, gerekse yeniden kirlenmemek için artık yapılmaması gereken bir çok hususun hacca kadar yapılmasında adeta bir ruhsat bulunduğu veya mahzur yokmuş gibi bir anlayışın hakimiyeti söz konusu edilebilir.

Hacı adaylarının hacca niyet edişleri ile dini vecibeleri yerine getirmelerinde bir düzelme ve ihtimam gözlenmektedir. Bayyigit'in (1998) konu hakkındaki çalışmasına göre, namazın beş vakit ve düzenli kılınması konusunda kadınların erkeklere nazaran daha dikkatli ve özenli olduğu gözlemlenmekle birlikte erkeklerde namazlarda bahusus beş vakit farz namazın tamamlanması ve olabildiğince cami ve cemaatle birlikte kılmaya çabalama görülmektedir. Namazın düzenliliği ile sosyoekonomik yapı arasındaki ilişkide ise alt-düzey grubundan yüksekler doğru ilerledikçe namazlarda eksiklikler ortaya çıkmaktadır. Gelir düzeyinin ve sosyal konumun artışının tek neden olmamakla birlikte önemli bir etken olarak namaza olan ilgiyi ya da düzenliliği negatif anlamda etkilediği söylenebilir. Oruçta ise namaza kıyasla mevsimsel olarak değişmekle birlikte genel bir riayet söz konusudur. Oruç ayı olan Ramazan'ın hicri/kameri ay olmasından ötürü yaz yani sıcak mevsimlere denk gelmesinde oruç tutma düzenliliği azalmakla birlikte namazdaki dalgalanman oruçta gözlenmemektedir. Erkek ya da kadın olmanın oruç tutma üzerinde anlamlı bir değişikliğe neden olmadığı görülmüştür. Kadınlarda ise tesettüre daha ziyade riayet, hacılıklarına yakışmayacak giyinme tarzından uzaklaşarak daha münasip giyinmeye yöneldiklerini ve dedikodu-gıybet olarak niteledikleri toplantılardan içtinap ettiklerini beyan etmişlerdir. Bahusus kadınların erkeklere kıyasla beş vakit namazın vaktinde kılınması konusunda olumlu

anlamda, anlamlı bir farklılıkları bulunmaktadır. Helallik alma eş-dost ile alacak verecek işlerinin halledilmesi, küs ve dargın olanlarla barışma ile adeta dünya defteri kapatılarak ölüm ötesi yolculuğa çıkılıyor gibi bir hazırlık yapılmaya başlanır (Bayyigit, 1998). Kendi tabirleri ile “madem bu yola niyet ettik, yola da revan olmak gerek, sonra ne yüzle çıkacağız karşına Kâbe’nin, Peygamberi Zışan’ın değil mi?” (Erdinç 57) şeklinde hac kararının kişisel anlamda dindarlık rollerinde olumlu etkileri görülmektedir. Bayyigit’e (1998) göre, hacı adayının kendinden beklenen toplumsal hacı rolüne yavaştan girilmenin sinyallerini veren ve bir bakıma da haccın manevi hazırlıklarından sayılabilecek şeyler yerine getirilmeye başlanır. Haccın manevi bir hazırlık sonrasında gerçekleştirilen ya da müslümanların zihnindeki bir ibadet skalasından bahsedilebilirsek eğer haccın bu sıralama listesinde en üstlerde olduğunu düşünmek, elde edilen veriler ışığında anlamlı ve yerinde bir tespit gibi dursa da 24 Nisan 2017 yılında Berlin Humbolt Üniversitesi, Asya-Afrika Çalışmaları Enstitüsü’nün düzenlemiş olduğu kolokyumda konuşmacı olan Marjo Buitelaar’ın “Moved by Mecca: The Meanings of the Hajj for Present-Day Dutch Muslims” adlı konuşmasında her zaman bu şekilde bir sırayı takip etmek zorunda olmadığını, Hollandalı (anne-babası Fas asıllı göçmen ama kendisi Hollanda doğumlu ve vatandaşı) ortalama bir müslüman için hac deneyiminin ya da umrenin, Kâbe ile Disneyland arasında yapılacak bir seçimdeki kadar anlamsızlaşabileceğini dile getirmiştir. Buitelaar (2015), Abdulkader Tayob’a referansla bhusus son onlu yıllarda popülerliği artan bir biçimde Mekke’nin Güney Afrikalı müslümanlar arasında yeni evli çiftler için yıldızı yükselen bir balayı rotası haline geldiğini de belirtmiştir.

Erkek hacı adaylarının hacca gideceğinin ya da gitmiş olmasının alamet-i farikası olarak sakal bırakması unutulmaması gereken hususların başında gelmektedir. Hac öncesinde bırakılması ile hacca gidileceğinin ilanına vesile olması işlevsel bir mevzudur (Everdi 2005). Sakal vasıtası ile toplumda bilindik hacı rolü yerine getirilerek bir nevi dini tebliğ de yapılmış olmaktadır. Orhan Bey (28 Yaşında) hac sonrasında karşılaşmış olduğu “ee hacca da gittin daha ne bekliyorsun sakal bırakmak için?” sorularını dile getirerek hac sonrası sakalın toplumsal bir baskı unsuru olarak kullanıldığını da dile getirmiştir.

3.1.7. Prosedürler ve Bürokrasi

Kura sonrası hacı adayının yerine getirmek mecburiyetinde olduğu bazı görevler vardır. Hiç şüphe yok ki hacı adayını hem bedeni hem de ruhi anlamda en fazla yorup yıpratcak olanlar bürokratik işlemlerdir Nasıl ki askerlik vazifesi için askerlik dairesinde başladığı dillendirilir aynen onun gibi hac esnasında en çok istima’ ve istimal edilen “hacı sabır!” şeklindeki uyarının merkezindeki “sabır” eylemi tamamıyla hac ibadetinin özeti gibidir. Nasıl

ki hac esnasında sabır gereklidir aynı zamanda artık sabretmenin gerekliliği nedeniyle bir nev'i hacdan addedilebilecek olan yazışmalar, bürokratik işlemler de sabrı gerektirmesindedir ki hac ibadetine dâhil edilebilir (Boissevain, 2017). Misal devlet dairesine işi düşen beklemeyi öğrenmelidir, beklemek suretiyle ikrar etmektedir ki beklediği zatın gücü elinde tuttuğunu, onun her şey olduğunu ve bekleyen olarak kendisinin hiçbir şey olmadığını anlaması gerekmektedir (Hammoudi , 2006). Resmi evrak vb. üzerinden böylesi dersler ile münevver olan hacı adayı başka bir vecihten de şöylesi bir bilinçlenmeye tabi tutulmaktadır. Suudi hükûmeti hac/umre için gelecek olanların gelmeden belgelendirilmek üzere aşılmasını şart koşturmaktadır. Bu ilaç haddi zatında Türkiye Diyaneti ve Türkiye Sağlık Bakanlığı tarafından ücretsiz uygulanmakla birlikte her daim hazır bulunamayabiliyor. Misal olarak 2018 umre seyahati öncesi Mardin merkez ve yakın ilçelerde tedarik sürecinde olan aşığı Sağlık Bakanlığı'nda görevli bir doktor arkadaşımı devreye sokarak Mardin'in uzak ilçesi Dargeçit'te bulunduğunu öğrendikten sonrasında oradan getirterek yaptırabilmişim. Yaptırmak zorunda idik zira aşı kartları olmayanların umreye kabul edilmeyeceği belirtiliyordu. Gitme tarihine günler kala Diyanet'in görevlisi tarafından aranarak aşığı yaptıramayanların yaptırılmış gibi gösterileceğini bildiren bir arama alana kadar benimle beraber gelecek ve Samsun ve çevresinde yaptırılacak aşığı bulamayan anne ve babam adına kara kara düşünmekte idim. Başka bir absürtlük de yaptırılacak aşılardan onlu paketler halinde olmasından ötürü sağlık yetkilisi tarafından tek kişi olarak aşının yapılamayacağı veya ya sayının tamamlanmasını beklememi ya da benim dışında sayıyı ona tamamlayacak kişileri bulmam gerekliliğinin bildirilmesi idi. Zira onlu paketin açılması durumunda günlük olarak aşının kullanılmasının gerekliliği mevzubahisti. Bu sorunun Türkiye'ye ve o tarihe has olmadığını göstergesi olarak hac üzerine alan araştırmasını da içeren bir çalışma kaleme alan antropolog Abdellah Hammoudi (2006) de benzer durumları 1999 yılında Fas'ta yaşamıştır. Zira Everdi'nin (2005) altını çizdiği gibi ister Türkiye ister Suudi Arabistan isterse de Fas olsun zamanın ve beklemenin değeri ve anlamı değişmemekte zira bürokrasinin değeri ve vatandaşın zamanının değersizliği her yerde ayniyet arz etmektedir.

3.1.8. Merasimler

Hac tecrübem öncesinde, hacın kendisinin yani ibadete dair olan kısmın hac öncesine ve sonrasına baskın olduğunu, yani hacca dair olanın yalnızca hac esnasına ait olduğunu düşünmekteydim. Ama bhusus hac öncesi uğurlama ve sonrası karşılamalarının en az hacın kendisi kadar hacca dair olduğunu ve kendini hacı gibi hissetmek için bu seremonilerin işlevsel olduğunu iddia etmeliyim. 2016 senesindeki haccımıza dair uğurlamadaki insan

azlığından kaynaklı bir türlü o hissiyata yani “hacca gidiyoruz”, “hacı olacağız” halet-i ruhiyesine girmekteki, motive edicilik noktasındaki eksikliğin rağmen hac dönüşündeki hacı karşılama “merasiminde” kendimi gerçekten “hacı gibi” hissettiğimi dile getirmeliyim. Bu hissiyatın sadece bana ait olmadığını başta kendi kabiledeki diğer hacı arkadaşlarım ile ve tüm tez araştırmam boyunca görüştüğüm hacılar ile paylaştığımı hayretler içerisinde kalarak dinlemişimdir. Max Weber’in (2016) de işaret ettiği gibi din sosyal olgu olduğundan dindarlar dini bir cemaat olarak yaşayarak tecrübe etmeye meyyal olurlar. Durkheim’ın (2005) da işaret ettiği gibi din etkisini en fazla kolektif ritüeller üzerinden hissettirir. Hac bireyin sadece Rabbi ile arasında değil, çoğu zaman sahip olduğu toplumsal yönü ile de insani motive eden bir ibadet olarak değerlendirilmelidir.

Pek çok hacı adayları kendilerine hac kurasının çıktığına yönelik haberlerin haccın şanına yaraşır tarzda açıklanmasını istemektedirler. Bahusus 60 yaş üstü olan bu hacı adayları hacca gidişlerine imkân tanıyan kur’a sonucunun bir tören eşliğinde müftü benzeri bir dini figür elinden alınacak mazbata nev’inden bir resmî belge ile tebliğ edilmesini arzu ettiklerini dile getirmişlerdir. Bu tarz bir ilan seremonisinin devamı niteliğinde ya da mütemmim cüzü olarak değerlendirilecek başka bir hadise de çoğu Anadolu ilinde ve çoğunlukla geleneksel yapıların devam ettiği kırsal bölgelerimizde hacı adayının akraba-i taallukatlarına yönelik vermiş olduğu “hac yemeği”dir. Bu tarz yemekler ile hem ne zamandır bir araya gelinmemiş insanlarla görüşülmüş olunmakta hem de hacı adayının “hac” haberi paylaşılmaktadır. Ayrıca Weberyen anlamda hac yemeğini taşımış olduğu işleve bakıldığında toplumsal aidiyeti bir alt tabakadan bir üst tabakaya taşımanın ilanına hizmet ettiği görülmektedir (Weber, 2008). Hacı adayları hac ibadetini yerine getireceğini bu yemek ile ilan ederken bir yandan da “statüsü”nü arttırmaktadır. Weber’in statü tabakalaşmasına göre hacı adayları vermiş olduğu “hac yemeği” ile “belirli bir grubun sahip olduğu hayat tarzının taklitçisi olmaktan çıkıp, o grubun kabul edilmiş olan içe dönük eylemlerine uyum göstermeye başlayarak” “hacı” statüsü rolüne girmiş olmaktadır (Weber, 2008). Bu rolün ortaya koymuş olduğu davranış kalıpları sayesinde hacı adayları artık toplum tarafından kabul gören bir “hacı” olmakta ve böylelikle “statü onuru” da korunarak, toplumsal hacılık statüsündeki eşitleme ortaya çıkmaktadır (Weber, 2008). Kimi yerlerde bu yemeğin menüsüne varıncaya kadar belirlenmiş bir içeriği de mevcuttur. Ama bazı bölgelerde bu tarz bir icraat içerisine girmesi ekonomik anlamda kendisini zorlayacak olanların dahi gelenek ve görenek belası yüzünden, gelebilecek olan “elalem ne der?” sosyal baskısı yüzünden bu geleneği yerine getirmeleri kendilerini ciddi ekonomik sıkıntılara soktuğu da bilinen bir gerçektir (Boissevain, 2017).

Hac öncesinin aşamalarından bir diğeri de tanıdıklardan hacca gideceğinizin haber verilmek suretiyle helallik alınmasıdır. Bu aşama bir yandan dini bir vecibe olarak helallik alma suretiyle geride kalanlar ile hacı adayının alacak-verecek hesabını yapabilmesini, hem hacı adayının kendine yönelik çıkılacak olan yolculuğun dönüşünün olamayabileceğini düşünme ama her şeyden önce ve dünyevi anlamda da en önemlisi hacca gideceğinin (az da olsa da müftehirane) ilanına imkân tanımaktadır. Hacı adayları açısından yıllardır beklenen, arzu edilen bir şeye ulaşmanın ilanı da zaten davullu-zurnalı yapılması gereken bir duyuru olsa gerektir. Her haber verilenin hacı adayındaki nazdarlığı miktarınca istekleri de bu helallik ile iletilmektedir. Uzaktakiler telefon suretiyle yakındakiler ise fiziki ve fiili olarak isteklerini dile getirirler. Babamın 1994'teki hacca gidişinde bir komşumuz alkolik olan eşinin bu illetten, bağımlılıktan kurtulması için “mübarek yerlerde duacı olmasını” ve babama verdiği eşinin atletlerini Kâbe'ye sürmesini talep etmişti. Benim haccımda da kahir ekseriyet bolca dua etmemi rica ederken bir arkadaşım çocuğunun göbek bağına Arafat'a gömmemi başka bir arkadaşım da satın alacağım herhangi bir seccadeyi Kâbe'ye sürerek ona hediye etmemi istemişti. Kimi hacı adaylarından hacca münferit katılanların, borçlarının ve alacaklarının listesini yaparak eşlerine, ailelerine bıraktıklarını, kimisinden de her daim sünnet olan vasiyet bırakmanın hac için gidenlerde kuvvetli sünnet olduğundan vasiyetlerini yazarak bıraktıklarını dinlemiştim. Ben hem alacak-verecek hem de vasiyet işini yapmamıştım. Bunun asıl nedeni olarak geride kimseyi bırakmadığımdan yani eşim, çocuğum ve annem ile hacca gittiğimden böylesi bir çabaya hiç girmediğimi sanıyorum.

Hac hazırlıklarının küçük farklılıklar olsa da değişmeyen iki ana aşaması bulunmaktadır. Bunlar sırası ile hediyeler ve hacda lazım olacakların teminidir. Hediyelerde kalite ve fiyat değişmekle birlikte içerikler genelde aynılık arz etmektedir, seccade, tespih, takke, esans ve başörtüsü hediye kategorisinin baş aktörleridirler. Az da olsa Kur'an, Cevşen vb. dini içerikli kitaplar da eklenebilmektedir hediye kategorisine. Hediyelerle ilgili bir başka değişmeyen şey de kaderleri olan kullanılmama, âtıl bir şekilde kenara koyulmaktır sanırım. Bunun en önemli nedenlerinden birinin umreci sayısının gün geçtikçe artması ve umreye gidilme sıklığının çoğalması olduğunu düşünmekteyim. Eski zamanlarda hac ile sınırlı olan Hicaz yolculuğunun kutlu hatırasını taşıyan hediyeler umrenin bir ticari/seyahat sektörü olarak yaygınlaşması ile hediye edilen eşyanın mebzul oluşu söz konusu olmaktadır. Ayrıca hac hâtıratı olan eşyaların bhusus Hicaz'dan alınması söz konusu iken 2000li yıllarla birlikte hem hac hem de umre için yapılan seyahatlerde alınan hediyelerin Türkiye'den tedariki ile işin “sırrı” faş edilmiş oluyor ve bu da hediye olayını basit bir eyleme dönüştürüyordu.

Hac/umre hediyeleri her iki taraf için de yani hem hediyeleri vermek üzere alanlar açısından hem de hediye kendisine sunulan açısından sanki artık sadece ayıp olmasın diye alınmaktadır. Katılımcılardan Utku Bey (37 Yaşında)

Daha hacca gelmeden önce kendi kendime hacdan sadece hurma ve zezem dışında bir şey hediye olarak almayacağıma söz vermişim. Ben buraya hediye almaya değil ahiretimin kurtuluşuna bilet almaya geldim.

diyerek hediye alışverişinin ibadet merkezli bir ibadet olan hac için fazlası ile vakit kaybına neden olduğunu dile getirmiştir. Kadın katılımcılardan Kadriye Hanım (43 Yaşında) ise

Oralardan diye gelen ne var ise aslında oralara ait değil. Yani oradan bile gelmiyor. Ya Çin malı ya da Türkiye’de üretilmiş. O mübarek beldenin havasını tadmayan nası seni buradan alıp oraya götürebilsin ki?

diyerek hediyelerin salt vermenin ötesine geçemeyen işlevine vurgu yapmaktadır.

Hac öncesi hazırlık aşamalarının ikincisi ise hac dönemi boyunca Hicaz’da gerekecek giyecekler ve müştemilatları olarak özetlenebilir. Bu tarz ihtiyaçları gidermek üzere Türkiye’nin her ilinde özel alışveriş mekânları mevcuttur ve alışverişin neredeyse tamamı buralardan yapılır. Zira pek çok katılımcı bu alışverişin kendisini de hacdan saydıklarını dile getirmektedirler. Mesela, Kamil Bey (59 Yaşında), “askerlik için askerlik şubesinde başlar derler ya hah işte hacılık da alışveriş ile başlıyor ve nihayetinde de alışveriş ile bitiyor” diyerek Türkiyeli hacılar açısından alışverişin olmadığı bir hac ibadeti olmadığını altını kalın çizgilerle çizmektedir. Erkekler için özel “ihram” giysisinin her yerden tedarik edilmediğini kabul etmekle birlikte, bu kıyafet dışındaki her şeyin herhangi bir giyim mağazasından hatta mahalle pazarlarından da temini mümkün iken bhusus bu alışveriş mekânlarının tercih edilmesi ve bu alışverişin kendisinin bir seremoniye dönüştürülmesi sonrası bu faaliyetin en azından hacca gidenler kadar bu sürece eşlik edenler tarafından da abartılarak hac ibadetinin bir mütemmim cüzü gibi görüldüğünün bir göstergesi olarak okunabilir. Ama gerçekten de hacca dair hacı adayının heyecanı alışverişten başlamıştır ve bu gerçekten de görülmeye değerdir. Ya da faaliyet sadece bir ihtiyacın alışveriş suretiyle giderilmesini aşarak, 64 yaşında olan bir kadın katılımcım Aysel Hanım’ın tabiri ile “bakın sonunda ben de hacca gidiyorum”a dönüşmüştür. Zira bu alışveriş asla tek başına ve makul akışkanlığında yani gerekli malzemenin alınması ve dükkândan ayrılma sadeliğinde gerçekleştirilmez. Muhakkak anlatılması gereken, kaç senedir bekleniyor, gitmek için ne fedakârlıklarda bulunulmuştur vb. hikâyeler mevcuttur ve bunlar muhakkak dillendirilmelidir. Bu törenselliğiyle hacılık alışverişi aynen evlilik, yeni doğan, askerlik alışverişlerine

benzemektedir. Başka bir benzerlik de alınan malın normal piyasa fiyatından farklı bir şekilde size yansımadır. 72 yaşındaki katılımcı Şenel Hanım'ın ifadeleriyle “ömrümde bir kez gidiyom, onda da napaydım oturup bazarlığa mı girişem” şeklinde düşünülerek ya da açık açık esnaf tarafından bu alışverişin “bir seferliği”ne yapılan atıflar eşliğinde aynı malın piyasadaki fiyatının en az bir buçuk katı ile alınmak suretiyle bu tarz alışverişler tamamlanmaktadır. Bu noktada alışveriş daha çok kadınların üzerinde gibi gözükmektedir. Erkekler çoğu zaman kendi tercihleri olarak, kenara çekilerek yapılan alışverişleri eleştirme görevini üstlenmişlerdir.

Hac meselesi kesinleştiğinde kendini aykırı ve geleneklere sığmayan biri olarak tanımlayan Everdi (2005), hac hakkında kendisine çevresi tarafından söylenen ve beklenen hac yemeği vermesi, alışveriş ve hediye alması vb. her şeyi harfiyen uyararak yerine getirmiş. Hacda gerekecek levazımatı tedarik etmek üzere Ankara'nın Hacı Bayram ve Çıkrıkçılar Yokuşu'na giderek orada hacıların özenli bir şekilde özel bir muameleye tabi tutulduklarını, yani “gözlerinin yaşına bakılmaksızın” (Erdoğan, 63) bu işlerde uzmanlaşmış esnafın kimi zaman tatlı diline, kimi zaman kıvrak zekâsına, kimi zaman da uyanıklığına kanarak iyice bir “kazıklandığımı” (Erdoğan, 63) aktarmaktadır. Hacı adayları çok farklı yerlerden ama aynı tarz hatta ayna marka ve model aldıkları hac kıyafetleri ve müştemilatı ile alakalı olarak sahada çokça sorun yaşamaktadırlar. İlki ve en önemlisi alınan eşyaların “farz gibi” telakki edilerek aynı ve çoğu zaman da oldukça kalitesiz olmasından ötürü daha hacı alakalı sürenin yarısına dahi gelinmeden eşyalar/kıyafetler kullanılamaz hale gelmekte ya da yama, elden geçirme şeklinde revize edilmeleri gerekmektedir. Kendi hac deneyimimde tüm hacı adayı erkek ve kadınların “ihram” kıyafeti içerisinde iken kullanmak zorunda oldukları dikişsiz ayakkabı/terlik zorunluluğunu yerine getirmek üzere “Hac ve Umre Malzemeleri” satıcılarından aldıkları “Gezer” marka terliklerin uzun ömürlülüğü ve kalitesinin yanında herkeste bulunmasının pek çok karışıklığa neden olduğunu gözlemledim. Bu terlikler daha havalımanı mescitlerinde başlayan “hacım o benim terliğim galiba” sözleri eşliğinde kimi zaman sakince kimi zaman ise sınırlarda gerilme neticesinde bağışmalara neden oluyordu. Ben böylesi bir sorunu önceden bildiğimden değil kendi ayağımın içerisinde rahat ettiğimden ötürü pazardan alınma 5 TL'lik terliğimi götürmüş olduğum için mezkûr karışıklıklardan mahfuz kalacaktım. Hatta hacın en kalabalık ve en curcunalı anı olan Arafat çadırında bile terliğimi nasıl çıkarıyor isem yönü dahi değişmeyecek şekilde aynı bıraktığım haliyle buluyordum. Diğer hacılar ise senindi-benimdi tartışmaları içerisinde giriftar oluyorlardı zira “Türkiyeli hacıların terlikleri, seccadeleri ve çantaları dokunulmazdır” (Erdoğan 63). Bu

dokunulmazlığı zedeleyen her davranış hacılarımızın sinirli ve asabi bakışlarından başlayarak etkisi artan şekilde karşılıklardan nasiplerini alacaktır.

3.1.9. Firma Seçimi ve Nedenleri

Hacca niyet etmek kadar hangi şekilde hac yapılacağına kararı yani hangi firma ile hac deneyiminin yapılacağına karar verilmesi de hayatidir. Zira haccın içeriğini, yönünü bilerek ya da bilmeyerek tamamıyla bu karar tayin edecektir. Hac öncesinde 2014 senesinde yapmış olduğumuz umre için Diyanet’i tercih etmiş ve memnun kalmamıştık. DİB’te belirli bir kurumsallık söz konusuydu, zira alınacak hizmetler ve olası sorun ya da iletişim durumunda muhatap belliydi. Gerisini yani daha fazlasını ise görevlendirilmiş grup ve kabile liderleri belirliyordu. Grup, bir otobüsünü dolduracak miktardaki yani yaklaşık 40 kişilik topluluğa verilen isimdir ve her grubun Diyanet tarafından atanmış, belirlenmiş bir sorumlusu, Diyanet personeli bir imam oluyordu. Otobüs dolduracak kadar olmasının nedeni Hicaz Bölgesinde oluşabilecek trafik yoğunluğu ve başka olumsuzlukları önleme adına Suudi hükûmetinin belirlediği ulaşım aracının otobüs olmasından dolayı bu otobüs dolusu insan topluluğu bir organizma haline alıyor ve onlara bir reis atanıyordu. 8 ila 10 grubun birleşmesi ile kabile topluluğu oluşuyordu. Bu topluluğun başkanı olarak yani kabile başkanı olarak ise ya müftü yardımcısı ya da müftü atanıyordu. İşte Diyanet’in kurumsallığı ile belirlediği normu üst seviyelere grup ya da kabile başkanı taşıyordu (Everdi, 2005). Misal 2014 senesindeki grup başkanımız tam bir “memur kafası”na sahip olduğundan farz olarak belirlenmiş şeylerin dışında kılını dahi kıpırdatmamıştı. 10 günlük umre seyahatimiz boyunca başka grup liderlerinden gözlemlediğimiz ihlaslı icraatlarına iç geçirerek bir daha geldiğimizde özel firmaları tercih etmeye dair kendi aramızda bolca konuşma yaptığımızı hatırlıyorum. Bahusus kendi gözlerimiz ile “SH Turizm” adlı firmanın umrecileri ile ilgilenmeleri ve bir keresinde tam Kâbe’ye girişimiz esnasında bir yaşlı çiftin yolda tökezlemelerinin ardından yanlarına yardım için gittiğimizde bizlere kendilerinde bulunan bu firmanın irtibat numaralarını aramamız konusundaki ısrarları üzerine, iletişime geçtikten sonra yaklaşık 5 ila 10 dk. içerisinde yanımızda oldular ve gayet ilgi ve alakalı bir şekilde yaşlı çift ile ilgilenmeye başladılar. Şahit olduğumuz manzara karşısında “SH”in kredisi bizlerde oldukça yükselmişti. Hac kurası sonrası hac kayıt hakkını kazanmış olduğumuzu öğrendikten sonra bu eski kararımızı kendi küçük kafilemize dile getirdim. Özel bir firma ile gitmenin artıları eksileri üzerine uzun uzun görüştüğümüzden sonra zihnimizdeki özel bir firma olan “SH Turizm” ile gitme kararı aldık. Bizleri bu karara iten sebeplerin başında, 2016 senesi hac döneminin 15 Temmuz darbe kalkışması sonrasında denk gelmesinden ötürü devlet memuru olan kafiledeki

çoğunluğun yurtdışı izinleri konusunda yaşadığı zorluk karşısında Diyanet'in hangi tarih aralığında hac yapacağımıza dair tam ve kesin tarihleri bizlere beyan edememesi de vardı. Diyanet hacı nüfusunun çoğunluğunun hizmetini üstlendiğinden ne tarihler konusunda ne de Mekke ve Medine'de kalınacak otellerin mevkiileri hakkında net bir tutum sergileyemiyordu zira üstlenmiş olduğu kitlenin kalabalıklığı onları yaklaşık sonuçlar üzerinden konuşmaya ve temkine itiyordu. Hem 2014 senesinde hem de 2018 senesinde Diyanet ile umre yapmış biri olarak gerçekten de son ana kadar yetkililerden nerede kalınacağına dair bilgi alamadığımızı hatırlıyorum. Diyanet hakkında bu noktada iki ihtimal söz konusu, ya kalınacak yerler gerçekten son aşamada belli oluyor ya da bizimle muhatap olan yetkilinin seviyesinde bu bilgi bilinmiyordu. 2014 yılındaki olumlu gözlemlerimiz ve haccın gönül işi olduğuna dair inancımız neticesinde “ehl-i tarik” olan “SH”e yöneldik. Kayan'ın (2016) tabiri ile haccın akli sınıadığını, bu sınavı da ancak gönlün, kalbin, duyguların yardımı ile geçilebileceğine inanıyorduk. Zira hac, Kâbe, Mescidi-i Nebevi, Arafat, Cemerat, Müzdelife, Cebel-i Nur, Cennet-ül Baki ve Mualla mezarlıkları hulasa tamamıyla gönle hitap eden böylesi bir ibadeti gönül ehli olanlarla yapılmasının gerekliliğine olan düşüncemiz ve az da olsa toplam hac ücreti üzerinden yapacaklarını taahhüt ettikleri 9 taksit bizi “SH” tercih etmeye yöneltti. Ödemeyi yaptığımız gün itibarıyla dolar 2,8106 TL idi, biz yani annem, eşim, ben ve 1 yaşındaki kızım üç kişilik odada kalacak idik, o da kişi başı 4800 USD ediyordu. Aile kafitemiz için iki adet iki kişilik oda için kişi başı 5200 USD ve bir üç kişilik oda için de kişi başı 4800 USD, toplamda 35200 USD olarak, 9 taksite bölerek ödeme yaptık. Bir taraftan kısa ve orta vadeli getirileri, izin-kalınacak yer suallerine cevapları ve oldukça yüklü olan ödemeye taksit imkânı diğer yandan uzun vadeli maddi anlamda iyi hizmet ve haccın ruhuna yaraşan manevi tatmin beklentilerimiz sonucunda “SH”e yazılmıştık. Kısa ve orta vadede doğru ama uzun vadede fazlasıyla yanıldığımızı zaman gösterecek ve bizlere iyi bir ders verecekti.

Hac ve umreye dair yüklü ödemelerin gerekliliği karşısında yardımımıza taksitli ödemeleri mümkün kılan modern kapitalizmin “havarileri” olan kredi kartları yetişecekti. Haccın kendisi kişi başına 5000 kusur USD'lik bir ödemeyi gerektirmekteydi. Bu miktarın haricinde ve biriktirip üst üste koyulduğunda bu miktarı arattırmayacak derece meblağlarda alışveriş, haccın gereksinimleri olarak ihram, terlik, üst-baş kıyafetleri ve hac sonrasına dair Hicaz'dan alınacaklar ve Türkiye'den halledilecek hediyelikler de cabası olarak hariçte beklemekteydi. Tüm bunları bir tıkla halletmek üzere kredi kartları hazırda beklemekteydi.

Hacca gittiğim 2016 senesinde şöyle bir kart kulağıma çalınmıştı bile: “Türkiye Finans Haremeyn Kredi Kartı, kibleyi gösteren pusulası ile tek”.⁷

Hacdaki ücret politikası ile alakalı olarak diğer dikkat çeken husus da hac süresinin kısalması ile ücretin arttığı ve sürenin uzaması ile ücretin düşmesi olgusudur. Düz bir mantık ile tersi bir bağıntı olması gerekliliği var gibi düşünülmekle birlikte, kısa sürede hacını tamamlayarak hac dışı hayatına dönmek isteyenlerin, olabildiğince hacın asli unsurları olarak görülen, Kâbe, Arafat, Müzdelife, Mina ve Cemerat mevkilerine olabildiğince hızlı, sorunsuz ve konforlu şekilde ulaşması ve lüks barınma ve ulaşım ihtiyaçlarının giderilmesi maliyeti arttırdığından kısa süreli haclarda ücret artarken, tersi durumlarda ihtiyaç kalemlerinin azalması ve normalleşmesi dolayısıyla ücretlerde düşüş yaşanmaktadır (Everdi, 2005).

Türkiyeli hacıların çoğunluğu hac ibadeti için Diyanet’i yani devleti tercih etmektedirler. Bunda hac ibadeti bağlamında hacca dair kandırılmaların oluşturduğu toplumsal hafızadaki olumsuz anılardan mahfuz kalmak ya da garantici olarak niteleyebileceğimiz Anadolu insanına atfedilen “Anadolu irfanı”nın bir sürpriz ile karşılaşmamak için bu tercihi yaptığını söyleyebiliriz. Bu noktada hac hâtrâtında oldukça yer edinen ve hacca dair olumsuzlukları içeren anıların pek çoğu hacı adaylarının hac yaptırılma vaadiyle hem umutlarının hem de maddi anlamda imkânlarının su-i istimal edilmesi durumu söz konusudur. Özellikle her hac döneminde özel televizyon kanallarının yaygınlaşması ile hac dönemi içerisinde bu şekilde kandırılanların oluşturduğu havalimanında ve otoparklardaki hacı adaylarına dair görüntü ve haberler, toplumsal belleğin hafızasına silinmeyecek derecede kazınmış olarak canlılığını koruyarak durmaktadır. Bu tablo özellikle yaşı ileri olan hacı adaylarında bir hatırlama olgusu olarak hac ibadeti için tercih yaparken akıllarında daima tuttukları bir “aman, dikkat (!)” uyarısı olarak durmaktadır (Çavuş, 2017). Genel itibariyle Diyanet’in Türkiye dindar kesiminde sahip olduğu hacca dair olumlu izlenim de bunda etkilidir. Bu hüsnü zanda Diyanet’in dersine iyi çalışması ve kendini olumlu ya da olumsuz geri dönüşlere kapamayarak kendini geliştirme çabası ve oldukça deneyimli personelinin fazlasıyla etkisi bulunmaktadır. Diyanet konusunda Everdi’nin (2005) de benzer tespitleri bulunmaktadır: Diyanet’in bir resmi yani devlet kurumu olduğundan ötürü hukuki ve resmi bir sorumluluğu olduğundan daha güvenilir ve sorumluk sahibi olduğunun altını çizmektedir. Özel firmalarda ise daha ziyade hatır, gönül ilişkisi diyebileceğimiz daha ziyade bireysel tanıdıklıklar ve dini bağlantılar, aidiyetler üzerinden işleyen bir mekanizma bulunmaktadır.

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=QQShjw5JNL8> Son erişim 17 Haziran 2020

Bizim grubumuzda ve hac döneminde SH'la gelenler arasında bizler, “ekip”ten (yani onlardan) olmayan nadir insanlardandık, diğerleri ise ya birinci elden tarikatlarındandı ya da birinci derecedekilerin akraba ve dostları kategorisinden idiler. Tüm bu aidiyetlerin dışında kalanlar ise nispeten bizim gibi kendini “aydınlanmış”, ne yaptığını neden yaptığını bildiğini sananlar, “üçün beşin hesabını yaparak ucuz etin yahnisinin peşinde koşanlar” (Erdoğan 63) ve tüm bu “ihlaslı niyetler”inin cezasını da peşinen çekmeye başlayanlardan oluşuyorlardı. Daha İstanbul Atatürk Havalimanı'nda iken bizlerden sorumlu “SH” görevli personelinin hacı adaylarına yönelik “Gavs'ın Gülleri” olarak hitap etmesi ile başlayan bir ayrışma ya da dışarda kalma ile karşı karşıyaydık. Bu arada bizim kabile/gruptan baş sorumlu personel ile tüm hac boyunca bu “Gavs'ın Gülleri” hitabı ve Medine'de sokak satıcısından yemek üzere aldığım muzları kaldığımız otele sokarken yanıma yaklaşarak koluma girmiş ve kulağıma eğilerek “bu muzları yemeyin içlerine eyidisi kan enjekte ediyorlar” demesi dışında bir iletişimimiz de olmamıştır.

3.1.10. Baş Etme Taktikleri

Hac özü gereği her ibadet gibi niyet, şuur, tercih gibi iradeyi gerektiren bir ibadettir. İslamiyet'te her ibadet öncesi bir niyet gerekir (Atabey, 2019). Halbuki hac ibadeti söz konusu olduğunda niyet ile ortada bir iradeyi aşan kur'a durumu da mevcuttur. Kendi hac deneyimini kara-komedi tadında kaleme alan Harun Çelik'in (2011) *En Büyük Hacı Bizim Hacı* adlı kitabında belirttiği üzere her hacı kur'a neticesinde, ömrü hayatında hiçbir şans oyunu oynamasa, nasıl oynandığını bilmese ve ilgilenmese de hayatında ya bana da çıkarsa diye heyecan ile beklediği tek şey bu hac kurası olmuştur. Türkiye şartlarında hac ibadetinin hem maddi ücretinin, gereksinimlerinin yüksekliği ve fazlalığı hem de kur'a sisteminden dolayı birden fazla yerine getirilemeyişi sistemin açıklarını bulmaya ve bu açıklardan fayda elde etmeye yönelik bir sektörün doğmasına neden olmuştur. Sadece erkek hacı adaylarına sistemde hac kontenjanından sayılmayan asap yardımcılığı, berber yardımcılığı gibi çeşitli hizmetler için ihtiyaç duyulan ya da kâğıt üzerinde öyle gösterilen iş gücü teminine yönelik bir hizmet sektörü oluşmuştur. Bu sektör insanlara norm olarak belirlenen hac ücretinin altında ve daha düşük fiziki şartlarda hac yapma imkânı sunmaktadır. Hacı adaylarının dini bir vecibe olarak kurban kesmeleri ya da ihramdan çıkarak tam anlamıyla hacı olabilmek için saçlarını kestirebilmeleri amacıyla ihtiyaç duyulan insan gücü, seneler içerisinde daha planlı, organize ve teknolojik imkânlar sayesinde oldukça azalmıştır. Buna rağmen, kontenjan dışındaki hac hizmeti sistemin bu açığı bilenlerce sunulmaya devam etmektedir. Misal olarak bizim hacca gittiğimiz dönemde firmamızın 3 kişilik oda ve kahvaltı artı akşam

yemeği, tüm uçak seyahatleri (Mardin-İstanbul-Cidde, Medine-İstanbul-Mardin), Hicaz bölgesinde tüm seyahat güzergâhlarındaki otobüs ile nakiller dâhil olarak kişi başı 4800 USD'ye mal olurken, Mardin'den şahsen tanıdığım 3 arkadaşımın Şanlıurfa merkezli bir firma aracılığı ile kasap yardımcısı olarak sadece İstanbul-Medine, Cidde-İstanbul ayakları (İstanbul'a gelmek herkesin kendi sorumluluğunda olacak şekilde), barınma imkânları 6 kişilik odalarda, yemek ve nakil bizim firma ile aynı imkânlarla fakat artı fark olarak şahısların kurban ücretini kendilerinin ödüyor olmaları ile birlikte 3500 USD'ye mal olmuştur. Buradaki önemli nokta fiyatın düşüklüğü ile birlikte kontenjana/kuraya dâhil olmadan hac sunabilme imkânıdır. Zira ücreti verebilecek olanlar için her sene tekrardan hizmetli kontenjanından gidebilmenin önü açıktır.

Kontenjana tabi olmadan hem erkek hem de kadınlara hac yapabilmeye imkân sağlayan ikinci bir yöntem ise ücret noktasında gayet yüksek miktarlarda hac hizmeti veren firmalardır. Oldukça yüksek meblağlı miktarlardan başlayan bu çeşit hac hizmeti veren firmalar Kâbe'ye yürüme mesafedeki beş ve yedi yıldızlı otellerde günün her saati hizmet veren açık büfeleri ile ve Arafat, Müzdelife vakfeleri ile Mina bölgesindeki Cemerat şeytan taşlama alanı ile oradan da Kâbe'ye dönüş transferlerini oldukça lüks araçlar ile hizmet vererek sürdürmektedirler (Çelik, 2011). Hac ibadetinin farzietini içeren ibadetler yaklaşık beş günlük bir süre tutmakta ve bu zaman boyunca Hicaz Bölgesinde haccın bu farz döneminde uygulanan ulaşım kısıtlamalarından dolayı bir hafta ya da on günlük hac süresi ile maksimum konfor/süre hizmetlerine karşılık olarak bu firmalar 2016 yılında 20 bin USD'den başlayan fiyatları ile baş döndürücü bir ücretlendirme politikası uygulamaktadırlar. Tezimin araştırma sürecinde yapmış olduğum görüşmelerde bu firmaların sahiplerinin kendilerine ait ya da Suudi hükümeti ile iş yapan şahıslara ya da bürokratlara tanınan kota dışı kontenjanları bu firmalara satmaları sonucu bu çeşit bir hizmet verebildiklerine dair enformel bilgiler elde etmişim. Hem birinci tür yardımcı kontenjanından hem de ultra lüks firmalar ile hac ibadetini yerine getirenler ile yapılan şeyin, uygulamanın şer'iliği, ahlakiliğine ya da kul hakkına girip girmediğine dair mevzular açtığımda ortamın birden gerildiğini ve "biz kontenjan dışı sayıldığımızdan dolayı kimsenin hakkına girmedik" (Anıl Bey, 41 Yaşında ve Rukiye Hanım, 39 Yaşında) şeklinde uygulamanın açığını bularak değerlendirmek ne yanlış ne ayıp ne de günah sayılmamalı argümanlarını sıraladıklarını belirtmeliyim.

Hac kur'a sonuçlarının açıklanarak asıl kayıt dönemi sürecinde kendi tanık olduğum, sisteme dair bir açıklık da hacı adayının kur'a sistemine kayıtlanırken tercih ettiği şekli ile

kuranın kendisine çıkma ihtimalini çoğaltabileceğidir. Mesela ücret noktasında pahalı hac çeşidini seçen bireyin kur'a döneminde tekrar tekrar kuraya dâhil olarak seçilebilme imkânı yüksek iken ücreti düşük hac tipini seçenlerin kuraya tekrar katılma imkânları daha azdır. Lüks seçeneği seçen ve kurada ismi çıkan şahsa Diyanet firma olarak daha ucuz hac tipini seçme/geçme imkânı vermezken (zira Diyanet'te sadece üst seçeneklere yani ucuzdan pahalıya geçiş imkânı verilirken) özel firmalar hem ucuzdan pahalıya hem de pahalıdan ucuz hac tipine geçiş imkânı sağlamaktadırlar ve anladığım kadarı ile yapılan bu işlemin denetimi yapılamamaktadır. Hal böyle olunca pahalıdan kur'a sistemine yazılan kişi tekrar be tekrar kuraya katılarak seçilebilmekte ve özel firmadaki pahalıdan ucuza geçişle birlikte sistemin açığından faydalanarak hacca daha kolay bir şekilde gidebilme imkânını elde edebilmektedir. Hac gibi sevap odaklı bir ibadette böyle sorunlu bir işlem, "günah" neden yapılır sorusunun cevabına ise hiç girmeyeceğim. Bu bağlamda başka bir mesele de Suudi Hükümeti'nin 45 yaş altındaki kadınların şer'i olarak mahremi dışında yalnız seyahatlerine izin vermemesi nedeniyle hac ve umre seyahatlerinde bu durumda olan kadınlar için yalan beyanda bulunularak hem devlet nezdinde hem de Allah katında mesul olunacak noter huzurunda muvafakatnameler hazırlanmaktadır. 2014 yılında gerçekleştirmiş olduğumuz umre ibadetinde eşimin iki kız kardeşinin dayısı olarak babası tarafından muvafakatname suretiyle uhdeme verilmişlerdi. Hatta trajikomik bir anı olarak eşim arada bir, "şimdi Suudlar pasaportları kontrol etseler ve muvafakatnameye göre dayım olan kişi ile evli olduğumu anlasalar nolucak?" tarzında yarı şaka yarı ciddi halimize işaret etmiştir.

Hac kurası ile insanların baş etme yollarından birisi de hac dönemi öncesi Hicaz'a umre yapmak üzere gidip hacca kadar beklemektir. Oldukça uzun, meşakkatli ve tehlikeli olan bu tarz birçok hikâyeye barındırmakla birlikte deneyimleyenlerce pek de tavsiye edilmemektedir. Yakalanıldığında sınır dışı edilebilme, hapsedilme, hac dönüşü Suudi Arabistan'a belirli süre ya da tamamen giriş yasağı uygulanma cezası gibi yaptırımları olmakla birlikte daima bir yakalanma korkusu ile ve belki de ondan da beter olan hac yapamadan dönme kaygısı ile yaşanan endişe dolu günlerin ev sahipliğinde yapılan hac deneyimini gerçekleştirenler tavsiye konusundaki takındıkları çekingen üslup kendi yaşadıklarını aktarırken heyecana ve kendilerini çok da yersiz olmayan biçimde kahramanvari bir şekilde lanse eden bir üsluba dönüşmektedir.

Erkekler özelinde ortaya çıkan önemli bir sorun da ihram giyme ile ilgilidir. Türkiye gibi nispeten "zihin kalıplarının baskıcı ve geleneğin iğdiş edilmeye çalışıldığı" (Bedir, 2014)

memleketlerin kültürleri “ihram” giysisinin fazlasıyla yabancı ve bu yabancılıktan ötürü biz erkeklere korkutucu geldiğini söylemeliyim. Pantolon nesli olan Türkiye insanına iki adet dikişsiz bezden/havludan müteşekkil olan bir kıyafete girmenin zorunluluğu ve bu kıyafet bünyesinde herhangi bir iç çamaşırın da kullanımının yasak olması gayet ekstrem ve korkutucu bir deneyim gibi gelmektedir. Erkek hacı adaylarının en zorlandıkları kısmın bu nokta olduğunu pek çok katılımcımdan dinledim ve açıkçası kendimde de hissettim ve deneyimledim. Recep Bey’in (66 Yaşında) ifadeleri ile,

Kendimi don olmayınca çıplak gibin hissediyim. İşi gücü bıraktım aman bir yerim gözükmeyin, aman ha rezil olmayayım derdine düşdüm. Bu yaşa geldim böyle bir duruma düşmemişim. Allah işte insani ne hale sokiy. Kulum böbürlenme bir rüzgârlık izzetin var demeye getiriy.

Benzer bir betimlemeyi Özsel (2003) erkek hacıların bir türlü alışamayarak huzursuz bir görüntü arz etmelerin karşısında kadın hacılara erkeklerin bu hallerinin nasıl komik geldiğini aktarmaktadır. Özellikle İstanbul’dan Mekke’ye gitmek üzere hareket halindeki uçamızdaki, “birazdan mi’kat sınırlarına girmiş olacağız” uyarı anonsu sonrası uçak tuvaletlerinde yaşanan yoğunluğu ilk başlarda anlayamamış sonrasında ise yanımdaki kişilerin kendi aralarında yaptıkları sohbetlerden duyduğum kadarıyla ve benim de bunun üzerine tuvalete giden birkaç hacı adayı ile yaptığım konuşmanın neticesinde, “ihram” kıyafetine girerken iç çamaşırını çıkarmayan hacı adaylarının “mi’kat” ile birlikte yasak olan iç çamaşırını çıkarmak üzere uçak tuvaletlerine kullandıklarını öğrendim. Yani hacı adayları iç çamaşırından son ana kadar fedakârlık gösteremiyor ve onlardan ayıramıyorlardı. Nitekim bir hacı adayının tuvalet sonrası yerine dönerken elinde tuttuğu “donu”nu parmağının ucunda sallayarak söyledikleri hala kulaklarımdadır: “ne kadar kurtarsak o kadar kâr”.

Hac üzerinden cereyan eden tartışmalardan biri de haccın evrenselliği karşısında Türkiye ya da herhangi bir ülkenin hacıların üzerinde taşımış oldukları aidiyet simgelerine yönelik olan eleştirilerdir. Halbuki mesele ile alakalı olarak ve elbetteki sahayı da deneyimledikten sonra bu tarz meseleleri büyük resme göre değil de daha çok işlevsellik ve günlük ihtiyaçlara verilmiş en kısa ve maliyetsiz çözüm ve cevaplar olarak okumak da mümkündür (Everdi 2005). Özellikle kaybolmalara engel olma ve böylesi kriz anlarında ait olunan grubu tekrar bulma açısından hacıların aidiyetlerini bildiren küçük alametlerin oldukça hayati ve önemli işlevleri bulunmaktadır.

Uygulamanın değiştirilme senesini tam bilememekle birlikte eskiden hacca giden kadın ve erkek hacı adaylarına hac boyunca giyebilmeleri için tek tip kıyafet hizmeti sunuluyordu. Babamın hacca gittiği sene 1994’ten aklımda kaldığı şekliyle, hacı adaylarına bir kumaş

verilir, hacı adayı kendine uygun şekilde tipi belli olan ve tüm hacılarda aynı renk olacak şekildeki elbisesini diktirir ve olmazsa olmaz şeklinde göğse Türkiye bayrağı ve Diyanet arması iliştilirirdi. Şimdilerde ise elbiselerin yerini kadınlara ve erkeklere hemcinslerinde aynı olan çantalar verilmektedir. Her firmanın kendi alamet-i farikası üzerinde olan bu çantalar vasıtası ile hacı adayları kendi kabile ya da firmaları ile gelenleri ayırt edebilmektedirler. Bunun dışında 2016 senesinde yakamıza diktirmek üzere küçük ebatta bir Türkiye bayrağı ya da flaması da verildiğini belirtmeliyim.

Mustafa Everdi (2005), kendi gittiği dönemde ilk defa hacca gidecek olanların muaf tutulduğu, Türkiye devletine verilen “70 milyon liralık” bir “konut fonu” ismindeki ödmeden bahsetmektedir. Everdi 2005 senesinde gitmiş olduğu 300 kişilik hac kafilesinde sadece 2 kişinin ikinci def’a hacca gittiğini ve geri kalanların bu ödmeden muaf tutulduğunu belirtmektedir. Böylesi bir uygulamadan günümüzde artık söz edilemezken son birkaç senedir birden fazla hacca ya da umreye gidecek olanlara yönelik Suudi yönetiminin almayı planladığı 500 USD’lik bir vergi olduğu iddiası karşılığında hacı adaylarından üzerinde hac ve umre girişlerini gösteren pasaportlarının yenileme suretiyle yeni pasaportlarında herhangi bir giriş izi olmadığından vergiden de muafiyetlerine dair taktiklerini dinlemek “şark kurnazlığı”nın boyutlarını göstermektedir. Sonuçta mevzubahis verginin miktarının çok altında bir ücretlendirme ile pasaport yenilenmesi mümkün olmakta ve böylece hacı/umre adayı kârlı çıkmaktadır.

3.1.11. Bilgi Edinme

Hac konusunda hac adaylarının okur yazarlık durumlarına göre bilgi edinme şekillerinin ve içeriklerinin değişiklik arz ettiği gözlenmektedir. Okuma-yazma arttıkça bilgi alma şekli kitabi kaynaklardan ya da şahsi gayretlerle olmakla birlikte düzey düştükçe dinleme yoluyla hacı deneyimlemiş insanların anıları, hâtıratı üzerinden ya da hacı alakalı düzenlenen bilgilendirme toplantıları aracılığıyla görevli personellerden öğrenme yoluna gidildiği gözlemlenmiştir. Hac gibi halihazır şartlardan ötürü Türkiyeli Müslümanlar için ömürde bir kez yerine getirilebilecek ve kazası olmayan bir ibadet söz konusu olduğunda genel çoğunluğun gerekli bilgileri çevrelerinden almakla yetinmesi toplumsal hafızanın hac anlatıları suretiyle ne denli canlı tutulduğunun bir göstergesi olarak okunabilir. Zira hacı adayı anlatılarını yeterli hac bilgisi olarak görmekte ve dinleme dışında başka bir çabaya girmemektedir. Bu şekildeki değerlendirmeler pek çok katılımcı ile olan görüşmelerde ortaya çıkmakla birlikte özellikle pek çok hac eden iki katılımcı, bilgi edinme noktasında sadece hac edenlerin deneyimlerine kulak vermenin hac üzerine sayfalarca kitap okunmasına denk gelen

bir bilgi kazandırdığının altını çizmişlerdir. Erdoğan Bey (63 Yaşında), bu olguya şöyle işaret etmiştir:

Sorsan ben ilkokulu zar zor ettire kaktıra bitirdim. Emme bu beğenmediğin Erdoğan van ya oralarde ne okumuş etmiş müftülere, hocalara şaşırıp kaldıklarında yol yordam gösterdim, öğrettim biliyn sen. Okumaklan olmiy, yetmi, getcen görcen, heç olmadı gedeni göreni dinlicen, kulak gabartcen oğlum.

Bir başka okunma şekli de hacı adaylarının hac ile alakalı yeterince bilgi sahibi olmadıkları şeklindedir. Bayyigit'in (1998) bildirdiğine göre, hac yapacak kişilere Medine'de bulunan Hz. Peygamber'in (asm) kabr-i şerifini ziyaret etmeden hac yapılabilir sorusu karşısında, muhatapların yarısı olur cevabını verirken diğer yarısı ise ya olmaz demekle ya da fikirleri olmadıklarını beyan etmektedirler. Buradaki ilgi çekici nokta öğrenim durumu arttıkça "hayır olmaz" diyenlerin düşüş göstereceğine yönelik hüsnü zannın çalışma bulgularınca yanlışlanmasıdır. Zira öğrenim düzeyinin artışına bağlı olarak "hayır olmaz" cevabı verenlerin sayısındaki artış, öğrenim düzeyi ile sahih dini bilgilerin her zaman aynı oranda olmadıklarını göstermektedir (Bayyigit, 1998).

Hac öncesine dair başka önemli aşamalardan birisi de başta Diyanet olmak üzere hac için tercih edilen kurumun hacca dair bilgilendirici seminerleri ve toplantılarıdır. Diyanet ister kendisi ile isterse de özel firmalar aracılığıyla hacca gidecek olanlar için olsun her hacı adayını bilgilendirici faaliyetler düzenlemektedir. Diyanetin bünyesinde gerçekleştirilen bilgilendirme toplantılarında karşılaştığım manzara, katılımcıların neredeyse tamamının altmışlı yaşların üstlerinde olmalarıydı. Everdi'nin (2005) deneyimine göre, bu tarz toplantılarda kadın katılımcılar hem sayı olarak hem de iştihak noktasında erkeklerin çok üzerinde bir vaziyet arz etmekte. Bu noktada 2013 senesinde kabile olarak hac ön kayıt işlemlerini yaparken görevli Diyanet personelinin tavrını aktarmak istiyorum: Yedi kişilik kabilemizin T.C. Kimlik Numarası üzerinden nüfus bilgilerine ulaşan memurun katılımcıların öğrenim durumlarını sorması üzerine iki doktora öğrencisi ve dört yüksek lisans sahibi dedikten sonra en son sıra annemin bilgilerini vermeye geldiğinde yaşının 60 yaş üstü ve herhangi bir örgün eğitimi olmadığını söylediğimde, derin bir nefes alarak "oh sonunda normal birisine sıra geldi" diyerek hac ve umre için bizim yaş ve eğitim durumlarımızın "norm dışı" oluşlarına işaret etmişti. Hac için bilgilendirme toplantılarında ilk katıldığım da görmüş olduğum manzara karşısında Diyanet'in ilgili personelinin normal ile neyi kastettiğini daha iyi anlamış oluyordum. Çakmak'ın (2010) aktardığına göre, son dönemlerde hacca iştirak mevzusunda giderek bir gençleşme söz koz konusu olsa da özellikle kent dışı hacca

katılım noktasında yaş aralığının 65 yaş altına düşmemesi dikkat çekicidir. Bu toplantıların ana gündem maddesi hacın bir tür “tatil” ya da “turistik gezi” olmadığı üzerinedir. Başlarda bu uyarıların sıkıcı ve insanı itham etmesinden ötürü rahatsız edici bulduğumu itiraf etsem de hacı adayları ile daha gidiş havalimanında toplanmaya başladığımız andan itibaren içine girdikleri davranış ve tutumları görüp, muhatap oldukça bu uyarıların soyut ifadeler olmadığını, deneyime bağlı olarak çıkarılmış derslerin hülasası, ifadesi olduğunu düşünüyorum.

Kendi deneyimim üzerinden hac ile alakalı Mardin il merkezindeki seminer ve toplantılara hacı adaylarının katılım durumlarına baktığımızda ise bhusus belirli yaş üstü ve çoğunlukla kadın, genel çoğunluğun ise şehir merkezinden çok ilçe ve köylerden katılım gerçekleştirdiğini söylemeliyim. Bunda zaten hac ile alakalı gidişlerin yaş aralığının yüksek olmasının dışında düşük yaşlardaki hacı adaylarının mesai saatlerine denk gelen böylesi toplantılara iştiraklerinin zorluğu, bhusus sözel anlatılara yaşlılardaki yatkınlık, gençlerde ise “ben gerekli bilgileri netten ve kitaplardan bulurum” (Utku 37) vb. düşüncelerinin etkisi ile bhusus yaşı ileri olanlardaki hac özleminin hacca dair her şeye dâhil olma isteği (Hacer 65) ve zaten sosyalleşme aracı olarak kullanılan toplantılara iştirak isteğinin fazlalığı (Kamil 59) yatmaktadır. Hac öncesinde nispeten genç sayılabilecek yaşlarda bulunanlar hacı kendilerine uzak gördüklerinden olsa gerek, hacın şartları ve bu ibadetinin dini vecibelerini öğrenme gereği hissetmediklerini de akılda tutmak gerekir (Gül, 2016). Hac üzerine yapılan bitmek bilmeyen konuşmalar ve daha önceden hacca gitmiş hacıların aktardıkları anılar suretiyle hacı adaylarından hacca dair bilgilenenlerin sayısı da az değildir. Geçioğlu’na (2010) göre, hacı adayının hacı tecrübe etmiş ve özellikle kendilerini de hem maddi hem de manevi anlamda hacca hazırlık noktasında faydasını çokça gördükleri kişilerden hac deneyimlerini dinlemek suretiyle bir hazırlık aşaması geçirmektedirler. Zira Türkiye dindarlık tipolojisi, gündem hac olduğunda hissiyat coşkunluklarına her daim hazır ve nazır bir vaziyet arz etmektedir (Alkan, 2010).

Akademik, entelektüel bir çevre ile alakanız var ise daha önceden hac/umre deneyiminiz olsun ya da olmasın herkesin size vereceği öğütler mevcut olacaktır. Bu öğüt ve önerilerin başında hiç şüphe yok ki Ali Şeraiti’nin “Hacc” kitabının muhakkak okunması gelmektedir. Bu öğüt ve öneriyi o denli duydum ki artık bunun bir akademik/entelektüel amentü şeklinde kabullenildiğini düşünmekteyim. Hacın konuşulup da lafın bir şekilde Şeraiti’nin kitabına gelmediği bir konuşma olmadı desem yeridir. Kitabın gerçekten okunup okunmadığı bir

tarafa, hac gibi deneyimleyenler adedince farklı tezahürün olduğunu düşündüğüm bir külli ibadete dair böylesi bir kayıt koyma isteğinin gerçekten anlaşılması zordur. Bu öneriler o dereceye varıyordu ki mezkûr kitap okunmadan yapılan bir haccın neredeyse anlamının olmadığı ya da makbul olmayacağına dair kimi zaman imalar kimi zaman da yapılan konuşmanın samimiyetine bağlı olarak takılmalar, espriler havada uçuşuyordu. Hac deneyimimden seneler önce Şeriati yazınına dair merakımı gidermek üzere elbette ben de bu kitabı okudum ve mezkûr eserin fazlasıyla didaktik bulduğumu da belirtmek istiyorum. Hacı olabildiğince kendiliğim içerisinde keşfetmek istediğim ve bu motivasyonun ağır bastığı hac öncesi bir dönemde kendisini fazlasıyla “şu şöyledir, bu böyledir” olarak hatırladığım bir kitabın nokta-i nazarından hacca bakmak istemediğimden tekrar bir okuma yapma gereği hissetmedim.

Hac deneyimini hacı adaylarına temsili olarak sunan hizmetler bulunmakla birlikte bhusus son yıllardaki sanal gözlük teknolojilerindeki gelişmelerin neticesinde bu tarz hizmetleri internet ortamında çevrim içi şekilde ya da satın alınan gözlük⁸ vb. aracılığıyla çevrim dışı olacak şekilde, medyada görünürlüğü olan ve tanınan hocaların anlatımları ve duaları eşliğinde sunan aletler, imkânlar ve firmalar piyasada talep görmeye başlamıştır. Victor Turner’in “her turist yarı hacı her hacı da yarı turisttir” (aktaran Arjana, 2017, 152) sözünden ilhamla hac ziyaretinin tamamen kutsal amaçlar doğrultusunda yapılması şartı sadece dini bir vecibedir, uygulamada ise gezip görme, alışveriş ve en önemlisi de orada olma halinin tescillenmesi olarak okunabilecek “Kâbe Selfie”lerine (özçekim) ev sahipliği yapma amacına varıncaya değin kullanım çeşitliliği arz eden bir deneyimdir. Özellikle akıllı telefonların kullanımı ve bu telefonların kamerası aracılığı ile canlı/naklen yayınlar eşliğinde Kâbe deneyiminin paylaşılması dikkat çeken bir unsur olarak son yıllarda öne çıkmaktadır (Görmez , 2015). Everdi’ye (2005) göre, metaf alanı dua edenler kadar çalan telefonlarının ve bu telefonlar ile dünyanın dört bir yanı ile görüşenlerin sesleri ile yankılanmaktadır. Mescid-i Haram bünyesindeki Kâbe ile dinen hacı olunurken, Kâbe’yi kuşatmış olan “modern(!) mimari”nin deneyimlenmesi ile de turistik hacı olunmaktadır. Olayın bu şekli sadece Mekke, Medine ya da İslam’a özgüllüğü yoktur, dünya üzerindeki semavi ya da beşerî, dini ya da tarihi her mekân her çeşit turistik hacılık için müsait hale getirilmiştir (Arjana, 2017).

⁸ <https://www.Kâbegozluk.com/> Son erişim 23 Haziran 2020

3.1.12. Son Hazırlıklar ve Ayrılık

Önceki asırların hacları ile kıyaslandığında günümüz haccında pek çok kolaylıklar olduğu söylenebilir. Bu kolaylıkların başında hacıların çoğunlukla yiyecek ve içecek derdinden gidilen firmanın karşılaması ölçüsünde çeşitlilik arz edecek biçimde azade kılınmış olması gelmektedir. Hacı adaylarının hac için ayırdığı bütçeye bağlı olarak sunduğu, mütevazı bir kahvaltı ve akşam yemeğinden her daim açık büfe hizmetine, çeşitli imkânlar neticesinde hacıların artık Hicaz'da ağırlandıklarıdır. İşleyiş böyle olsa da pek çok hacı adayı, hac süresince tüketmek amaçlı ya da adet-gelenek nevinde pek çok yiyeceği (kuruyemiş, çörek vb.) temin ederek hac hazırlığında bulunurlar. Bahusus iktisadi anlamda orta sınıf hacı olarak değerlendirebileceğimiz ve kahvaltılık-akşam yemeği olmak üzere günde iki kere yemek hizmeti alacak olan hacı adayları gün içerisindeki acıklarını gidermek ya da hac ibadetinin zorlayıcılığı karşısında vücutlarını bitkin durumda bırakmamak adına enerji verici atıştırma malzemeleri özenle seçerler. Böylesi hazırlıklarda Hicaz Bölgesi'nde Ramazan ve Hac dönemlerinde yiyecek satan esnafın ücret artırımına gittiğine yönelik yaygın inanç da oldukça etkilidir (Boissevain, 2017). Özlem Hanım (49 Yaşında) bu mevzularda dair yapmış olduğumuz görüşmede bu noktaların altını çizmiştir:

Bizim memleketimiz nispeten sıcaklık hususunda Hicaz'a benzemektedir. Kuru ve aşırı sıcak. Hem biliyorsun eşim yıllarca o bölgelerde hem çalıştı hem de defaatle hac yaptı. Sağolsun haclarına iştirak edemedik ama anlattıklarında, yaptıklarına ettiklerine ve oralara dair oldukça malumat elde ettik. Zaten bizim buralarda hacca gidenlere kuruyemiş ikram edilir. Hem alana hafif gelir ucuzdur hem gidene yük olmaz. Hem de gidince anladık ki gerçekten orada hayati önem arz eden işlevi oluyormuş. Tavafta, sa'yde, cemerat yürüyüşünde acıktın, yemek alacak yer yok ya da alacak imkân yok. Seni beklemezler, dursan ezilirsin filan. Napcan, hemen küçük torbalara taksim etmiş olduğun erzakın yardımına koşar. Hem işini görür hem de sana ikram edene vesile-i dua olur.

Hacca dair ilk elden öğrenilen bilgilerin uygulama alanı olarak umre ziyaretine rağbet son yirmi yıl içerisinde ziyadesiyle artmıştır. Bu artışın nedenleri arasında kur'a ve kontenjan kısıtlaması ile hacca gidemeyenlerin arzu ve özlemlerini bir derece de olsa umre vesilesi ile gidermeye çabaları vardır. 2013 yılında hac ön kayıt sistemine yazılarak kurada adımızın çıkmamasının ardından 2014 senesinde ben ve ailem de umre ziyareti yapmaya karar vermiştik. Ayrıca umre için hacla kıyaslandığında daha uygun fiyatlı imkânlar olması da tercih edilmesine neden olmaktadır. Hacı adaylarının eski yıllarda hacdan önce umre yapmalarına engel olan, "umre yapanın hac etmesi farz olur" şeklindeki yaygın ve yanlış inanç fikri gitgide umrenin hac öncesi hazırlığa dâhil olduğuna ve yapılması ile daha bilerek, görerek, idrak ederek ve daha makbul bir haccın yapılmasına imkân sağlamaktadır algısı ile yer değiştirmektedir (Bayyığıt, 1998). Son olarak umre yapışlardaki artışın arkasında haccı

deneyimlemiş olanların Hicaz Bölgesine ve yaşadıklarına yönelik olan bitmeyen özlemlerini bir derece umre vasıtası ile giderme çabaları da eklenebilir (Güneş, 2010). Şahsım itibariyle hac hem öncesinde hem de sonrasında umre deneyimlemiş biri olarak diyebilirim ki hac ve umre arasındaki benzerlik gerçek bir gül çiçeği ile yapma plastik bir gül çiçeği kadardır yani sûreten benzerlikler ile birlikte aradaki fark inanılmaz derecede fazladır.

Hac kurasının çıkması sonrası her hacı aday için heyecanlı günler başlamış olur. Hazırlıklar, haber vermeler, helallik almalar derken günler günleri kovalar. Bu süreç hacı adayları için heyecanlı olmakla birlikte yaşı ileri olan hacı adayları için sanki beklendikçe artan bir sürece dönüştüğünden midir nedir daha da fazla yoğun hissedilmektedir (Çelik , 2011). Hacıların hac öncesine dair en önemli hissiyat yoğunlaşmasına neden olan bir yandan hac gibi ulvi ve özlem içeren bir ibadeti yapacak olmaları iken bir diğer yandan da tam da bu ibadeti yapabilmek adına sevdiklerinden belirli süre ile ayrılmak zorunda kalacak olmalarıdır. Hacı adayları sevinç ile hüzne, ümit ile kaygıya aynı anda bir madalyonun iki yüzü şeklinde eşzamanlı olarak giriftar olmaktadır. Fakat bu kabulleniş ya da tercihin kendisini bizatihi hac ibadetlerine dâhil etme düşüncesine sahip olanlar bu süreci, yani sevdiklerini geride bırakabilmeyi de hac ibadetindeki eza ve cefalardan addederek kendilerini motive etme yoluna gitmektedirler (Kasapoğlu, 2016). Hatice Hanım'ın (62 Yaşında) dediği gibi,

Hac ibadeti zaten İbrahim Peygamber'in (as) eşini ve çocuğunu bırakmasına emrolunması değil? İşte bizler de bir İbrahim gibi torun, torba ne varsa sevdiklerimizi geride bırakıyoz ki İbrahim'i anlayak, bi İbrahim de biz olak. Onun derdiyle az da olsa yanabilek. Ee ne demişler yanarı Allah görür.

diye düşünerek atlatma ya da yüzleşme yoluna gitmekteydiler. Zira hac ile insan ilmelyakin bilmekte, aynelyakîn görmekte ya da hakkalyakîn içerisinde bulunmak ile hissetmektedir ki, insan dünya üzerinde bir yolcudur ve almak zorunda olduğu yol, ruhlar aleminden, anne karnından, çocukluktan, gençlikten, ihtiyarlıktan, dünyadan, kabirden, berzahtan, yeniden yaratılıştan ve sırattan gecen uzun bir imtihan yolculuğudur (Nursi, 2002). Her imtihan sabır gerektirir ve sabır, haccın ve hacının anahtarı, azığı ve nihai hedefidir. Seyhan'a (2016) göre, sabretmekle hacı kendinin ne olduğunun, kapasitesinin, kendiliğinin şuuruna ermektedir. Yolculuğun insanın kendiliği üzerine enfüsi açıdan düşünebilme imkânı verdiği pek çok dini eserde zikredilmektedir. Hem haccın kendisinin hem de hac yolculuğunun müslüman açısından fazlasıyla yoğun bir biçimde tefekkür imkânına sahip olması bu noktada şaşırtıcı değildir. Mutahhari'nin (2015) zikrettiği üzere, yolculuğun sefer olarak adlandırılmasının nedeni insan üzerindeki günübirlik maskeleri kaldırarak insanın asıl hakiki hüviyetini göstermesidir. Gazali'den yaptığı alıntı ile Mutahhari, insanın gerçek yüzünü gösterdiği iki

alan olarak ticaret ve yolculuğun altını çizmektedir. Bu noktada örf-ü nasta “bir insani gerçekten tanımak için ya alışveriş yapmalı ya da yola gitmeli” sözü bu mananın umumileşmiş hali olsa gerektir.

3.1.13. Uğurlama Konvoyu

Hacı uğurlama günü geldiğinde hacı adayına ait bu heyecan artık onu uğurlayacak olanların da paylaştığı bir “efervesan etkisi”ne (Durkheim, 2005) dönüşmüştür. Konvoy şeklinde evinden alınan hacı adayı onu taşıyacak olan aracın Türkiye bayrağı takılması ile yapılan konvoy şeklinde havalimanına götürülmektedir. Düğün, sünnet merasimi ya da asker uğurlama törenlerinden farkı olmayacak şekilde yapılan konvoy ile sanki düğüne gidiyormuşçasına coşkulu şekilde hacı uğurlama ritüeli kolektif bilinci veya Ziya Gökalp’in çevirisiyle vicdan-ı içtimai’yi (aktaran Akder, 1945), canlı tutacak biçimde yerine getirilmektedir. Çelik’in (2011) aktardığına göre coşku ne denli yüksek ve canlı ise hacı adayı kendisinin hacı olacağını o denli yakından hissetmekte ve adeta hacılığının tadına varmaya başlamaktadır.

Konvoy süresince yaşanan coşku ve mutluluk havalimanına varıldığında yerini hüznü ve gözyaşına bırakmaktadır. Bir yanda senelerdir özenilen, arzu edilen hac, Kâbe, Peygamber Efendimiz’e (asm) kavuşma sevinci ile diğer yanda o andan itibaren özlenilecek olan evlad-u îyal ve hacı adayının geride bıraktığı sevdikleri. Torun sevgisinin başka bir duygu ve hissiyat olduğunu o dönemde hac ibadeti için beraberimizde olan 1 Yaşında olan kızımıza dair diğer hacı adaylarının daha İstanbul havalimanında başlayan sevgi gösterilerinden bizler de nasibimizi alarak öğrenecektik. Uğurlamaya gelenlerde ise ayrı bir heyecan ve hüznü mevcuttu. Bir yandan sevdiklerini uğurluyor diğer yandan da sevgililer sevgilisine bu uğurlama ile onu ne denli sevdiklerini, oralara ne denli iştihak içerisinde olduklarını hem yeniden ve ilk defa keşfediyor hem de ikrar ediyorlardı. Çelik’in bildirdiğine göre, (2011, s. 140) insanlar, “Fahr-i Kainat’a (asm) selamımızı, hürmetlerimizi ilet” diyerek bizlere selam yüklerken bile “Efendimize” dedikten sonra cümlelerin devamını getiremeyen, yutkunup gözyaşı döküp “selam söyle” kısmını tamamlayamayanlar, gözyaşları dökenler mevcuttu.

3.1.14. Havalimanı-Uçak-Hac ile Alakalı Kaygılar ve Deneyimler

Hac hâtratu külliyyatından hacı adaylarının seleflerinden dinlemek zorunda kaldıkları önemli bir yekûn teşkil eden başka bir mevzu da hacıların mübarek beldelerde kaybolmalarına ilişkin maceralarıdır. Konu ile alakalı olarak Mustafa Everdi (2005, s.34), dinleyiciler

anlatılanlardan sanırlar ki haccın rükünlerinden biri de bu “kaybolma” ibadetidir diye nakletmektedir:

Hacca önceden gidenlerin anlattıkları, kendi tecrübeleri ile sınırlı ve nedense olay gelip kaybolmaya dayanıyor. Kardeşim herkes sizin gibi kaybolmak zorunda mı? Allah’ım büyük söyletme. Bak şimdi beni bile etkilemişler. Bilinçaltına, üstüne işlemişler, sanki kaybolmak her hacının başına gelen bir olay. Hayır, sanki köyünden ilk defa çıkan ümmi biri var karşılarında, habire kaybolmak, bulunmak, kafilesine ulaşmak ile ilgili anekdot dinliyoruz. Şu kıdemli hacılar hatırına bir kaybolayım bari diyorum. Neredeyse haccın şartlarından olmaya başladı. Ayrıca Diyaneti kutsal topraklarda Kayıp Merkezi kurmak zorunda bırakacak kadar ciddi bu iş. Oralarda gördük ki her yer kaybolan hacı merkezleri ile dolu. Suud’un var, her ülkenin ayrı ayrı hac merkezleri var. İnsanlar hakikati ararken, kendilerini kaybediyorlar demek ki.

Hem hacıların hem de hacla alakalı personellerin tavsiyelerinin, uyarılarının başında mümkün ise kaybolmama ama olur da başımıza gelir ise bu kaybolma hadisesi ile nasıl başa çıkılacağı ile alakalı kimi zaman tüyolar kimi zaman hareket stratejilerini içeren planlar bulunmaktadır. Mesele o denli büyük boyutta ele alınıyor ki başta Diyanet olmak üzere işini kurumsallık ciddiyetinde ele alan firmaların tamamının bu soruna dair, “kayıp merkezleri”nden bahsediliyor. Bu denli üzerinde durulan bir mevzu olarak kaybolma olgusu/korkusu hacı adaylarının hac öncesi gündelik konuşmaların bahusus de belirli yaş üzerindeki erkeklerin ve özellikle de kadın adayların en büyük korkusu haline gelmektedir.

Hacı adaylarının pek çoğunda uzun yolculuklara ev sahipliği yapacak olan tüm hac seyahatlerinde namazın nasıl kılınacağına dair kaygılar mevcuttu. Hatta bir tanesi ile haccını konuşmak üzere bulduğumuzda “haccın nasıldı?” sualime, “elhamdülillah namazlarımı tam ve vaktinde kılabilirdim” (Utku 37) diye cevap vererek başlamıştı. Evet çok da haksız değillerdi zira hem hacda uzun vakit alan yolculuklarda bulunulacak hem de bir Türkiye’de bir ulaşım geleneği olacak denli sık karşılaşılacak ve her hacı adayının ömründe en az bir kez deneyimlemiş olduğu “namaza sıfır tolerans” vakaları bir tecrübe olarak zihinlerde canlılığını koruyordu. Diğer taraftan havalimanında oluşan yoğunluğu önleme adına mescit dışında da namaz kılmak için şer’an uygun hale getirilmiş alanların hacı adaylarının zihinlerindeki namaz kılınabilir sertifikası almaktan uzak oluşları akla, Çelik ‘in (2011) naklettiği vakıyı, “yeryüzünü size mescit kıldık” diyen bir inancın mensubu olarak, Türkiyeliler öyle her yerde namaz kılamamaktadırlar, saptamasını getirmektedir. Zira geleneksel dindarlıkta bir yerin mescit olmasının ve namaz kılınabilmesinin şartları saymakla bitmez. Biz öyle her bulduğu yerde namaz kılabilen bir millet değiliz, hele seccade olmadan asla, tespitlerini haklı çıkartacak derecede olaylarla karşılaşılırdık. “Haydi amca kıl”, “yok olmaz”, “peki neden?”, “uygun olmaz”, “kabul olmaz” vb. nedenlerle görevli Diyanet ve havalimanı personelleri daha Türkiye’de iken sabır imtihanlarına başlamış oluyorlardı. Ve o muhteşem ve manidar uyarı artık sema-i kubbemizde yankılanmaya başlıyordu: “Hacı Sabır!”.

Tüm bunların üzerine bir de bazen havalimanı ya da güvenlik personelleri ile girilen anlamsız ama bir o kadar da komik bazen de üzücü diyaloglar da ekleniyordu. Çelik'in (2011) Samsun Çarşamba Havalimanı'nda yaşamış oldukları davranışları eleştirirken oldukça haklı bir noktadan seslenmektedir. Suudilerin hacılara karşı vurdumduymaz çoğu zaman da sabır sınırlarını zorlayan davranışlarını eleştirmenin kolaylığı ile hacıların daha kendi memleketlerinde iken itilip-kakıldığını ve normal insanlara uygulanan muamelelere dahi layık görülmediklerini bahsetmektedir. Topu topu bir uçak dolusu insandan bahsedilen hacı topluluğunun Samsun Havalimanı dış hatlar bölümü için fazla geldiğini ve görevlilerin oldukça sert ve anlayışsız davrandıklarından şikâyet etmektedir. Özellikle yaşları ileri olan hac yolculuğuna çıkacak olan bu insanlara yönelik seslerin yükseltilecek bağırma-çağırma tarzındaki muamelenin fazlasıyla canını sıktığından bahsetmektedir. Benzer kötü davranışlardan Türkiye üzerinden Almanya kafilesi ile hacca iştirak eden Özsel (2003) de şikâyet ediyor ve özellikle kaba ve kibirli muamelelerinde görevli personelin hacıların varlığı ile sınırlarının bozulduğunu gizleme gereği dahi duymadıklarını nakletmektedir.

Havalimanından sonraki aşama ise uçağa geçiş, yerleşme kısmıdır. Her hacı adayının elinde uçak biniş kartı mevcut ve onda da nerede oturacağı yazmaktadır ama ya kimse bakmamakta, bakmayı bilmemekte ya da işine gelmemektedir. Uçağa kadarki aşamalarda ayaklarını sürükleyerek zor yürüyor izlenimi veren benim hacı amcam ve teyzemi uçak içinde iken yer kapma mücadelesi içerisinde görün siz bir de. Hiç iki görüntünün de aynı insana ait demezsiniz inanın. Herkesin tek derdi kendi oturmak istediği yere oturmak. Kimi eşiyile, tanıdığıyla, kimi kapıya yakın, kimisi cam kenarında, kimisi koridorda, kimi tuvalete yakın oturmak istiyor ve bunun için elinden gelen mücadeleyi veriyor. İstekler farklı ama istenmeyen yer olan orta koltukta oturmama isteği herkeste paylaşılan yegâne ortak payda şeklinde. Bunu sonucunda elindeki uçuş kartındaki yerine oturmak isteyen benim gibiler için yersiz-yurtsuzluk daha uçakta iken başlayacak ve tüm hac boyunca kural ve kaidelere uyarak kimsenin hukukunu çiğnememek, kul hakkına riayet etmek isteyenler hac boyunca zorluk çekmek durumunda kalacaklardır. Kendi hac yolculuğumda tüm uçak yerleştikten sonra asıl yerimden çok gerilerde yer alan bir orta koltukta İstanbul'dan Cidde'ye yolculuk yapmak zorunda kalacaktım. Türk Hava Yolları ile gerçekleştirilen bu uçuştaki personelin, olağanüstü ilgileri, güler yüzlülüğü ve çözüm odaklılıklarını ve hacı adayı teyze ve amcalardan aldıkları ve ısmarladıkları duaları dile getirmeden geçemeyeceğim. Zira aynı sözleri ve kanaatleri dönüş uçuşumuzdaki aynı firmaya ait personel hakkında söylemeyeceğim. Bu noktada yaşanan durumun bir şirket politikası olmaktan öte daha çok bireysel tavırlardan ötürü

olduğunu düşünmekteyim. Ama gene de olumsuz deneyimler münferit değil ki bizim yaşadığımız olumsuz tutuma benzer bir durumu Harun Çelik (2011) de yaşadığını aktarmaktadır. THY ile birçok yurtdışı seyahati gerçekleştirdiğini belirten Çelik, hac için yapmış olduğu seyahatinde hiç de alışık olmadığı tarzda firma görevlilerin ilgisizlikleri ve umursamazlıkları ile karşılaştığını şaşırarak nakletmektedir. Niyet okuması yapar bir tarzda hacıların köylü ve yaşlı insanlar olduğundan ötürü adeta bu kadarı yeter de artar dercesine lakayt ve üstenci davranışlarına maruz kaldıklarını düşündüğünü dile getirdikten sonra, bahsettiği uçak içi personelin her daim seyahat eden ve zaten uçak içi şartlara uyum sağlayan insanlara göstermiş olduğu ilgi, alaka ve saygıyı bu insanlara da gösterebilmesi kaydı ile THY'nin gerçek bir dünya markası olabileceğini belirtmektedir.

Hac için erkeklere farz kılınan “ihram” giysisi ile, Rabbi karşısında insanın insaniyet kıyafeti haricinde bir fark olmaksızın sadece amelleri ile göreceği itibara işaret edilmektedir (Özelsel, 2003). Bayraktar'a (2018) göre ise ihram kefeni benzemesi ile hacıları, dünyevilikleri noktasından kendilerini daha yaşar iken adeta kefenleyerek ahirete hazır hale getirmek istemektedir. Çelik (2011) ihram ile dış kıyafetlerin çıkartılarak sade ve yalın bir örtü altına girildiğini yani artık dışın değil için süslenme vakti olduğunun altını çizmektedir. Bir yandan da hacca giden kişinin nazarına dünyevi anlama gelmeyecek derecede aynîleşen hacılar ve bir hacı için sadece bir insan olmasının dışında bir şeye işaret etmeyen, insanlığının alamet-i farikası olarak “ihramı” ile şahsın Rabbi ile olan buluşmasında artık bir engel teşkil etmeyecektir. Yani en azından teoride buna benzer eşitlikçi, insanı yekdiğerinden ayırt edemeyecek derecede aynı kılma anlamları olmakla birlikte daha uçağa binerken hacı adaylarının “ihram” giysileri olan iki adet büyük havlunun görünüşündeki kalite farkları gözünüze sokulmaya, girmeye başlamaktadır. “İhram kıyafeti”nin maddesinde bu ulvi manalar saklı iken “ihrama girmek” ile kastedilen manaya dair Adnan Bey'in (42 Yaşında) Nursi'den (2004, s.402) alıntılardıkları ile iktifa ediyorum:

İhram ile birlikte insan, saltanat-ı rububiyet-i İlahiyeye karşı ubudiyet-i beşeriyenin resm-i geçit yapmasına en parlak, kudsî bir bayram hükmünde bir vaziyet alır. Ve öyle olduğundan, ihramlı iken nefsin gaffletle hayvanî hacatına ve malayani ve hevaperestane müstehiyata girmemek için güya muvakkaten hayvaniyetten çıkıp melekîyet vaziyetine veyahut âhiret ticaretine girdiği için, dünyevî hacatını muvakkaten bırakmakla, uhrevî bir adam ve tecessüden tezahür etmiş bir ruh vaziyetine girer.

Bayraktar (2018) ise ihram ve ihrama girmek üzerine, ihramın giyilmesi ile birlikte biri mekâna diğeri zamana ait iki hüküm icra edilmiş olduğunu, Mi'kat'la birlikte atılan bir adım ile kutsiyete ve başka bir zaman aralığını girişin gerçekleştiğini dile getirmektedir. Mekke bölgesinde mukim olmayan tüm inananların yerine getirmek zorunda oldukları bir şart olarak

ihram ile oranın alelade bir yer olmayıp mübarek kılınmış bir toprak olduğuna işaret etmektedir.

İslam dünyasında hac özelinde başka bir tartışma mevzusu da mi'kat sınırının karayoluna hasredilmiş olduğu ve havayolu ile gelenler açısından yeni bir sınırın çizilmesinin gerekliliği hususudur. Bu iddiada olanlar uçak aracılığı ile hac yapacak olanların ayaklarının yere değmesi ile mi'kat sınırının başlaması gerekliliğini dile getirerek, Cidde'de girilecek bir mi'katın daha anlamlı ve işlevsel olduğunu belirtirler (Bardakoğlu, 2015). İşin dini boyutu ne ilmi kapasitem ne de bu tezin kapsamı dâhilinde olmadığından sadece hissiyat ve yaşananlara odaklanan böylesi bir çalışma açısından havayolu ile mi'kat sınırına girme olgusunun hacı adaylarını fazlasıyla motive eden unsurlardan olduğunu söylemeden geçemeyeceğim. Özelsel (2003, s.21-2) bu hissiyat değişimini şöyle tarif etmektedir:

Herkesin canlanmasına hatta telaşlanmasına neden olan bir faaliyet aşıyor: sınırı geçmek üzereyiz. Bu sınır, aşağımızda kalan dünyanın olağan gerçekliğini, hac ziyaretine tahsis edilmiş kutsal bölge (Mi'kat) ayırıyor. Bu da bizim algıladığımız şekliyle günlük yaşamımızı geride bırakıp bambaşka bir hale giriyoruz anlamına giriyoruz. Bu ibadet ölümün sembolü. Dünyaya ait ne varsa bilinçle verilmiş bir kararla terk ediyorsun, kendini tam anlamıyla “öteki taraf”a hazırlıyorsun.

Mi'kat aşamasından sonrası ise inene kadar giderek artan bir hissiyat fırtınası şeklinde cereyan etmekte. Ayrıca zaten gelen hacılara ev sahipliği yapma ve hizmet verme noktasında istiap haddini doldurmuş olan bir havalimanı için ona yeni bir işlev yükleyerek hac zamanı var olan kaos ve kargaşayı arttıracak bir eylemin mevcut duruma pek de yararı olacağını düşünmüyorum.

Şer'an hac, ibadetteki çeşitlerine bağlı olarak değişiklik gösterse de “mi'kat” denilen ilahi belirlenimle çizilmiş bir hattın içerisine girilme ile başlayan bir ibadete tekabül etmektedir. Türkiye'den giden hacılar için uzun süredir karayolu ile haccın yapılamamasından ötürü havayolu ile hacca gelen hacı adayları için havadaki mi'kat ve o hissiyata girmek uçak içindeki manevi havanın hazırlanması ile ancak mümkün olmaktadır. Biz “SH” hacıları için hayal kırıklıklarının başlangıcı da işte bizleri bu havaya girdirmesini beklediğimiz, ehli tasavvuf olduklarından ötürü gönül tellerimizi titreteceğini umarak, bu noktada bir beklenti ile hüsnü zan ederek tercih ettiğimiz firmanın yetkilileri kendi evratları ile meşgul olmayı, kendi şahsi tekâmüllerini tercih etmeleri ile başladı desem yanlış olmaz. Gene ve tüm hac boyunca olacağı gibi imdadımıza kabile başkanı Müftü Bey ve grup hocamız Turgay Karagöz hocalarımız yetişti de hem dini ve ilmi bakımdan aklımıza ve gönlümüze ihtiyaç duyduğumuz kut ve gıdayı takdim ettiler. Bu şekildeki vaziyetlerde yani normalde hizmet vermek durumunda olan firmanın yapması gereken neredeyse her şeyi hac boyunca üzerlerine vazife

olmadığı halde tüm hac boyunca ellerinden geldikçe Diyanet personeli hocaların yaptıklarını ben ve hacı arkadaşlarımız bizim kafilemizde gördüğümüz gibi Çelik (2011) benzer şekillerde görerek, itiraz sesini yükseltmiş ve hocaların seyahat acentesinin yapmakla mükellef olduğu işleri üstlendiklerinden bahsetmektedir.

“İhram”la başlayan hazırlıklar “Lebbeyk, Allahumme Lebbeyk”ler ile sizi bulduğunuz yer ve zamandan alarak çağlar üstüne çıkarır. Ve bu çıkarışta son sürat uçaklarla Cidde ya da Medine’ye uçan bizleri alıyor bir anda insanlığın atası Hz. Adem’e ve tevbesine, insanlığın anası Hz. Havva’ya ve nedametine, tevhid Peygamberi Hz. İbrahim’e ve imtihanına, şefkatte numune-i imtisal Hz. Hacer ve gayretine, metanette rehberimiz Hz. İsmail ve sebatına, her işimizde mukteda-i küll olan Fahr-i Kâinat Efendimize (asm) ve sünnetine eriştiriyor. Bu halet-i ruhiye vasıtası ve vesilesiyle Nursi’nin (2002, s.288) tabiri ile, “şu asrın zulümatlı sahilinden, mimsiz medeniyetin giydirdiği libastan soyunup, zamanın denizine girip, tarih ve siyer sefinesine binip, Asr-ı Saadet ceziresine ve Ceziret-ül Arab meydanına çıkıp, Fahr-i Âlem’i (A.S.M.) iş başında ziyaret” edebiliriz. Nihai mertebedeki bağımlılıklar ve kayıtlar içerisinde sonsuz özgürlüğü tatmaya başlıyoruz. Aynı vaziyeti Özelsel (2003), uçağın içerisinde yani bu son teknoloji sunan imkânların içinde başka bir dünya ve başka imkânların peşinde olan hacıları, sanki bir zaman makinesine bindiklerini ve buldukları tarih ve mekândan binlerce yıl öncesine ışınlanıldığını bahsetmektedir. İki mekânın arasına çekilmiş kutsi sınırı ise mi’kat belirlemektedir. Öncesi dünyevi, geçici ve fani sonrası ise uhrevi, ulvi ve baki olandır. Yavaştan gönüllerde bir heyecan ve helecan yükselmesi yaşanmaktadır. Mi’kat sınırına girme ile başlayan heyecan uçağın Cidde için inişe geçtiğinin bildirilmesi ile bambaşka hissiyatlara dönüşüyordu. Kimi hafif mırlamaları andıracak şekilde enfüsi olarak kimisi de cehri bir tarzda telbiye, tekbir, salat-u selam getiriyordu. Durum ahenkli bir birliktelikten ziyade bir arı kovanını andırıyordu. Evet birliktelik yoktu ama bu bir ahenk olmadığı anlamına gelmemeli, ilginç bir şekilde sanki herkes kendisine ait alandaki nakışla meşgul olan bir sanatkâr misali ortaya muhteşem bir tablo çıkarıyordu.

3.1.15. Rahatsızlıklar

Hac öncesi hacı adaylarından neden rahatsızlık duyduklarını sorduğumda birinci sırada hacca gidişi ertelemelerinden yani hacca daha genç yaşlarda gidilmesi gerekliliğinden bahsetmişlerdir. İkinci derecede rahatsızlık içerisinde oldukları noktanın ise adet nev’inden yapılan hac hediyeleri alışverişi olduğunu dile getirenler olmuştur. Şikâyette bulunanlardan bazıları misal olarak Fuad Bey’in (37 Yaşında) tabiri ile,

Daha hacca gitmeden cebimizde nen var nen yok Türkiye’de hac alıverişinde tükettik. Hacda da bir o kadar alınan şey olunca ciddi anlamda bir yekûn çıkdı önümüze. İşin aslı epey bir zorlandık nakit noktasında yani.

ekonomik anlamda zorlandıkları dile getirirken, bazıları da İrfan Bey’in (36 Yaşında) beyanatı gibi

Hediye namına alınanların çoğu Türkiye’den daha gitmeden alınanlar yani orası ile uzaktan yakından alakası olmayan şeyler veya oradan alınan ama beş para etmeyen kalitesiz Çin malları yani. Ha aldık almadık mı ama ne oldu? Alan eminim açmadan bir kenara attı ya da bir çekmeceye kaldırdı koydu. Kullanan görmedim, biz de aldığımızda kullanmıyoruz ki zaten böyle şeyleri. İşte aç şu çekmeceyi ağzına kadar seccade, tesbih, takke dolu, kendi gözünlen gör.

şeklinde hediyelerin Türkiye’den yani daha gidilmeden alındığı ya da Çin malı oluşlarından ötürü ve herkeste bolca bulunmalarından artık bir anlamı kalmadığını dile getirmekteydi. Son olarak da haccın manevi hazırlığına yani zihnini hacca odaklamak isteyen hacı adayını zihninin ulvi meşguliyetinden süfli olana çevirmesinden ötürü engel teşkil ettiğinden, Recep Bey (66 Yaşında) gibi,

Hacca gidcez gitmesine emme dünya peşimizi bırakmıy ki kardaş. Baa da bak bi beni de gör şekliynde her yerden karşımıza çıkıy. Daha gitmeden başliy bir alışveriş sevdası sürüp gidiy. Burada bitti kurtuliyk derkeyn orada tekrardan çıkıy karşımıza, yok şuna aldık buna almaz isek üzülür, darılır, kırılır bilmem ne. Yav ben hacca mı geldim milletin göynlünü etmeye mi? Kâbe tavafında aklımda filan keş yerdeki tesbihi alsa mıydım, o ucuzdu, yok yok kesin şurada daha iyi fiyatlısını bulurum düşüncesi ile sarmaş dolaş halinde Allah’ın evi dönülmez ki. İnanmazsın Arafat’ta kafamda kim kaldı, kim eksik, düşünceleri ile vakfe yaptım Allah afvetsin vallahi.

şikâyetçi idiler. Bu arada alışveriş özelinde şikâyetçi olanların tamamının erkek olması ise şaşırtmayan sonuçlardandı. Zira hac mevzusunda para eksenli şikâyetlerin tamamı hep erkeklerden gelmektedir. Şikâyetlerini dillendirenlerin dışındaki kahir ekseriyet yılların özleminin, merakının, hayallerinin artık gerçekleşmek üzere olduğunu, o güne değin duyduklarıyla, öğrenip inandıklarıyla oluşan manevi bir dünyanın kapıları aralanmakta olduğunu ve tüm maddi ve manevi hazırlıkların bu günler için olduğundan ne yapılması gerekiyorsa yapılacağını belirtmişlerdir (Bayyığit, 1998). Bu noktada fikir beyan edenlerin yarıya yakını erkek iken çoğunluk kadın katılımcılardan oluşmaktaydı.

3.2. HAC ESNASI

Hac her insanın kendi maddi hayatını merkeze almaktan manevi hayatını merkeze almaya geçişine işarettir. Bu nokta-i nazardan anlayış ve idrak açısından bir paradigma değişikliğine işaret etmektedir. Her ne kadar hac öncesi dini bir hayat geçirdiği düşünülse de hacı adayının hac ile öncellerini güncellemesi söz konusudur. Hacı aday ve aslında tüm müslümanların nazarında Kâbe bir merkeze işaret etmektedir ve o bir merkez olarak varılacak nihai noktadır. Ondan ilerisi olmadığıdır ki artık ona teveccüh edilir, ona yönelilir (Vitray-Meyerovitch, 2011). Kâbe karşısında dünyaya arkasını dönerek, kendi acizliğini ve biçareliğini itiraf etmiş bir vaziyette, yalnız O'nun (cc) yardımı ve esirgemesi ile dünya çölünde yönünü ve istikametini bulabileceğini ikrar etmiş oluyorsun. Arslan'ın (2012) tabiri ile insanlık tarihinin en eski ve en kalabalık içtimasında var yazılabilmek üzere dünyanın dört bir yanından insanın, sevdikleri başta olmak üzere tüm dünyalıklarını arkalarında bırakarak sanki yeryüzü cennetine kavuşacak gibi bu önü, arkası, sağ, solu ve içi taş, toprak ve kum olan beldeye geldiklerini görürsün. Burada dünyevi gözler ile keşfedilemeyecek denli uhrevi zenginlikler, güzellikler vardır. İnsanlar onları keşfedilmek üzere bu sefere iştirak ederler.

Hız. Hacer'in büyük imtihanına benzer şekilde yani onun susuz bir çöle bırakılması gibi dünyaya (fırlatılan) gönderilen her birimizin muhatabı olduğu, esbabın bil külliye sükûtu ile müsebbibül esbaba müteveccih olabilmekten ibaret, o denli kolay ve o denli zor olan imtihanımız. Kolay zira bu durum ve haleti ruhiye gün be gün artarken bir yandan da esbabperestliğimiz yani vekillikten öte bir işlevi olmayan eşya/kişilere yönelik ünsiyetliğe dönüşmekte, alışverişte kurt kesilen yaşlılar, her hadiseye karşı çözüm üreten hacılar; metafin kapatılmasını aşabilen, çözüm üretebilen bizler. Zor zira tüm bunlar olurken enesini, nefesine engel olamayan gene bizler (Özelsel, 2003). Hac esnasında ne var ise seni rahatsız eden aslında daireyi şuhuduna/idrakine giren hacda binlerce, milyonlarca insan suretinde gördüğün, muamelatta bulunduğun, eleştirdiğin aslında mahiyeti insaniyendir, kendinsin, nefsendir ki ondan bu derece mustaripsin zaten (Özelsel, 2003).

3.2.1. İlk İzlenimler/Deneyimler ve Temaslar

Uçağın “inişe geçiyoruz” anonsu ile hacı adaylarında nispeten uzun yolculuk sonrası yorulmuş bedenlerinde bir hareketlenme yaşanmakta. Hareketlenen, hacı adaylarının bedenleri kadar his dünyalarıdır da. Yıllarca beklenen, yolu gözlenen anlar herkes için artık çok daha yakında. Herkes uçak camlarından bir görüntü, bir tanıdık an yakalama derdinde.

Uçak inmek üzere yavaşça salınmakta. Ve tekerler yere değiyor, kimden geldiği belli olmayan bir tekbir sesi ile “Allahuekber” ile inliyor içerisi. Kimisi yanındakine sarılıyor kimisi dışarıda ne var derdinden camlara yönelmiş. Uçak içi uyarılar gecikmeden yapılıyor, "uçağımız henüz park yerine ulaşmamıştır. şimdi lütfen yerinize oturunuz, kemerinizi bağlayınız ve baş üstü dolaplarını amayınız" ama pek de uyulduğunu söylemek g. Bu denli hissiyat yoğunlaşması içerisinde bulunan insanları daha fazla oturdukları yerlerde durdurmak da mümkün değil gibi. Cidde Havalimanı inanılmaz derecede büyük bir havalimanı. Sonrasında öğreniyoruz ki sadece umre ve hac hizmetleri için düzenlenmiş ayrı hizmet binaları mevcut. En sonunda uçak köprüye yanaşıyor ve uçağın kapısı açılıyor. Uçak içi görevli personellerin “inebilirsiniz” izni doğrultusunda hacı adayları birer ikişer inmeye başlıyorlar. Müstakil olanlar nispeten hızlı şekilde uçak içi eşyalarını, kabin valizlerini vb. yanlarına alarak inişlerini gerçekleştiriyorlar. Ben ise hem kendimin hem annemin hem de eşim ve 13 aylık kızımın eşyalarının tamam olup olmadığının bir yandan kontrolünü yaparken diğer yandan eşimin iki kız kardeşi ve bir erkek kardeşi ile iletişimi kurarak bir şey unutulmadığının bilgisini paylaşıyorum. THY personeli arkadaşların da yardımıyla eşyalarımızı toparlayarak galiba en son inenlerden biri olarak uçağı terk ediyoruz.

Terminal binasına dair ilk izlenimim pek de kalabalık olmadığı yönünde. Zira bizim Cidde’ye utuğumuz tarih 3 Eylül 2016 itibariyle hac için fazla süre kalmadığından daha kalabalık bir ortam ile karışılacağımı düşünmüştüm. Sonrasında öğrenecektim ki en kalabalık dönemler hac öncesinin son iki-üç günü ile hac sonrasında ilk iki-üç günü oluyormuş. Bu en geç gelmek isteyenler ile çoğunlukla aynı kişilerin oluşturduğu en erken gitmek isteyenlerin oluşturduğu cepleri dolu, en lüks, en pahalı şekilde hac yapacak olanların oluşturduğu kalabalık. Türkiye’deki havalimanında yaşamış olduğumuz nerede namaz kılacağız krizinin benzerini Cidde’de de havalimanında gene yaşıyorduk. Uçakta ısrarla “yolculuk durumundakiler cem’i takdim ederek uçak içinde namaz kılabilir” ruhsatına karşı çıkanlar şimdi de havalimanında görevlilerin gösterdikleri yerlerde namaz kılmak istemiyorlar. Galiba zihinlerinde namazlarını Ka’be’de kılmak var. Zar zor namaz için ikna edilen bahusus 65-70 üstü bir on kişilik grubun namaz kılmaları bekleniyor. Birer ikişer tuvalete giriliyor, girenler çok kısa bir süre içerisinde yüzlerinde bir memnuniyetsizlik içerisinde dışarı çıkıyorlar. Ağızlarında ise “olmaz ki ama canım, nasıl düşünmezler” vb. homurdanma cümleleri. Bizimkilere haber vererek neler olduğunu araştırmak üzere bu hacı adaylarının yanına yaklaşıyorum. Mesele tuvaletlerin ya alafranga olması ya da alaturka olanlarında ise “maşrapa” teçhizatının yerine bizim hacı adaylarına yabancı “fıskiye” (Erdoğan 63)

sisteminin bulunuşu imiş. Bizimkiler bu ortamda işlerini göremiyorlarmış. Aralarından hoşnutsuzluğun vermiş olduğu hırçınlık ve benmerkezcilik ile Arapların/Suudilerin nasıl müslüman olduklarını sorgulayan, “nasıl müslüman bunlar canım” şeklinde tespit cümlelerini dillendirenler dahi oluyordu. İşte bu ilk kriz anında seçtiğimiz firma ile nasıl yanlış bir tercih yaptığımızı aynelyakîn müşahede ediyordum. Olayın dini hiçbir boyutu olmadığı tam anlamıyla organizasyonel problem sayılması gerekirken, şirketimizin bizden sorumlu personelinin zerre kadar umurunda olmayarak kıllarını dahi kıpırdatmadığını, halbuki başta Diyanet’in grup hocaları ve kafile başkanımızın bu “arıza” hacı adaylarına dil döktüklerini ve meseleyi en az zayıat, kalp kırıklığı ile tatlıya bağlamaya çabalamalarını izliyorduk. Bu görmüş olduğumuz sahnenin hac sonuna kadar değişmemesi yani bir sıkıntı durumunda üzerlerine vazife olmayan Diyanet personelinin canla başla uğraşması ve dert ile dertlenmesi karşılığında sorumlu şirket personelinin sanki herhangi bir seyahat için turist olarak bizimle birlikte olaya sadece şahit pozisyonunda bulunmaları ayrı bir hayal kırıklığına neden olmuştur.

Namaz ile ilgili sorun halledildikten sonra tam kadro olarak Suudi görevlilerin yönlendirmesi ve bizim görevli hem şirket personeli hem de Diyanet personelinin anlayacak kadar “Suudi Arapçası”na⁹ vukufiyetsizliklerinden dolayı olacak yönlenmeyişimizden ötürü, zar zor pasaport kontrolüne yani resmi anlamda ülkeye giriş işlemlerine başlayacaktık. Genel olarak Türkiyeli hacı adaylarında kendimi de hariç tutmayarak söylüyorum, Tongar’ın (2015) da bahsini ettiği, hacca gelenler olarak bizlere karşı Suudi yetkililerde bir ilgi ve alaka noktasında fazlasıyla bir beklenti içerisine girmektedirler. Hayaller bu düzeyde iken ister en kalabalık ve en yoğun iş saatinde isterse de gecenin en ücra vakitlerinde giriş yapmış olun Suudi yetkililerin hacılar ile ilgi düzeyleri şaşırtacak derecede lakayt ve düzensiz. Tongar (2015) kendi ziyaretinde 150 metrelik alanı saat 05’ten öğleden sonraya sarkacak bir zaman aralığında ancak geçebildiklerinden bahsetmektedir.

Sırada beklerken yorulup bulunduğu yere çökenler mi ararsınız, tüm hac yolculuğunda bizi bırakmayan “prostat” sorunlarını tüm hacı kafilesi olarak çözmeye çabaladığımız amcalara/dedelerimize tuvalet aramamızı mı yoksa bir de bizim durumumuzda yani küçük bebekleri ile gelenlerin alt değiştirme, emzirme durumlarına uygun settareli mekân keşfetme arayışını mı, bunların tümü bonus olarak ekleniyordu uzun bekleyişimize. Yaklaşık bir buçuk

⁹ Suudi Arapça”sı tabiri ile, ne zaman Suudlu görevlilerle iletişim gerekse bizim kendilerini Arapça bilen kişi olarak tanımlayan ister SH isterse de Diyanet personellerinin iletişim kuramamasına dair verdikleri yanıt, “Benim Arapça ile bunlarla anlaşmak imkânsız, bunları “Suud Arapçası” açıklamalarına atıf yapılmaktadır.

iki saat içerisinde nihayet sıra bize gelmişti ki bu sefer de Suudlu görevlinin daha bir yaşını yeni doldurmuş kızımız Rana'nın parmak izlerini alma ısrarı ile karşılaştık. O Arapça izleri almak için ısrar ediyor biz Türkçe, İngilizce ve Mardin Arapçası ile çocuğun çok küçük yaşta olduğundan izlerin alınamayacağını anlatmaya çalışıyoruz. Bir 15-20 dk. anlatmaya çalıştık baktık olmuyor, dediğini anladığımız kadarı ile yapmaya yani Zeynep Rana'nın daha oluşmamış parmak izlerini alete okutturmaya çalışmaya başladık. Şöyle yapın, çevirin, bastırın derken çocuk uyandı ve korkudan bu sefer ağlamaya başladı ama anlayan kim, görevli illaki alma derdinde izleri. Bir 45-50 dk. da o uğraştı. Rana ağlamaktan perişan oldu, biz sinirden. Derken rütbeli olduğunu hareketlerinden anladığımız başka bir Suudi yetkili gelerek bir bize, bir diğer görevli personele baktı, pasaportu eline aldı, oradan bir şeyleri (galiba “unable to sign” ibaresini) göstererek bizim laf anlatamadığımız personelin kafasına biraz tatlı-sert bir şekilde kafasının gerisine bir tokat salladı ve bize geçebilirsiniz diye işaretle bulundu. Bu denli pasaport noktasında vakit geçirdiğimiz halde gene de bizden sonrasında da daha baya bir kişinin kaldığını görmek bir nebze de olsa içimi rahatlatmıştı zira kimsenin bizim neden olduğumuz bir beklemeden dolayı mağdur olmasını istemiyordum. Çok kısa bir süre içerisinde Suudilerin en iyi yaptıkları şeyin herkesi eşit miktarda mağdur etmek olduğunu hep beraber en ayrıntılı şekilde her birimizin öğreneceğimiz bir imtihana tabi tutulacaktır. Kontrol sonrası Suudlular elimize asıl haccın ne olduğunu ve neyin (nelerin) “bid’at/haram” olduğunu içeren Türkçe içerikli birkaç broşür, kitap vb. şeyleri tutuşturdular. Sonuçta Hicaz onların elinde olduğuna göre en doğrunun ne olduğuna karar verme hakkı doğal (siyasi) olarak onların oluyordu, en azından yapılanların en mantıklı açıklaması olarak bu görünüyordu. Her gelen hac kafilesinin konuştuğu dile gören broşürler hazırlayan Suudi yönetimi, kimseyi kendi haline kendi doğrularına bırakmıyor, herkese kendi evrensel hakikatlerini dayatıyorlardı. Ha benim Türkiyeli Hacı adayım kendi memleketinin, kendi tercih ettiği kurumun hazırlamış olduğu bilgilendirici nitelikteki broşür ve kitapları okumazken senin verdiklerini okur mu sanıyorsun. Okumadı da. Verildikten sonra birkaç dakika daha ellerde görmüş olduğum bu muhteviyatı bir daha göremedim. Sonrasında birkaç hacı adayına sorduğumda kimisi açıp bir kez dahi bakma zahmetine katlanmadan çaktırmadan elinden çıkarmış, kimi otobüste bırakmış kimi ise havalimanından çıkmadan koymuş bir kenara. Çok azı elinde tutmuş, atmamış, galiba bir tek de ben okumuştum.

3.2.2. Haccın Özeti Niteliğindeki (Bitmeyen) Bekleyişler

Tebliğ faaliyetine de maruz kaldıktan sonra valizlerimizi almak üzere gelen yolcu katına geçtik. Fazla beklemeden gelen valizlerimizi almak üzere iken yeniden bir kargaşa hâkim

oldu. Çünkü gelenlerin seçtiği firmalara göre tüm erkek ve kadın hacı adaylarına, dışarıdan tıpa tıpa aynı gözükmekte olan valizler verilmesinden ötürü dağıtımına her düşen valiz için bütün hacılar hurra işte bu bizim valiz diyerek girdikleri cihattan sağlam çıkma ihtimali pek söz konusu değildi açıkçası. “Anadolu irfanı” olarak değerlendirilmesi gereken her hacı adayının aynılık içerisindeki valizlerini yekdiğerinden ayırt edecek alamet-i farikası olacak şekilde valizlere ekledikleri ipler, kumaşlar vb. sayesinde umduğumuzdan az zayıyat vererek valiz teslim alma aşamasını geçerken şükrettik zira o güne değin dinlemiş olduğumuz Suudi havalimanlarındaki 8-10 saatlik bekleyiş, perişanlıktan sadece 2-3 saat ile kurtuluyorduk. Yani en azından biz öyle sanıyorduk ama Allah’tan Suudi personel işinin ehli(!) idi ki bizleri durduracaktı. Kimseye acımadan itişip kakışarak aldığımız valizlerimizi teslim alırken kazandığımızı sandığımız erken zafere peşinen sevinirken, sebebini bilemediğimiz nedenlerden ötürü, 5 kez X-ray, personelin fiziki araması, kayıt altına alınması vb. uygulamalar ile sonradan birkaç kez üzölmek zorunda kalacaktık. Neyin neden yapıldığına dair haydi bizim en ufak bir fikrimiz yok ama peki ya görevli diye başımıza diktikleri şirket personelleri ne iş yapmakta ve neye faideleri dokunmakta, bunu da bilen yok. Bakınız Diyanet personeli demiyorum zira onlar da kur’a benzeri bir sistemle seçiliyorlar ve daha öncesinde Hicaz deneyimlerinin fiziki olarak olduğunu düşünmüyorum. Ama ya şirket görevlilerinin? Onlar yayınladıkları broşür ve videolardan gördüğüm kadarıyla hep bu işi yapıyorlar senede birçok kez Suud’a gidip geliyorlar. Onların işleyen bu mekânizmaya dair bir fikirlerinin olmayışı ya da bizleri neyin olup bittiğine dair kendileri bilirken bildirmeyişleri sanki tüm hacımızı özetler nitelikteydi. Tüm hac böyle geçecekti; oradan oraya sürüklenme ve bekleme. Hac üzerine yaptığım okumalarda görecektim ki senelerdir değişmeyen bir hac özetiydi bu yani tabiri diğerle yapılan tüm hacılıkların hüznölü özetini olarak, “oradan oraya sürüklenme ve bekleme”. Zira Bayyigit’in (1998) tabiri ile, hac mevzusunda çekilen çilenin, yapılan ibadetin makbuliyetine olan inanç, organizatörlerin umursamazlıklarını ve beceriksizliklerini örten bir kılıfa dönüşmektedir. Hacca ibadet yapmak için gelenler herhangi bir turistik geziye iştirak etmediklerinin fazlasıyla farkındadırlar ama aynı farkındalığı firmalar için dile getirmek oldukça güç. Zira firmalar hac gibi bir ibadette normal turiste dahi verilen hizmeti hacılara fazla görüyorlar (Çelik, 2011).

Valizlerin bazıları indir-bindire dayanamayarak yırtılmaya eşyalar ortalığa dökölmeye başladıkça hacı adaylarının sabır taşları da beklenileceği gibi çatlamaya ve sesler yükselmeye başlayacaktı. Gene hacı adayının imdadına üzerlerine vazife olmadığı halde Diyanet personelinin yetişiyor olması artık bizleri şaşkırtmıyordu. Gerilen sinirler yatıştırılmaya, ihtiyaç

sahibi hacı adaylarının tuvalet-abdest vb. ihtiyaçları giderilmeye çalışıyorlardı. Bu bekleme esnasında başka yurtdışı deneyimlerinde karşılaşamayacağınız bir hadise yaşanacaktı. Pasaport şahsi bir belgedir ve seyahat boyunca kişinin pasaportunu yanında bulundurması beklenir. Ama mevzu hac/umre olduğunda bu olay farklı bir şekilde gerçekleşir. Pasaport ülkeye giriş ve çıkışlarda şahısta bulunan ama onun dışındaki tüm süre boyunca şirket/Diyanet personelinin uhdesinde tutulan bir evraka dönüşür. Otobüs beklemesi esnasında bizlerden alınan pasaportlarımıza dönüş için gideceğimiz Medine Havalimanı'nda iken ancak tekrar kavuşabilecektir. Durum bize özel bir uygulama değil pek çok hacı aynı durumu yaşamıştır. Misal olarak Özelsel (2003) (kendisi Alman asıllı bir mühtedi olarak, daha önce deneyimlemediği böylesi bir pasaporta el koyulması konusunda) pasaportunun elinden alınarak dönüş aşamasına değin verilmemesini fazlası ile yadırgadığını belirtirken otobüslerin ilerlemesine engel niteliğindeki bitmeyen sayımlardan da şikâyet etmektedir. Bu uygulamaya dair bizlere söylenilen, devamlı şehir giriş ve çıkışlarındaki güvenlik noktaları ve otellerde giriş ve çıkış esnasında kayıt altına alınmak üzere pasaportların tek bir elde bulundurulduğu ve hacı adaylarının şahıslarına verildiğinde çoğunlukla vuku bulan kaybetme hadisesinin önüne geçmek üzere pasaportların toplandığı yani bizlerin güvenliği ve yaşanacak olan beklemleri engelleme düşüncesinden ötürü gidilen bir uygulama olduğudur. Everdi'nin (2005) tabiri ile yaramazlık yapan çocuğun dayak korkusu ile uslandırılması misali, hacıların da pasaportları ellerinden alınarak hareketlerinin bir çeşit kontrol altına alınma isteğinden bahsetmektedir. Gerçekten de 2018'deki umre dönüşünde havalimanına varılmadan dağıtılan pasaportlarını otobüste unutan umrecilerin yüzünden neredeyse kaçırma durumunda kaldıkları uçaktan dolayı çektikleri stresi görünce bu ikinci nedenin pek de hafife alınmaması gerektiğini fark ediyordum. Bu arada Mardin'den geldiğimiz ve o zamanlar Mardin'in en sıcak günleri olduğundan söylemiş olduğumuz, “herhâlde Hicaz'daki sıcaklardan fazla etkilenmeyiz, zaten 45-50 derece sıcaklıktan geliyoruz”un (Murat 28) nasıl bir kuru laf kalabalığı olduğunu Cidde Havalimanı'ndan dışarı adım attığımızda yüzümüze yapışan “alev” ile hakkalyakîn idrak ediyorduk. Bahusus valizler ile girmiş olduğumuz indir-bindir mücadelesi sonrası yorulan bedenlerimiz ve bedenlerimizden çok daha önce yıpranmış olan sinirlerimiz ile harap bitap bir halde olduğumuzu söylemeliyim. Hem dışsal etmenler hem de içsel etmenler sonrası sağımı solumdan ayırt edemeyecek durumda idim. Ama tüm bu olumsuzluklara rağmen hacı arkadaşlıklarının temelleri işte tüm bu zorlu bekleyiş anlarında atılıyordu. Her hacı adayı derdini dillendirebileceği, üzerinde oluşan stres yükünü paylaşabileceği bir diğerini göz ucuyla arıyor ve bulduğunda da Bayyigit'in (1998) tabiri ile bir ömür boyu sürecek olan hac arkadaşlığının ilk temelleri atılmış oluyordu. Aynen

askerlikteki zorlukların, ihtiyaçların insanları kaynaştırıp arkadaş etmesi gibi hacdaki uzun bekleyişler de hac arkadaşlıkları için yegâne imkânları sağlamaktadır. Karic (2017, s.53-4) ise bu beklemelelere dair başka bir coğrafyadan, Balkanlar'dan bir katılımcı olarak benzer bir deneyimini şöyle aktarıyor:

Otobüslerde mutluluğun yanı sıra sıkıntı da hüküm sürüyor. Neden hala yola çıkmıyoruz? Neyi bekliyoruz? Kimi bekliyoruz? Her yerde, hem bizde hem etrafta büyük bir telaş, kalabalık, koşuşturma, listeler kontrol ediliyor, yolcular tek tek sayılıyor, bagajlar kontrol ediliyor, taze su dağıtılıyor, bu alışılmış bir rahatsızlık ve sıkıntı. Her tarafta göz alabildiğince otobüsler dizili... Bekleyin, sabredin, zamanı gelecek... Otobüslerde öylece oturuyoruz, bir dakika, beş dakika, on dakika geçiyor! Sonra bir, beş, on dakika daha. Hac görevimizi ifa ederken bekleyişeler, beklenmedik duraksamalar hatta uzun uzun beklemelelerin hepsi sabırlar karşılamanız gereken şeyler.

3.2.3. Otobüsler ve Karayolu Seyahati

Bir-bir buçuk saatlik otobüs bekleyişi sonrası gelen otobüslere zar zor eşyaları yerleştirdikten sonra klimaların buz gibi yapmış olduğu otobüslere kan ter içinde binen hacı adayları görmeye değer manzaraları gözler önüne seriyor. Az önce sıcaktan yanan hacı adayları bu sefer de soğuktan donmak üzere olduklarını vaveyla edercesine deklare ediyorlardı. Otobüs dışındaki işlemlerin bitmesini beklemek bir yarım saat 45dk sürüyor ve bekliyoruz. Ama süre geçtiği halde ve otobüsün kirli camlarından gördüğümüz şekliyle aşağıda kimse kalmamasına rağmen bir türlü hareketlenemiyor otobüs. Bekliyoruz ve bekliyoruz. Beklemelelere doyamıyoruz. Otobüse gelen ve giden hem şirket hem de Suudi yetkili personelin haddi hesabi yok. Bir süre sonra beklemeye dayanamayan gözlerim ve bedenim üzerinde artık kontrolümü yavaş yavaş kaybediyorum. Arada açılmaya zorladığım gözlerim süre geçip gittikçe kapanmaya, bedenim ise otobüsün içerisindeki soğuk havadan dolayı titremeye başlıyordu ve ben ısınabilmek üzere kendi üzerime kıvrılmaya çalışıyordum. Bahusus erkeklerin "ihram" içerisinde olmalarından dolayı üşüseler dahi üzerlerine bir şey giyemeyecek oluşları durumu daha da dramatik bir hale getiriyordu. Bir yanda İlahi emrin yasakları öteki tarafta bedenim ihtiyaçları ikilemi aynı zamanda beşerî imtihanın hülasası gibiydi sanki. İnsan hayatı boyunca muhatap olduğu esablardan yüzünü çevirerek "müsebbibul esbab"ı bulmalıydı, imtihanı hadisenin görünenin arkasına geçmek olan insanın "bu dehşetengiz tahavvülât içinde kahharane fırtınaların hiddetli, ekşi simaları arkasında rahmetin ve hikmetin güler, güzel yüzleri gör"ebilmesi (Nursi, 2001, s.12) ancak ve ancak imtihanın derununa vakıf olabilmesi ile mümkündü. İlk andan itibaren hissedilen çaresizlik, kimsesizlik, çözümsüzlük vb. bilerek ya da bilmeyerek bizleri, isteyerek ya da istemeden de olsa bu sahraya atmaktadır. O çaresiz bekleyiş(ler)de bunları düşünürken buluyordum kendimi. Saatlerce bekleyişimiz neden sonra otobüsün ilerlemesi ile bitmişti nihayet. Hatırladığım yegâne şey, ben bedenim ve yorgunluğum ile baş ederken unuttuğum ve benden

en az üç-beş kat yorulmuş eşimin kızımız Rana kucağında olduğu haliyle bana “bunun hesabını vereceksin” bakışıydı. Ne kadar da haccın ruhuna uygun bir bencillikti benimkisi, kendimi düşünmekten onları unutmuştum çoktan. Özelsel (2003) benzer bir durumu kendi hac yolculuğundan naklederek, otobüs içerisindeki uzun bekleyişlerde zaten yorgun düşen bedenlerin otobüsün çalışır vaziyetinden dolayı beşik etkisi altında çoktan uyuklamaya başladıklarını, uyumayanların kimi zaman nazikçe kimi zaman da oldukça kaba bir biçimde uyuyanlara hitaben “böyle bir anda uyumak da nedir, nasıl bir gaflettir” şeklindeki uyarıları ile yavaşça aralanan gözlerinin yol üzerinde bulunan “buradan ilerisi sadece Müslümanlar içindir” mealindeki “*Muslims Only*” tabelasını görüşü sonrası kendisini tüm yorgunluk ve çekilen sıkıntılara rağmen özel hissedişini ve orada neden olduğunu tekrardan hatırlayışı ile motive oluşunu aktarmaktadır.

3.2.4. Kalınacak Otel

Harekete geçen otobüsümüz otelimize varıncaya değin o kadar durduruldu ve yeniden yeniye kontrol edildi, içerisindeki hacı adayları olan bizler her durduruşta en az 3-4 defa sayıldı ki bilemiyorum. En son hatırladığım susuzluktan yapışmış dudaklarıma şifa olur zannıyla Suudi/Mekke yönetimi tarafından verilen kaynar su kıvamındaki sıcaklıkta suları içtiğimdi. Gece 2 buçuk 3 gibi en nihayetinde kalacağımız otele varabilmiştik. Yani en azından biz öyle sanıyorduk ki bunun safdilâne bir temenniden öteye geçmediğini otobüs yeniden hareket edince idrak edecektik. Velhasıl bir yirmi dakika yarım saatlik gezintiden sonra Mekke’de kalacağımız oteli bulabilmiş ve otobüsten inebilmiştik. Yorgunluğun had safhada olduğu o dakikalarda bir de kalınacak odalarla alakalı bir söylenti ortalığı hareketlendirmişti, “mahremi de olsa kadınlar erkeklerle kalamayacaklar”. Hac esnasında hacca dair hatırladığım bu ve benzeri mesnedi olmayan söylentiler en çok canımı sıkan hadiselerin başında gelmiştir. Kimin nerden duyduğunu, nasıl yayıldığını bilemediği akıl ve iz’an sınırlarını aşan söylentilerin neticesinde zaten bir kaos ve düzensizlik halinde işleyen ve ilerleyen mevcut hal daha da sıkıntılı hale gelmekteydi. Söylentiler ile ilk tanışmam olduğundan ben de inanarak bu dipsiz kuyuya su taşımış ve bizimkilere haber vermiştim. Ortalık iyice karışmış, sesler ve sınırlar yükselmişti. Neyse ki Diyanet personeli arkadaşlar durumu iyi idare etmiş ve kendileri dışındakileri lobide beklemeye ikna etmişlerdi. Kısa süren şirket personeli ve otel yetkilileri ile görüşmeden sonra ellerinde odalarda kim kiminle kalacağına dair listeler ve dijital anahtar/kartlarla birlikte geldiler. Durumu açıklığa kavuşturduklarını ve herkesi talep ettikleri şekilde mahremleri ile kalabileceklerini dile getirerek kimin hangi odada kalacağını açıkladılar. Ama bu açıklama bizim hacı adaylarına

yetmedi, daha da soru sordular, sordular da sordular. En son bıraktığımızda halen üç beş hacı adayı neyle alakalı olduğunu idrak edemediğim suallerini sabır abidesi Diyanet personeli grup hocalarına soruyorlardı. Odamıza çıkarken grup hocamız Turgay Karagöz'den kendisinin nedenli aklı selim olduğuna dair şu cümleyi duymamla içim rahatlamıştı, “Kâbe için acele etmeyelim, birkaç saat dinlenelim sabah namazını otelde eda ettikten sonra saat 08’de otel girişinde toplanıp Kâbe’ye gideceğiz.” 2014’teki umremizde yol yorgunluğunu atmadan yaptırılan ilk tavaf ve sa’y sonrası perişan bir bîtaplık içerisinde olduğumu hatırlıyordum. Bu sefer ise ilk sefere nispeten en az beş kat yorgun hissediyordum kendimi. Odalara dinlenmek üzere çıktık ve kısa bir yerleşme sonrası deliksiz bir uykuya bıraktık kendimizi. Sonrasında duyacaktım ki hac kabilemizden ve grubumuzdan hocamızın bekleme tavsiyesine şiddetle karşı çıkan, sesini yükselten ve kızıp tek başına gitme kararı alanlar olmuş. Çelik’in (2011, 163) tabiri ile, “herkeste bir telaş. Zaten burada, nerede ise hepimizin ismi “Hacı”, soy ismi “Telaş”. Biz bunlardan bir buçuk saatlik uykumuzdan sabah namazı için uyandıığımızda, otelin mescidinde toplanıldığında haberimiz olmuştu.

Kahvaltı ve sonrasında yapılan son hazırlıklardan sonra lobide grubumuzun toplanmasını bekliyorduk. Grup hocamız yavaştan elindeki listeden yoklama yapıyor, kimin kim ve ne durumda (yaşlılık, hastalık vb. özel durumları) olduğuna bakıyordu. Kendisine verilen listede Zeynep Rana’nın yetişken bir birey olarak gözüktüğünü ve ilk 5-10 yoklama boyunca sayımda eksik çıkması sonrasında öğrenecektik. Yani şirket bu mevzu ile alakalı gereken bilgiyi dahi kendisine iletmemiş. Herkesin heyecanı ve mutluluğu gözlerinden okunurken, beni ise biraz da olsa bir korku sarıyordu. Birçok rolü oynamak zorunda kalma bu korkuların en büyüğüdür sanırım. Bir yandan hacca gelmiş bir mü’min, bir yandan eşimin kocası, kızımın babası, annemin oğlu, eşimin kardeşlerinin eniştelere ve bir yanda da doktora tezi için saha araştırmasında bulunan bir antropolog olma gerekliliği bu korku/endişe katsayımı arttıran ana unsurlardandı. Hangisini hangisinin önüne mukaddem edeceğime dair herhangi bir fikrim yoktu. Zuhurata tebaiyyet etmek en iyi ve kestirme fikir olur diye düşünerek, “vira bismillah” dedim. Etrafta pek çok şaşkın ifadeyi görmek mümkün, ilk defa gelenler, geldiğine inanamayanlar, pek çok kez gelmiş ama doyamayanlar. Bu düşünceler eşliğinde dalmış olduğum tefekkür, bizleri Kâbe’ye götürecek otobüsün geldiğinin duyurulması ile bozulacaktı. Dün gece söylenti düzeyinde kalan haremlik-selamlık otobüslerde uygulamada olacağına dair birinci elden duyuru ile realitemiz haline geliyordu. Kimi dizleri tutmayan anasını zar zor yürütüyordu ama olsundu, haremlik-selamlık şarttı. Kerem Abi’nin annesini kimin otobüse bindireceğinin bir önemi yoktu. Erkekler önden,

kadınlar orta ve arka kapıdan binsindi yeterdi de artardı. Arızalığımızı göstermenin sırası idi ama derinden bir “Ya Sabur!” çektik hacca yakışanından. Otobüse binişteki yaşanan itişme-kakışma, öncesinden yaşanan haremlık-selamlık düzenlemesini unutturacak cinstendi. Gidilecek mesafenin 10 dakikayı geçmeyeceği bir yol için bu denli kaba olup birini itmek hem de ittiğin kişinin az sonra Beytullah karşısında yan yana el-pençe divan durup mağfret için ellerinin semaya kalkacağına bile bile ya da unutarak. Hangisi daha vahim bilemiyorum. Bilerek yapmak mı yoksa bu denli şuuri idrakin üst seviyelerde olmasını beklenen Mekke’de olduğunu unutmak mı? İnsan evladı ilginç bir mahluk, burada otobüse binme meselesinde en yakını ezer, tanımaz, az ötede Beytullah’a yüz sürer, gözyaşlarına hâkim olamaz. Makasın ağzı ne denli açık ise o denli insan olmaya yakın mı olunuyor ne? Bir ayağı en esfel-i safilinde diğeri alay-i illiyinde olabilecek mahiyette başka bir mahlukat yok galiba kâinata.

3.2.5. Mekke: “Huzur”a Çıkış/Eriş

Otobüsümüz 2016 senesinden bizleri İbrahim Peygamber’in, Fahr-i Kainat’ın (asm) asrına taşıyan bir zaman makinesi oluyor sanki. Binmeden önceki bulunduğumuz zamana bizleri endeksleyen kayıtlar, zincirler yol boyunca sanki teker teker sökülüp, düşüyorlar. Mescid-i Haram yakınındaki otobüs havuzunda tüm yolcular artık bir pir-i fani şeklinde otobüslerden iniyorlar. Artık zihinlerde tek bir maksat tek bir arzu var, “Rıza-i İlahi”, “O’nun rızasını tahsil edebilmek”. Kâbe deneyiminin en zirve noktası, orada, Allah’ın evi olarak tesmiye edilen mekânda makam olarak O’nun misafiri olgunun bilincine erişebilmektir. Yıllar yılı dünya gurbetinde Nursi’nin (2000, s.130) tabiri ile “hem âsi, hem âciz, hem gafil, hem cahil, hem alîl, hem zelil, hem müsi’, hem müsinn, hem şakî, hem seyyidinden kaçmış bir köle olduğu halde, nedamet edip senin dergâhına avdet etmek is”temektedir herkes. Kâbe bu nedametın tecessüm etmiş hali gibidir. Ondandır ki gurbetten dönüşün, vuslata erişin simgesi mahiyetindeki gözyaşları istemsiz şekilde orada rahmetten bir yağmura inkılap ederler. Müslümanlar indinde Ramazan ayı boyunca tedris edilen manalar Hac mevsiminde deneyimlenmektedir sanki. Oruç vesilesi ile rahle-i tedrisi görülen sabır, metanet, özveri, diğerkâmlık vb. hakikatlerin sahadaki uygulaması hükmündeki hac ile sanki beşeriyet imtihanındaki insanlar son bir sınav ile mazbatalarını almak üzere meydanda gibidirler.

Mescid-i Haram dışında ve genellikle Hz. Peygamber’in doğduğu ev kabul edilen yerin önünde birazdan giriftar olacağımız “Metaf” a hazırlık yapılması yönünde uyarıları işitiyorduk. En iç dairede kadınlar, çocuklar ve yaşlılar olacak şekilde ve onların etrafını erkekler kol kola girerek, saracak biçimde sanki bir cidale hazırlık yapıyormuşuz gibi görevli personelden de

tüyoların eksik olmadığı bir hale bürünüyorduk. Kimse bizlerden birini alamayacaktı ve gurubun ahengini bozacak her türlü girişime en küçük bir müsamaha da gösterilmeyecekti. Verilen emirlere önemle uyulmasını yoksa gruptan kopmaların yaşanacağını ve o kalabalıkta bir daha bir araya gelinemeyeceği yönündeki uyarılar başta zaten bu mevzularda kendini huzursuz, endişeli ve kaygılı hisseden hacı adaylarını daha da körüklüyor ve korkutuyordu. Olası kaybolmalara karşı senaryolar da ihmal edilmiyor tavaf sonrası nerede ne şekilde bir araya gelineceği bir bir anlatılıyordu. Türkiye’den gelen bizler için geçerli olan bu durumun aynısını Fas’tan gelen Hammoudi’nin (2006) de anlatıyor oluşu coğrafyaların birbirinden ne denli uzak da olsalar insani vaziyetlerin birbirine benzer olduğunu göstermektedir. Artık bu “kutlu cihad(!)” için tüm hazırlıklar tamamı. Çelik (2011) tavaf esnasında araya kimseyi almamak ile alakalı olarak her bir müslümanın birer damla iken ümmet okyanusuna karışmamasına, herkesin bir okyanus olma imkânını elinin tersi ile itmesine yönelik şiddetli tavsiyeyi bir türlü anlamlandıramadığını haklı olarak dile getirmektedir.

3.2.6. Kâbe: İlk Görsel Temas ve “Mıknatıslanma”

Kâbe ile ilk görsel temas deneyimi hac/umre ibadetinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Başka ülkelerin geleneklerinde olduğunu bilememekle birlikte Türkiye’den gelenlerde Kâbe’nin ilk görülüşü esnasında edilen duanın makbuliyetine inanılmaktadır. Zaten yıllardır aktarılan anılarla kalplerde yeri oldukça ulvi olan Kâbe ve ona ulaşma özlemi bu tarz inanışlar ve rivayetlerle daha bir hasretle arzu edilen bir nesneye dönüşmektedir. Pek çok hacıdan dinlediğim kadarıyla ilk defa Kâbe ile karşılaşma öncesi bhusus grup hocalarının konuşmaları sayesinde bu teması sağlayacak kişilerin motive edilmesi ve bu konuşma sonrası daha önce Kâbe deneyimi yaşayan kişi arkasında başlar ve gözlerin yere bakar tarzda Kâbe avlusu olan metafa girilmektedir. Grup liderinin imkânlar elverdikçe Kâbe’ye yaklaşma sonrası “artık bakabilirsiniz” uyarısı ile artık gözler ve gönüller sultanları ile tanışmakta ve kavuşmaktadır. Bu kavuşma anı ile alakalı olarak seçilen kavramlar ve betimlemeler genelde aynilik arz etmektedir (Mols ve Buitelaar, 2015). Bu aynılığın nedeni yaşanan hadisenin bünyede ve zihin dünyasındaki etkisinin aynılığından mı yoksa oldukça karmaşık bir duruma gark olan hacı ve umrecilerin buldukları durumu tarif etme noktasında kolaylık arz ettiğinden mi yoksa bütün bütün kendince “pest”, “kıymetsiz” ve “sathi” his dünyasını gizlemek adına mı ortak referanslar kullandıkları ise ayrı bir araştırma konusudur. Ben yapmış olduğum saha araştırmasında her üçünü ve farklı tezahürleri içeren ip uçlarını havi yanıtlar yakalamıştım.

Çoğunlukla ilk deneyimi bir “çarpılma”, “elektriklenme” ile tavsif ederek ve tarif edenler olduğu gibi, Çelik (2011) gibi Kâbe’yi dev bir mıknatıs benzeterek,

Kâbe adeta devasa bir mıknatıs gibi hem maddi surette bizleri kendine çekiyordu hem de manevi anlamda tüm yaşamım boyunca günahattan, gafletten vs. olmuş olan hissiyatlarımı elektrikliyor adeta hayata geri döndürüyordu, manen dirildiğimi hissediyordum. (Muhammed, 47)

şeklindeki ifadelerde bulunanlar olmuştur. Kısakürek (2013, s.27) giriftar olduğu halet-i ruhiyeyi şöyle betimlemiştir:

Allah’ın evine nazarımın değdiği ilk anın haşyeti üstünde kalayım. Çepçevre Mescidde ve tavaf meydanında yüzbinlerin kaynaştığı zemin üzerinde birdenbire karşıma çıkan “Beytullah” ... Tepesine daha yakın bir kemer halinde altun işleme mukaddes yazılarla çevreli simsiyah örtüsüyle mi’kap (küb) şeklinde, mücerret bir hacim ve mekân timsali, esrarlı nokta... Zaten “Kâbe” ismi işte bu mi’kap şekline geliyor. Onu görür görmez mihlanıp kaldım.

Tüm bu ifadelerin genel özelliği yaşanan deneyimin hissiyat yoğunluklu etkileyiciliğine olan ve James Preston’un “*spiritual magnetism*” (1992, s.33) kavramına benzer bir vurgu içeriyor oluşlarıdır: “Zaman durmuş, mekân dürülmüş, sonsuzluk yolunun ilk eşiği belirmeye başlamıştı. Kâbe-i Muazzama’ya nazar etmek beni transa geçirmiş vücudumdaki tüm hücreler, ilahi aşkın yörüngesinde dönmeye başlamıştı.” (Uzunkaya , 2019, s.52). Pek çok katılımcı tarafından çoğu zaman “dondum kaldım” (Firdevs, 35), “nefes alamadım” (Derya 32) ve “zaman durmuştu sanki” (Farah, 34) şeklindeki ifadeler ile zaman-mekân algısını aşacak bir deneyimin yaşandığını ve bu deneyimin insanın fiziki varlıklarını zorlayıcı yanlarının olduğunu altı çizilmektedir. Özsel (2003) de deneyiminin bir yandan fiziken zorlayıcı, bedenen etkileyiciliğini aktarırken diğer yandan da karşılaşılan manzaranın İslami kültür noktasından ne denli tanıdık olduğuna atıf yapmaktadır. Kâbe’nin maddi olarak sıradan bir yapı olmakla birlikte insan üzerindeki bu denli etkisini ise bir hayli hayret uyandırıcı olduğunu ise şaşkınlık içerisinde aktarmaktadır.

3.2.7. Ağlayış ve Yakarış

İlk teması tamamlayan bir aşama olarak tüm katılımcıların neredeyse tamamının paylaştığı ortak payda ise “ağlama” eylemidir. Ağlama eyleminin nasıl bir kemalat yani tamamlayıcılık içerdiği, ağlayamayanların kendilerini “eksik” (Hammoudi, 2015) hissettikleri yönündeki beyanlarında aşikâr olarak gözükmektedir:

Sağıma-soluma baktığımda herkes ağlarken bir tek kasavet-i kalb ile mağrur nefsimin gözlerinden rahmet vesilesi olan gözyaşları dökülmemekteydi. Kendime öylesine kızmıştım ki yüksek sesle “senin buraya

gelmeye, burada bulunmaya hakkın yok” diyordum. Neyse ki ikinci seferde kalbim yumuşamış ve kontrolsüz bir şekilde gözyaşlarım akmaya başlamıştı. Artık umrem tamamlanmıştı.(Burhan, 32)

Pek çok hacı adayının Kâbe’yi ilk deneyimlemelerinde yani ilk görüş esnasındaki edilen makbuliyetine dair olan yaygın inanışın neticesinde “Yarabbi! Şu anda ve bundan sonra yapacağımız duaları kabul buyur” (Ayşegül, 60) mealindeki yakarışlarını duymamak imkânsızdır. İlk görüşteki inanılmaz his birikmeleri gözlerden yaş, dudaklardan ise bu ve benzeri duaların yüksek sesle yapılması suretinde tezahür etmektedir:

Ömrüm boyunca bekledim ben bu anı, gözlerime söz geçirebilmemin imkânı var mı? Zaten bir kırk sene geçirdim de ne oldu? Günah, hata, hicap dışında. Koyuverdim kendimi ağladım ağladım, sanki her düşen damla ile üzerimden bir ton yük kalkıyor gibi hissettim. Hissettikçe ağladım, ağladıkça hissettim. Ruhumda yıllardır birikmiş olan kirin, pasın söküldüğünü hissettim. Dilimde “Ya Rabbim, ilahi Ya Rabbim, sen beni huzurundan alıkoyma, eski halime dönmekten uzak eyle beni. Senin kapından başka kapı, senin dergâhından başka medet olacak mercii mi var. Boş çevirme huzurundan. Senin şanıma yakışanı yap beni afvet, mağfired et beni... (önce sessiz sessiz iç çekmeler, sonrasında ise hıçkırarak ağlayışlar) (Kübra, 40)

3.2.7.1. Farkındalıklar

Kâbe karşısında en dehşete düştüğüm nokta ise orada kendime dair keşfine vakıf olduğumu düşündüğüm ya da makama layık olmasından ötürü bana orada ihsan edilen bir şey, kendime dair bir hakikatti. Orada o halde iken belki kalabalıktan ya da artık belki başka bir engel kalmadığından o ana değin ilim suretinde biriktirdiğim ne kadar dua, evrad-u ezkar var ise Ka’be karşısındaki yakarış esnasında yaklaşık 5 dk. içerisinde bittiklerini fark edecektim. Dahası yoktu, dahası ezberdi ve tekrardı. Bunların kendime dair bir ekran koruyuculuğundan başka işlevleri yoktu. İçime olan yolculuğumda bana hizmet değil engel oluyorlardı. Benzer bir durumu Everdi (2005) ezber kalıbına dökülmüş olan duaların insanın kendisini tanımadığının göstergesi olarak okunması gerektiğinden bahseder. Zira her insanın kendisine has bir yüzü, parmak izi vb. var ise dış görünüşteki, zahirdeki bu farklılıklar aslında batınındaki, ruhtaki farklılıklara ve ihtiyaçlara da işaret etmektedir. Öyle ise her insan dergâhı ilahiye ezberlerden uzak bir şekilde kendiliğini keşf ederek kendine has dualar, niyazlar eşliğinde yalvarmalı, el açmalı.

Çevreme göz gezdirdiğimde insanların kendiliklerini keşfetme adına nasıl musib yöntemler bulduklarını fark ettikçe dehşetim büyüyordu. Kendimce ilmi seviyemin bir mana ifade ettiğini sanırdım o ana kadar. Halbuki ettiğim duaların kendimi keşfetme, kendiliğime dair hacetime ne denli yabancı olduğunu fark ettikçe aczimi daha da derinden ve sarsacak şekilde hissediyor ve titriyordum. Reyyan Hanım (56 Yaşında) ise farklı bir yol ile etrafını deneyimlemeyi tercih ettiğini şöyle aktarıyordu:

Her ne kadar ısrarla birlikte olduğumuz kabileyi/grubu terk etmemiz sıkı sıkıya tembihleniyorsa da benim en çok sevdiğim şey tavafta, belirli bir ritmi tutturduktan sonra, akan insan selinin içerisine gözlerimi kapatıp kendimi bırakmak oluyordu. Metafa bir yandan girmek isteyenler, bir yanda devam etmek isteyenler bir yandan da çıkmak isteyenlerin neden olduğu dalgalanmalarla bir anda kendimi Arapça dua edenlerin yanında buluyordum. Biraz vakit sonra Türkçe dualar kulağıma çalınıyordu. Başka bir dalga kuvvetli şekilde beni alıyor hangi dil olduğunu çıkaramadığım bir şeyler işitiyordum. Gayri ihtiyari gözlerimi açıyor ve Afrikalı olduklarını düşündüğüm simsiyah insanların arasında kendimi buluyordum. Birkaç tanesi inci gibi dişleri ile bana gülümsüyor, ellerimizi kavuşturuyorduk, içim ısınıyor o an. Ne denli bir büyük bir ailem olduğunun farkına varıyor ve şükrediyordum Rabbime.

Tüm bunları hissi bir yoğunlaşma arkası gelen hıçkırarak ağlama eşlik edecekti. Tavaf denizinin dalgalarına kendimi bırakıyordum. Tutacak bir şeyi kalmayan kendimi. Nefes almak üzere idrak gözümü açtığımda kulağıma çalınan hangi dil olduğunu ancak tahmin edebileceğim binlerce dilden farklı lisanlarda edilen dualar beni tekrar kendiliğimin sonsuz derinliğine gark ediyor ve nasıl bir mahiyet-i insaniyeye hamil olduğumuzu insan olarak uzaktan uzağa keşfediyordum. Edemediğim dualarım yerlerini dilimde tekrar be tekrar tek bir kelime-i mübarek olan “Allahuekber”e bırakıyordu:

Elbette hac miftaıyla açılan meratib-i külliye-i rububiyet ve dürbîniyle nazarına görünen âfâk-ı azamet-i uluhiyet ve şairiyle kalbine ve hayaline gittikçe genişlenen devair-i ubudiyet ve meratib-i kibriya ve ufk-u tecelliyatın verdiği hararet, hayret ve dehşet ve heybet-i rububiyet “Allahü Ekber” “Allahü Ekber” ile teskin edilebilir ve onunla o meratib-i münkeşife-i meşhude veya mutasavvire ilân edilebilir. (Nursi, 2002, s.199-200).

3.2.8. Tavaf ve Ümmet Oluş

Kâbe'nin bir merkez olarak namaz ibadeti için seçilmesinden dolayıdır ki hacı adayı ömründe ilk ve belki de tek kere her zaman namaz kılarken önündekinin sırtını ve ensesini görürken Kâbe'de mü'min kardeşlerinin yüzlerini de görerek namazını eda etmektedir (Vitray-Meyerovitch, 2011). Zira Şeriatî'nin (2013) de dediği gibi, insanlar Kâbe'de kadın ya da erkeği değil ümmeti görür aynen cüz'iyeye değil de külliye muhatap olması gibi. Nursi'nin (2006) de belirttiği üzere cemaat ile yapılan ibadetlerde, her bir kişi hem kendi duasını etmesi hem başkasının duasına fiilen ibadeti ile âmin demesi itibariyle şahsiyetten çıkarak bir nevi külliyyet kesbilmektedir. Kâbe bir şekilde çocukluğumuzdan beri hatıramızda tuttuğumuz, canlılığını her daim koruyan bir mekândır (Hammoudi, 2006). Onun ile karşılaşma anıyla birlikte nev'en bir insanlık tarihine şahsen de geçmişimiz ile bugünkü halimizin bir bileşkesi olarak orada ayakta dururken, bir yandan da arkamdan gelen insan seline dayanamayarak, tavaf denizine bir damla olarak karışıyor ve erkeklerin ihramlarının beyazlıklarında eriyor, şahsi olarak ortadan çekilirken nevi olarak rahmete gark oluyordum. Orada ve o anda kim olduğunun, nereden geldiğinin önemi kayboluyor nereye yöneldiğinin ve ne umduğunun önemi ortaya çıkıyor. Zira Çelik'in (2011) de altını çizdiği şekli ile Kâbe'nin etrafında devri daim eden bir tavaf denizi bulunmaktadır. Her insan bu denize kendi küçük damlacığı ile hem

hayat verir hem de kendisi bu denizden hayat alır. İslamiyet tüm ibadetlerinde kadim olan sağ veçhi bırakarak tavafta Kâbe sola alınarak, saat yönünün tersine olacak şekilde dönmeyi emretmektedir. Bir tavafımızda bize mihmandarlık yapan hocamızın dediği veçhile “kalp ile Kâbe arasındaki kuvvetli irtibata işaretten tavaf bu şekilde icra edilmektedir.” Tavaf esnasında herhangi bir neden ile kalbin Kâbe ile teması kopar ise yani tavaf sırasında insan fiziken başka yöne dönerek Kâbe perspektiften çıkar ise o “şavt” eksik olur, yeniden yerine getirmek üzere, yeşil ışık yani Haceru'l Esved hizasından başlanılmak zorunda kalınır. Kalp ile Kâbe'nin bağlantısı koparılmadan gerçekleştirilen dönüşler şavttan sayılarak tavaftan addedilir. Nasıl ki kalp şahsi olarak insanın merkezidir, Kâbe de kâinatın kalbi ve merkezidir.

Tavafın içerisinde iken gittikçe yükselen bir hissiyat yoğunlaşması içerisinde gözyaşlarının akması, yıllardır beklenen kavuşmanın sevinç gözyaşları biçiminde birçok hacı adayında tezahür etmektedir. Toplu halde yaşanan bir eylemin malum olduğu üzere şahsi olarak yapılan nazaran etkisinin çok daha fazla olduğu bilinmektedir. Kâbe'de bu hakikat tüm uzv-u insaniye ile hissediliyor ve idrak ediliyordu. Herkes şahsen kendi mahiyet-i insaniyetinde olanları Kâbe'ye yönelik olarak ortaya koyarken, Kâbe ise bir yandan mercek gibi kendisine tevcih edilmiş olanları arşa yönlendiriyor, diğer yandan da arştan gelenleri bir ayna misali herkese aynı anda kimseninkinden zerre eksilmeden eş miktarda “mukâbele sırrı”¹⁰ ile aktarmakta gibidir. İçinde iken fark edemediğimi bu ulvi alışverişi bir seferinde Mescid-i Haram'ın terasından tavaf edenleri izlerken hayalen gözlerimin önünde canlanması suretiyle müşahede ettim. Yıllarca dinleyicisi olduğum, Kâbe'de olma halinin ulviliğini, bu kutsi manzaraya olan şahitliğimi kendimce deneyimleyerek kendimden sonrakilere aktaracak anılar, hisler toplamaya başlamıştım. Biraz daha dikkat edip çevreme baktığımda bu manevi manzarayı manevi fotoğraf makineleri hükmündeki hafızalarında kayıt altına alan pek hacı adayını da fark ediyordum. Sanki bu manzarayı ulvinin farklı vecihlerini birçok hacının kendi kabiliyetleri miktarınca şahitlik ettiklerini ve şahitliklerini dünyanın dört bir yanına binlerce-milyonlarcasına ulaştırmak için İlahi bir şekilde tavzif edildiklerini hayal ediyordum.

3.2.9. Huzur

Ömürleri boyunca namaz kılarken yöneldikleri Kâbe'ye dair hacıların namaz ibadetlerinde şekli bir değişiklik yaşanmaktadır. Kâbe'yi görene kadar secde yerine bakmanın

¹⁰ “Zihayat ferdlerden tereküb eden bir daire-i azîmenin nokta-i merkeziyesindeki ferdin elinde bir mum ve daire-i muhitteki ferdlerin ellerinde de birer âyine farzedilse; nokta-i merkeziyenin muhit âyinelerine verdiği feyiz ve cilve-i aks, müzahametsiz, tecezzisiz, tenakussuz, nisbeti birdir.” Said Nursi, Sözler, İstanbul: Envar Neşriyat, 2002, s.528

fazileti ve başka yere bakmanın mekruh oluşu mevzubahis iken Kâbe ile müşerref olunan an ile gözler ve başlar kaldırılarak artık Kâbe'ye tevcih edilecektir. "İstikbal-i Kâbe" artık "rüyet-i Kâbe" ile değiştirilmiş ve namaz o andan itibaren de o şekilde yani Kâbe ile artık hayalen de olsa karşı karşıya imiş gibi kılınacaktır. Çünkü Kâbe ile Nursi'nin (2001, s.144) tabiriyle, "gaibane marifetten hazırane ve muhatabane bir makama terakki" edilmiştir. Bu şekilde yüz yüze bir ilişki seviyesine bazı hacılar kendi deneyimlerinde hazır olmadıklarını dile getirmektedirler (Everdi, 2005). Burada Kâbe karşısındaki artık ona bakarak yapılacak ibadet ile Ferhat Bey'e (36 Yaşında) göre kastedilen

Yüz yüzelik ile Üstad'ın tabiriyle "Marifet-i Sâni'i netice veren masnuattaki tefekkür-ü imanîden gelen lemaat ile bir nevi huzur kazanıp, Hâlık-ı Rahîm'in hazır nâzır olduğunu düşünüp, ondan başkasının teveccühünü aramayıp; huzurunda başkalarına bakmak, meded aramak o huzurun edebine muhalif olduğunu düşünmek ile" artık dünyaya, gaflete insanı atacak haletlerden uzak kalması beklenmekte, istenmektedir sanki.

"Kâbe'de olma hali insanın dünya gurbetinde iken vuslata erişebilme imkânıdır" (Nurcan 28). Zira Şeriatî'nin (2013) de dediği gibi Kâbe'de olan kişi namazlarını kasretmeden tam olarak eda eder çünkü orası dünyanın neresinde gelirse gelsin Müslüman için seferi olunmayan, meskûn mahalle, evde olduğuna işaret etmektedir. Evde olma halinin vermiş olduğu tüm olumlu hissiyatlar, emniyet, huzur, güven burada vaad-i İlahi olarak sağlanmıştır. Kâbe'nin kendine bakıldığında gösterişten uzak sade bir bina olarak küp şeklinde oluşu dikkat çekicidir. Bu gösterişten uzaklığı ile zihinleri maddi yapısına, ziynetine vb. değil de işaret ettiği manalara teveccüh ettirir (Şeriatî, 2013). Elif Hanım'ın (44 Yaşında) Kâbe hakkında tespitleri ilginç ayrıntılar içermektedir:

Kâbe küp şeklindedir. Ve Kâbe Beytullah ismiyle anılmasından ötürü Allah'a işaret etmektedir. İnsan dünyada Allah'ı göremez, tutamaz, koklayamaz. Kâbe işte küp oluşu ile Allah'ın bu kavranılmazlığına alamet olarak orada gibidir. Neresinden bakarsanız bakın tüm yüzleri ile aynı şeye işaret etmektedir. Tüm yönler ya kuzey-güney ya doğu-batı ya da üst-alt cihetlerine yöneliktir. İşte Kâbe tüm bu yönleri tek bir yapıda yani küp oluşunda birleştirmiştir. Nerede olursa olsun yüzünüzü O'na çevirin ayeti (Bakara Suresi 144. Ayet) bu manaya bakmaktadır diye düşünüyorum.

Namazın kıblesi Kâbe iken haccın kıblesi nihai hedefi Kâbe değildir. Zira Kâbe'de kalmıyorsun, kalamıyorsun. Daha ileriye gitmeli, Kâbe'yi geride bırakarak, sırtını dönüp onu terk ederek gitmek zorunluluğu içerisinde olduğun başka bir mekân vardır ki o da Arafat'tır. Hac ancak Arafat ile olabilmektedir zira Şeriatî'ye (2013) göre, şahsı Peygamberi'de (asm) miraç olduğu gibi, her insanın miracı hükmünde ibadetler bulunmaktadır. Her mü'min için bu namaz iken hac ibadetinin miracına ise Arafat işaret etmektedir. Kâbe dönülmek üzere arkada bırakılarak O'na doğru gidilir. Gidilir ta ki dönülebilir, dönüldüğünde gerçek ve hakiki kıymeti bilinebilir.

Hayal gücü yüksek olanların ya da az da olsa şiirle uğraşanların fark edebileceği gibi Kâbe’de tavaf esnasında ortaya çıkan seslerin ya da ortaya çıkan görüntülerin doğadaki pek çok sese benzerlikleri söz konusu olabilir. Bu sesler kimi zaman arı vızıltısına kimi zaman yağmurun şıptısına kimi zaman da rüzgâr estiğinde yaprakların çıkardığı sesi andırmaktadırlar (Karic, 2017). Görüntüler ise Emrah Bey’in (29 Yaşında) tabiri ile,

Kainat bağlamında ortada bulunan güneşin etrafında gezegenlerin dönmesi ya da atomun merkezindeki çekirdeğin etrafındaki elektronların devri daim etmesi gibi insan da şu kâinatın küçük bir örnekleme gibi bir yandan büyük abisi gezegenleri diğer yandan küçük biraderleri elektronları taklit ederek, onlara benzemeye çalışarak Kâbe’yi tavaf etmekte, dönmekte. Onlara olan benzerliğini yani kâinatta her varlığın ibadetini yerine getirmesi gibi kendisi de üstüne düşen vazifeyi yerine getirmeye gayret ediyor sanki.

Karic (2017) ise tavaf esnasındaki görüntüyü, gaipten bir elin adeta bir çömlekçi edasıyla metaftaki insani hamuru yoğurmasına benzetmektedir. Tavaf esnasında her mü’min hem tavafa bir katılımcı hem de bu tavafın ortaya çıkardığı muhteşem, ulvi sahnenin, manzaranın bir seyircisi olmaktadır.

3.2.10. “Huzur”u Bozan Parazitlenmeler: “Kabe’nin İşgali”

Kâbe tecrübesinde böylesine ulvi manzaralar ve manalar bulunmakla birlikte eşzamanlı olarak çevresinde yani Mescid-i Haram çevresine mekânsal düzenleme adına yapılan pek çok değişikliğin hac/umre ruhuna uygunluğu uzun süredir tartışma mevzusu olmaktadır. Görmez (2015) haklı olarak mekânsal değişiklik olarak gerçekleştirilen düzenlemelerin hac/umre üzerindeki anlam değişikliği ya da kaymasına neden olabileceğinden bahsederken özellikle Müslüman belleğinde Kutsal Topraklar denilince oluşan görüntü ile realitede ortada duran görüntünün ne denli birbiri ile uyumlu olduğunun sorgulanması gerekliliğinden bahsetmektedir. Görmez aradaki uçurumun yani her iki görüntünün işaret ettiği, referans verdiği anlam kümesi arasındaki mesafenin gün geçtikçe arttığının, arttırıldığından şikâyet etmektedir. Uzunkaya (2019) ise görmüş olduğu görüntünün yani tepesinde dijital olarak “Allah” ve “Muhammed” yazılı devasa yapının Mekke’nin her yerinden görülebildiğini ve bu haliyle kendisi ve kafilesindeki pek çok kişinin bu yapıyı Kâbe’nin minarelerinden biri olduğunu sandıklarını ama yaklaştıkça öyle olmamasından ötürü giriftar oldukları hayal kırıklığından bahsetmektedir. Karic (2017) ise görmüş oldukları manzara karşısında Hicaz’da değil de Manhattan’daymış gibi hissettiğini, otellerin ortaya koyduğu vaziyet ile sanki devasa büyüklükteki bir canavarın ayaklarının dibinde gibi bir haleti ruhiye içerisine girdiğini belirtiyor ve halen daha çalışmaya devam eden vinçlerin otellerden de büyük olduklarının altını çiziyor. Mehmet Güneş (2014, s.103-5) ise daha detaylı bir şekilde yaşadıklarını şöyle aktarmaktadır:

Otobüsümüz şehrin merkezine doğru ilerlerken, Mekke'nin bugünkü hali; her adımda O'nun ve Ashabının hatıralarına nazarlarının degeceğini, hissiyatının dokunacağını, gönül dünyasının insanlık tarihinden bir kesitle kucaklaşacağını düşünen herkes gibi bizi de sukut-u hayale uğratiyordu. Mekke'ye vasil olan her insan büyük bir teecessüsle, o hep hayalinde canlandırdığı, resmini gördüğü ve günde beş kez yönünü döndüğü "Beytullah"ı görmek için şehrin sokaklarında tanıdık bir silüet aramanın gayretine düşer. Gayri iradi olarak bakışları, başı yedi kat göklerde olan "Beyt-i Muazzama"yı ve onu çevreleyen ve onu çevreleyen "Mescid-i Haram"ı arar... Ama ne yazık ki herkes, şehrin girişinden itibaren başlayan düzensiz yapılaşmanın; Batı'nın varoşlarına benzeyen gayr-ı nizami evlerin; belli bir plan dâhilinde yapılmamış, ne Arap, ne de İslam mimarisinin yansıtan kimliksiz betonarme binaların arasından geçmeye başlar, fakat aradığını bir türlü bulamaz. Bakışlarınız gayri ihtiyari beton bloklara asılı kalır ve duygularınızın nobran bir el tarafından tarumar edildiğine şahit olursunuz. Tüneller geçilip şehrin merkezine doğru ilerledikçe binaların katları gitgide katları gitgide yükselirken, hayal kırıklığının da ona paralel olarak artmaya başladığına şahit olursunuz. Caddelerdeki insan yoğunluğundan, trafikteki keşmekeşlikten, hiç susmayan korna seslerinden, yollardaki sıkışıklıktan, kaldırımlardaki düzensizlikten ve her tarafı işgal edilmiş yüksek katlı binalardan başka bir şeye rastlayamamanın inkisarını yaşarsınız... Geçtiğiniz her yerde İslam Medeniyeti'ni yansıtan ne mimari bir üslup ne ferah-fağfur bulvarlar görürsünüz, ne de sizi "Gül" Devri'ne götürecek bir emareye rastlarsınız. Yol boyunca mukaddes bir bölgede olduğunuzu gösterecek hiçbir eserle karşılaşmazken, bol bol İngilizce tabela görürsünüz. Yüksek katlı binalar arasına sıkışan, görüntü kirliliği arasında kaybolan tarihi mekân ve mescitlerle bakışlarınızı buluşturamazsınız. Harem-i Şerif ve Beytullah'ı bir türlü görememenin göz ve gönül yorgunluğu kaplar içinizi..."

Otobüsler ile Mekke'ye doğru seyahat ederken, herkesin camlardan zihinlerinde kurgulamış oldukları, tarih kokan, Peygamber (asm) esintilerinin olduğu, Ashab'ın sokaklarına dâhil olduğu görüntüleri yakalamak üzere her tarafı kolaçan ederken karşılaştıkları manzaranın betonun her yere hâkim olduğu o ruhsuz, kimliksiz, renksiz ve anlamsız soğukluğu olduğunu dile getirmektedir. Tünellerden geçerek Kâbe'ye doğru yaklaştıkça artan trafik yoğunluğu, korna seslerine binaların sanki gökleri delercesine uzanan yükseklikleri eşlik ettiğini, gözünüz ve gönlünüz kutsiyete dair herhangi bir imajı bulamamanın nihayetsiz yorgunluğu içerisinde yüzler asılmaya ve canlar sıkılmaya başlamıştır şeklinde yaşamış olduğu inkisarı hayali bizlere aktarmaktadır.

Hicaz Bölgesinde İslam tarihinden esintileri yakalayabileceğiniz yegâne yerler dağlar ve kayalıklar olarak kalmış durumdadır. Sanki onların dışında İslami hafızaya dair ne varsa bir şekilde derinliğinden koparılarak betona dönüştürülmektedir. Everdi (2005) şehrin manen ve maddeten modernlik içerisinde boğulduğunu nefes alabilmek için yegâne yerin dağlar olduğunu ve Allah Resulü (asm) yaptığı gibi dağlara sığınmak gerektiğini belirterek ancak o mekânlarda kutsiyete dair ip uçlarını yakalanabileceğini belirtmektedir. Bu dönüşümün belki de sırası gelmediğinden uğramadığı yerler olarak Hira Nur Dağı, Cebel-i Nur ve Arafat ve diğerleri ise günümüzde tam anlamıyla bir maymun istilasına uğramış durumdadır. İş o dereceye varmış ki kişi başına belki onlarca maymun düşmektedir. İslam adına, iman adına bu kutsi davaya emek verenleri tefekküre dalabileceğiniz o beş-on dakikada, sahip olduğunuz eşyaların çalınma tehlikesi aklınızdan çıkmadığından vaktinizi bir yandan maymunları gözlerken bir yandan da eşyalarınızı korumakla geçirirsiniz. Karic (2017), bu durumu

maymun medeniyetinin hakimiyeti altındaki şartlarda kendinizi ve eşyalarınızı korumakla geçirmek zorunda olunan anlar olarak aktarmaktadır. Mekke ya da Suudi yönetiminin bu denli bir hadiseye vurdumduymaz şekilde görmezden gelmesini ise hüsnü zan ile elleri yetişmiyor, engel olamıyor şeklinde yorumlamak neredeyse imkânsızdır. Köse (2015) ise bu duruma dair mekânları işgal etmiş düzeyde egemenlikleri altına alan maymun ve dilencilerin belirli bir plan dâhilinde insanların kutsiyet ile olan ilişkilerini olabildiğince alt düzeylere indirmek adına herhangi bir kutsiyet tezahürünü şirk olarak değerlendirerek ona karşı sıfır tolerans politikası güden bir zihniyetin ürünü olduğu yönünde akla yatkın bir açıklama getirmek istemektedir. Gerçekten de geniş çaplı bakıldığında Vehhabi zihninin başta Cennetü'l Mualla ve Baki mezarlıklarını ve diğer İslami hafızaya dair mekânları ne hale getirdiğine baktıkça bu maymun imparatorluğuna bile isteye izin verildiğini düşünmek için insanların oldukça haklı nedenleri oluyor.

Hac/umre hâtıratlarını kaleme alan insanların çalışmalarında Kâbe ve çevresinin mekânsal düzenlemesi önemli bir bölüm teşkil etmektedir. Nereyse tamamında gözlemlenen olgu yapılanların başta Kâbe olmak üzere tüm hâtırat-ı İslam'a yapılan bir saygısızlık, anlamsızlaştırma çabası olarak okumak şeklindedir. Mehmet Güneş kaleme almış olduğu eserinde (2014), Ecyad kalesinin yıkılması ile başlatılan mekânsal düzenlemelerin ve bahusus "Zemzem Towers" olarak bilinen "Kâbe manzaralı" konaklama imkânları ile Kâbe'nin boyunu aşmayacak şekilde Hicaz Bölgesini imar edene Osmanlı zihniyeti karşılaştırılarak birinde hâkim olan kutsiyete olan hürmetsizlik, had bilmezlik ile diğerindeki hürmet, kıymet bilme, saygı ve sevginin birbirinden farklı değer dünyalarına işaret ettiklerinin altını çizmektedir. Everdi (2005, s.73) ise Vehhabi zihniyetin ortaya koyduğu işlerin nasıl zihinleri zorlayacak şeyler olduğuna dair,

Haram bölgesinde ot yolmayı yasaklayan emirlere rağmen, kule (towers) üstüne kule yapıp, Kabe'nin ihtişamını zedeleyen yapılanmayı sürdürmek, Kâbe manzarası satmak nasıl izah edilebilir? Mezarları yıkan bir anlayış, piramitleri meydana getirilmesini nasıl teşvik eder? Hangi dini hassasiyet Ecyad kalesini yıkıp otel yapmayı teşvik eder? Yoksa bu asabiyet ve mülkiyete esir nefsanîyet mi?

diyerek yapılan işler ile söylenen sözlerin tamamen birbirine zıt bir tablo ortaya çıkardığını belirtmektedir. Eren Haklı (2017) ise Kâbe'nin etrafındaki yapılan mekânsal anlamdaki değişimlerin din ve diyanet ile alakası kalmadığını belirterek, tavaf esnasında o gökdelenlere yapılacak olan bir bakış neticesinde Allah'ın dahi unutulabilecek olduğunu iddia etmektedir.

Kâbe'nin etrafında gerçekleştirilen ve çoğu zaman "Kâbe'nin işgali" olarak adlandırılacak mekânsal düzenlemeler hakkında yapmış olduğumuz konuşmalarda hacı

arkadaşlarımızdan Ferhat Bey'in (36 Yaşında) şu yorumu oldukça dikkat çekici tespitler içermektedir:

İnsan hem maddi hem de manevi hayatına check-balans yapmak amacıyla gittiği hac ve umre ibadetinde her daim neyin rıza-i İlahiye muvafık olduğunu anlamak üzere namazda kibleye dönerek sıhhat şartlarını yerine getirdiği gibi, hissini de Kâbe'ye uydurmak istiyor. Tüm alıcılarını maddeten ve manen Kâbe'ye yani onun temsil ettiği kutsiyete döndürmüşken ortaya çıkan bu ucubeler "kıblenameli pusula"ların çalışma prensibini bozacak bir manyetik alanın kontrolüne, kapsama alanına girip yanlış yeri göstermesi gibi nazar-i dikkatimi kutsi olan Kâbe'den kendisine yöneltmekte bir nevi uhrevi olana yönelen ve beni tekrardan dünyevi/süfli olana çevirmekte gibi hissediyorum kendimi...

Badık Hanım (48 Yaşında) ise başka bir noktanın altını çizerek şunları söylemiştir:

Kâbe ister umre isterse hac için zamanın durduğu ve başka bir aralıkta işlediği müstesna bir mekân. İnsan oraya adımını attığı andan itibaren kâinat duruyor ve orada olanın da etrafında döndüğü Kâbe'nin çevresinde akmaya başlıyor. Yani en azından benim en yoğun hissettiğim duygu bu. Sonra bir de bakıyorsun ki devasa bir saat Kâbe'nin karşısında. Hani şu Londra'daki Big Ben'e benzeyen ama ondan defalarca büyüklükteki bir saat. Ne işe yarıyor. Dünyanın diğer yerlerindeki milyonlarca, milyarlarca saat gibi zamanı gösteriyor desen Kâbe'dekiler zaten o gösterilen zamanın ait olduğu dünyayı arkalarında bırakarak, ona rağmen dünyanın dört bir yanından çıkıp gelmişler. Orası ile artık bir bağları kalmamış yani en azından orada iken kalmamış. Eee o zaman namaz vaktini gösteriyor desen, zaten Hicaz'da her şey o vakte endeksli. Daha namaz için ezan okunmadan insanlar ister Mekke'de isterse de Medine'de olsun ya Mescid-i Haram'a Kâbe'ye ya da Mescid-i Nebevi'ye fevç fevç akıyorlar zaten. Ezanın okunması ile dükkânlar, lokantalar vb. her şey kapanmak zorunda. Burada zaten hayatın merkezinde namaz bulunmakta. Daha neden dolayı saate ihtiyaç olsun ki? Ha bir de deniliyor ki o saatin bulunduğu oteller filan Mescid-i Haram vakfına aitmiş de yani oranın elde ettiği para Mescid'in ihtiyaçlarına harcanıyormuş. Doğruluğunu bilemiyorum ama inşallah doğru değildir, kafil hocalarımızdan birisi söylemişti de oradan aklımda kalmış. Yani milyarlarca müslümanın olduğu günümüz dünyasında Mescid'in herhangi bir ihtiyacı için böylesi bir ucubeliğe gerek oldu ise vay bize ve halimize, yazıklar olsun demez mi sahib-i mekân ve hasenat hazretleri (asm), töbe töbe...

Başka bir katılımcı ise meselenin tek taraflı olmadığını, ümmet olarak bu işin sorumluluğunun farkına varılması gerekliliğinden bahsetmiştir:

Bizler Müslümanız, elhamdülillah. Yani her işte her hadisede inandığımız Allah'ın izini, bize vermek istediği mesajın anlamını görmek zorundayız. Said Nursi Mektubat adlı eserinde bu Vehhabilerin alem-i İslam'a musallat olmasına dair yaptığı açıklamanın önemli olduğunu düşünüyorum. Çok uzun çeker ama ben kısaca özetleyeyim sen sonra bakarsın gerekli yere... Üstat sebeplerin icracı gibi gözüktüğü hadiselerde biri icracıya yani sebebe bakan diğeri de o icracının yapacağına izin, fetva veren Kader-i ilahiye bakan vecihler bulunmaktadır der. Başka bir yerde de seni hâkim hırsızlıktan suçlu bulur bu noktada sana zulm eder zira sen hırsız değilsindir ama kimse bilmez ki başka gizli bir suçun vardır. Bu noktada beşer zulmeder kader adalet eder şeklinde ortaya koyduğu fikrini Vehhabi meselesi özelinde, alem-i İslam'a yönelik haddini aşan uygulamalarında ümmetin de hataları olduğunu daha doğru bir tabir ile ümmetin hatalarına binaen adil kaderin Vehhabi belası olarak tarif ettiği düşünce sistematığının uygulamaları ile bu hataların tadil edilmesi gerektiğinin hatırlatıldığını iddia eder. Kısaca hataları sıralayan Nursi'nin dediklerine sen bakarsın ya da biliyorsundur herhâlde neyse artık. Ben de bu Kâbe'nin etrafındaki düzenleme adı altındaki işgal girişimine aynen Üstad'ın baktığı noktadan bakıyorum işin açıkçası. Yani herkes bu meselede kendini temize çıkararak tüm suçu Araplara atıyor ama bu kolaycılık ve meselenin kader noktasını görmezden gelme gibime geliyor. Zaten şeytanın da nefsimin de istediği bu, kendilerini temize çıkartmak ve suçluyu dışarda başka bir yerde aramak, oh ne ala memleket. Halbuki Kâbe nasıl ki tüm sene boyunca umre için ya da senede bir kere hac için dünyanın dört bir yanından milyonlarca müslümana ev sahipliği yapmakta aynen öyle de manevi anlamda şu an itibarıyla bir buçuk iki milyara yakın alem-i İslam'ın, ümmetin kendiliğini yansıtan dev bir ayna ya da maneviyatının aktığı, biriktiği bir havuzu kebir gibi. Bizlerin kendi maddi ve manevi şahsi alemlerimizde ne var ise orada temessül eden ya da biriken şey de o başka bir şey değil yani. Şimdi kimse oturup ağız dolusu lafları Araplara, Suudlara, Vehhabilere etmesin, herkes kendi eteğindeki taşları kendi önüne döksün bakalım. Hayatımızın neresinde kutsiyet var ve kaldı ki orada da onu istiyor ve bekliyoruz. En dindarımızda dahi

dünyevilik, dünya sevgisi üst seviyelerde. Ha muhakkak bir yerlerde gerçek, olması gereken seviyeler Müslümanlık, ahlak, dindarlık vardır ve kalmıştır ama kesret kimde ise orayı da kendi rengine o kesret boyuyor. Başka cılız sesler ve renkler soluk kalıyor, solup gidiyor, görünmüyor, fark edilmiyor. Yani kendi kafamızı, yaşantımızı ellerimizin, gözlerimizin arasına alarak düşünmeliyiz, ölçüp tartmalıyız. Geçenlerde bir sohbette bir abimizin dediği gibi Allah Resulü bu gece çıkıp gelse evimize misafir olmak üzere, onun ile konuşacak neyimiz var, onu evimizin neresinde ağırlayacağız. O (asm) tam konuşur iken “bi dakika ya Resulullah sen dur şu haberi dinliyorum, dolar ne olmuş, altın mı yükselmiş, bizim takım bu hafta kaç atmış” vb. ile hayatımız, ruhumuz, kalbimiz dolu iken nasıl oluyor da bizim temsilimiz hükümündeki mekânlardan bizim olamadığımız bir şeyi bekliyoruz, istiyoruz, bilemiyorum. (Kemal, 35)

Nadir de olsa çoğunluğun eleştirmiş olduğu çevresel düzenlemeler konusunda olumlu düşünce sahipleri ve yapılanları oldukça beğendiğini dile getiren, getirebilen cesur katılımcılarım da oldu. Cesur diye belirtmek istiyorum zira özellikle bir tanesi odak grup görüşmesinde iken beğenisini dile getirdiğinde oldukça sert şekilde hem sözü kesildi hem de ortamın gerilmesine rağmen neden beğendiğine dair argümanlarını sıralamaya devam edebilmişti. Yani bu beğeni meselesinde toplumsal mutabakat beğenmemek ve eleştirmek üzerinde yoğunlaştığı için beğenide çoğu zaman bir baskılanma ve tahkir edilme durumu da söz konusu olmaktadır. Beğenenlerden birisi olan Hayriye Hanım (64 Yaşında):

Bana bizim çocuklar da kıziyola emme ben ziyadesiyle beğeniyim. Hele o gece yapılan yeşil ışığın yanmesi yoğ mu çok güzel olayo. Neredeyn baksen Kâbe'nin nende olduğu görebiliyon. Namaza ne kaden kalmış ben bile görebiliyodum o derece böyücek bir saati var yanni. Nasib olur mu bilmeym ama çok dua eddim orada, oradan bir yerden bi daha güzelim güzeli Kâbe'mize bir kere daha bakabilmeyi...

Kendisine kızılarak seslerin yükseldiği anlarda sakinliğini koruyan Bülent Bey (34 Yaşında) ise kendisinin beğenisini kazanmasına neden olan sebepleri şu şekilde sıralıyordu:

Öyle kızıp bağırarak ortada bişi yok hacı kardeşim. Dur sakın ol, bi de şöyle bak olaya. Adam iş ehli saniyesi değerli bırak günü. Senin benim gibi memur ya da küçük esnaf değil, tüm işi sırtlanan nice adamlar var. Bunlar zaten son dakika geliyorlar hacca. Ne denli yakın olsa o derece vakitten tasarruf ediyor sonrasında işinin başına dönüyor bunlar öyle adamlar yani. Ha bir de yaşlılar var onlar için de yakınlık o derece önemli, zar zor adımını atanlar var, ee paraları da var. Talep çok olunca mesafe uzamasın diye kat üstüne kat çıkıyorlar, ortaya devasa binalar çıkıyor işte o zaman. Allah var saat de şık durmuş yani üzerinde gökdelenlerin. Devamlı da Kuran sureleri kayan ekrandan geçiyor. Ben tavafımda pek çoğunu okudum öyle tavafımı yaptım. He rahatsız mı oluyorsun önüne bak, meşgul olma, görmezden gel yani...

3.2.11. Projeler

Kâbe'nin içinde bulunduğu Mescid-i Haram mekânsal anlamda uzun soluklu bir projenin neticesi olarak inşaat halinde bulunmaktadır. Bunun neticesi olarak hem umre hem de hac dönemlerindeki kotalara ek olarak sayı kısıtlamasına gidilmektedir. 2014 yılındaki umre ziyaretimizde metafor alanının daraltılmasına çözüm olarak sunulan platformun üzerinden tavaf etme imkânı bulmuş ve farklı bir his içerisinde tavafımı sürdürmüştüm. 2016'daki hacımızda bu platform kaldırılmış ve metafor alanı genişletilerek ibadete tam olarak açılmıştı. 2018'deki umre ziyaretinde ise artık apaçık gözükmekteydi ki Kâbe çevresindeki inşaat

faaliyeti öyle üç beş sene içerisinde bitecek gibi değildi. Söylentilere bakılırsa bir plan çevresinde yapılan faaliyetler 2030 ve hatta 2050'leri bulacak bir proje ile tamamlanacaktı. Ama mevzu Suud olduğunda hem kendi gözlemlerimden çıkardığım sonuçlarla hem de Ziyauddin Serdar'ın "Cenneti Arayan Adam" adlı eserinden de aldığım güçle bir devlet aklından söz etmek hem naiflik hem de safderunduk olduğundan daha çok o anlık kimin sözü geçiyor ise onun planı, arzusu dâhilinde işler yapıldığını düşünmek daha uygun olacaktır. Hüsnü zannın ifrat mertebesinde olan-bitenlerin olumlu-müspet bir niyetin sonucu olduğunu düşünmek için geçerli ve elde olan bir neden bulunmamaktadır. Yoksa Mekke'de ve Medine'de yapılanları menfi bir niyetin icra alanı olarak değerlendirmek gerekecektir. Özellikle çevre ile alakalı düzenlemelerde yapılan eleştiriler için mesele dönüp dolaşp muhakkak "Ecyad Kalesi" üzerinde düğümlendiğini söyleyebilirim. Yapılan değişiklikler anlamında oldukça büyük rahatsızlıklar olmakla birlikte mezkûr Osmanlı yapısının yıkılarak yerine "Zemzem Towers" olarak bilinen binanın dikilmesi ile tabir yerinde ise Türkiyeli hacılar ve umreciler bu meseleyi şahsileştirmektedirler. Çelik'in (2011) bu noktayı Kâbe'nin işgali demek olan devasa yapıları Firavun piramitlerine benzeterek onların üzerinden Kâbe'ye bakmanın iğrençliğini ve yanlışlığını binlerce kilometre uzaktan bile Kâbe'ye/kibleye karşı ayak uzatmayı yanlış/günah saymış bir milletin çocukları olarak görmüş oldukları manzara karşısında kanlarının donduğunu belirterek üstü kapalı olarak da olsa ecdat/Osmanlı vurgusu yapmıştır. Everdi (2005) ise Kâbe'nin halihazırdaki sadeliğinin neden olduğu ihtişamı çevresindeki yapılanmaların gölgelediğin dile getirmektedir. Kâbe'nin etrafındaki piramit şeklindeki yapılanmalarının hiyerarşiyi ve ast-üst ilişkisini doğurduğunu halbuki Kâbe'nin kübik yapısının İslam'ın eşitlikçi anlayışını yansıttığını belirtmektedir. Firavun ve piramit benzetmelerinin hem hâtıratlarda hem de katılımcıların beyanatlarında ortak bir referans olduğunu belirtmeliyim. Hilal Hanım (47 Yaşında) gördüğü manzaranın kendisinde ortaya çıkardığı duygu yoğunlaşmasını şöyle aktarmaktadır:

Dünyanın bir ucundan kalkıp geliyorsun, hayatın boyunca hayal ettiğin manzarayı görmeye, o hisleri yaşamaya. Ama bir de bakıyorsun ki karşısında firavunun piramitleri Rabbe meydan okuyan binalar, senin gönlünün merkezindeki Kâbe'ye saplanmış birer hançer gibi. Sonra öğreniyorum ki bunlar sadece bu hançeri bana, gönlüme, Kâbe'ye değil aynı zamanda yıkıp yerine diktikleri Osmanlı Kalesine, ecdadına, atama da saptamışlar. Elin Amerikan Gavuru'na sadece petrolünü değil vicdanlarını, ahlaklarını da satmış bunlar. Ondaki buraları da Amerika'ya benzetmeye çalışıyorlar. Ama bilmiyorlar ki Abdülmuttalib'in dediği gibi Kâbe'nin de bir sahibi var, bir bakmışsın Ebabiller yeniden belirmiş semada, Allah'ın azabını, intikamını, kahrını dağıtıyorlar yerdekilere.

3.2.12. Bir Görme ve Görünebilme Eşiği Olarak "Kabe Selfie"leri

Saha deneyimi içerisinde iken Kâbe ile selfie çekenlerin ya da fotoğraf çektirenlerin çokluğu dikkatimi çekmekteydi. Hadisenin kesretle vuku bulması beni bu mesele üzerinde

durmaya itecekti. Kendimin şahsi sebeplerden ötürü fotoğraf çektirmemesine rağmen bahusus benden rica edenlere fotoğraf çekiyor ve gün sonunda otel lobisinde yemekten sonra çay faslında demlenen muhabbetlerde hacı arkadaşlarıma “Kâbe ile çekilmiş fotoğraflarımız varsa bakabilir miyim” diye soruyordum. Hem bana çektirtilen fotoğraflarda hem de arkadaşlarımlın Kâbe ile olan çekilmiş olan foto ve selfielerinde yegâne ortak nokta, sadece fotoğraflarda Kâbe’nin orada olması değildi. Bana fotoğraf çektirtenler ısrarla Kâbe’nin arkasında kalan Zemzem Towersı da içine alacak açı ile kendilerini fotoğraflamamı istemekteydiler. Arkadaşlarımlın fotoğraf ve selfielerinde de ortak detay arka fonda bulunan mezkûr yapıydı. Adeta Kâbe’nin mütemmim cüzü imiş gibi şahısların Kâbe fotoğraflarında arz-i endam ediyordu; onsuz çektirilecek bir poz adeta eksik olacak şekilde tepki gösterilerek “lütfen Zemzemi de dahil edebilir misin” şeklinde uyarılarla karşılaşuyordum. Bu sadece Türkiyeli hacıların değil kendilerine fotoğraf çekmemi isteyen diğer milletlerden hacıların da ortak arzuları olarak bana yansıtılıyordu. Bu hissiyatın dışına çıkabilenler ise “negatif olumlama” olarak değerlendirebileceğimiz şekilde bu yapının tam tersi perspektiften bir pozlama ile kendilerini fotoğraflattırıyorlardı. Sanki Kâbe’nin başka bir açısı yokmuş gibi ya “Zemzem Towers”i içine alan ya da onu tamamıyla dışarıda bırakan açılarla fotoğraflar çekiniliyordu. Bu “mütemmim cüz” oluşun belki de en görünen kanıtı niteliğindeki olgu ise 2014 yılından beri gözlemlediğim Kâbe’de satılan Kâbe manzaralı/resimli seccadelerin içeriğine “Zemzem Towers”ın da dâhil edilmiş halde bulunan modellerin çoklukla satışa sunulması ve satın alınmasıdır. Benzer bir deneyimi de Abdullah Güven (2017, s.3-4) şöyle paylaşmaktadır:

Bu ziyaretler sırasında farklı bir yerin insanının dikkatini çekmemesi imkânsızdı. Bu mekân, kutsal yerlerden biri değildi; ama kutsal bir mekânmış gibi ilgi görüyordu: AL Baid Kuleleri. Zemzem Tower, ismiyle müsemma... Adındaki “zemzem” kısmıyla, yarı kutsal, tavaftan sonra huşu içerisinde gezilen, devasa,, dört katlı alışveriş merkezi ile her katında Kabe manzaralı, 600 metre yüksekliğiyle dünyanın en büyük, Arabistan’ın en yüksek devremülklerin ve ultra lüks otellerin bulunduğu bir katedral görünümünde olan bu yer, namaz kılarken, gölgesi ile tepemizde, tepesindeki Alem-i Hilal resmi ile namaz kıldığımız seccadenin de üzerinde duruyordu. Bizim kıblemiz değildi; ama bir şeylerin merkezi ve kıblesi gibi bir duruşu vardı. İnsanları sadece maddi olarak değil, ismindeki zemzem ve tepesindeki hilal sembolü ile manevi olarak da sömürüyordu. Kıblemizde, namaza yöneldiğimiz mekânda bulunuyordu. Ve her ne kadar yok saymaya çalışsak da, artık kutsal mekânları ziyaretin bir parçası olmuştu bile...

Zira Kâbe dışında herhangi bir kutsiyeti ve dinen hiçbir anlamı olmamasına rağmen “Al Baid Kuleleri” ya da daha çok bilenen ismi ile “Zemzem Towers” insanların ilgilerini çekmektedir. Tavaf sonrası yarı tavaf hissi uyandıracak şekilde huşu içerisinde ziyaret edilerek alışveriş bahanesi ile tavaf edilen bu devasa bina adeta modern dünyanın israf odaklı yaşantısının kıblesi izlenimi uyandırmaktadır. Fiziken Kâbe’de namaz kılarken gölgesini hacıların ve umrecilerin üzerine düşüren bu bina artık seccadelerde de özellikle secde edilen yere gelecek şekilde Kâbe’nin tamamlayıcı bir parçası imiş gibi resmedilmekte. İsmindeki zemzem

kelimesi ve üzerinde bulunan devasa hilal ile kabul etsek de etmesek de çoktandır kutsal mekânları ziyaretin bir parçası olacak işlevselliğe sahiptir.

3.2.13. Makbul Bir Haccın Mütemmim Cüz'ü Olarak Alışveriş

Hacıları ve umrecileri şaşırtan başka bir görüntü de Yadigâr'a (2017) göre Mescid-i Haram ve Nebevi yolu üzerindeki alışveriş mekânlarının oldukça fazla oluşlarıdır. Gün içerisinde yapılan ibadetler ve sonrasında uzun geceye tehir edilen bitmeyen alışverişler, deneyimlenen haccın kısa bir özetini lisan-i halleri ile resmederler. Gerçekten de dükkânların namaz vakitlerinde kapanma zorunluluğu olmasa Mekke ve Medine hiç bitmeyecek bir alışveriş çılgınlığının yaşandığı bir mekâna dönüşebilir. Ziyaret ve ticaret dengesini belki de bu namaz vakitlerinde uygulanan yasaklar ile bulunmaya çalışılmaktadır. Hicaz Bölgesinde hac yapmak üzere gelen hacı adaylarının ellerinde iki amaçla uzun listeler bulunur. Bu listelerden birincisi isimleri alınan kişiler için edilecek şahsi dualar ve ikincisi ise yakınlık ve ilişki düzeyine göre belirlenen hediye alınacakların bulunduğu listedir. Pek çok kişi için gelinen memleketten alınarak hazır edilmiş hediyelerin dışında bhusus yakın akraba-eş-dost-çocuk vb. için şahsa özel hediyeler alınmalıdır. Bu listeye girebilen kişilere ne denli farklı ve özellikle Hicaz'ı hatırlatan hediye alınırsa hacı adayları tarafından o denli hac makbul olmuş gibi hissedilir. Misal biz Medine'den Türkiye'ye dönüş için uçağımıza götürecektür otobüs bekler halde iken hızlıca bu listede ismi olup da hediye alınması unutulmuş birkaç kişi için koşarak ürünü tedarik etmek zorunda kalmıştık. Özellikle Medine esnafının Mekke'deki hemcinslerine nazaran oldukça nazik ve latif oluşları ve Mekke'nin daha pahalı olduğuna yönelik umumi kanı, hacıların alışveriş konusunda Medine'yi tercih etmeye yönlendirmektedir. Durum gerçekten bu şekilde midir yoksa böylesi bir kabul-ü amme mi vardır bilememekle birlikte pek çok Türkiyeli hacının fikri mezkûr şekildedir:

Mekke Hz. Muhammed'e (asm) nasıl eziyet çektirdi ve kötü davrandı ise bize de aynı şekilde davranmakta. Medine nasıl şefkatli ve bereketli kollarını Peygamberimiz Efendimize açtı, ona ev sahipliği yaptı ise şimdi de aynen bizlere de bu şekilde davranıyor. Yüzyıllardır değişmemiş bu. Alışverişini de elbette Medine'den yapacağım. Buradaki esnaf Ensar efendilerimizin torunları. Allah onların fedakârlığına binaen torunlarını da şerefendiriyor ve işlerini bereketlendiriyor.(Meryem, 56)

Karic (2017) ise Medine esnafının tatlı dilliliğinden ve şehrin genel anlamda sakinliğinden bahsetmekte, özellikle Çin malı olduklarını vurguladığı kalitesiz görünümlü ürünlerini fazlasıyla övdüklerini ama fiyat konusunda da pazarlık yapmaya müsait olduklarının altını çizmektedir.

3.2.13.1. Mekke Esnafı Versus Medine Esnafı

Esnafın alışveriş yapan kişinin geldiği ülkeyi tahmin etmesi ve ona kendi memleketinin lisanı ile karşılık vermesi, alıcı olanlar açısından rahat bir alışveriş ortamı havası vermektedir. Esnafın neredeyse tüm dünya dillerine vukufiyetini gösterdiği bir sokak performansına dönen alışverişlerde sıkı pazarlıkların yaşandığını ve ilk söylenen fiyatın daha başında alıcı tarafından çok düşük bir fiyatın söylenmesinin gerekliliği Türkiyeli hacı adayları tarafında, kitabi anlamda haccın farzlarından daha iyi bilindiğini belirtmeden geçemeyeceğim. Kerem Bey'in (48 Yaşında) tabiri ile “yarı fiyatına almış olduğun bir malda dahi ucuza aldım diye sevinme zira sağlam kazıklanmışsın da haberin yoktur.” Zira, Çelik (2011) deneyimlerine dayanarak ortada hacılara yönelik Erdoğan Bey'in (63 Yaşında) tabiri ile “her hacının yolunacak tavuk gözü ile bakıldığını” ve bunun mekânların değişmesi ile yani ta Türkiye'den hac hazırlıklarından başlayarak Mekke ve Medine esnafı, oteli, lokantası ve taksici tarafından paylaşılan ortak bir kanı olduğunun altını çizmektedir. Everdi (2005, s.102-3) ise benzeri durumları şöyle aktarmaktadır:

Fiyat etiketinin malın üzerinde yazılı olduğu, fiyat ahlâkının bulunduğu ülkelerde alışveriş yapmak çok kolaydır. Oysa burada fiyatlar bir bilmedir. Aynı mal için pek çok fiyat vardır. Günün belli saatlerinde, haftanın belli günlerinde değişir. Fiyat vardır, tek olarak satın alınan mallar için geçerlidir; aynı maldan iki veya daha fazla aldığımızda değişir. Hatta geldiğiniz ilk gündeki fiyat ayrı, geleli bir hafta olmuşsa fiyat ayrıdır. Yabancılar için ayrı, yerliler için ayrı, yoksullar için ayrı, zenginler için ayrıdır. Ne kadar ülkeden farklı hacı varsa o kadar fiyat vardır. Satıcının ilk söylediği fiyatın üçte birine ininceye kadar pazarlık etmek gerektiği söylenebilir. Satıcılar malların fiyatını bir sır gibi saklar. Ne kadar pazarlık yapsanız da bu sırrı ele geçiremezsiniz. Satıcının hareket özgürlüğü alabildiğine geniş, sizinki sınırlıdır. Fiyatlara yakın düşmek iç göstereceğiniz çaba, onlar için eğlenceli bir oyundur. Pazarlıkta aldatılmamak müşteri için onur sorunudur. Ne var ki karanlıkta el yordamıyla ilerlendiğinden kolay değildir aldatılmamak.

Zira fiyata dair Türkiyeli katılımcıların anladığı anlamda bir standartın olmadığı Hicaz Bölgesinde güne, saate ve hatta ana göre yani müşteriye endeksli bir fiyatlandırma politikası geçerlidir. Zaten denetimin hak getirdiği böylesi bir ortamda başka türlü bir işleyişin olması düşünülemezdi doğrusu. Bu noktada bir mala dair gerçek fiyat tam bir bilmedir zira fiyat etiketinden ziyade satıcının ağzından çıkacak olan sözler geçerlidir. Satıcıların ağzından çıkan ilk rakamın üçte biri orandan başlayarak bir pazarlık içerisine girmek en mantıklı ve rasyonel olan yoldur. Gerçek fiyat tam bir sır gibi saklandığından herhangi bir alışverişten sonra insanın içini kemiren “acaba”lardan ya da başka yer ve zamanlardan karşılaşılan daha düşük fiyatlandırmalardan hasıl olan “tüh be”lerden geçilmez. Kimi hacı ise alışveriş noktasında dersine çalışıp geldiği için oldukça deneyimlidir. Münire Hanım (72 Yaşında) bunlardan bir tanesi olarak kendisinin deneyimini şöyle anlatmaktadır:

Ben her sene gidenlerle muhakkak özel olarak ne aldılar, nereden aldılar, kaçta aldılar hususunda konuşur, aklımda tutar, muhakkak yazardım bi yerlere. Ondan dolayı aklımdaki rakamları daha Türkiye'de iken

hac malzemeleri satan dükkânları ile karşılaştırdım. Kendimce hangi para ile alışveriş yapılırsa daha kârlı olduğu konusunda bir fikre vardım. Yani dolar mı, euro mu, riyal mi tl mi? Sonra Allah nasip etti kur'a çıkınca, tüm detayları etraflıca düşündüm. Oradan yani Medine'den dolar üzerinden almanın daha kârlı olduğuna karar verdim. Ama hemen değil. Otele yakın yerlerdeki esnafın, oradaki hacılara dair ne kadar kalıyorlar filan tüm ayrıntılar öğrendiklerini bildiğimden, öyle hemen gider gitmez dalmadım alışverişe ama dalanlardan da fiyatları öğrenmeyi eksik etmedim. Hesabım kitabım iyidir. Rahmetli babalarının da hesabını ben tutardım o vefat ettikten sonra da 6 çocuğumu ben okuttum. Hep ilk hesaplarını ben öğrettim. Rabbim de yardımcı oldu hiç mahcup olmadım. Neyse ne diyordum hah, ilk gündün yapmadım son güne de bırakmadım. Medine'deki günlerimizin beşinci ve altıncı günlerinde çıktım alışverişe. Ve muhakkak daha ucuzunu ve pahalısını alacakmışım gibi sordum gözümün tuttuğu malların. Sonrasında ver elini sıkı pazarlık. Daha adamlar fiyatını söyler söylemez çeyreğini söylicen onlara, anca yani sonra çok açık gözler ha. Ben aldım çok şükür istediğim fiyata sonra benden duyanlar beni götürdüler yanlarında ama herifler satmadılar bana bir şey daha.

Pek çok esnafın, hacıların dillerine dair bildikleri çoğu zaman ticari terminolojiden öteye geçmemektedir (Hammoudi, 2016). Bazen de 2014'teki umremizde kendi öz teyzelerim ile alışveriş yaparken sıkı pazarlık yapan Perihan Hanım'a (63 Yaşında) "sen Kayserili misin?" diye espri yapması ve son yaptığı indirim sonrası "o da sana" diye vurgulu bir şekilde konuşan esnaf gibi Türkçe'ye gayet hâkim olanlarına nadiren de olsa rastlanabilmektedir.

Enes Karic (2017) alışveriş meselesinde Medine özelinde ortaya koyulan vaziyete dair şunları söylemektedir: Namaz kılmak ve akabinde alışveriş yapmak etrafında ve dâhilinde gerçekleştirilen bir mekik dokuma durumu söz konusu olmaktadır. Alınan her eşyaya iki kere bakılmakta ilki alma esnasında diğeri ise otele döndüğünde acaba içecek şekilde daha ucuza alınır mıydı ya da almadığım daha mı iyiydi şeklinde cereyan etmektedir. Namaz sonrası gerçekleştirilen alışverişleri sınırlayan bir çizgi olarak diğerk namazın vaktinin girmesi arasında pek çok kişiyi ellerinde taşımakta zorlandıkları eşyalarının içlerinde olduğu plastik poşetlerle görmek çok normal bir görüntü halinde kısa sürede kanıksanmaktadır. Namaz, pazarlık, para saymak ve listeden eksik-neyin kalmış mı onu kontrol etmek günlük rutin haline gelmektedir. Alışveriş o denli abartılmaktadır ki hacıların zihninde artık bir günah işliyor derecesinde suçluluk hissine neden olabilmektedir. Fas asıllı antropolog Abdellah Hammoudi (2016, s.89), "artık ya ibadet edeceğim ya da alışveriş" diyerek içine girmiş olduğu açmazı dile getirmektedir. Dükkânların namaz vakti dışında kepenklerini kapattıkları vaki değildir. Zira namaz vaktine belirli süre kala hiç de kibar olmayan tavırlarla dükkân sahibine ve alışveriş edenlere namaz vaktini yaklaştığı ve artık alışverişin "haram" olduğu çağrısı, duyurusu, ihtarı yapılmaktadır. Esnaf uyumuyor adeta sihirli bir şekilde gündüz ve gece daima ayaktadırlar. Bu, ihtiyaca binaen yapılan alışveriş olmaktan çoktan çıkmış "alışveriş yapmak için yapılan bir alışveriş" kısır döngüsüne dönüyordu. Kapitalizm dininin kutsi bir ibadeti şekline evrilmiş, o denli huşu ve huzur içerisinde yapılan bir ibadet halini almıştı. Mescidlerden namaz bitiminde dağılan hacılar başka bir yere uğramaksızın soluğu

alışveriş için dükkânlarda alıyorlardı. Harun Çelik (2011) alışveriş çılgınlığına dair Türkiyeli hacıların Kâbe ve Peygamber sevgilerini hiç bilmesek Kutsal Topraklar'a sadece alışveriş için geldiklerini söyleyebileceğini ve Kâbe'de tavaf sonrası bir ilave tavafı da alışveriş mekânları etrafında yapmayı hiç ihmal etmediklerini belirtmektedir. Erkekler alışveriş hususunda pek çok aşamasında kontrolü elinde bulundurduğu iddiasında bulunsalar da uygulamada her aşamanın kadınların kontrolünde olduğu, özellikle de alınacak şeyin bütçesini belirlemede tüm yetkilerin kadınlarda olduğu erkeklere ise çoğu zaman ödeme ve alınan eşyanın taşınması görevi kalmaktadır (Hammoudi, 2006). Alışveriş mevzusu ile alakalı olarak en ilginç beyanatu Utku Bey (37 Yaşında) vermiştir:

Çok öncelerden kafama hurma ve zemzem dışında oradan hiçbir şeyi kendime yük etmemeye ve mübarek vaktimi bu gibi pest şeylerle meşgul etmeyeceğime hem karar vermiş hem de kendi kendime söz vermiştim. Hatta ailemin benden çokça isteklerini onları kırma pahasına red dahi etmiş, edebilmişim. Ama gel gör ki kazın ayağı hiç de öyle değilmiş abi. Oraya bir vardık, benden çok ilerde dindarlıklarını bildiğim ekip arkadaşlarımı namaz sonrasında göremez olmaya başladım. En ufak boş vakti alışveriş mekânlarında değerlendirir oldular. Oteldeki yemek, çay safahatlarının tüm mevzusu alışveriş oldu çıktı. Şunu şuradan şu kadara aldım, yarın da şurada şuna bakıcam derken ben en fazla 3-5 gün dayanabildim abicim ya. Herkesin bişileri aldığı, almaya çabaladığı bir yerde sen de kendini bi yerlerde bişi alırken buluveriyorsun. Allah'tan yanıma çok para almamışım yoksa ohoo, yandı gülüm keten helvam yani. Alışveriş umumiyet kesbedince insan kendisini bir şeyleri kaçırmış, bir şeylerde kayıplı çıkmış gibi hissediyor, anlayacağını. Dünyevi olan alışverişten kaybettiğime üzüldüğüm kadar maalesef uhrevi ticarete elimden kaçırdıklarına hayıflanamadım ama, sana söyleyeyim.

Hem Mekke hem de Medine'de yerel halktan insanları bahusus eşrafı hizmet sektöründe görmek neredeyse imkânsızdır. Daha çok ucuz işçi gücünü sağlayan memleketlerden gelenlerin sırtlarında yürütülen işler ile buradaki hayat devam ettirilmektedir. Bu noktada ortalama bir hacı adayının polis-asker gibi kolluk güçlerindeki resmi personel ve Mescitlerdeki imam-müezzin gibi dini görevliler dışında Arabistan doğumlu bir Arap ile karşılaşma ihtimali çok düşüktür (Hammoudi, 2006). Everdi (2005) aynı durumu aristokrat Arapların tüm hizmet sektörü olmak üzere çalışma ile alakalı iş alanlarından ellerini eteklerini çekmiş olduklarını, böyle olunca da Türkiyeli hacıların memnuniyetsizliklerin kaynağı olarak "bu Araplar şöyle, böyle" şeklindeki şikâyetlerinin sahada hem etkili bir karşılığı olmadığını hem de yanlış kişilerden şikâyetçi olunmasına neden olduğunu vurgulamaktadır.

3.2.14. Hac Yasakları ve Dilenciler

Hac yasakları çiğnendiğinde 10-20 SAR'dan başlayıp bir deve kurban etmeye varıncaya değin cezalar bulunmaktadır. Bu ceza mekânizmasının en yaygın biçimi olan ve hac manasını zedeleyici işler yapıldığında ödenen "sadaka", miktarı küçük olmakla birlikte sıklıkla uygulandığından haccın gider kalemlerinden önemli birisini teşkil etmektedir. "Ne kadar sadaka o kadar hac" (Tülay, 62) mantığı ile işleyen sadaka sistemi bahusus vakit

namazlarından çıkış esnalarında hacıların önünü kesmeye varıncaya değin yoğun bir kalabalık halinde dilenen bir kitlenin de oluşmasının ana nedenidir. Karic (2017) dilenciler ile karşılaşmaları haccın hüznü veren anlarından addederek, adeta birer kırbaç gibi bu insanların bakışlarının bünyede etkisi olduğunu söylemekte ve tanınmayan insanlara yönelik olarak göz göze gelmekten kaçınılması gerekliliğini zira bu saniyeler süren olayın etkisinin oldukça acı içeren anılara dönüştüğünden bahsetmektedir. Özsel (2003) ise dilenenler arasında birer uzvu eksik olan pek çok çocuğun bulunduğunu, buna acıyarak yaptığı sadaka verme sonrası etrafının onlarca çocuk ile sarıldığından bahsetmektedir. Özsel, hac kabilelerinde bulunan rehberlerinin bu insanların hac dönemi için adeta ticari bir iş yapmaya gelen tüccarlar gibi kârlı bir dilenme sezonu geçirmek adına dünyanın dört bir yanından dilenmek üzere Mekke ve Medine'ye gelen organize olmuş insanlar olduğunu belirttiğini aktarmaktadır. Bu noktada Çelik'in (2011, s.150-1) naklettiği, "Türklerin Hicaz Bölgesinde her bir halı işleyenine denk gelinebilirken bir tek dilenme noktasında Türk'e tesadüf edemezsiniz" şeklindeki iddia karşısında Özsel'in (2003, s.40) anekdotunun bunu yalanlanmamaktadır: "aralarında yıllardır en çok parayı toplayan ise bir Türk; hidrosefali nedeniyle, başı normalden üç dört kat büyük olan bir cüce".

Türkiyeli hacılar daha ziyade Mescid-i Haram ile Nebevi'nin başta temizlik işleri olmak üzere görevli personele sadakalarını vermekte ve bu şekilde yapmaları Diyanet ve diğer özel şirket personelini tarafından tavsiye edilmektedir. Bu hissiyatı,

Bizim atalarımız yüzlerce yıl oraların hizmetkârı olmuşlar, bunu kendilerine paye olarak görek "hadimu-l harameyn" olmakla iftihar etmişler şimdi onların ahfatları, torunları olarak bizler de bari bu kadarcık hizmetinde bulunanlara bir faydamız dokunsun, değil mi? (Orhan, 28)

şeklinde okuyanlar olduğu gibi, "tüm haccı şu kadar sevap, bu kadar fazilet üzerinden değerlendiren sevabmatik mantığından öte bir şey değil bence" (Bilal, 32) olarak değerlendirenler de mevcuttur. Özsel (2003) ise gruplarındaki bir kadının sadaka olayının vicdanları rahatlatan yani hem hac esnasında hem de öncesinde yapılmış hata, yanlış ve günahlara karşı kefarete ve rahatlama işlevine dikkat çektiğini nakletmektedir.

3.2.15. Bir Hastalık Olarak Hiçbir Şeyi Beğenmeme: Eleştirelilik

Eleştirme meselesinde Türkiyeli hacılar fazlası ile girişken durmaktadırlar. Hac döneminde, "ben olsam şöyle, böyle yapardım", "buralar şöyle olmamış", "şu eksik bu tamam" vb. cümlelerini duymadığınız an nadir bulunur. Eleştiri konusunda mangalda kül bırakmayan bizim hacılarımızın, bhusus da yaşlılarımızın Kâbe ve Mescid-i Nebevi hususundaki heyecanları karşısında Çelik (2011), kendisinin eğitilmiş olmasının bu hissiyatları

yaşaması önünde bir engel teşkil ettiğini düşündüğünü belirtmektedir. Bu noktada yani hac ile alakalı hem mimari değişime hem haccın içinin boşaltıldığına hem de hac yapanların niteliksizliklerine dair en sert ve acımasız yorumları yapanların daha ziyade okumuş ve genç yaşlardaki erkek ve kadınlardan geldiğini belirtmeliyim. Bir yandan moderniteyi yaşanan her türlü yanlışlık, eksiklik ve kötülüğün müsebbibi görüp tüm olan biteni insan/müslümanların iradesi dışına atan tespitler diğer yanda ise her olan biten içerisinde kendi şahsi rolünü ya hırz-ı can edecek şekilde isteyerek ya da olup bitene engel olmayarak okuyanlar Hicaz Bölgesindeki maddi ve manevi değişimi anlamlandırmaya çabalamaktadırlar (Hammoudi, 2006). Hac ile alakalı gelmeden önce duymuş olduğum tüm yorumların, “gerçek haccın artık çok eskilerde kaldığı artık olayın sadece bir turistik geziden ibaret olduğu ve her şeyin alışverişe endekslendiği” (Gül, 40) vb. bir versiyonunu kendi haccımda hac arkadaşlarımdan da duyuyordum. Bu noktada hangisinin hangisine neden olduğu ya da sonuç olduğu konusunda tereddütlerim bulunmakta, hac öncesindeki yorumlar mı hacdaki konuşmaları doğurmakta yoksa hacdaki konuşmalar mı diğerlerini?

Hac ibadeti sırasında saha deneyimimde en çok nazar-i dikkatimi celb eden bir mana da hac ibadetinden istifade etme hususunda benim tabirim ile “ehli kalb” efkarı ammedeki şekliyle “avam”ın haklarının fazlası ile yenildiğini düşünmekteyim. Özellikle “okumuş etmiş” (Erdoğan, 63) olarak ifadelendirdikleri hacılar tarafından kendilerinin haccının beğenilmediği ve “burun kıvırdıkları” (Şenel, 72) fazlası ile dile getirilmiştir. Bu noktada ölçüm birimi olarak değerlendirdiğim “hissiyatlanma”nın fazlasıyla keyfi ve öznel olduğunu kabul etmekle birlikte, kendi değerlendirmemin tezatını teşkil edenlerin değerlendirme birimi olarak belirledikleri, avamın haclarını aktaramamasının da en az benim ölçü birimim kadar keyfi olduğunu ileri sürüyorum. Evet ilim ehli kadar kitabi ve edebi bir hac değerlendirmesi yapamıyor olabilirler. Fakat hac ile alakalı yaptığım tüm görüşmelerde “avam” olarak nitelendirilebilecek olan hacıların pek çoğunun gözlerinin içindeki özlem ve hac aşkını gözyaşlarına engel olamayışları ya da seslerindeki titreme ve “Kâbe”, “Resulallah” dendiğindeki boğazlarındaki düğümlenme ve yutkunmalar edebi forma bürünmüş anlatılardan aşağı değildiler. Belki de anlatı denilen şey sadece bizim bildiğimiz ve ilmi anlamda kabul edilen kelimeler suretine has değildir ve hisler suretinde de anlatılardan, aktarımlardan söz etmek mümkün olabilmelidir. Bu noktada bir ekleme de bahusus duygu yoğun hac deneyimi yaşayanların çoğunlukla yaş düzeyinde ileri olmalarıdır. Ayrıca yaşlıların aktarım kanalları sadece duygu, hissiyat kanalına münhasır değildir. Anlatma noktasında gayet ileri düzeyde olanları da mevcuttur. Bu iki noktayı şahsa endekslemek yerine yaşantı deneyiminin nasıl

olduğu ve aktarıldığına bakılması taraftarıyım. Gerçeklik algısının yaşanılan olgunun, mekânla ilişkisini düzenleyen, anlamlandıran orada olma hali teknoloji ile sadece kayda alınan bir “şey”e dönüşmesi, yeni zamanların bir getirisi olmakla, deneyimleyen ile deneyimleyen arasındaki doğrudanlığı sekteye uğratmakta ve deneyimleyeni özne olmaktan çıkararak “sanal gerçekliğin” yani dijital aygıt ile kayıt altına alınan anın bir kaydedicisi, kameramanı konumuna indirgemektedir. Ortada artık anın değerini bilerek nazar-ı şuhudu vasıtasıyla kalbini, ruhunu, sırrını doldurmaktan ziyade canlı yayın yapma gayreti içerisinde, “Facetime ile yapılan tavaf” ve Kâbe’nin fotoğrafını çekme ve kendisinin “Kâbe selfiesi”ni çekirme telaşesi içerisinde sadece perspektif yakalama endişesi içerisindeki bir mahkûmiyet söz konusudur. Yaşlıların çoğunda bu teknolojinin kullanımının bilinmemesinin azlığına endeksli feyz/anlatım fazlalığı yaşandığını düşünmekteyim. Çelik (2011, s.138-40) kendi başından geçen böylesi bir deneyimi aktarmakta ve yaşlı hacıların özellikle Medine’de Hz. Peygamber’in (asm) kabr-i şerifinin de bulunduğu mescidine yönelik “Peygamber’e gidiyorum” şeklindeki ifadelerinin kendileri ile İslam Peygamberi arasındaki kopmaz bağın göstergesi olduğunu dile getirmektedir.

3.2.16. “İslam Ümmeti”nin Bir Hal(et)-i Pürmelali Olarak “Hac” ve “Metaf”

Müslümanların bir araya gelerek İslami anlamda sorunlarını değerlendirdikleri bir kongre olarak düşünülebilen hac ile İslam toplumunun halihazırdaki sorunları Kâbe’de metafta, tavaf halinde iken tecessüm etmektedir. Sanki lisan-i hal ile irad edilen “Müslümanlar neden böyle” sualine yönelik, Alkan (2010) metafta müslümanların diğer Müslüman kardeşlerine yönelik, kavmiyetçiliğin asabiyece anlayışı olarak, sadece kendini ve aidiyet hissettiği topluluğu düşünme, diğerkâmdan ziyade ben merkezilik, hemen yanı başındakinin hukukunu çiğneme, kul hakkına girme, cennetten parsel koparma hırsı, umumun salahiyeti açısından kendi küçük cüz’i hakkından feragat edememe vb. dürtüleri ile hareket etmeleri şeklinde görüntü arz eden vaziyetin ümmetin ve alemi İslam’ın küçük bir örneği olarak okumanın mümkün olduğunu belirtmektedir. Buna benzer bir değerlendirmeyi Everdi (2005), alem-i İslam’ın son birkaç yüzyıldır giriftar olduğu hezimet ve zilletin adeta hacda somutlaşarak önümüze konulduğundan bahisle, dini meselelerde bile bir intizamsızlık, mizansızlığın yani sünnetlerin vaciplerin önüne geçtiği, müstehab diye dayatılan şeylerden farzlara vakit ve imkânın kalmadığından şikâyet etmektedir.

Hammoudi’ye (2006) göre her sene hac zamanı nerede olduğu dahi bilinmeyen yerlerden çıkıp gelen hacıların ortaya koyduğu resim İslam denilen olgunun yaşayan bir

tezahürüdür. Kâbe’de bir Cuma namazında yanımda saf tutmuş olduğum Hindistanlı bir hacının, namazdaki hutbede mevzu Suriye meselesine geldiğinde gözyaşlarını tutamayarak hüngür hüngür ağlaması sonrası şöyle düşünmüştüm. Ben hayatımı Mardin’de (Suriye sınırına yaklaşık 50 km olan), Suriye hakkında zerre bir şeyler hissetmezken, bu yanımdaki arkadaş oralandaki olup biten hüznün ve zulümlere karşı bilmem kaç km uzaklıktaki Hindistan’da, Suriye’deki mazlumlar için atan bir kalbe sahip bulunmaktaymış. Bu olsa olsa Hz. Peygamber’in (asm), “müminler bir beden azaları gibidirler, bir yerlerine bir şey olduğunda acısını tüm vücut hisseder” manasındaki hadisin vücut bulmuş hali gibiydi. Bu şekilde yapılan vaaz ve nasihatler çerçevesinde ağlama olayına çokça denk gelmemin ardından, Medine’de böylesi bir durum içerisine giren bir Türkiyeli umreciye 2018’de okunan Arapça hutbede neler söylendiğini anlayıp anlamadığını sorduğumda, şu şekilde cevap vermişti:

Anlamak için Arapça bilmeye gerek yok kardeşim. İmam zaten hutbeyi okurken kendisi ağladı, sesi titredi o ses benim de gönül telimi titretti, dünya üzerindeki müslümanlara yapılan tüm zulümleri düşünüp ben de ağladım. (Erdoğan, 57)

3.2.17. Gettolaşma ve İletişimsizlik

Hac dönemi boyunca farklı ülkelerden gelen insanların şahsi olarak bir diğerine temas etmesinin önü açık iken ve de bu temas fiziken çoklukla da vuku bulurken istenilen ya da beklenen bir tarz birlikteliklerin ve dolayısıyla da iletişimin önünü açacak olan şekildeki kültürel aktiviteler yaşanmamaktadır. Bunun önündeki yegâne olmasa da en büyük engellerden birisi, olası bir kalabalık toplanma söz konusu olduğunda buna karşı “sıfır tolerans” mantığı ile yaklaşarak bunun imkânına dair en küçük fırsatların önünü almaya çalışan Suud yönetimidir.

Hammoudi’ye (2006) göre hangi ülkeden gelmiş olursa olsun, haklı veya haksız nedenlerle çoğu hacı adayını kendi ülkedeki ya da gurubunu, kafilesini bırakmak, başka bir alternatif ile temas kurmak istemiyordu. Türkiye özelinde konuşmak gerekirse çoğunlukla hacıların içlerine kapalı bir çevreden gelmiş olmaları, “öteki” deneyimine hem bu deneyimin kendine hem de böylesi bir deneyimi kolaylaştıracak ajanlara (dil kabiliyeti gibi) sahip olmayışları, kaybolmaktan-kaçırılmaktan korkmaları-korkutulmaları fazlasıyla etkilidir. “Öteki deneyimi”ni en fazla zorlaştıran etmenlerin başında Türkiyeli hacıların müslümanların yaygın oldukları memleketlerin dillerini misal Arapçayı ve Farsçayı ve bu coğrafyaları kontrolleri altında tutan sömürge dilleri bhusus Fransızca’yı yeterli derecede bilmiyor oluşları gelmektedir. Çelik (2011) Mekke’de namaz vaktini beklerken Hollanda doğumlu Türk asıllı genç bir hacının yanında bulunan bir Iraklı hacı ile iletişim noktasında yaşadıkları zorluktan

bahsetmektedir. Iraklı Türkçeyi bilmezken, Iraklının bildiği dilleri yani Arapça ve İngilizceyi de genç bilmeyince anlaşamadan ayrıldıklarından bahsetmektedir. Birbirine sınır iki ülke vatandaşının biri Türkçe, diğeri Arapça ve İngilizce biliyor. Halbuki Türkiyeli birinin, Arapça hem sınır ülke(leri)nin (Suriye, Irak) dili hem de ibadet dili olduğu halde ortak iletişim dili neden aynı zamanda da bir sömürge dili olan İngilizce olmak zorunda? Recep Bey (66 Yaşında) bu mevzu ile alakalı olarak:

Hac alem-i İslam'ın büyük bir kongresi gibi ama bu kongreden en az hasılatla dönen biz Türkleriz bence. Ne hacıların geldikleri memleketlerin dillerini biliyoz ne de ortak anlaşabilecek herhangi bir ecnebi dili. Anca tarzanvari el-kol hareketleri ile bir şeyler diyebiliyon ve anlayabiliyon ise ne ala. Gün içerisinde onlarca tüm hac boyunca binlerce hacı ile temas kurabilecekken iki insan ile tanışmadan hop dönüyn memlekete. En fazla iki lafın belini kıramadığın binlerce, milyonlarca Müslüman kardeşinin olduğunun farkına vararak dönebiliyn Türkiye'ye, fazlası yok. O kadarını da küçümsemiym ama bizimkisi darı ambarında açlıktan ölen tavuk misali gibi oluyo be kardeşim. Dünyaya ait herhangi bi işte, ticarete az ile yetiniyn mi ki bunda yetiniyn, değil mi yani?

Kadınlar başka milletlerden olan hacı kadınlarla iletişim ve etkileşim noktasında erkeklerden birkaç derece ileriye gidebilmektedirler. Özelsel (2003), böylesi karşılaşmalardan birinde çekingen bir gülüş ile başlayan yakınlaşmanın aynı dili konuşmamak ve anlaşmamaktan ötürü sadece beden dili ile gerçekleştirilen bakışma, gülümseme ve sarılma ile devam ettiğini dile getirmektedir. Çok nadiren de olsa hacda ya da umrede Türkçe bilen ya da birkaç kelime üzerinden anlaşılma imkânının da olduğu anlar yaşanabilmektedir. Böylesi bir durum ile 2014 yılında gitmiş olduğumuz umre ziyaretinde Medine'de Mescid-i Nebevi'de Firdevs Hanım (35 Yaşında) karşılaşmıştır. Namaz vaktini beklerken yanına yaklaşan ve onun Türkiyeli olduğunu anlayan Suudili bir kadının kendisine “hoş geldin” demesi ile başlayan konuşmalarında, kadının özel eğitime ihtiyaç duyanların okuduğu bir eğitim kurumunda öğretmen olduğunu ve Türkçeyi de bir Türk dizisini alt yazılı olarak izlerken öğrendiğini bildiğini öğrenmiş. Firdevs Hanım kadının gayet net ve anlaşılır bir şekilde Türkçe konuştuğunu belirtmişti. Öteki deneyimin farklı bir versiyonunu Almanya'dan Türkler ile hacca gelmiş olan Alman asıllı bir müslüman olan Michaela Mihriban Özelsel Hanım (2003), Almanya'da en esmer tenli olarak bilinen Türklerin hacda görmüş olduğu en açık tenli insanlara dönüşmesini aktarmaktadır. Dönüşmeden kasıt bir ten renginin açılması olarak değil de diğer milletlerden hacca gelenlerin ten renklerinin esmerliğine kıyasla Türklerin en açık tenli olarak değerlendirilebilir olmalarıdır. Ayrıca nerede sesini yükseltmiş birisini görseniz (sanki karşısındaki duyma noktasında sıkıntı yaşıyormuş gibi) anlarsınız ki Türkiyeli bir hacı başka milletlerden olan birileri ile iletişim kurmaya çabalamaktadır. Aynı dil ailesine bağlı olan ya da birbirinin dilini anlayan hacılarda iletişim daha fazla kanaldan ilerliyor gibi gözükmektedir. Ama yapılan çalışmalar maalesef bunun görüntünün çok ötesine geçerek

“haccın ruhu”na uygun bir derinlik kazanmadığını, arzu edilen seviyenin çok altında olduğunu daha çok giriş niteliğinde ve dağınık konuşmaların ev sahipliğinde geçen bir iletişimden ibaret olduğunu göstermektedir (Arjana ve Aslan 2019 ve Alim 2016).

3.2.18. Eklemlenme ve İçine Kapanma

Hac ile ilgili yaptığım görüşmeler sonrası Türkiyeli hacıların bir kısmı kendilerini daha büyük bir bütünün parçası olarak görerek, değerlendirmelerini bu nokta-i nazardan yapanlar, kendilerini İslam ümmeti üzerinden tanımlayarak İslam ümmetine olumlu manada anlam atfedener olmuşur. Huri Hanım’ın (51 Yaşında) bu meyandaki düşünceleri şu şekildedir:

Orada iken ilk nazarınıza çarpan, Allah’a inanan ne çok insanın olduğu ve bu insanların da renk, cüsse, dil ve memleket olarak ne denli birbirinden farklılık arz ettikleri. Allah’ın tabiri ile inananların kardeş ilan edildiğinden aslında ailemizin ne kadar çeşitlilik halinde olduğu ve kendinizin, Kur’an’ımızın, dininizin sahipsiz olmadığını iliklerinize kadar hissetmiş oluyorsunuz. Bizi bu denli birbirimizden koparan, bihaber kılanlara bir yandan lanetler yağdırırken bir yandan da çoktan gecikmiş olduğunuz kavuşmanın tadını çıkarmaya başlıyorsunuz, mutlu oluyorsunuz.

İkinci kısmı ise kendilerini daha küçük bir bütüne ekleyenler yani “Dine hürmet ve nezafete riayet Türk’tedir” (Ahmed Salahaddin Bey, 2015, s.174), “biz Türklerden temizi, iyi ibadet eden yok”cular (Rabia 44) olarak ortaya çıkmaktadır. Bahusus temizlik meselesi gündeme geldiğinde ırkçılık düzeyinde bir “Arap nefreti” ortaya çıkmaktadır. Rabia Hanım (44 Yaşında) bu mevzuda oldukça dolmuş olduğundan, eleştirilerini sıralıyordu:

Her yıl şu coğrafyaya milyonlarca insan geliyor, onların üzerinden nice paralar kazanıyor bu Araplar. Ama belirli birkaç nokta hariç her yer leş-pislik içerisinde. Lavabolar ayrı rezalet, tuvalet ve banyolar ayrı. Kaldığımız otelden seyahat ettiğimiz otobüslere varıncaya kadar her yer kokuyor. Bin dört yüz yıl önce Allah bunlara acımış şefkat etmiş, Kur’an’ını, Peygamber’ini göndermiş ama nafiye. Şimdi dışarda gezen Arap ile o devirdeki bedevi arasında zihniyet olarak zerre kadar fark olduğuna inanmıyorum. Bak buralar Türklerin elinde olacaktı asıl sen o vakit görecektin buraları. Nasıl Eyüp Sultan, Sultanahmet, Konya’da Mevlâna tertemiz, bal dök yala vaziyetinde, sana yemin ediyorum buralar da aynı olurdu. Ama kader kısmet işte, kapacaksın, imtihan dünyası ya Sabır diyerek ibadetimize bakmaya çalışıyorum ama zor gerçekten zor.

Kirliliğin tek nedeni olarak “öteki”ni (Douglas 2007) gören pek çok hacının daha konuşma esnasında iken boğazlarını temizleyerek balgamlarını yerlere tükürdüklerini ve burunlarındaki sümüğü yere sümkükdüklerini görmek ise temizlik konusundan ne denli tek taraflı bakış açısına sahip olduğumuzu, sahip olduğumuz önyargılar ve ezberler üzerinden hayatı anlamlandığımıza dair önemli göstergelerdir. Ayrıca hac konusundaki karşılaşılan organizasyonel eksiklik ya da vurdumduymazlıkları, misal vakit namazı sonrası çıkışlarda oluşan yoğunluk ile alakalı olarak “vereceksin buraları Melih Gökçek’e bak kalıyor mu sıkıntı?” şeklinde kendi yerel argümanları üzerinden değerlendirenlerden birisine, yaklaşarak “daha Cuma ve bayram namazlarındaki cami çıkışlarını düzenleyememiş bir ülkenin

vatandaşı olarak büyük iddialar değil mi bunlar?” diye sorduğumda şaşırıp kalması ise trajikomik bir anı olarak hafızamda yer etmiştir.

Everdi (2005) Hicaz’da geçirilen süre ile “tanıyarak dışlama” (Saraçoğlu 2011) olarak tarif edebileceğimiz sosyal olgunun gerçekleşerek, Türkiyeli hacıların kendi temizlikleri ve başkalarının kirlilikleri hakkında kendilerince haklı argümanlar çıkardıklarını aktarmaktadır. Benzer bir durumu Ayşenur Hanım (57 Yaşında) ile yapmış olduğumuz görüşme esnasında Hicaz’dan dönmeye yakın bir tarihte Medine’de yaşamıştım. Ayşenur Hanım’ın (57 Yaşında) sözleri ile,

Bu ana kadar insanüstü sabrettim, dedim ki kendi kendime olur böyle şeyler, görmezden gel, sabret. Neler yapmadılar ki: alışverişte kazık atmaya kalktılar, o otobüslerin çalışmadığı günlerde 10 riyal eden mesafeye yeri geldi 30-40, yeri geldi 100 riyal istediler. Hepsine sustum ama bu son Medine’deki otel, sabrımın taşını çatlattı. Bırakın insanı, hayvanın kalamayacağı pislikteki yerlere bizi reva gördüler ya, ben bunların insanlığından geçtim imanlarından şüphe eder hale geldim. Haksız mıyım sen şöyle yani. Ha bunu da bir günde iki günde değil bak bugün itibariyle yirmi yedinci gün görüp biriktirdiklerimden, çıkardıklarım ile söylüyorum bunları ha.

Türkiyeli hacıların söylem düzeyindeki bir “ümmetin fertleriyiz”, “kardeşiz” vb. söylemlerinin çoğu zaman kuru bir laf kalabalığından öteye geç(e)mediğini belirtmeliyim. En dindar, en temiz, en faziletli biziz şeklinde kendini motive eden bir ülkenin dindarlığının başka ülkelerin ve mezheplerin uygulamalarına iyi gözle bakamayacağı açıktır. Hele bir de bunların üzerine yıllarca zihinlerde oluşturulmuş önyargılar eklendiğinde “Müslümanlar kardeşir” (Hucurat suresi 10. Ayet) ayeti teoride kalarak, gök kubbede hoş bir sedadan ileri geçememektedir. Örnek olarak hac hakkında Türkiye’de oldukça önemli bir ihtiyacı gidermek adına düzenlenmiş bir bilimsel toplantıda zikredilen şu sözleri noktası, virgülüne dokunmadan paylaşmak istiyorum:

Hayatında dini coşkuyu yaşamamış insanlar, köyünden, kasabasından dışarıya çıkmamış insanlar hayatlarında ilk defa gidiyorlar, beşeri ilişkileri çok zayıf, fedakarlık nedir, feragat nedir, sabır nedir, başkasına iyilik yapmanın insana kazandırmış olduğu o manevi zevk, ruhani zevk nedir? Bunları bilmeyen insanlar itişip-kakışıyorlar. Arafat’ta bile nerde ise insanlar gırtlak gırtlığa giriyorlar. Bütün bunlar neden? Çünkü bizim insanımıza fedakârlık nedir, feragat nedir, özveri nedir öğretilmemiş. Avam dediğimiz cahil insanlar yani dinden, ibadetten zevk almayan, ruhi terbiye görmemiş ümmi diyoruz ya, anasından doğduğu gibi öylece kalmış bin yıl da tekâmül etmez böcekler gibidir. Karınca bin yıl yaşasa yine karıncadır, solucan yine solucandır. Tekâmül etmez, gelişmez (Kaya, 2015, s.349-350).

Bu ifadeleri beyan eden kişiyi şahsen tanımıyorum, kendisi ile bir muarefem yok ama tanıyanlar böylesi sözleri nasıl olur da söylediği hakkında oldukça şaşırıyorlar, inanamıyorlar. Metni gösterene değin bir yanlışlık olması konusunda hüsn-ü zan ettiklerini dile getiriyorlar. Ben diyorum ki mevzubahis sözlerin sahibi olan Hocamız ister kasten ister ise bilinç dışı düzeyinde konuşmuş olsun benim zikrettiğim hususlara zarar vermez ve hatta bilmeyerek

bilinç dışı düzeyinde konuşmuş olması benim öncülümü daha fazla destekler. Zira tez içerisinde ırkçılık meselesinde de dile getirdiğim üzere dem ve damarlarımıza işlemiş düzeyde bir öteki düşmanlığı, onun varlığından haz etmeme ve beğenmeme hastalığı söz konusudur. Hac mevzusunda bu kimi zaman başka mezheplerin uygulamalarında kimi zaman temizlik-kirlilik konusunda kimi zaman da avamın haccının yetersiz olduğu, turistik bir geziden öteye geçemeyecekleri vb. şeklindeki yorumlarda kendini açığa vurmaktadır.

Sahadan ise bambaşka sedalar ve görüntüler arz edilmektedir: “pis Araplar” (Ayfer, 58), “bunların kıldığı da namaz mı?” (Selma, 69), “ne o öyle dans eder gibi namazda iken elini kolunu sallamalar” (Adil, 53), “kokuyorlar” (Münire, 70), “ıyk elleri ile yemek yiyorlar” (Hayriye, 64) vb. iğrenme, tahkir içerikli yargıları dağıtmakta hacılarımızın fazlasıyla bonkör ve eli açık davrandıklarını çokça deneyimlemiştir. Bu çeşit ötekileştirici yargıları kimi zaman siyasi meseleler, yorumlar altına gizlenmiş şekilde kimi zaman da kültürel kodlar üzerinden aktarılmaktadır. Bahusus mevzu “Kürtler”e geldiğinde Türkiyeli müslüman entelektüellerin bile “ama”lar içeren cümleler kurduğu bilenen bir gerçekliktir. Eskiden bu tarz ifadeleri “Kürtler”in yersiz hassasiyetleri ya da abartmaları olarak değerlendiriyordum. Halbuki hac hâtratu üzerine okuma yaptığım dönemde ve elbette ki hac için saha deneyiminde karşılaştığım örneklerin sonrasında, üzülen belirtmeliyim ki ortada oldukça büyük ve maalesef kökü itibariyle bir hayli derinlere inen bir sıkıntı ya da en hafif tabir ile bir *self-oryantalizm* (Iwabuchi 1994) durumu söz konusudur. Bahusus bu durumun okumuş kesimde daha da çok olduğunu düşünmekteyim. Daha doğrusu örgün bir eğitim almamışlarda var olan, yanlış, eksik, hatayı bildirme esnasındaki tevazu göstererek, “oğlum sen okumuşsun bilirsin bizdeki cehalet işte” (Mahmut, 67) şeklindeki olumlu tutum çok nadir şekilde “okumuş”larda gerçekleşmektedir. Çoğunlukla ise “tanıyarak dışlama” (Saraçoğlu 2011) olarak ifade edebileceğimiz durum ile karşı karşıya kalınır. “Sen bilmiyorsun, ben onların içinde kaldım. Durum şöyle şöyle de böyle böyle” vb. söz öbekleri ile başlayan ve inandığınız doğrudan sizi vazgeçirtmeye yönelik sert tutum sergilenir ve asla geri adım atılmaz. Sizi kendi fikirlerine çekemeyince de size, “Kürtsevici” diye isim ve nam takarlar. Hacda ise Kürtçe konuştukları için “bari Allah’ın Kâbe’sinde bölücülük yapmayın” (Adil, 53) şeklinde özetlenebilecek davranış tipolojisi kendisini namazda dahi aynı safta bulundurmayacak derecede uzaklaştırıcı, ötekileştirici bir dile evrilir. Bir seferinde Kâbe’de, önündeki safa kendi seccadelerini koyarak yer edinen 3-4 kişinin üzerlerine giymiş oldukları yeleklerindeki “Kürdistan” yazısına eliyle işaret ederek, “benim yanıma gelseydiler bunların yanıma oturmalarına izin vermezdim ya da kalkar giderdim” (Adil, 53) dediğine şahit olmuştum. Çelik’in (2011, s.117) de benzeri bir

olay yaşaması dolayısı ile bu tarz mevzuların münferit bir hadise olmadığı sonucu çıkarılabilir:

Sabah namazında gene gözlerim safları taradı. Kuzey Iraklı Kürtlerden oluşan bir grup gördüm. Kıyafetlerinden hemen belli oluyorlar. Allah'ın bildiğini kuldan saklamayacağım, Irak'ın işgaline destek verdiklerini düşündüğüm için içten içe soğukluk hissediyordum ama Peygamberin evinde olmaz bu iş diyerek gittim sabah namazını onların arasında kıldım.

Görüldüğü üzere Kürtlerin arasında namaz kılmayı bile bir lütuf gibi lanse eden bir düşünce. Ben eminim ki Harun Bey ihtiyari olarak bunu kastetmemiştir zira aynı kitabın birkaç sayfa sonrasında (2011, s.119) “Bu insan okyanusu içerisinde hepimiz biriz lakin Kürtler ve Türkler biz daha da biriz. Diğerleri ile büyük ailemiz aynı olsa da Kürtlerle evimiz de bir” diye yazmakta. Ama dem ve damarlarımıza işleyen bu ötekileştirici dil konusunda pek çok kez üzerinde durup düşünmemekteyiz. Gene Harun Çelik Bey'in (2011, s.213) Arafat Vakfesi ile alakalı olarak

Kürt ninelerimizde gördüm bunu. Vakfeye durmak, varlık üzerinde derin düşünmek demiştik ya, bunlar da boş boş düşünmek olarak algılamış olacaktı ki, sarma sigaralarını derin derin çekip öyle düşünüyorlar.

cümlesi manidar şekilde mevzumıza örnek teşkil etmesi açısından ibretlidir. Zira, “düşünmek eylemi”nin hem “Kürt” hem “kadın” olan “nine”ler için abesliğini vurgulayacak şekilde ifadelerde içermektedir. Bu şekildeki ifadelerin müslüman his dünyasında oluşturduğu yaralar ise oldukça derin ve sarsıcıdır.

3.2.19. Hissiyatlar

Hacılarla yapmış olduğum görüşmelerin pek çoğunda hacın kendilerinde hem maddi anlamda hem de manevi anlamda önemli İslami değişimleri tetikleyeceğine yönelik olumlu kanıyı paylaşmaktadırlar. Adeta hacın hayatlarına dâhil olması ile birlikte kendi şahsi hayatları üzerindeki yönetimi ele alarak, onları günah, yanlış olarak değerlendirilen davranışlardan uzaklaştırıp İslami bir yaşantıya yönlendireceğini düşünen hacıların, hac sonrası döndükleri toplulukların da kendilerinden böylesi bir değişimi beklediklerini ve bu değişimin olabilmesi nisbetinde saygınlık beklediklerini, eksikliği oranında ise eleştiriye uğrayacaklarını bildiklerini dile getirmişlerdir. Ait oldukları toplulukların kendilerinden hac sonrası için önemli bir sıfat olarak gördükleri “hacı” vasfının ağırlığını ve önemini hissettirdiklerini ve buna uygun şekilde davranmaları gerekliliğini vurgulamışlardır (McDonnell, 1990.).

Hayatı boyunca belki yaşamış olduğu köyünden dahi çıkmamış, müslüman kitle olarak bayram ve Cuma namazlarındaki cemaatten fazlasını müşahede etmemiş azımsanmayacak sayıda hacı adayını bir anda, Kâbe’de, Mescid-i Nebevi’de yüzbinleri gördüğünde ve sonrasında Arafat’ta milyonları aşan müslüman kitlenin hacı olmak üzere dağı-taşı gerçek anlamıyla doldurmasına şahitlik ettiklerinde zihinlerine gelen Karic’in (2017, s.11) de altını çizdiği gibi “Allah’a (cc) inanan bu kadar çok insan var mı, gerçekten?” sorusuna, elhamdülillah cevabını zerrelere varıncaya değin tatmin olmuş şekilde verebilmektedir. Mescit içerisinde ya da Arafat’ta ayaklar, aynen binlerce yıldır olduğu gibi ayaklarında bir şey olmaksızın insanın toprakla olan kadim bağlantısının altına, Kabe etrafında tavaf ederken, Mescid-i Nebevi’de ve Safa ile Merve arasındaki sa’yını yaparak milyarlarca ayak ile imzalarını atmaktadırlar (Karic, 2017). Unutulmaz manzaralardan bir tanesi de mescitlerdeki binlerce hatta yüzbinlerce ayakkabı ya da terliğin ayakkabılıkta yan yana çoğu zaman da ezilmiş şekilde verdikleri görüntüdür. Gerçi mevzu Türkiyeli hacıların ayakkabı ve terlikleri olduğunda onlar eşyalarını yanlarına alıp canları pahasına koruma yoluna gitmektedirler.

Hac esnasında yapmış olduğum birçok görüşmede itina ile karşımdakilerin anı, deneyim ve hissiyatlarına dair sorular sorduğum halde görüşmecilerin doluluğundan olsa gerek onlar bana, benim ne düşündüğüm ve ne hissettiğime dair en ufak bir geri dönüş almadığımı dile getirmeliyim. Ayrıca pek çok hacı adayını için mutluluk kaynağı olan Kâbe karşısında olmak yani tabir yerinde ise huzur-u İlahi’de bulunmak benim açımdan ise belirli süre sonrasında manen bir bitkinliğe dönüşmekteydi. Bir yandan tez için yaptığım görüşmeler bir yandan fiziki olarak ibadetin zorlayıcılığı yanında ve üstüne orada bulunmanın manevi anlamlarını bulma çabalarım sonrasında kendimi fazlasıyla yorgun ve tükenmiş hissediyordum. Belirli süre sonunda günlük hayat tecrübem, ibadet (namaz, tavaf, sa’y), alışveriş, ziyaret ve sohbet, yemek ve uyumak şeklindeki bir döngüye girmişti. Yaptığım bazı görüşmecilerin haccı, yıllık İslam dünyasında yapılan bir umumi kongre olarak görmesi yanında, bazı durumlarda da bhusus Şii Sünni yarışımın İran-Suudi versiyonu şeklinde yapılan bir mücadeleye de evirildiğini dile getirenler oldu. Bunların arasında Erdiç Bey (57 Yaşında), en dertlisi ve hislisi olduğundan özel olarak yer verilmeyi hak etmektedir:

Kardeşim zaten alem-i İslamı yangın yerine çevirmişsiniz. Bir tarafta Irak, Suriye diğer yanda Lübnan ve Yemen ve ismini şimdi hatırlayamadığım onlarca coğrafya. Yani sidik yarıştırmadığınız affedersin yani, bir Kâbe ile Mescid-i Nebevi kalmıştı, orada da bir kendini göstermekler, bir hâkim benim demeler. Sakin yanlış anlama ha ben Şii değilim Sünni’yim ama bu Vehhabi Suudilerin Sünni olduklarına inanmıyorum, gerçi İran’ın da Şii olduğuna inanmıyorum ya. Bunlar hep oyun, başta kendi ülkeleri ve milletleri olmak üzere tüm ümmeti, Hızır idi Yunus idi ikilemine hapsederek, hamiyet, himmet namına ne varsa bu noktada, bu kara delikte boğduruyorlar. Bunlar kapışırken elin Amerikalısı ta dünyanın öteki tarafından geliyor borusunu öttürüyor. Elin Rus ayısı geliyor postalını müslümanın boğazına koyuyor. Hele şu bir iki

milyonluk Siyonist İsrail, alemler islamı geçtim çevresindeki Arap memleketlerindeki yaşayanların tükürükleri ile boğulacak kadar az iken hepsini gemlendirmiş yönetiyor. Biz de ekranların önünde Sünni-Şii diye bir tiyatro oyununu seyrediyoruz her gün.

3.2.20. Gündelik Kıyafetler ve Uyum Süreci

Türkiyeli hacıların çok iyi olduğu konuların başında mevcut duruma ayak uydurma yetenekleri gelmektedir. Hac döneminde kendi yerel ve milli kıyafeti olmayan nadir topluluklardan olarak Mekke ve Medine sokaklarında arz-i endam etmeye başlayan hacılarımız özellikle de erkek hacılar 3-4 gün gibi kısa bir süre içerisinde çoğunlukla işportalardan, esnaflardan temin ettikleri entari modelleri ve sarıkları ile ve az da olsa Afgan kıyafetleri ile boy göstermeye başlarlar. Erkeklerdeki ihramın neden olduğu tek renkliliğin rağmen İslam toplumunun kadınları ve bhusus Afrika ve Uzakdoğu Asya İslam ülkelerinin kadınları rengarenk bir biçimde, sanki hac için bekledikleri yıllar içerisinde oluşturdukları bir çeşit hac çeyizlerini kendi yerelliklerini içerecek şekilde ortaya dökmüş, sergilemekte ve adeta bir İslam modasının rüzgârını estirmekte (Alkan, 2010). Bu tabloya baktığımızda tekdüzeliği ile ahengi bozanların üzümler Türkiye kadınlar ile İranlı-Şii (Lübnan, Irak ve Yemen) kadınlar olduğunu belirtmeliyim. Zaten genelde bakıldığında her memleketin kendine özgü yerelliği ve renkliliği karşısında erkek-kadın fark etmeksizin tekdüzeliğe mahkûm, bir şekilde yerellikten uzak, Erdoğan Bey'in (63 Yaşında) tabiri ile "düdük makarnası" şeklinde kendi kıyafeti olmayan tek ülke neredeyse Türkiye'dir. Bu noktada yerellikten uzaklıkta İranlıların Türkiyeliler ile yarış halinde olduklarını dile getirmeliyim. Yeri gelmişken Erdoğan Bey'in (63 Yaşında) konu ile ilgili beyanatlarını da aktarmadan geçmeyelim:

Bak yarın seninle Mescid-i Haram'ın en üst katına çıkıp bakalım aşağı. Ne görürüz biliyon mu? Herkesin kendi memleketinin, kendi yaşayış tarzının şeklini, rengini içeren kıyafetini. Bir tek bizim Türkler böyle tek tip askeri üniforma gibi giyinmekte. Bizim sanki tarihimiz, örfümüz, anamız yok gibi tabir caiz ise düdük makarnası gibi şekilsiz, biçimsiz şeyleri geçirmişiz kafamızdan, olmuş sana ahanda kıyafet. Ha bu sade burada değil ha Türkiye'de de böyle. Eski kıyafetleri çıkarttırmışlar bize köylü oluyunuz böyle diye yerine verdikleri ile de güya olmuşuz sana şehirli, bana kalsa eskisi bunlardan on kat yüz kat daha güzel daha değerli daha anlamlı. En azından kullanışlı, esnek bilmem ne yani...

Allah'tan kırsaldan gelen insanımızın kendiliklerini arz ettikleri, şalvar, yazma vb. kıyafetleri var da günü kurtaracak şekilde arzı endam ediyorlar oralarda. İşin trajikomik taraflarından birisi de "Beyt-i Atık" olarak isimlendirilen bir mekânda bu denli tektipçiliğimizin hükümferma olmasıdır. Neyse ki kısa süre içerisinde hacılarımız farklı deneyimler peşinde koşarak kimi Pakistan yerel kıyafetleri, kimi cilbab, kimisi ise sarık ve cübbe ile değişik bir uyum süreci yoluna gitmektedirler. Uyum süreci Hicaz'da herkes için farklı güzergâhlarda ve mahiyette cereyan etmektedir. Kimisi maharetini alışverişte, kimi namaz kılmak için yer kapmada, kimisi kıyafette kimisi de iletişim geliştirmede kullanmaktadır.

Esnaf ve etraftaki insanlar ile onlar hangi millete mensup iseler konuştukları dilin birkaç kelimesi öğrenilerek iletişimi kurmaya çalışmaları görülmeye değerdir. Bir yandan gidilen ve içerisinde olunan topluluğa ait olmaya çalışılırken bir yandan da o ortamları ve insanları Türkiye'deki ortamlarına ve insanlara benzetmeye çalışmak galiba ortadaki yabancılığı en aza indirgeyerek hayatta ve ayakta kalmak üzere uygulanılmaya çalışılan strateji ve taktiklerin başında gelmektedir. Mekke'de kaldığımız otelin yakınlarında bulunan bir Afgan ekme fırınından haberimiz olduğunda soluğu hemen orada almış ve Mardin-Diyarbakır bölgesinde “tırnaklı ekme” olarak bilinen ekmeğe benzeyen bu Afgan ekmeğini almak istemiştım. Sırada beklerken araya giren Afganlıların yaptıklarının yanlış olduğunu sırada bulunan Türkiyeli bir abimiz Afganca kelimelerle uyarılarda bulunması üzerine, o abimize Afganca'yı nerede nasıl öğrendiğinin hikâyesini sorduğumda, orada ekme kuyruğunda geçirdiği zaman içerisinde fırın çalışanları ile girmiş olduğu diyaloglardan öğrenmiş olduğunu öğrenecektim. Gerçekten her geçen gün ekme kuyruğundaki insan sayısı artıyordu ve bu artış Türkiyelilerden yana bir sayı artışı şeklinde cereyan ediyordu. Ekmeği her alanı gören soruyor ve bir sonraki sefere kendi de almaya geliyordu. Sırada beklenen süre her geçen gün artıyordu. Bu ise en çok şaşırınlar ise fırın çalışanları idi. Zira oldukça küçük ve sadece Afgan işçilerine hizmet veren bir fırın olduklarını dile getiriyorlardı. Sonrasında ise neden sebep olduğunu bilemedikleri Türkiyelilerin isteklerini karşılarken kendilerini bulmuşlardı. Onlar sıradakilere Afganca öğretirken bizimkiler de onlara, ekme aldığı halde bekleyenlere hitaben “hey ticari bekleme yapma”, sırası gelene ne istiyorsun babında “evvet hacı baba”, “ne veriyim abime” şeklindeki Türkçe kalıpları ise çoktan öğretmişlerdi bile.

Arapça konusunda fazla bilgi sahibi olmayan Türkiyeli hacıların etraflarından bahusus de resmi üniformalı görevlilerden duydukları uyarıları kendi anlayacakları şekilde anlamlandırmaları komik durumları beraberinde getirmektedir. Hac hâtıratı olarak kaleme aldığı “Dönüş: Bir Hac Yolculuğu” adlı eserinde Enes Karic (2017) bu durumun Boşnak hacıların için de geçerli olduğunu dile getirmektedir. Ben de çok öncelerden dinlemiştım, bizim hacıların Medine'de Mescid-i Nebevi'de sıcağın bunalmışlar ve bir gölgelik ağaç bularak altında dinlenmeye çekilmişler. Suud polisi bu durur mu hemen yanlarında biterek, bizimkilere “Hacı memnu' (hacı yasak, yapmayın anlamında)” şeklinde uyarılarda bulununca, bizimkiler hiç istiflerini bozmayarak, neşeli bir şekilde el sallayarak, “biz de çok memnunuz, Allah razı olsun” şeklinde cevap vermişler. Gül (2016, s.52) de benzeri özellikler sergileyen bir anekdotu şu şekilde paylaşmaktadır:

Sabah namazı çıkışında önünde ilerleyen iki Türk hacının kendi aralarında konuştuklarına kulak misafiri olmuş; duyduklarını kahkahalar içerisinde bizimle paylaşıyordu. Hacı amcanın birinin yanındaki, yanındaki arkadaşına: “Sen de duydun değil mi? Namazı kıldırın imam; okuduğu suredeki bir ayete gelince, nasılda hüngür hüngür ağladı,” demiş. Arkadaşı da ona: “Eee... Ağlaması normal hacım, çünkü onlar Türkçesini biliyorlar” diyerek karşılık vermiş.

Türkiye’deki hayatında hiç klima deneyimi olmayan hacı amca ve teyzeler dışarıdaki 50 derece ve üstü sıcaklığın olduğu ortamda otel odalarında artık dayanamadıklarını zira yastık, yorgan, battaniye ne var ise örtündüklerini ama gene de çok üşüdüklerini söyleyerek yardım istediklerinde odalarına gidiyorduk. Bir de bakıyorduk ki odaya girilmesi ile otomatik devreye giren klimanın en düşük sıcaklık, en yüksek serinlik şeklinde cayır cayır çalışarak ortamı neredeyse donma seviyesine çektiğini fark edecektik. Hacılarımız gene de iyi dayanmışlardı gerçekten. İşin ilginç yanı ise üşüme şikâyetlerini odaya girişlerinden 10-15 gün sonrası yapmış olmalarıydı. O derece kanaatkâr insanlardı yani anlayacağınız. Benzer bir durum ile Çelik de (2011) karşılaştığını belirtmektedir. Anadolu insanının bu ilginç kanaatkârlığının başka bir versiyonunu Kıbrıs’a okumaya giden bir arkadaşımın kaldığı yurt odasında haftalarca musluk suyunun tuzluluğuna rağmen “herkes bu şekilde kullanıyor demek ki burada adet bu şekilde” diyerek içmesini ve odaya gelen yeni oda arkadaşının uyarısı ile içmeyi bıraktığını dinlemiştim. Anadolu insanının hali bir tarafla mevcut hale uyum sağlamak, kanaatkâr olma gibi takdir edilesi özellikleri olsa da diğer yanıla hakkını arama, sorunlara çözüm odaklı yaklaşmak gibi davranışlara engel olmaları hasebiyle ilginç bir duruma işaret etmektedir.

Türkiyeli hacıları başka ülkelerin hacılarından ayran pek çok hususiyet olmakla birlikte bahusus otel hayatımızda dikkatimi çeken bir husus olarak kaldıkları odalara atfettikleri değer dikkat çekicidir. Mekke’deki otelimiz bizlerin kullanımı ile açılışını yaptığundan bize ve kaldığımız otele has sandığım kalın odaların tabanlarının halı döşeme olmasından ayakkabı ile giriş yapılmamasını, sonralarda başka otellerde kalan hacı arkadaşlardan ve konu üzerindeki okumalarımın fark ediyordum ki bu Türkiyeli hacıların ayırt edici özelliklerindenmiş. Odanın kalınma süresinin uzunluğuna bağlı olmaksızın sahiplenme hissiyatını ben daha çok kendini evinden uzak olma ve burada yabancı gibi hissetmemek gibi “*survival*” bir çaba olarak değerlendirmekteyim. Kaldığımız oteldeki odasını, yakınlardaki süpermarketten saksıda küçük çiçekler alarak donatan yaşlı çiftin başka türlü bir açıklamasını yapabileceğimi düşünmüyorum. Türkiyeli hacıların kaldığı oteli ya da odasını kastederek “eve gidiyoruz” şeklinde hitaplar ile sahiplenmesi çokça görülen bir durumdur. Ve çoğunlukla her hacı geldiği yere göre değişmekle birlikte odalarını kendilerinin kılmak için farklı yöntemlere başvurmaktadırlar. Misal olarak, kimisi ilk iş olarak en yakın mağazadan su

ısıtıcısı, demlik ve kaçak çaylarını alarak çay keyiflerine başlamakta ve davetler eşliğinde bu keyfi sadece kendilerine has kılmayarak oda dışından hacılar ile de paylaşmaktadırlar (Yavuz, 2017).

3.2.21. Mekke ve Medine’de Gündelik Rutinler

Hem Kâbe’de hem de Mescid-i Nebevi’de her vakit cenaze namazı kılınmaktadır. Kılınan namazlara edilen niyetten erkek, kadın ya da çocuk olduğu anlaşılan bu manzara çok sarsıcı bir şekilde “biz gidiyoruz, aldanmakta faide yok. Gözümüzü kapamakla bizi burada durdurmazlar, sevkiyat var” (Nursi, 2000, s.224) manasını ihtar etmekte iken sonralarda adiyata binmesinden ve gafletimin kalınlığından olsa gerek herhangi bir vakit eda edilen namazların besatetine dönmüştü. Bir yandan da bu derece her vakit nasıl cenaze olabiliyor manasını düşünüyordum. Sonrasında bir konuşma esnasında bu mescidlerin merkezi oluşlarından dolayı tüm şehirde ölenlerin cenaze namazlarının kılınmaları için buralara getirildiği şeklinde bir yorum soruma cevap olmuştu. Suudi Arabistan’ın Hicaz Bölgesinde vefat edenlerin cenazeleri istisnasız şekilde bu coğrafyaya defnediliyordu. Yaşayanlarla baş etme konusunda çok da başarılı olamayan bir yönetim için bir de ölümlerin naklini dert etmesi düşünülemezdi ki sonuç itibarıyla kötü bir çözüm de değildi aslında buralara defnedilme. Her şeyden önce her hacının olmasa da pek çoğundan bunu hayal ettiklerini, dualarında bu isteğin yerinin olduğunu dile getirenler hiç de azımsanacak sayıda değil idiler. Ayrıca Türkiye Hanefi dindarlığının pek de alışık olmadığı bir pratik olan her vakit cenaze namazı kılınması diğer Şafii, Maliki ve Hanbeli ameli mezheplerinde uygulanagelen bir yöntemdir. Hasılı bu her vakit işini garipseyen azınlıkta kalan ama dünyaya kendi yerelliğinden bakıp evrensel ve yegâne hakikat kendini belleyen Türkiye Hanefi halk dindarlığıydı. Zira Çelik’e (2011) göre hayatı boyunca bulunduğu köyünden dahi çıkmamış insanların din namına farklı uygulamalar gördüklerinde bu denli garipsemelerinden daha doğal bir şey olmamalıdır:

Duydum ki bu her vakit kılınan cenaze namazlarının nedeni namaz sonrası yapılan defin işlemiymiş. Adam gece de ölse gömüyömuşlar herifi. Hayret bişi yaw. Bizde öyle mi ya her işin bi adabı olmalı. Gece gece kimden neyden kaçırıyon ölüyü. Ölmüş o zaten. Ne demişler “gündüzün şerri gecenin hayrına yeğdir” diye boşa mı demişler. Göm gündüz ortalık aydınlıkken değil mi yaw? (Adil, 53)

Hacda da olsanız “Tiryaki tiryakidir bu işin hacısı olmuyor” diye yazıyor, Çelik (2011, s.41). Bunu gece gündüz, 7/24, kadın erkek fark etmeksizin “SH Turizm” ile görmüş ve inanmış oluyorduk. Bu seyahat firması ile hacca gelen tarikatın mensupları o derece iştah ve zevkle sigara içiyorlardı ki, acaba sigara içmenin “sünnet-i müekkedde” oluşu ile alakalı bizim bilmediğimiz bir rivayet mi var diye düşünmeden edemiyordum. Hatta Mekke’de kalmış

olduğumuz otelin ilk günlerinde gecenin ilerleyen saatlerinde (2-3 gibi) ötmeye başlayan yangın alarmlarının, otel dışına çıkmaya üşenen tarikat ehli arkadaşlarımızın yangın merdivenlerinde keyifli keyifli tütürdükleri sünnetleri, estağfurullah “cigaraları” yüzünden öttüğünü, alelacele çoluk çocuğu yangın var diye kaparak can havliyle lobide nefes nefese soluklanırken öğreniyordum. Sonraki günlerde ise artık bünyem o denli alıştı ki alarmın sesine eğer Allah esirgesin gerçek bir yangından dolayı olsa “kesin gene cigaradandır” diye kulak dahi kabartmayacak hale gelmiştim. Arkadaşlar ise olayda profesyonelleşerek buldukları her fırsatı değerlendirerek tellendiriyorlardı sigaralarını.

Hacda kimi zamanlarda ne diyeceğinizin ne yapacağınızı şaşırdığımız ve öylece kalakaldığımız pek çok anlar bulunabilmektedir. Bu çoğu zaman dini anlamda yetersizlikten mi yoksa şahsi olarak bir konuyu tam netliği ile açıklayamamaktan mı bilinmez sizi çaresiz bırakmaktadır. Örnek olarak kendimin de deneyimlediği bir mesele olarak “Kâbe’nin İslam Peygamberi Hz. Muhammed’in kabri olduğu” yanılığının öyle fevri bir iki örnek olmadığı ve deneyim eksikliğinden kaynaklı bir bilgisizlik de olmadığını belirtmeliyim. Medine’de kabr-i Peygamberiyi (asm) ziyaret ettiği, oranın İslam beldeleri arasında Kâbe ve Mescid- Aksa ile kainattaki en faziletli üç mescitten (“şeddü rihal”) biri olan Mescid-i Nebevi’nin hikâyesini dinlediği halde bu yanılığın devam etmesinin akla uygun bir açıklamasını bulmak elbette ki zordur. Gene de insan üzerindeki manevi mesuliyetten ötürü açıklama yapmadan geçemiyor ama yapılan tüm açıklamalara verilen cevap değişmiyor: “Öyle dema Hacı Harun, öyle dema. O peyamber ne has yatayı ha bu Kâbe’nun içerisuna.” (Çelik , 2011, s.204).

Her ne kadar kaldığımız otellerdeki aşçılar Türkiyeli olsalar ve damak tadımıza uygun yiyecekler hazırlansa da her hac/umre yapanın başına muhakkak en az bir defa da olsa ya kabızlık ya da ishal şeklinde mide ve bağırsak hastalıkları şeklinde ibadetleri oldukça zorlayacak hastalık/şikâyet gelmektedir. Kabızlık ya da ishal şikâyetleri tüm hac dönemindeki hacıların ortak şikâyeti olarak değerlendirilebilir (Malcom X, 2019). Bizim 2014’teki umre deneyimimizden çıkardığımız sonuç olarak Arafat Vakfesi öncesi yemek-çmeleri, uzun yürüyüşleri, tuvalet eksikliği ya da hijyen yetersizliği yüzünden bir düzene koyma zorunluluğuna girecektik. Aile kafilesi olarak bizler bunun oldukça faidesini görürken hacı arkadaşlarımızı uyarmamıza rağmen bu sıkıntılara giriftar olanların sayısı hiç de azımsanmayacak derecede çoktu. Hastalık ve şikâyetlerden söz etmeye başlamışken yaşanan soğuk algınlardan bahsetmemek olmaz. Hacıların kronik hastalıkları haricinde şikâyet ve hastalık olarak ortak noktalarının en başında soğuk algınlıkları, üst solunum yolu hastalıkları

gelmektedir. Hac dönemi içerisinde yaşanan aşırı sıcak ortamlarda üst düzey efor gerektiren ibadetler ile terleyen hacılar birden aşırı soğuk ortamlara geçiş yaptıklarından ötürü pek çoğunun narin ve naif vücutları dayanamayarak hastalanmaktadır. Bahusus otobüs, otel odaları gibi hacıların kontrolü dışında olan ve çoğunlukla ortak kullanım alanlarının iklimlendirme ortamlarında hastalanma riski artmaktadır. Kâbe içerisinde metafor alanından sa'ye geçiş noktasında bulunan ve pek çok yaşlı hacı amca ve teyze açısından “ölümcül nokta” işlevini üstlenen kuvvetli klimaların bulunduğu mevkilerdenden, hacılarımız öğrenene kadar etkilenmekte, hastalanmakta sonralarda ise bir komando maharetinde hareketler ile buralardan kaçınmanın yollarına başvurumaktadırlar.

Anadolu'da “taşınma su ile değirmen dönmez” şeklinde ifade edilen mananın fiziki tezathıgını içerircesine 21. Yüzyıl dünyasında hem Mekke hem de Medine'de hayat tam anlamıyla taşınma su ile döndürülen bir değirmenler imparatorluğu görüntüsü vermektedir. Her otelin ve işletmenin kendine ait su depoları üzerinden ihtiyaçlarını giderdiği Hicaz Bölgesinde şebeke su sistemi bulunmamaktadır. Özellikle araç trafiğinin durma noktasına geldiği hac mevsiminin bayram günlerine sayılı vakit kala, kalınan otellerde mevcut suyun idareli kullanılması yönünde uyarılar yapılmaya başlanmaktadır. Zira mezkûr süre içerisinde otellerin su ihtiyacını sağlayacak olan araçlar olası trafik yoğunluğunu daha da arttırmamak adına hizmet veremeyeceklerdir. Günümüz koşullarında su gibi birinci derece ihtiyaç olan bir kalemin bu şekilde taşınma su ile giderilmesi Suud'da oldukça garip gelen şeyler listesinin en başlarına doğru yazılmayı hak etmektedir.

Hem Mekke'de hem de Medine'de Türkiyeli hacıların damak tadına uygunluk iddiasında bulunan ve tabelalarında muhakkak bir Türkçe ibareler bulunan lokantalar fazlasıyla mevcut. İddiasında diyorum zira yemeklerin isimlerinin kulağa oldukça tanıdık gelmesine rağmen tatlarının damağınıza aynı oranda tanıdık olduğunu belirtmek güç. Bahusus mide ve bağırsak deneyiminin sonuçları olarak ortaya çıkan “kabızlık”, “ishal” ve “bulantı” gibi belirtiler de bu tezi destekler nitelikte ip uçları vermekte. Ama gene de Türkiyeli hacıların buraları fazlasıyla ziyaret etmekte ve bir derece de olsa memlekete hasretlerini buralarda gidermeye çalışmaktadırlar.

Kâbe'nin üst katları arasında asma kat olarak nitelenebilecek olan katlarında hac ve umredeki sınıfsal farkların gözlemlenebilir ve fark edilebilir bir örneğine denk gelmişim. Bu örneği 2018 yılındaki umre ziyaretinde fark edecektim. Hem 2014 hem de 2016 yıllarındaki Hicaz ziyaretlerinde nisbeten sorumlu olduğum ya da kendimi öyle hissettiğim insan sayısı

çok olduğundan fazla etrafı gezmek ve keşfetmek imkânı yok iken 2018’de sadece anne ve babam ile gelmiş olduğumdan imkânım oldukça fazlaydı. Babamın ne sıcağa ne de soğuğa fazla dayanamamasından ötürü hem sıcak olmayacak hem de klimanın vurmadığı yerler ararken mezkûr asma katın varlığından haberdar olacaktım. Öyle çok aman aman bir gizlilikte değildi ama umre kalabalığından da azade biçimde oldukça تنها olan bu katlarda bahusus genç kadınlar ve erkek-kız çocukları golf sporunda kullanılan araçlara benzer şekillerdeki elektrikli araçları tabir yerinde ise deli gibi kullanıyorlardı. Bilindiği üzere Suud Hükümeti kadınların araba kullanmasına izin vermemektedir. Adeta bu asma kat kadınlar açısından bir sürüş pisti gibi, uygulamada araba sürmenin öğrenildiği bir yere dönüştürülmüştü. Bu sahneyi birkaç kez gördükten sonra bir namaz çıkışı bu araçların nereden geldiklerini öğrenebilmek için bir tanesini takip ettim. Elektrikli araç Kâbe’de direkt bulunduğumuz kata bağlantılı bir platform köprü üzerinden geçilerek, geliyordu. Kâbe ile karşılıklı olarak tarif edilen ultra lüks oteller bünyesinde bu tarz araçların saatlik kiralamasını yapan firmalar bulunmaktaydı. Ve fazlası ile popüler olan bu tarz uygulamalar için randevu almak gerekiyordu. Bu tarz araçlar ile hem tavaf ve akabindeki sa’y hızlıca yapılıyor hem kadınlar için bahsini ettiğim şoförlük deneyimi sağlanmış oluyor hem de çocuklar için eğlenme imkânı ortaya çıkmış oluyordu.

Hac esnasında karşılaşılan bazı diyaloglar insan aklını/havsalasını zorlayacak cinsten olabilmektedir. Denk gelinen bu diyaloglar bazen şahısların arasında bazen de telefon aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu noktada Harun Çelik’in tanık olduğu ve bizlere aktardığı şu iki anekdottan ilerisini ne kendim duydum ne de okuduklarım arasında denk geldiğim. Tam bir akıl tutulmasına işaret eden hadiseleri Çelik’ten (2011, s.201-2) yorumsuz şekilde aktarmakla yetiniyorum:

Adam elinde telefon. Kâbe ile arasında bir kulaç mesafe var. Ümmet okyanusunun içinde, bırak etrafını, kendinden geçmesi gerekirken elinde telefon ile konuşuyor. İster istemez, zaten sıkışık, zor hareket ediyorsun, haliyle kulak misafiri oluyorsun. Bugün şahit olduğum bir telefon görüşmesini, tırnak içerisinde veriyor ve yorum yapmıyorum. Sadece şunu hatırlatmak istiyorum, bu telefon görüşmesi Kâbe’nin nefesini tenimizde hissederken, tavaf esnasında yapıyor: “Aşkım biz tavaf yapıyoruz... Tatlım hani televizyonda izlemedin mi? hani dönüyorlar ya etrafında. Evet, bebeğim, işte o siyah binanın etrafında dönüyoruz şimdi. Tamam canım, fazla kontörüm yok. Biraz daha döneyim ben seni gene ararım.” Arap’a, İranlı’ya, bazen de kendime kızıyorum ya, ne yaparsak yapalım gene en bomba laflar bizim hacılardan çıkıyor. Kâbe’ye yüz yüze bakan binalardan bir tanesi de Sheraton Oteli. Otel yöneticilerinden bir tanesi Türk ve uzatmayayım bir vesile ile tanıştık. Kâbe’yi gören bir masada oturmuş kahve içiyor ve telefonla konuşuyor bizimkisi. Tek kelime eklemiyor ve çıkarmıyorum ve de yorum yapmıyorum. “Bitanem vallahi bir hafta oldu geleli ama hala dönmeye gidemedim. İnan ki tatlım çok kalabalık çok.

3.2.22. Başarı Hikâyeleri

Hacıların geliş esnasındaki havalimanlarından başlayarak hacdan dönüşün tamamlanıp ayrılıncaya kadar bir araya geldikleri en küçük anları dahi değerlendirerek, es geçmeyip

konuştukları mevzular, bir araya gelişi mümkün kılan mekâna göre içerik anlamında değişiklik göstermekle birlikte üst çerçevede çoğunlukla kendilerine ait başarı hikâyelerini paylaşmaktan ibarettir. Bu kimi zaman hac öncesi hayatlarındaki başardıkları kimi zaman hacca gelişlerinin önünü açan başarıları kimi zaman da hac dönemindeki başarı hikâyeleridir. Hac dönemine dair başarı hikâyelerinin pek çoğu alışverişle ilgili olan, nasıl ucuza aldıkları, nasıl pazarlık yaptıkları vb. içeriklerden müteşekkildir. Hiç de azımsanmayacak çoğunlukta olanlar ise ibadete dair başarılarından oluşmaktadır. Sebebi bilinmez nedenlerden ötürü pek çok hacının dilinden ne kadar çok tavaf, umre vb. yaptıkları gibi sevap merkezli işleyen bir “sevapmatik” (Çelik, 2011, s.136) tutuklarını aktarıyorlardı. Hac çoğu zaman bir tekâmülün son ve nihai noktası ya da hayat boyunca sürdürülmesi gereken bir istikametinin nihai hedefi olarak görülmek yerine hacılar tarafından acil bir imdat freni, hacıların hac öncesi hayatlarında yaptıkları tüm hata, yanlış, günahları bir kalemde temize çekebilecek ve cehenneme karşı tüm kalemleri içeren “full kasko” olarak görülmektedir (Everdi, 2005). Cebel-i Nur’daki Hira mağarasına kaç kez çıktıklarını anlatanlardan olmazsa olmaz mahiyetindeki Hacer-u’l Esved’e kaç kez temas edildiğine, Mescid-i Nebevi’deki Ravza-i Mutahhara’ya kaç kez girilerek kaç rekât namaz kılındığına varan ama hep bir “kaç”ı içeren “kez”lerin olduğu ibadetleri anlatıyorlardı (Everdi, 2005). Misal olarak “sevabmatik hacılar”ımızın üzerinde en çok durarak kafa yordukları taktik planlarının başında ise “Hacer-u’l Esved’e ulaşmak gelmektedir. Bu hem başlı başına bir başarı hikâyesi olarak değer kazanmakta hem de gün içerisinde gerek şahsi zihinleri meşguliyet potansiyeli gerekse bir araya gelindiğinde konuşulacak, üzerinde ihtilaf mevzuu olmayan bir konu başlığı gibi özellikleri ile Mekke günlerinin yükselen yıldızı olmaktadır. Çelik’in (2011, s. 194) tabiri ile her bir hacının bir araya geldiğinde Haceru’l Esved’e ulaşarak onu öpmek üzerine kafa yorulmuş, en ince detayına kadar düşünülerek hesap edilmiş adeta askeri bir subay gibi dizayn edilmiş bir hareket planı bulunmaktadır:

Bizimkiler savaşa giden bir ordunun kurmayları gibi plan yapmaya başladılar. Her biri kurmay subay gibi maşallah. Stratejinin adı ise “Haverü’l Esved taşını öpme ve dokunma stratejik planı”. Tek gündem maddesi bu. Haccın ruhu, özü ve anlamı üzerine kafa yormakla kimsenin kaybedecek vakti yok.

Otelde yemek sonrası bir araya gelinir ve o güne dair durum değerlendirmesi babında uzun uzun sohbetlere girilirdi. Bahusus çayın, kahvenin ücretsiz şekilde her daim bir hizmet olarak sunulması sohbetlerin derinleşmesinde katalizör etkisi yapmaktaydı. Hacıların en çok anlatmaktan hoşlandıkları mevzular arasında hacca dair neleri göze alarak geldikleri hakkındaki uzun ve ayrıntılı hikâyeler ilginç detaylara ev sahipliği yapmaktaydı. Misal olarak Çelik’in (2011) de belirttiği üzere geçmiş yaşantılarında harama bulaşmış olsalar da

akıllarından hac olgusunu çıkarmamışlar, unutmamışlardır. Hacılarımızın alışveriş, hurma-zemzem dışında zihinlerini ve mesailerini en çok meşgul eden diğer bir mevzu ise geleneksel Anadolu dindarlığı (Parladır, 2010) dışındaki (atadan-dededen görerek dini bilgi edinme sekli olmayan, din deyince ameli olarak Hanefi mezhebinin uygulamalarını yegâne hak mezhep olarak bilen) hacdaki denk geldikleri farklılıklardır. Bu farklılık bazen yanlış, hata olarak kimi zaman da günah olarak değerlendirilmekte, hatada ısrarcı olanları ise kimi zaman cahil kimi zaman fasık hatta ve hatta kimi zaman da dinden çıktıklarını düşünüyorlardı (Çelik, 2011).

3.2.23. Genç Hacı Olmak

Mekke’de otele yerleşmemizin ardından gerek otel içerisinde gerekse otobüs ile ulaşım halinde iken çokça maruz kaldığımız bir soru da “Avrupa’nın/Almanya’nın neresinden geldiğimiz?” oluyordu. İlk birkaç kez “pardon anlayamadım, nasıl yani?” istifhamımız, “SHlılar” vakit geçirdikçe ile zayi oluyordu. Zira SH Turizm ile Türkiye’den hacca iştirak edenlerin neredeyse tamamı 60-70 üstü yaşlılar iken Avrupa’dan gelenler çoğunlukla gençlerden oluşuyordu. Hal böyle olunca da Türkiyeli yaşlı hacıların gözünde mütearif-i umumi nev’inden bizler Avrupa’dan gelenler olarak kodlanıyorduk. Gerçekten de bu farkı idrak ettikten sonra bu gözle baktığımda çok da yanlış bir değerlendirme olmadığını belirtmeliyim. Yalnız şunu söylemeden geçemeyeceğim, yurtdışından iştirak olduğunda takdire şayan övgüler alan genç yaşta hacca gelme eylemi, bizler gibi Türkiye’den olduğunda “oğlum yaşınız daha genç, beklese idiniz keşke” tavsiyelere ya da “yaşlılarınız dururken ne diye geldiniz ya a oğlum” gibi yergi içeren cümlelere dönüşmekteydi. Belli bir süre sonra bunlara da alışarak “eyvallah” demeyi öğrenecektik.

3.2.24. Hac’da Kadın Ol(ama)mak

Mardin’den hac yapmak üzere gelen kabilemizde toplamda 5 kadın olması ve bunlardan biri annem, diğeri eşim olması ve her ikisiyle de neredeyse tüm gün birlikte oluşumuz hasebiyle birinci dereceden olmasa da ikincil olarak kutsal topraklarda ve ibadet mahallerinde kadın olmanın nasıl bir deneyim olduğuna dair az da olsa bilgim oluyordu.

3.2.24.1. Bağımlılık ve Özgür Hareket Edememe

Her şeyden önce yaşlı kadınların eşlerinden ayrı şekilde ya çocukları ya da kendi kardeşleri ile hacca gelmelerinin kendileri için oldukça özgürleştirici olduğunu zira yaşlı erkeklerin eşleri üzerinde fazlısıyla baskıcı, boğucu şekilde davrandıklarını belirtmem gerek. Olası hastalık durumunda kadınların oldukça dirayetli ve ağır eşiklerinin yüksek olduklarını, ne olursa olsun ne ibadetlerinden geri kalmadıklarını ne de birlikte hareket etmek zorunda

oldukları kafiye sorun ya da yük oluşturmadığını ama eğer hasta erkek ise (ki burada gerçek bir hastalığa dahi lüzum dahi yok, erkeklerin kendilerini ağır hasta modunda hissetmeleri için azıcık bir ağrı ya da burun akıntısı bile yetmektedir) hem kendi ibadetini engellemekte hem kendilerine bakmalarının lüzumiyetinden eşlerinin ibadetini mani olmakta hem de kafilenin huzurunu bozacak derecede huysuzluk, bağırma, veryansın vb. davranışlar ile karşılaşmaktaydık.

3.2.24.2. Mekânların Erkeklerle Göre Düzenlenmesi/Dizaynı

Hicaz Bölgesinde kadın olmak ise başlı başına bir imtihan vesilesidir. Birincil ihtiyaçlardan olan tuvalet, yemek sırası gibi (Suudi Arabistan’da yemek erkek ve kadın için ayrı bölümlerden sipariş edilmektedir) imkânların adet olarak erkeklerle kıyasla beşte bir oranında azlığından başlayarak alışverişlerde bahusus tekstil sektöründeki mamullerin denetilmemesine (Suudi Arabistan’da kadınlar için alınmak istenen kıyafetin denemesini mümkün kılan “deneme kabini” hizmeti yasak olmasından ötürü verilmemektedir) varan hizmet eksikliği ile baş etmek zorunda kalmaktadırlar.

Sıra burada bulunmanın ilk amacı olan hacca geldiğinde ise kadınların hacın tüm aşamalarında isteyerek veya istemeyerek ki ben birinci şıkkın ağır bastığını düşünüyorum, ikinci sırada ve gözden çıkarılabilir olarak değerlendirilmekteler gibi bir tablo ortaya çıkmaktadır. Şahinler’in (2017, s.38) “Ezana yakın hanımları tavaf alanından nezaketle ayırıp arka tarafta sütunların arkasına gönderiyorlar. Hac sırasında bunu nasıl yapıyorlar bilmiyorum” sualine cevap niteliğinde olarak kadınlara yönelik davranışların pek de öyle “nezakat” içeren uygulamalar olmadığını üzülerek söylemeliyim. Necmettin Şahinler Bey, kendileri de bu soruyu herhangi bir kadına, böylesi “nezaketli” bir uygulama karşısında neler hissettiğini sorabilse idi eğer sualine mukni ve tatmin edici bir cevap alabilirdi diye düşünüyorum. Mescid-i Haram’ın mekânsal değişiklik ve düzenlemelere tabi tutulmaya başlamadan önce nisbeten de olsa metaf alanının beşte birlik bir alanı (zemzem kuyusu olarak tabir edilen bölge) namaz esnasında kadınlara tahsis ediliyordu. Yapılan değişiklik ve düzenlemelerin başlaması ile birlikte kadın cemaati metaf alanından çıkarılarak arka bölgelere alınmıştır. Bu bölgelerin ana özelliği kimi zaman direkler altında olduğundan kısmen ya da kimi zaman da tamam direkt inşaat alanı olduğundan önlerinin tamamen kapatılması ile Kâbe manzarasına sahip olmayışlarıdır.

Mescid-i Haram içerisinde zengin, fakir, Suudi ya da başka milletlerden olsun tüm kadınların ayırım yapılmaksızın eşit oldukları nokta, kadın olmalarından kaynaklı maruz

kaldıkları ayrımcı tutum olsa gerektir. En hafifinden namaz esnasında neredeyse asla Kâbe’yi görerek ibadet edememektedirler. Farz namazın vaktine 45 dk. kalaraktan başlayan kimi zaman resmi görevliler kimi zaman nim-resmi personel ve daha çok da gönüllü uyarıcılar eşliğinde, buldukları yerlerden Kâbe’nin uzağında ve ayırım gözetmeksizin Kâbe manzarasız alanlara doğru zoraki bir yerinden edilme başlamaktadır. “Bunu çok iyi bilen erkekler de yer tutmuş her kadının başında namaz vakti yaklaştıkça adeta bir “akbaba” sinsiliğinde dikilip beklemektedirler” (Derya, 32). “Nasıl olsa vakit yakınlaştıkça kalkacak, kalkmak zorunda olduklarından, başka yerleri aramaya hacet yoktur zira kadınların buldukları yerler erkeklere kalmaktadır” (Firdevs, 35). Kendi gözümle belki onlarca kez şahit olduğum bu yapılan haksızca ve bed muameleler bir erkek olarak benim canımı sıkıyorsa kadın hacıların nasıl etkilemektedir ki? “10-15 kişilik kadın topluluğunun yanlarına sadece bir iki erkek gelmesi ile erkeklerin namazının fesada girmesi tehlikesi (!) ile kadınlar buldukları yerlerinden kalkmaya mecbur edilmektedir” (Farah, 34). Böylesi yerinden edilmelerden birinde 2016 senesindeki haccımızda, Yeter Hanım (60 Yaşında) artık daha fazla dayanamamış:

Kâbe sadece erkeklerin Kâbe’si mi kardeşim bizim Kâbe’ye bakma hakkımız yok mu yav? Allah sadece erkeklerin mi Allah’ı. Yani bizim Allah’a ibadet etmek hakkımız değil mi?

diyerek burnundan soluyarak arka alanlara geçmek zorunda kaldığını görmüştüm. Şahit olduğum bu hadiseye oldukça canım sıkılmış fakat dişlerimi gıcırdatmaktan başka çare bulamamıştım. Zira bir seferinde yerinden kalkmak istemeyen bir kadının, dört adet görevlinin gelerek nasıl ellerinden ve ayaklarından tutarak karga tulumba götürdüklerini ve bir seferinde de yerinden kalkmamak için Kur’an okumasını bahane eden bir kadının yanında bulunan çantasını alıp geriye doğru fırlatırlarken okuduğu Kur’anı da fırlattıklarını görmüşlüğüm vardı. Bu mevzuda Suudlular oldukça meczubane hareket ediyorlardı. Akıllı bir insan gibi karşına alıp da anlaşabilmenin ya da orta yolu bulabilmenin bir yolu olduğunu düşünmüyorum.

3.2.25. Taktikler

Hac dönemi içerisinde hacılarımızın ister şark kurnazlığı şeklinde ifadelendirelim isterse daha sosyal bilimsel bir kavram olan De Certau’cu (2008) bir şekilde güçlülerin “strateji”lerine karşı koyan “taktik”leri ile olsun her iki olgunun sonucu olarak ortaya konan “hayatta ve ayakta kalma” çabaları ile hac gibi oldukça çetin yaşam koşullarına adapte olmaya çabalamaktadırlar. Bahusus hacıların, anlık değişimlerin yaşandığı Kâbe içerisindeki uyum kabiliyetleri takdire şayan boyuttadır. Kimi zaman sebebi bilinmez nedenlerden ötürü her

zamankinden az kalabalık içermesine rağmen Mescid-i Haram'a ve metaif alanına girişler kapatılır. Hacılarımız ilk önce tek kelime Arapça bilmemesine rağmen içeriye girmesinin, dâhil olmasının nasıl hayati önem arz ettiğini kapıları tutan Suudi görevlilere inceden inceye anlatır. Anlatılarındaki anlama fiilinin karşı tarafta gerçekleşmediğini farkına vardıklarında, sesini yükselten (hem sinirlendiğinden hem de sesin artmasının anlamaya olan olumlu katkısını tasavvur ettiğinden) hacımız bunun da çözüm olmadığını gördüğünde ya kendisinin ya da yanında bulunanların fiziki kusurlarını izhar ederek acındırma yoluna gider. Daha da olmaz ise sınırlı olduğunu fiziki beden diline yansıtacak derecede lisan-i hal ile kızarak başka kapıları, imkânları denemek üzere oradan ayrılır. Böyle devam eden alternatifler üzerinden mümkün olan tüm kapıları zorlar. Ve muhakkak açık olan bir kapı bulunur. Bu da hacılar için, Mescid-i Haram'ın tasarrufunu elinde bulunduran zihniyetin nasıl keyfi olarak düzenlemelerde, müdahalelerde bulunduğunun ispatı niteliğindedir. Zaten kapalı olan kapılara rağmen bir yerlerde muhakkak açık olan bir kapının bilinci, hacılarımızda bu keyfiliğin neticesi olarak yerleşmiştir.

Bir Cum'a namazına Mescid-i Haram'a her nasılsa gecikerek gelmişim. Suud devletinde Cuma gününün resmî tatil oluşu, Mescid-i Haram'ın (ve Mescid-i Nebevi'nin) merkezi cami olmasından dolayı Cuma namazının edası için yakınlarındaki diğer irili ufaklı mescitlerin (Cin Mescidi gibi) kapatılması ile zaten rivayetlerde yeryüzü üzerinde en faziletli Mescid olarak tavsif edilen ve orada kılınan namazların sair yerlere nisbeten daha sevabdar olduğu bildirilen bu kutlu mekân, namaz vaktine saatler kala yoğunlaşmaya başlamaktadır. Başka günlerde öğlen namazını eda etmek üzere bir 15-10 dk. erken gelmek güzel bir yer bulmak için yeter iken Cuma namazı için bu süre (özellikle iyi bir mekân kapmak için) bir buçuk iki saate kadar çıkmaktadır. Hac zamanı ise içeri girebilmek için en az 2 saat öncesinde, güzel bir yer bulabilmek için ise biraz bahtınıza biraz da gözü açıklığımıza bakmaktadır (bu mevzuya birazdan döneceğim). Geç kalan ben çoktan kapatılan ana kapılara dair şansımı hiç zorlamadan direkt sa'y alanı olan Safa ve Merve tarafına, platformdan ulaşacak şekilde Merve tarafından açılan kapıya yöneldim. İçeri girmeliyim zira dışarıda asfalt üzerinde kılınacak namazın hem maddi zorlukları bulunmaktaydı. Yani bir yanda havanın aşırı sıcaklığından ötürü hem ortam çok sıcak hem asfalt kaynama derecesindeydi. Ayrıca bir yandan da etrafta çöplerden vb. dolayı kötü bir koku bulunuyordu. Tüm bunlara ek olarak bir de manevi açıdan Kâbe'ye bu denli yakın iken hissen böylesi bir ortamda yani maddeten ve manen "dışarıda" namazımı kılmak istemiyordum. Tahmin ettiğim gibi o kısım hala açık ve işlevini sürdürüyordu. Nerede ise her vakitte ezan bitene kadar hem tavaf hem de

sa'y devam etmektedir. Kapılardan hiçbir zorluk çekmeden giriş yaptım. Ezana yaklaşık bir 10-15dk kaldığı için kimi yerler namaz için yavaştan yer kapanlar ile dolmaya başlamış kimi yerlerde ise halen sa'yini eda etmeye çabalayanlar bulunmakta. Resmi üniformalı görevliler yer tutanları ya sa'ye devam etmeleri ya da dışarı çıkmaları konusunda hiç de kibar olmayan şekillerde uyarmaktalar. Taktığım, sa'y yapıyor gibi gidebildiğim kadar önlere ulaşarak ezan vaktinde güzel bir yer bulduğumda yer tutmak üzere bulunduğum yere oturmak. İlerlemek hiç de kolay olmuyor, zar zor itişe kakışa ilerlemek zorunda kalıyorum zira her taraf namaz için yer kapanlarca doldurulmuş. Yer ya hiç bulamama veya daha iyisini bulamama korkusu ile kendimce bulduğum güzel bir yer denk geldiğimde hemen bulunduğum yere oturuyorum. Az önce ilerlememe engel oldukları için içimden ve çoğu zaman da dışımdan söylendiğim, kızdığım insanlardan biri oluyorum anında ama haklı nedenlerim elbette bulunmakta. Ama bu nedenlerim eminim ki her yer tutanunki kadar haklılık içermekte. Neyse insan çabuk unutuyor ve ben de az önce çektiklerimi unutuyor ve çektirenler tarafında, kapabildiğim güzel konumun zevkini çıkarmaya başlıyorum. Zira az da olsa bulunduğum noktadan Kâbe gözükmekte. Kıyam, rükûa eğiliş ve secde ederken daha net görebilirim diye tahminlerde bulunuyor ve seviniyorum içten içe. Ama sevincim kursağımda kalıyor. Bulduğumuz yer, iç avludan sa'y alanına geçilen kritik noktalardan birinde yer aldığından, üniformalı görevliler çok geçmeden başımızda bitiyorlar, biz kalkana kadar da oradan ayrılacak gibi değiller. Sırayla herkesi buldukları yerlerinden kaldırıyorlar. Birden aklıma dâhiyane bir taktik geliyor. Şeytan olmadık zaman ve mekânlarda üflüyor galiba kulağımıza. Yerimden edilmemek için kör taklidi yapmaya karar veriyorum. Sıra bana geldiğinde elimle görmeyenlerin yaptığı tarzda etrafı tanımak amaçlı hareketi numaradan yapıyorum. Görevli yemiş gibi gözükyor. Benden öncekilere davranmış olduğu kabalığı bırakıyor, eğilerek kibar bir şekilde kalkmam için bir yandan koluma girerken bir yandan da numarama tam ikna olmamış olacak herhâlde, diğer elini gözlerimin önünden sallar şekilde geçirmekte. İlk geçişte başarılı oluyor ve gözlerimi sabitleyebilirken, geçişin ikinci ve son aşamasında, belki takdir-i ilahi belki heyecandan bilinmez gözlerim ellerine takılıyor bakakalıyor ve foyam meydana çıkıyor, yakalanıyorum. Polis hiddetleniyor, dizlerim üzerindeki beni itiyor ve şiddetli bir biçimde, “hacı yallah vallahi haram, kizbun haram” diyerek bana kızgın bir şekilde bağıyordu. İnsan işte, sevab için marzi-i İlahi için gittiği yerde dahi numaradan, üçkâğıttan nefsinin kurtaramıyor.

Kâbe'de namaz kılmak için baht ve göz açıklığı mevzusuna gelmek gerekirse, bahusus normal kalabalıklığının üzerine bir de hac kitlesi eklendiğinden yer bulunmayacak, kimi günlerde ise ayak basılacak boşluk olmayacak derecede kalabalık olmaktadır. Seneler

öncesinden merhum Daniş Bey'in (58 Yaşında) bir anısı olarak, Mekke'ye ulaştıkları gün (1988 Senesi) Kâbe'nin kalabalığını görmüş ve “bugün çok kalabalık yarın tavaf ederim” demiş kendi kendine. Ee tabi hac zamanı Kâbe bırakın gün geçtikçeyi an be an daha da kalabalıklaşmakta. Onda da aynısı olmuş, “boğuluyordum neredeyse kalabalıktan” demişti ertesi günkü tavafı tarif etmek için. İşte özellikle hac dönemi alanı bhusus hınca hınç dolu oluyor. Benzer bir tecrübeyi de Özsel (2003) paylaşarak, her geçen gün daha da kalabalıklaştığını, artık daha da kalabalık olmaz, insan alacak yer kalmadığını düşündüğü anlardan daha da sıkışıklıklarına ve kalabalığa denk geldiğini ve buna ancak hac sonrası ikna olduğunu dile getirmektedir. Hele bir de Cuma namazlarında hac kalabalığına şehrin kendi ahalisinin de Mescid- Haram'a akın etmesi yoğunluğu bir arttırmaktadır. Özsel'in (2003) aktarımı ile Mescid-i Haram'ın bir buçuk milyon insan alabilecek kapasitede olduğunu ve Mihriban Özsel Hanım'ın hac yaptığı dönem ile bizim dönemimiz arasındaki on küsur senede hacca yönelik artan rağbet ile Mescid-i Haram'da gerçekleştirilen kapasite artırma noktasındaki düzenlemeler de göz önüne alındığında iki milyonu aşkın bir sayıdan bahsedilebilir. Böylesi bir vaziyette metafor alanında Kâbe'ye güzel konumu olan bir yer bulmak çoğu hacı için yani benim gibi ortalama hacılar için çoğu zaman bahtınıza yani ikram-i İlahi'ye müteveccihdir. O isterse veriyor yoksa olmuyordu. Bir de işin ilmini tahsil etmiş tabir-i diğerle gözü açık hacıların kesblerinin mahsulü icraatlar, taktikleri bulunmaktadır. Ben ancak birkaç kez denk geldiğim Cuma deneyimi sonrası böylesi taktikleri keşfedebildim. Yapabildim diyemem zira hem idrak etmem uzun sürdü Mekke'deki süremiz artık dolmuştu hem de bilsem dahi o derece kabiliyet erbabı olmadığımın muhakkak yanlış bir adım atar ve tüm taktiği işlevsiz hale getirirdim. Kâbe içerisinde, sabit gölgeli bir yer bulmak oldukça zordur zira öğlen vakti olduğundan ve namazın eda suresi Cuma namazına dâhil olan hutbe iradından dolayı uzamakta ve güneş pek çok perspektif değişimi ile çoğunlukla dik açı ile vurmaktadır. Böyle olunca sabit gölgelerin avlu içerisinde Kâbe'ye yakın konum kapmak isteyenlere pek de bir yararı olmamaktadır. Kâbe'nin mimari anlamda neden olduğu nim-sabit gölgeliğin ise tek bir perspektiften ibaret olmasından ve de namaz süresi içerisinde gölge açısı değişmesinden dolayı güneşte kalma riski çok yüksektir. Sadece Kâbe avlusunu çok iyi bilen ya da gözlem yeteneği fevkalade olanların bildiği, güneşin açısı değişse de Kâbe'nin sabit gölgeliğinin değişmediği o küçük alana ise rağbet oldukça fazladır. Bu alanda bir yer elde etme şansı ise oldukça az olduğundan en iyisi hareket halindeki gölgelikleri yakalamak en dahiyane çözümdür. Bu dahiyane çözüm ise kendilerinden boyca uzun bir kitle ile tavaflarını sürdürmektir. Nerede uzun boylu ve çoğu zaman siyahi müslüman biriler var ise yanlarında onları hem tavaf ederken hem de namaz için yer tutulduğunda, kendilerine gölgelik olarak

istimal eden bir akl-ı evvel muhakkak yanında-yamacında bulunduğunu Cuma namazı deneyimlerinde gözlemlemiştir. Kendimin bu nüansı bilememesinden ve cahilane Mekke güneşine meydan okumandan ötürü kızarmış tavuk kıvamında tamamladığım namazlar sonrasında, kendilerine seyyar gölgelik korumasında namaz kılanların motivasyonlarını, en ücra cilt hücrelerimde dahi hissederek idrak etmişimdir. Çektiğim ıstırapın boyutu düşünüldüğünde çözümün gayet zekice olduğunu belirtmeden geçemeyeceğim.

Kâbe bünyesinde olan Hicr-i İsmail bölümü her daim hınca hınç dolu vaziyettedir. Sadece namaz vakitlerinde ve temizlik esnasında kapatılarak boşaltılan bu bölüm Kâbe'nin bir parçası sayıldığından tavaf esnasında onu sınırlayan ve yaklaşık bir buçuk metre yüksekliğindeki bulunan duvarının etrafından geçilerek tavaf tamamlanabilmektedir. Haceru'l Esved kadar olmasa da Hicr-i İsmail girişinin önünde de her vakit yığılmış bulunan bir kalabalık insan topluluğu bulunmaktadır. Hem hac dönemimde hem de umre ziyaretlerimde zar zor da olsa girebilme imkânı bulabildiğim bu bölümde insanlar farklı bir kendinden geçme ile meşgul vaziyette ibadetleri ile işgal etmektedirler. Kılınması sünnet olan iki rekât "tahiyyat-ul mescid" namazının eda edildiği zemininde kendinize kalabalıktan ötürü secde edecek yer bulmakta zorlanmak ve bir başkasının sırtına secde etmek çokça yaşanan durumlardandır. Hac ve umre ziyaretlerimde beraberimde olan kadınların (eşim, eşimin kız kardeşleri ve annem) namaz kılmaları için nöbettar gibi başlarında beklemek zorunda kalmıştım. Kendim de ayaklar altında kalma pahasına bu sünnet olan namazı kılmıştım. Girmenin zor olduğu bu bölgede girenlerin çoğu Kâbe ile temas halinde olmaya çabalamaktadırlar. Bu temas halinde bulunanların ekserisi kendi parmaklarını adeta bir kalem olarak kullanarak Kâbe duvarına ya da örtüsüne bir şeyler yazıyor gibi davranışlar sergilemekteydiler. Türkiyeli olduğumu anlayabildiğim bir umreciye neden böylesi bir şey yaptığını sorduğumda "kendim ve sevdiklerim için yaptığım duaları yazıyorum Kâbe'ye," şeklinde bir açıklama yapmıştı. Hem Hicr-i İsmail'de hem Kâbe'nin diğer duvarlarında millet ve ülke ayrımı olmaksızın bu tarz davranışların kesretle vuku bulduğunu söylemeliyim. Giriş ve çıkış için ayrılmış bölümler olmamasından ötürü hem giriş hem de çıkış esnasında oldukça kalabalık olan Hicr-i İsmail'e hem girmek adına hem de çıkmak adına oldukça zahmetli bir çaba içerisine girmek gerekmektedir.

3.2.26. Yeme-İçme Alışkanlıkları

Hac için konaklamak üzere yerleştirildiğimiz otelde farkına vardığım bir husus olarak yaş aralığına göre yemek-içmek noktasında israf olgusunun incelenmeye değer olduğunu düşünüyorum. Bizim "SH Turizm" ile gerçekleştirdiğimiz hac tipi olarak, kaldığımız

Mekke'deki otelde “orta” ve “orta-üst” ekonomik sınıf merkezli hacılığımızda sunulan yemekler sabah kahvaltı ve akşam yemeği olmak üzere günde iki defa oldukça geniş yelpazede, şirketin Türkiyeli aşçıları tarafından zaten sadece SH hacılarına tahsil edilmiş olan otelimizde Türkiyeli hacıların bildiği damak tadına hitap eden şekilde servis ediliyordu. Yaş ortalamasının zaten oldukça yüksek olduğu çoğunluk, muktesitliğin ince ve zarif örneklerini sergiliyorlardı. Çelik'in (2011) de belirttiği üzere, hacılar kendilerine hizmet olarak sunulan yemeklerinin hiçbirini israf etmiyor yiyor, yiyemediklerini ise peçetelere sararak yanlarına alıyorlar. Özellikle ekmek konusunda hürmet etmek adına Türkiyelilerin özel bir çabası bulunmakta. Bu davranış tipinin kültürel kodları olmakla birlikte salt bu şekilde açıklamanın da eksik olduğunu düşünmekteyim. Zira öğlen yemeği gibi otel ya da şirket bünyesinden karşılanmayan ve önemli bir öğüne dair en kestirme ve elbetteki ucuz yolun da bu olduğu aşikâr. Hacılarımızın karşılanmayan öğünler için hem ellerini ceplerine atmak istememeleri hem otel dışındaki yemek kültürünün pek de Türkiyeli hacıların damak kültürüne hitap etmiyor oluşu hem de dışarıdan yemek almanın apayrı bir deneyim olarak hacılarımız açısından oldukça korkutucu olarak değerlendirilmesi de muktesidane davranışın altındaki motivasyonlar olarak okunabilir. Bu noktada israf-iktisat denkleminin aynı yaş aralığı üzerinden diğer “lüks hac”lar (Görmez 2015) ile kıyaslanması bhusus üç öğün yemeğin servis edildiği hatta hacılarına her vakit açık büfe hizmeti sunan hac tipleri üzerinden yapılacak bir araştırma, gözlem sonrası bulgular karşılaştırılmalıdır.

3.2.27. Söylentiler, Yaşananlar ve Hissettirdikleri

Hacılar arasında yaygın olan söylentilerin hacıların gündelik hayatlarını doğrudan etkileyecek güçlere sahip olmaktadır. Hacıların ve bhusus kadınların hac deneyimlerini bu söylentiler doğrultusunda düzenledikleri ve ona göre bir günlük rutin belirledikleri bilinmektedir. Bu söylentilerden kadınlar hakkındaki “kaçırılma” ve “tecavüz edilme” ya da “cariye olma” noktasında belirginleşen formların maddi anlamda bir gerçekliğinin olup olmadığı bilinmemekle birlikte hacılar mabeyninde bhusus kadınlar için gerçeklik düzeyinden öte bir yaptırım gücü bulunmaktadır. Bu noktada bu söylentilere bir nevi olumsuz toplumsal bellek de denilebilir zira insanların deneyimi olmadıkları bir meselede hareketlerini ona göre düzenledikleri bir durum söz konusudur. Her kadın hacı yanında mahremi olsa dahi bu söylentilerin etkileyciliğinden ötürü dikkatli davranmak zorunda kalmakta ve yanlarındaki mahremlerini kendilerini asla ama asla namahrem düzeyinde bir erkek ile yalnız bırakmaması konusunda uyarmaktadırlar. Misal olarak, kadınlar, mahremlerini söylentilerin baş aktörü konumundaki taksiciler ile olan etkileşimlerinde taksiiye ilk binen ve son binenin kendileri

olmaları gerektiğini, kendilerini takside yalnız bırakacak şekilde herhangi bir davranıştan uzak durmaları konusunda sık sık uyarmaktadırlar. Hac dönemi boyunca bu ve benzeri mahiyetteki uyarılara ben de bolca maruz kalmaktaydım. Özelsel (2003) çok yorgun olduğundan sebep yürümek istemediğini ve kadın arkadaşına bir taksiye binmeyi teklif ettiğinde arkadaşının buna şiddetle itiraz ederek, beyaz kadın ticaretinin yapıldığı böyle bir memlekette kadınların taksiciler vasıtası ile ya haremlere ya da benzeri şekilde kötü sonlara uğradıklarını dillendirdiğini aktarmaktadır. Özelsel (2003, s.38) bu anısını aktardığı yerden yalnızca birkaç sahife sonrasında arkadaşı Mübeccel Hanım'ı haklı çıkartacak duydukları şu olayı aktarıyor:

Dün korkunç bir olay duyduk: İki Türk çift, taksiye binmişler. Araba hareket etmemiş ve şoför erkeklerden inip arabayı itmelerini istemiş. Onlar iner inmez de kadınlarla beraber basıp gitmiş. Kadınları iki gün sonra Mekke dışındaki semtlerden birinden, maddi manevi acınacak halde bulmuşlar. Defalarca tecavüze uğramışlar. Ancak bizim için daha da kötüsü; kocalarının “uygunsuz davranış”larından dolayı bu kadınlardan uzaklaşması oldu. Kadınlardan biri intihara teşebbüs etmiş. Diğer kadınlar engel olmuşlar. İkisi de Almanya'ya donup bir üniversitenin psikiyatri kliniğine yatmış. Kocalarıysa haccın gereklerini yerine getirip yakın çevrelerinde saygı gören müslümanlar olarak geri dönebilmek için Mekke'de kalmışlar...

Burada dikkat çeken birkaç nokta bulunmakta. Bu tarz olayların hep duyuluyor olması oldukça ilginçtir. Yani birinci dereceden bu tarz, kaçırma ve tecavüz gibi olaylara maruz kalanlar ile ilgili bir bilgilendirmenin olmadığını hep duyum üzerine işleyen bir yapının olduğunu söyleyebilirim. Birinci dereceden kastım yalnızca olayı bilfiil yaşayan olmasına gerek yok yaşayanı direkt tanıyan olsa gene haberin sahliliğini anlama noktasında birinci elden bir tanıklık olacaktır. Özelsel'in aktardığı hadise en azından 15 ya da 20 yılı olan bir hadisedir. Haber kaynaklarına ulaşım, doğrulama vb. zorluklar anlaşılabilir iken günümüzde bu tarz söylentiler hala olmakla birlikte özellikle sosyal medyanın bu derece yoğun kullanıldığı düşünüldüğünde halen böylesi bir haberin kaynağı olarak duyumlar, “mış”lar ile naklediliyorsa orada durarak üzerinde bir daha düşünmek gerektiği kanaatindeyim. Gerçi Özelsel'in naklettiği hadisede detaylar oldukça belirgin olmakla birlikte gene de ortada bir duyumu geçmeyen bir nakil tarzı söz konusudur.

Hacca iştirak etmiş çoğu kişiden duyduğum ve bizzat hissettiğim bir durum, haccın kendisinin fazlasıyla enerji gerektiren bir faaliyetler bütünü olmasına ve ilk günden itibaren başlayan yorgunluk, sıcak, koşturmaca ve elbette ki uykusuzluğa rağmen her bir hacının kendinde dinçlik ve canlılık hissetmesidir. Balta'nın (2016) tabiri ile ayakta zar zor durabilen yürürken ayaklarını çekiştiren yaşlılar hacda iken gençleri dahi oldukça zorlayan şartlar altında insanüstü bir performans sergilerken bulurlar kendilerini. Normal zamanlarda hac dönemi boyunca yapılanların çok daha az miktarlardaki hareketlere eş faaliyeti yaptıklarında

bitap düştüklerini söyleyen bahusus hasta ve yaşlıların hac boyunca şenel Hanım'ın (72 Yaşında) tabiri ile

Oğlum beni biliyon on dakika ayakta galam bu meymenetsiz bel ağrısı ölmekten beter edeyi beni ama orada görecedin, hiçbir sıkıntı olmadı elhamdülillah. Allah'ın bana bahsettiğı bir armağan oldu, sağlığım sıhhatim geri geldi.

şeklinde değerlendirdikleri bir halet-i maddiye ve maneviye içerisine giriftar olduklarını belirtmekteydiler. Benzer bir durumu Özelsel (2003) de saatleri aşır günlere dayanan uykusuzluk, yoğunluğa dayanmalarını hem bedeni hem de ruhi özel bir hal olarak değerlendirmektedir.

Türkiyeli hacılar ile sahada iken yaptığım görüşmelerde ve yapmış olduğum okumalarda (Güney, 2017) hacıların kendilerinin etkilendikleri deneyimlerin farklılık arz ettiğine şahit oluyordum. Merve Hanım (26 Yaşında) gibi Kabe'yi ilk gördüğü andan etkilenirken Osman Bey (57 Yaşında) Kabe'de cemaatle kılmış olduğu ilk vakit namazından etkilenirken, Hayriye Hanım (87 Yaşında) ise tavaftan etkilendiğini söyleyenler olmuştur. Kimisi ise Badik Hanım (48 Yaşında) gibi Arafat Vakfesi'nden çok etkilenirken kimisi Huri Hanım (51 Yaşında) gibi sa'y yapmanın kendilerini derinden etkilediğini dile getirmişlerdir. Bahusus sabah, akşam, yatsı ve Cum'a namazlarında aşıkâre okunan Fatıha suresinin sonunda imamın söylemiş olduğu "âmin" kelamına cemaat olarak iştirak sonrası oluşan ambiyansın kendilerini fazlasıyla etkilediğini belirten hacıların sayısı oldukça fazladır. Burada ortaya çıkan olguyu bir yandan İslam'ın birlikteliğı demek olan "ümme"nin ete kemiğe burunmuş hali (Ferhat, 36) olarak değerlendirenler olmakla birlikte daha basit şekilde "bizim oralarda "âmin" içten söyleniy haburada ise dışından, bu çok ilginçime gidiy doğrusu" (Mahmut, 67) şeklinde değerlendirmelere tabi tutanlar da bulunmaktadır.

Metaf alanında gerçekleştirilen tavaf esnasında her ne şekilde olursanız olun kendinizi bir anda Makam-i İbrahim'in bulunduğu yerde bulursunuz. İsterseniz iç alanda yani Kâbe'ye yakın bölgede tavafınızı sürdürmekte olun isterseniz de dış alanda, sonunda kendinizi bulacağınız yer değişmemektedir. Bunun hakkında yaptığımız konuşmaların çoğunda hacılarımız bunun Kâbe'nin banisi olan Hz. İbrahim'e Allah tarafından verilmiş bir ihsan, ikram olarak değerlendirmektedirler. Ferhat Bey (36 Yaşında) "Kâbe'deki "şavt"ını kimse onu bina eden Hz. İbrahim'e selam niteliğinde makamına uğramadan tamamlayamazsın" demişti. Bunun nedeni böylesine ulvi olabilmekle birlikte Mescid-i Haram'ın üst katlarından Kâbe'ye ve tavafa bakıldığında bahusus "Hacer-u'l Esved" bölgesinde ona dokunabilmek için oluşan kalabalığın buna neden olabilmesi de mümkün gibi gözükmektedir.

Hacı adaylarının ve özellikle de yaşı ileri düzeyde olan ve kronik hastalıkları bulunanların hac süresince Diyanet'in sağlamış olduğu sağlık imkânlarından faydalandıkları bilinen bir gerçektir. Ama işin bilinmeyen kısmını oluşturan olgu ise, aynen Türkiye'de imiş gibi bu imkânların oldukça geniş sınırları ile kullanılmak istenmesi. İlaçları adet olarak alan hacı amca ve teyzeler bundan oldukça rahatsızlık duyuyor ve olabildiğince fazla ilaç almak için mücadele içerisine girmektedirler. Ayrıca hacılar mabeyninde bir şehir efsanesi şeklinde yaygınlığı olan, "Arapların çadırına düştün mü yandın, kesin yanlış ilaç vererek öldürürler" (Selma, 69), kanısının etkisiyle oldukça dikkat etmektedirler. Mustafa Gül'ün (2016, s.50-1) de bir sağlık çalışanı olarak hizmet verdiği Diyanet sağlık çadırına geldiği halde duyduklarının etkisi ile Türkçe konuşan doktorun dediklerini Arapça sanan teyzenin anlamamak üzere kendini şartlandığından bahsetmektedir:

Hacılarımız bir şehir efsanesi duymuş ve inanmışlardır. Sonradan konuştuğumuz tüm hacı amcalar ve hacı teyzeler aynı endişeyi dile getiriyorlardı. Arap hastanesine gidersek; dillerini bilmediğimiz için yanlış iğne falan yaparlar, ölüyoruz maazallah! Hacılarımız bu konuda öyle bir şartlanmışlardı ki, Hacı teyze, bizlerin Arap sağlıkçılar olduğumuz düşüncesiyle muayeneye gelmişti ve konuştuğumuzu anlamamak üzere şartlanmıştı.

Türkiyeli hacıların anılarında fazlasıyla yer edinen olgulardan bir başkası ise diğer ülkelerden gelenlerin Osmanlı Devleti'ne muhabbetlerinin bir timsali olarak Türkiyeli hacılara izzet-i ikram gösterdiklerine tanık olmalarıdır. Çoğunlukla Türkçe dışında bir lisan bilmeyen insanlarımızın bu denli derinlikli bir iletişimin imkânını nasıl buldukları sorusu cevap beklemekle birlikte hacılarımızın neden böyle hissettikleri üzerinde durmak daha aydınlatıcı olur diye düşünmekteyim. "Yitik bir geçmişe ağıt" niteliğinde değerlendirilmesi gereken bu tarz aktarımların uzun süreler boyunca geniş coğrafyalara hükmetmiş ülkelerin vatandaşlarında görülen umumi bir his mi olduğu yoksa Türkiyeliler gibi çoğunlukla kendilerini kâinatın merkezinde gören insanlara mı ait olduğu ayrı bir tartışma mevzusudur. Ama yaşadığı bildirilen olayların kendileri gerçek olarak orada durmaktadır (Kavurmacıoğlu, 2017, s.150):

O gün pek de anlamamıştım ama buna benzer bir sevgiyi, hürmeti göğsümdeki Türk bayrağını fark eden birkaç Mısırlı abiden ve Arabistan'ın yerli halkından da görünce bazı şeyleri daha iyi anladım. O insanlar sadece bana sarılmamışlardı. Günden güne daha çok akan mazlum kanının, yetim gözyaşının duracağı günlerin özlemiyle sarılmıştı. Cihanın tüm zalimlerine diz çöktürmüş; üç kıtada barışı, adaleti, huzuru, güveni, hoşgörüyü, sevgi ve saygıyı sağlamış; "İ'layı Kelimetullah" için fetihler eylemiş ve peygamber muştusuna nail olup çağ açıp çağ kapatmış; şehitlerin, evliyaların, mazlumların, ana babaların duasını almış dedelerimin biz torunlarına şimdi, yeniden, Müslümanların kaderini değiştireceği ümidi ve özlemiyle sarılmıştı.

Benim başıma gelen bu tarz Türkiye merkezli hadiseler ise bhusus hac döneminde 15 Temmuz hadisesinin ne'liğine dair soruları cevaplandırmaktan ibaretti. Bhusus Malezyalı hacılar tarafından kendilerine Fetö terör örgütü yandaşları yoluyla aktarılan "Erdoğan

Türkiye’de katliam yapıyor” algısını merkeze alan birçok akla hayale sığmaz hadisenin yaşanıp yaşanmadığı ile alakalı sorularla karşılaşıyordum. Onun dışındaki sorular ise o gün itibariyle dünya ve Türkiye gündeminde neler yer almakta ise onlar hakkında konuşuyorduk. Açıkçası dilenenler dışında nereli olduğumuzu merak edenlerle de pek karşılaşmıyordum. Onlar da Türkiyelilerin hassasiyetlerini bildiklerinden nokta atışı şeklinde cümleler, içerikler bulmak adına nereli olduğumuzla ilgileniyorlardı.

3.2.28. Roller

Hacca ailesi ile ya da mahremleri ile gelen kadın ve erkekler için hac öncesinde performe edile toplumsal roller çoğu zaman hac döneminde de tekrar edilmeye devam etmektedir. Kadının daha çok ev içi rolleri ve erkeğin evin dışı ile ilgilenme hali çoğu zaman otelde de sürdürülmektedir. Oda içinin temizliği, kıyafetlerin yıkanması vb. işler kadınlar tarafından yapılırken her türlü alışveriş, getir-götür işleri erkekler tarafından yapılmakta. Bu durumun nedeni olarak çoğu zaman geleneksel erkek-kadın rollerini sürdüren yaşlı bireylerin hacca gelmesi ve Hicaz’da kadınların mahremleri dışındaki varoluşlarının tehdit altında olduğu söylentileri ve bunun neden olduğu algıdan ötürüdür. Bazı odalarda kadınlar arası gece ziyaretleri-oturmaları söz konusu iken erkekler için sosyalleşme alanı olarak lobide bulunan televizyon alanı ve otel önlerindeki çay-sigara içme bölgeleri hizmet vermektedir (Özelsel, 2003). Birkaç defa tekrar eden bir olgu olarak gündelik hayat meseleleri yüzünden eşleri ile yaşanan sürtüşme sonrası canları sıkılan erkeklerin Kâbe’ye gece tavafına gittikleri ve orada kendilerinde “biriken stresi” attıklarına dair deneyimleri dinlenmiştir. Ben ve Murat Bey (28 Yaşında) de birlikte 3-4 kez aynı şekilde bir stres atma yöntemi olarak tavafı denemiş ve gerçekten de tavaf içerisindeki itiş-kakış, enerji harcama vb. faaliyetlerin sonrasında kendimizi oldukça rahatlamış hissettiğimizi birbirimize itiraf etmiştik. Hac dönemi boyunca kadınların bir erkek himayesine ihtiyaç duyması çokça dillendirilen bir olgu olarak ortaya konmaktadır. Görüşme yaptığım pek çok kadın hacı, ibadetlerini mahremleri vasıtasıyla tabir yerinde ise güvenliklerini erkeklerinin uhdesine bırakarak haccın gerektirdiği ibadetleri rahatlıkla yaptıklarını dile getirmekteydiler (Özelsel, 2003). Kezban Hanım (46 Yaşında) bu noktada şöyle bir taktik uyguladığını söylemiştir:

Normalde zaten birlikte geldiğimiz kafilenin erkeklerinin himayesinde yapmış olduğum tavaflarda bazen birbirimizi kaybetme ya da onların yorularak dinlenmeye çekildiklerinde ben kendi başıma tavaf yapmak zorunda kalıyordum. Bu zorunlu anlarda en yakın Türkiyeli olduğumu anladığım ve eşi ya da mahremi ile tavafımı sürdüren bir gruba kimi zaman izin isteyerek kimi zaman da onların hemen peşi sıra eklenerek tavafımı sürdürüyor ve kendimi güvende hissediyordum.

Burada kadınların hac gibi fazla güç/enerji gerektiren ibadetleri yerine getirememekten ziyade hac ile ilgili ortada dolasan söylentilerden çekinmeleri dolayısıyla ortaya çıkan “koruyucu erkek” figürü geleneksel kadın-erkek normlarını Hicaz Bölgesinde yeniden üreten bir toplumsal ajan olarak ortaya çıkmaktadır. Bu şekilde bir vazife paylaşımı sonrası erkeklerin kendi ibadetlerini, üstlendikleri görevler nedeni ile istedikleri düzeyde yapamadıklarına dair şikâyetlere tanık olmaktaydım. Kemal Bey (35 Yaşında) bu konuda içine girmiş olduğu ikilemi şu şekilde tarif etmektedir:

Bir yandan bireysel olarak yapmak zorunda olduğun ibadetler bulunmakta yani onları yapmak zorundasın yani hac yapmak üzere orada bulunuyorsun ama bir yandan aklın mahreminde. Hz. İbrahim’in kıssasını da biliyorsun yani kendi şahsi kemalâtından ziyade nevininkini öncelemelisin diğer yandan kendin tecrübe etmen gereken bir imtihanın var. Burada herkes hem İbrahim hem Hacer hem İsmail olmaya geldi. Ama kafan ve vicdanın eşinde, çocuğunda. Bir de bunlara ek olarak kendini sorumlu hissettiklerin var hac kafilesinde, yaşlılar, tanıdıklar vb. velhasıl yarım yamalak bir hac yaptık inşaallah hüsnü niyetimize binaen, başkalarını önceleyerek kendimizi ikinci ve üçüncü plana ittiğimizden nazarı merhameti celb olur da Allah kabul buyurur yoksa işimiz yaş...

İslam inanç öğretisinin bir din olarak kadın ve erkek rollerine dair net görünümüleri hacda ve özellikle de Kâbe’de metaf alanında yapılan tavaf ibadeti ile ortadan kalkmakta ve yerlerine birbiri içine girift bir hal almış şekle bürünmektedir. İslam dininin her ibadette kadın ve erkek mabeynindeki mesafeyi muhafaza eden yaklaşımı tavaf anında silikleşmeye başlar. Tavafta erkekler ile kadınların bedenleri yaşanan sıkışıklıklara bağlı olarak birbirlerine yapışmakta ve bhusus ihramlı erkekler düşünüldüğünde iki parça kıyafetleri dışında herhangi bir giysileri olmayan erkekler açısından oldukça zorlu anların yaşanmasına neden olmaktadır. Hac öncesinde erkeklere yönelik “ihram giyinme” derslerinde olası yaşanabilecek “iz’ar”ını (ihramın bele bağlanan parçasına verilen isim) yani “ihram kaybetme kazaları”na yönelik “hemen yakınınızdaki bir başka erkeğin “rida”sını (ihramın omuza bağlanan kısmına verilen isim) alarak belinize bağlayın” şeklinde tüyolar verilmektedir.

3.2.29. Terviye Günü

Zilhice’nin 8. Gününe denk gelen ve Arafat Vakfesi’nin yapılacağı Arefe gününden bir önceki gün olan Terviye Günü ile birlikte haccın en önemli rüknü olan Arafat Vakfesi yapmak üzere bölgeye sevkیات başlar. Terviye Günü’ne yaklaşık 3-4 gün kala ve bayramın dördüncü gününün üzerinden 3-4 gün geçinceye kadar Mekke yönetimi söylenilenlere bakılırsa Arafat sevkiyatını planlama ve hazırlıkları tamamlama adına Mekke’deki tüm toplu taşıma araçlarını yani otobüsleri trafikten çeker. Bunun neticesinde ise ortam tam bir karmaşa ve kaosa dönmektedir. Zira nisbeten alışılmış düzenin ortadan kalkması ile hacı adayları ne yapacaklarını bilemez hale gelirler. Her gün Kâbe’ye gidişin ve mekânın bir derece de olsa tanıdıklığının vasıtası olan ulaşım şeklinin ortadan kaldırılması ile hacı adayları için Mekke

tekrardan bilinmez bir yere, Kâbe ise ulaşılması imkânsız bir hedefe dönüşür. Zira bir yandan bilindik yollar yani otobüsler ile gidişin önü kesilmekte diğer yandan da çok cüzi rakamlar ile ulaşılabilecek olan Kâbe oldukça fahiş fiyatlar karşılığında o da trafik elverdiğince kimi zaman yakınına kimi zaman da oldukça uzak bir mesafe kalacak şekilde taksi ile gidilebilir hale dönüşmektedir (Karic, 2017 ve Everdi, 2005). Hacca gitmeden önce deneyimlerinden çıkarsadığı fikirlerine itimat ettiğim Hulusi Bey (44 Yaşında), hac üzerinde konuşurken bana,

Madem ailecek yani eşin, bebeğiniz ve annen ile gidiyorsunuz sizin vazifeniz ağırdır. Farz ve vaciplerden ötesine güç yetiremezsiniz. Sen onlarla konuşarak ikna et ki, faziletten ziyade yükümlülüklerinizi yerine getirmeye uğraşın. Gençsiniz ömrünüz uzun olur inşallah ve Allah da nasip eder pek çok umre yaparsınız, hac döneminde yapamadığımız sünnet ve müstehapları yerine getirmek üzere, üzülmeyin. Şimdi senin vazifen bu olsun, biliyorsun, “olur hasen, ahsenden ahsen”(Nursi, 2002, s,718) yani sünnetleri yapayım derken yorgun düşer farzları Allah muhafaza yerine getiremezsiniz.

demesi üzerine biz de artık otobüslerin çalışmadığı dönemde Kâbe’ye gitmeyi bıraktık, namazları kaldığımız otelin mescidinde ya da otelimizin yakınlarındaki mescitlerde eda etmeye başladık. Bizim bu şekilde davrandığımızın yani Kâbe’ye gitmediğimiz fark edilmesi ile birlikte adımız şaka yollu da olsa “otel hacısı/hacıları” ya da yakınlarımızda bulunan büyük market zinciri “Bindawood” a giderken gören kabile arkadaşımızın tabiri ile “Bindawood’u mu tavafa gidiyorsunuz?” şeklinde takılmalara neden oluyordu. Ama gün gelip de Arafat’a sevkiyat başladığında bizler enerjimizin doruklarındaydık. Kâbe’ye çoğu yürüme gidenler ise perişan hallerde idiler. Zira yürüme yolu ile Kâbe’ye gidenler çoğu zaman tünellerden geçmek zorunda kaldıkları ve tünel içerisindeki egzoz dumanına aşırı maruz kalmalarından ötürü zaten klima ve soğuk algınlığı neticesinde baş etmek zorunda kaldıkları üst solunum yolu rahatsızlıklarına bir yenisini ekliyorlardı. Taksi vb. araçlar ile gitmeye çalışanlar ise hem bitmek bilmeyen trafik sıkışıklıklarından dolayı uzun yürüyüşler yapmak zorunda kalmışlar hem de fiyatta pazarlık bahanesi ile ya önemli anlamda maddi zarara uğramışlar ya da psikolojik anlamda yıpranmışlardı (Karic, 2017).

Gün dönüyor geceye eviriliyor ve beklenen gün geliyor mübarek beldelerde. Terviye günü bir heyecan bir bekleyiş ve çokça telaş kaplıyor herkesin içini ve de fazlasıyla dışını. Bunu o derece çıplak gözünüz ile görüyor ve şahit oluyorsunuz ki her bir tarafımız telaş ve bekleyiş ile malamal oluyor. Bekleyiş sabahın erken saatlerinden gecenin ilerleyen saatlerine değin devam ediyor. Kalınan otellerden bizleri alarak Arafat Vakfesi’ne götürecek otobüsler filan vakitte gelecek denmesine rağmen bahsi geçen saatin üzerinden saatler ve saatler geçse de gelen giden olmuyor. Bu durum sadece bizimle şirketimizle alakalı değil tüm Mekke aynı hal içerisinde (Çelik, 2011) kalıyordu. Koca koca devasa otellerin önü bembeyaz ihram ve elbiseleri ile erkek ve kadın hacı adayları ile dolu. Halen aday diyorum çünkü daha hacı

olamadılar ama olmadan önceki son aşama, son basamak bu bekleyiş, bundan sonrası hacılık inşallah. Sanki oteller içlerindeki insanları dışarıya kusmuş ve sokaklar, caddeler tamamıyla bembeyaz olmuş vaziyette bir tablo ile karşımıza çıkmakta. İnsanın hayatında gerçekten nadir karşılaşılabileceği manzaralardan en ulvisi ile karşı karşıya idik. İhramla birlikte bir yandan insanın kültürel varlığı, sınıfı, imtiyazları bir kenara bırakılıyor, diğer yandan ihram yasakları ile de insanın cinsel dürtüleri, güzel kokular vb. dünyevi zevkleri, hayvani özelliklerinden olan öldürme, savaşıma, avlanma, koparma eylemlerinden men ediliyordu. Bedeni ve medeni özelliklerini bir kenara koyarak, insan artık dünyaya geliş gayesinin farkına vararak bu gayeye çoğu zaman engel olan özelliklerinden nisbeten, muvakkat sıyrılacak ve şahsi ve nevi kemalatını arayacaktı.

3.2.30. Arafat Vakfesi

Arafat Dağı'nda uyanmak ve etrafına bakınmak çoğu zaman “Din Günü'nde haşır olmak gibi” (Adnan, 42) gelir hacı adaylarına. Burada geçirilecek bir günün ardından artık adaydan “hacı”ya terfi edeceklerdir. Hem dünden bugüne buraya gelirken çektikleri hem de ömürleri boyunca bugüne erişmek adına maruz kaldıkları tüm yorgunluk, huzursuzluk, hüznün, çaresizlik, sıkıntılar Arafat'a erişmek ile bir anda ortadan kalkmış gibidir. Erkek ve kadın fark etmeksizin tüm hacı adaylarının aynı mekânda aynı zaman aralığında bulunmalarını şart koşan yegâne hac koşulu “Arafat Vakfesi”dir. Tam orada ve tam o zamanda olma gerekliliği ile sanki frekansların ayarlanması için her bir hacının kendisine dair tam koordinatlar yani “meşaril haram” (bilinen işaretler) ve külliyyet (büyük alıcılar) gereklidir. Nursi'nin (2002) tabiri ile külliyyet kesbetmeden kim O'na (cc) yaşayabilir ki? İşte Arafat her bir hacı adayına O Zat'ın huzurunda O'na muhatap olma imkânını sunar ve bu imkândan dolaydır ki o andan sonrasında artık “hacı” olunmaktadır. Karic (2017) kendilerinin iki bin kişiden oluşan Bosna kabilelerinin yüz binden ziyade Türkiyeli hacıdan oluşmuş bir galaksi tarafından çepeçevre sarıldığını aktarmaktadır. Orada Arefe sabahında dört adet Türkiyeli Hoca tarafından sabah ezanı her bir ifadenin dört kez ama birbirinden farklı makamlarda ve hisler içerecek şekilde okunduğunu dile getirmektedir. Bu özel ezanı okutmak üzere Türk yetkililer tarafından İstanbul'un Eyüp, Fatih, Sultanahmet ve Beyazıt camilerinden getirildiklerine dair söylenti ezanı dinleyenlerin arasında yani Bosna hac kfilesinde yayıldığını aktarmaktadır (Karic, 2017).

3.2.30.1. Mahşer Günü

Erkeklerin “ihram” şartına kadınlar da çoğunlukla açık renk ve beyaz elbiseleri ile eşlik ediyorlar ve belki de ortaya çıkan bu muhteşem ve muazzam beyazların hâkim olduğu manzaradan ötürü, “Mahşer Günü” (Bekir 32) olarak değerlendiriliyor. Ben bizzat eşim ve kız kardeşlerinden dolayı biliyordum ki kendilerine ve sevgili kızım Zeynep Rana’ya bugüne özel bir elbise diktirdiler. Günlerce ne olabileceğine dair konuşmalar yaptılar, modelleri incelediler ve sonunda uzunca bir mesainin ardından elbiselerine sahip oldular. Erkekler ise tek tip “ihram”dan dolayı bu aşamalardan geçmiyorlar, belki bir şans veyahut belki de biz erkekler için büyük bahtsızlık zira onların heyecanını gördüğümünden bunun eksikliğini hissedebiliyordum. Arafat her şeyiyle, her aşaması ile bir ibadet. Öyle ki Kur’an’a göre en çok üzerinde durulan ibadet olan “namaz” a bile bir ara verdirebilen bir ibadet Arafat Vakfesi. Bu vakfenin yapılabilmesi için o günün ikindi namazı öğlen namazına cem edilerek, cem-i takdim ile birlikte eda edilmektedir. Karic’in (2017) de bahsettiği gibi vakfe kelimesi Arapça, “v-k-f” kökünden gelmekte yani durmak, ara vermek anlamına gelmektedir. Yani namaza, düşünmek, tefekkür etmek, idrak etmek için ara veriliyor. Peki ne denli bunları yapabiliyoruz orada? Everdi’nin (2005, s.131) de dile getirdiği şekli ile toplamda ancak yirmi dört saat bile durulmayacak bir konar göçer mekân içerisinde, oraya erişir erişmez hemen senin yerin benim yerim tartışması başlamaktadır, hem de öyle yarı şaka yarı ciddi bir şekilde değil bildiğin en ciddisinden ve en harbisinden:

Çadır sosyalizan bir tablo çiziyor. Hacılar hep birlikte yere serilen bir savaçlara oturup, hesap gününü bekliyoruz. Ortada bir mahşer var, büyük afetler sonrası afetzedelerin yerleştirilmesi tablosundaki hüznün renkleri gibi. Hemen mülkiyet duygusu harekete geçiyor. Yeni alanlarda mülkiyet alanlarımızı belirleme savaşının hakkını veriyoruz.

3.2.30.2. Uyarılar

Her şeyin bir ders her şeyin bir tefekkür vesilesi olduğu bir zaman ve yerde, başta görevliler olmak üzere devamlı verilen ihtar ve tavsiye, “aman bir yere gitmeyin, kaybolursunuz, oturun/durun oturduğunuz/durduğunuz yerde!” şeklinde. Rabhani olanın taş, toprağa, insana, hadisata işlediği, sirayet ettiği yerde, her şeyden uzak durun nidası ne denli Arafat Vakfesi’nin ruhuna uygun bilemiyorum. Bugüne dair o denli yanlış yönlendirmeler oldu ki misal aç kalırsınız, üşürsünüz vb. şeklinde maddi ihtiyaçlardan o denli bahsedildi ki “Bindawood” adlı alışveriş marketi, Terviye Günü görülmeye değerdi zira tam bir alışveriş çılgınlığı yaşıyordu. Biz dâhil sanki bir tek gün için değil de 3-4 gün ya da bir haftalık bir seyahate çıkılıyor gibi hazırlık yaptırıldı. Bu hazırlıklarda bile o denli mizansızlık, hikmetsizlik hakimdi ki. Mesela, asıl ihtiyaç olunacak şey olan “su”dan kimse bize haber

vermemiştir. Zira Arafat sonrası ne yemek ne kıyafet sadece ve sadece suya ihtiyaç şedit olacaktır. Hem Arafat'ta hem de sonrasındaki büyük yürüyüşte en çok ve en hayati ihtiyaç olan “su” gümbürtüye gitmiştir. Manevi hazırlığı hatırlatma ve beşerî anlamda en feyizli bir içtimaya manevi hazırlıkları ise dillendiren zaten hiç olmadı hatta uyarılar sanki bu ihtimalleri, manaları kayıt altına almak üzere gibiydi.

Haccın belki de en özel anlarının yaşanacağı bu yerde topu topu bir gün kalacaktık ama bir görmelisiniz, nerde ise herkes yanına bir hafta, iki hafta yetecek kadar erzak almış. Burası bir anlamda mahşer gününün provası. Bir günlük mahşer yerine bir haftalık erzakla gelen bizler, gerçek mahşer yerine ne kadar erzak götüreceğiz bilmiyorum. Bunları düşününce kendimi çok kötü hissediyorum. Mahşer gününe götüreceğiz erzağım çok az (Çelik, 2011, s.211).

Kaybolma korkusunun tavan yaptığı yerlerden bir başkası da Arafat'tır. İnsanlığa dair eşi benzeri olmayan bu muazzam içtima karşısında başta hocalar ve görevliler olmak üzere konuştuğunuz herkes size bulunduğunuz çadırdan çıkılmamasını kimi zaman kibarca kimi zaman da amirane bir şekilde söylemekte. İslam ümmetinin ortaya koymuş olduğu bu yaşayan organizmaya dair tüm temas hakkı elinizden alınarak kendi küçük çadırınızda bulunmanız tavsiye edilmekte. Uygulamaya dair yani kaybolmayı önleyici birçok işlevsel yani olmakla birlikte Arafat'ın ruhuna muvafık bir yanının olmadığını düşündüğüm bu uygulama tüm Türkiyeli hacıları kendi gettolarına mahrum kılıyor. İçerisinde bulunduğumuz getto kendi içinde sonsuza doğru devam eden mikro gettolara bölünmekte. Kelime kökeni itibariyle “tanıma, bilme” eylemlerinin çoğulluğuna atıf yapan “Arafat”, uygulamada yanınızdaki çadır ile bile iletişime girmeme üzere kurulu olarak işliyor. Halbuki Bardakoğlu'nun (2015) da belirttiği üzere Arafat kelimesinin anlamsal kesişiminde irfan ve tearüf de bulunmaktadır. Adeta irfan sahibi olabilmek adına yapılması gereken tearüf eyleminin mekânı olması gereken Arafat Vakfesi, bu mananın tam zıttı bir olgu ortaya koymaktadır. Gettoların işleyişine trajikomik bir örnek olarak, Derya Hanım'ın (32 Yaşında) vakfe sonrası, “SH Turizm” tarafından düzenlenen ve kendi tarikatlarına katılımın serbest, olmayanlara ise kapalı olan “hatme” adı verilen zikre katılmak istediğini dile getirmesi üzerine, görevli tarafından “tevbe almanız gerekir. Tevbeniz var mı?” sualine, “evet az önce en yüksek mertebe/makamdan aldık, yetmez mi?” cevabı üzerine oluşan gergin ve bir o kadar da komik ortamı zikretmeden geçemeyeceğim. Ve evet yetmiyor imiş ki “hatme”ye alınmayacaktı.

3.2.30.3. Dilenenler

Arafat Vakfesi sonrası rivayet-i sahiha ile “anasından doğmuş gibi günahsız” olan müminler bu sevinci vakfe çadırındaki arkadaşları ile paylaşırlar. Ve tabir yerinde ise sıfırlanan günah sayacı yeniden işlemeye hemen kaldığı yerden başlar. Bahusus tuvaletlerin

sayısının fazlasıyla yetersiz olması, olanların da hijyen noktasında fecaat halde bulunması sebebiyle sınırlar gerilir ve sesler yükselmeye başlar. Bazen de trajikomik hadiseler vukubulur. Bulduğumuz çadıra vakfe günü tam üç kez gelen bir dilenci ilk ve üçüncü kere geldiğinde “ihram”lı ikincisinde normal kıyafetle geldi ve her geldiğinde Türkiyeli müslümanların indinde “mazlum” sayılan coğrafyalardan bir hikâye anlatısı sundu. İlkinde Filistin, ikincisinde Arakan ve üçüncüsünde Afganistan içerikli hikâyesiyle kendini acındırması insandaki tasadduk eyleminin ruhunu incitici güvenme sorunlarına neden olmaktadır. Karic’in (2017, s.88-90) de altını çizdiği gibi dilenenlerin hikâyelerinde “mutlak mazlum” oluşları vardır yani bir Müslüman olarak ehl-i küfür tarafından zulme uğranılan bölgelerin ismi zikredilir, sadaka piyasası kuralları gereği herhalde asla tartışmalı yani iki tarafın da Müslüman olduğu yerlere referans verilmez.

3.2.30.4. Çadırlar

Arafat Vakfesi’ni geçireceğimiz ve yaklaşık 15-20 saat kalacağımız çadırımızın konforu üst seviyelerdeydi. Zira birkaç senedir uygulanan “klimalı çadır”lardan birine denk gelmiştik. Fakat bu sefer de Cuma günleri camilere erken vakitte giderek tam klima karşına oturan ve kısa süre içerisinde “donduk kapatın şu aleti” diyen hacı amcaların o gün Arafat’ta bulunduğundan hacı olacak olan yeni sürümü niteliğindeki bu amcalar Arafat’ta da “donduk kapatın” tepkisini veriyorlardı. Bir yandan yorgunluk bir yandan da Arafat’ın mahiyetinden kendileri ile fazla meşgul olmak istemesem de sonrasında umumun salahiyeti açısından bu amcaları klima karşısından alarak “dondurmayan yerler”e götürdüğümde okkalı bir hayır duası aldığımı da eklemeliyim. Hicaz’a dair pek çok tarihi dokuya dair değişikliklere sert çıkan hacılarımızın Arafat konusunda oldukça geniş mezhepli düşündüklerini belirtmeliyim. Kalınan çadırlardan tutun, tuvalet hizmetleri ve yemek konusunda buldukları şartları beğenmeyen çoğu hacı Arafat’ın imara açılarak daha düzgün bir ev sahipliği yapabilecek mekânlara sahip olması gerektiğini vurguluyor hatta hızını alamayanlar buralarda da oteller inşa edilmesinin gerekliliğini tartışmaya başlamışlardı bile (Çelik, 2011).

3.2.30.5. Vakfe Duası

Arafat Vakfesi için bulduğumuz çadırlarımızda ikindiye öğlene takdim ederek kıldığımız namazlar sonrası DİB Başkanı Sayın Mehmet Görmez’in vakfeye dair dua ve niyazlarını dinliyoruz. Çevrede merkezi hoparlör sistemi ile yayın yapan başka bir kurum, kuruluş ya da devlet var mı bilemiyorum ama bunun hem faydaları hem de ortaya çıkardığı bazı problemler olmakta. Everdi’nin (2005) altını çizdiği nokta olarak merkezi yaptırılan duanın hacıların aminlerine indirgenmesine atıfta bulunarak vakfenin ruhunu

yakalayamamaktan ve merkezi dua sonrası bulunduğu çadırda görevli hoca tarafından edilen duaların ise yalnızca ağlatmak maksadına sabitlenmesini oldukça garipsediğinden ama cemaat olarak grubunun bu ağlama hadisesinden memnuniyetinden bahsetmektedir. Vaazın/vakfenin merkezi oluşunun Arafat gibi herkesin kendi lisan-i mahsusuyla niyaz ve tevbelerini edeceği böylesi bir gün ile ne denli uyuştuğunu söylemek zor. Gerçi oldukça güzel, manidar ve şamil bir hutbe irad ediliyor ama bundan sonrasında en azından çadırdakiler olarak bizler her şey tamamlanmış ve bitmiş gibi yemek aşamasına geçiyoruz. Merkezi ve belirlenmiş bir nidanın dışında bizlerde tekrarı mümkün olmayan bugünü ve bu anları değerlendirecek bir caba ve gayret görünmüyor. “Benim adıma birisi dua ediyor ve ben affediliyorum”, paylaşılan fikir bu olmasa da uygulamada böyle gibi bir his ortalığa yayılıyor. Hoparlörler o derece baskın ki içinizdeki haykırışı, sesi duyamaz oluyorsunuz. Türkiye’deki ulusal kutlama ve anmaların bir versiyonu Arafat’a taşınmış gibi hissediyorum. İçimizden hitabı en kuvvetli bir 3-C sınıfı öğrencisi öne çıkıyor ve günün anlama ve önemine binaen bir konuşma yapıyor. Ve hepsi bu daha ötesi maalesef yok. Elbette ki kimsenin eli ayağı bağlanmıyor fazlası için ama ortada da bir durum söz konusu, kimse irad edilen hutbe sonrası öyle bir şey için çabalamıyor gibi gözükmekte. Umarım “ibadetin gizlisi makbuldür”e iktidaen kendi alemlerinde değerlendirenler olmuştur. Ama şu da bir gerçek ki manevi anlamda umumun hedefi olan afvu-magfiret ile alakalı olan konsantrasyon bozulduğunda ya da başka bir hedefe yöneldiğinde artık eski iştihak ve rağbeti bulmak zorlaşmaktadır (Nursi, 2007).

3.2.30.6. Cebel-i Rahme

Arafat Vakfesi’nin icra edileceği mekânın merkezini “Cebel-i Rahme” adı verilen tepelik oluşturmaktadır. “Hikmet-i İlahiye’nin, nihayetsiz makamı kat'edecek olan insanın istidadına muvafık bir dâr-ı teklifi iktiza ettiği için, melâikelerin aksine olarak mukteza-yı fitratları olan malûm günahla Cennet'ten ihraç” (Nursi, 2004, s.42) edilen Hz. Adem’in yeryüzü sürgününün sonuna işaret eden ve tevbesinin kabul edildiği yere işaret eden bu namla anılan mekânda, Hz. Havva ile kavuşmalarına işaret eden beyaza boyanmış bir beton parça bulunmaktadır. Bu anıtvare betonun etrafında pek çok dilde uyarıyı içeren levhalar olmakla birlikte uyarılarda uzak durulması gereken ne var ise hacılar tarafından itina ile icra edilmektedir. Görülmeye değer manzaralar oluşturduğunu iddia edemem ama din namına nelerin kültürel kodlara işlendiğinin ibretlik bir vesikası olarak orada arz-ı endam etmektedir. Aracılar mekânizmasını lav ederek, esbaptan yüzleri ve gönülleri müsebbibül esbaba çevirenlerin dini olan İslam’ın bu türlü uygulamalara nasıl baktığı ise İlahiyat Bilimleri’nin araştırma alanına girmektedir. Çelik’in (2011) aktardıklarına göre mezkûr yerdeki dikilmiş

olan taşı okşayanlardan, sarılıp dua edenlere, ellerini önce taşa sonra yüzüne gözüne sürenlere varıncaya kadar, badana ile boyalı yerlerine çocuğunun üniversite kazanma dileğini yazanlardan, “Ofli Ali da buradaydı” kaydını bırakandan “Ben Ayşe’yi seviyorum” şeklinde ilanı aşkını düşenlere varıncaya kadar çok çeşitli davranışların sergilendiği bir alana dönüşmektedir:

Hz Adem ile Hz. Havva’nın kavuştuğu noktayı sembolize eden beyaz badanalı küçük bir anıt dikmişler. Hay dikmez olaydılar. Yani uzaktan birisi, bu taşın etrafındakilerin Müslüman olduklarını anlamakta biraz zorlanabilirler. Taşı okşayanlar. Taşa sarılıp dua edenler. Sanki taş kutsal bir şeymiş gibi temenna edenler. Elini önce taşa sonra yüzüne gözüne sürenler. Beyaz badananın üstüne dileklerini yazanlar ise tam bir komedi. Bir tanesi yazmış “Ofli Ali da buradaydı”. Bir tanesi ki “Oğlum üniversite sınavını kazansın” diye karalamış. Neler var neler.. Yani insanlar bir tek Pazar listelerini yazmamışlar kayalara. Belki onu da yazan vardır ama ben görmedim. Ama benim en çok hoşuma giden ve sanırım tek hoşuma giden şu cümleydi: “Ben Ayşeyi seviyorum”. Anlaşılan genç bir hacı adayı (Çelik, 2011, s.214-5).

3.2.30.7. Kesişen Deneyimler

İnsanı çokça şaşırtan mevzuların başında hac dönemi boyunca aynı mekânda aynı zaman dilimi dahilinde bazı hacıların hayatlarına dair en tarifi imkânsız deneyimleri tadarken hemen yanı başındaki diğer bir hacının gündelik hayatı Türkiye’de nasıl ise aynı seviyede bir yaşamışlık içerisindedir. Arafat hem şahsi hac ibadeti içerisinde eşsiz bir deneyim olması ve tekrar edilemezliği ile hem de rivayetlerle anlatıldığı şekliyle Peygamber’in (asm) tarifi veçhile haccın miracı olarak tavsif edilmiş ve kimisi kendisinden “bu anlara tanıklık etmeyenin ömründe anlatılacak önemli bir hadisesi olmamıştır” (Özelsel, 2003, s.84) şeklinde senakârane bahsederken, aynı yerde aynı zaman diliminde aynı deneyimi hemen yanı başında paylaşan başka insanların sanki memleketlerinde piknik yapıyormuşçasına bir yandan gündelik hayatlarından sohbet edip bir yandan da yemek yiyor olmaları şaşırtıcı gelebilmektedir:

Etraftaki kadınların birçoğu pikniğe gelmiş gibiler, ne buluyorlarsa yiyor, günlük olaylardan bahsederek sohbet ediyor ve hacı olmalarına seviniyorlar. Herkes birbirine hitap ederek sonunu uzata uzata “Hacı...!” diye sesleniyor. Sonunu uzata uzata “Hacı...!” diye seslenmek, standart bir hitap şekli haline geliyor (Özelsel, 2003, s.67).

3.2.31. Yürüyüş(ler)

Arafat Vakfesi’nden sırasıyla Müzdelife ve Cemerat’a yönelik gerçekleştirilecek olan uzun sevkiyata, yürüyüşe katılamayacak olanlar açısından bir bilinmezlik hali söz konusu olacaktır. Yani yürüyemeyecek olanlar buldukları çadırlarda bekletilecek, sonrasında buldukları yerlerden alınarak kaldıkları otellere nakilleri sağlanacak şekilde kabataslak bir eylem planından bahsedilmekte ama ayrıntılar ve olası sorun halinde nasıl bir yol izleneceği kiminle iletişime geçileceği ve nihai anlamda muhatabın kim olacağı konusunda tam bir bilinmezlik hakimiyeti söz konusudur. Ve burada gene hacıların yakalarını bırakmayan kadim

dostları olan söylentiler meydanda gezmektedir. Her söylentide böyle midir bilmiyorum ama hacla alakalı söylentilerin neredeyse tamamı insanın içini karartacak, üzecek ve moralini bozacak cinstendir. Arafat'tan sonrasını yürüyerek devam edemeyecek olanlar hakkındaki söylentiler ise genel itibari ile tüm hac deneyimine sinmiş olan kaybolma, unutulma ve ihtiyaçların giderilmemesi gibi ölüme varacak derecede sonuçları içerecek şekilde korkutucu unsurlar barındırmaktadır. Hal böyle olunca normal zamanlarda yürüme kabiliyetleri oldukça sınırlı olan hacılar dahi haklı olarak kendilerini ve limitlerini zorlayarak yürümek istiyorlar ve kalanlara sanki ölecekler gibi bakılıyordu. Çelik (2011) hacca birlikte geldiği annesini bu tarz toplamı kampını andırdığını belirttiği yere bırakırken başta annesi olarak kaybolmaktan ölesiye korkan buradaki yaşlı insanların gözlerindeki endişe ve korkuyu gördüğünü ve özellikle annesinden ayrılırken kendini oldukça kötü hissettiğini aktarmaktadır. Burada, bırakıp gidenin ne denli kendini kötü hissettiğini öğrenebiliyor iken olayın asıl münfaili konumunda olan bırakılanlar ne hissetmektedir, neler yaşamaktadır çalışılmayı bekleyen bir mevzu olarak beklemektedir.

3.2.31.1. Karanlık ve Bilinmezlik

Arafat'ta gündüz gözü ile elde edilen mağfiret sonrası Müzdelife'ye yapılan yolculuğa ve oradaki vakfeye insanın eski ve ayrılmaz yol arkadaşı olan karanlık eşlik edecektir. Mağfiretin olabildiğince aydınlığına karşın Müzdelife'de ona merhaba diyen karanlık aslında dünya imtihanının daha bitmeyişiinden kaynaklanan o bildik “havf-reca” ikilemidir aslında. Evet mağfirete uğramıştır ama daha hayat bitmemiş, son nefes verilmemiş, dolayısıyla hayat imtihanı hala devam etmektedir. Daha sırasıyla şeytanlar taşlanacak ve bu taşlamada tabir yerinde ise bu savaşta kullanılacak olan mühimmat ve levazımatı olan taşlar buradan, karanlığın içerisinde el yordamıyla temin edilecektir. Hac boyunca bhusus Arafat, Müzdelife, Cemerat ve Tavaf olarak ifade edebileceğimiz 4-5 günlük süre boyunca ortalama bir müslümanın hem bedenen hem de manen, zihnen geçireceği merhaleler ve değişimler oldukça yoğun, hızlı ve manidar olacaktır (Karic, 2017). Müzdelife ile birlikte, Arafat'taki durağanlığa nisbeten bir hareketlenme başlamaktadır. Müzdelife'de de bir vakfe mevcuttur fakat Arafat'a kıyasla oldukça hızlı geçirilen bir vakfedir. Arafat'ta “cem-i tehir”e niyet edilen Akşam namazı Müzdelife'de Yatsı ile kılınır. Çelik (2011, s.217) burada yaşanmakta olan kargaşaya dair, hacıların gün içerisindeki pisliklerinden hasıl olan bir çöp deryasının içerisinde kılmaya gayret ettikleri namazla sadece zevahiri kurtarmaya çalıştıklarını zira ibadetin ruhuna dair durup düşünecek vakit bulamadıklarından şikâyet etmektedir:

Namazlarımızı çöpler arasında kıldık. Yatığımız hiçbir şeyin ruhu yoktu. Şekilleri yapmaya çalışıyorduk, o da alelacele, olabildiğince yüzeysel bir şekilde. Ruhu yoktu lakin cesedi vardı yaptıklarımızın. Çoğu zaman cesedini de aceleye getiriyorduk.

Gecenin de iyice kararması ile tam anlamıyla bir “*nowhere*”i andıran Müzdelife’de kılınan namaz ile Cemerat’ta atılacak taşlar toplanmaya başlanır (Karic, 2017). Bu arada yaşadığımız daha doğrusu şahit olduğumuz şöylesi bir hadiseyi aktarmadan geçemeyeceğim. Arafat çadırımızda herhangi bir canlılık belirtisi dahi göstermediğinden sadece varlığından haberimizin olduğu, herhalde kendi nefsi ile musahabesinden olacak bizler ile hiçbir şekilde bir kelime dahi etmeyerek kendi içine kapanmış vaziyette bulunan, gönül penceremizdeki pasları, yapacakları kalbi vaaz-u nasihatler ile sileceklerini umut ederek yazıldığımız şirketin hocalarından, “ST Televizyonu” vaizlerinden “ŞB”, Müzdelife’deki kılacağımız cem-i tehir ettiğimiz Akşam ve Yatsı namazının hazırlığı aşamasında adeta “canlanarak”, birden kabilemizin kadınlarına hiddetli ve şiddetli bir şekilde bağırarak (bakın sesini yükselterek değil “bağırarak” kelimesini kullanıyorum), “namazda erkeklerin hizasından geriye çekilin, erkeklerin namazı olmaz, çekilin” diyerek iki elini yanlara doğru açarak kadınların üzerine yürümüştü. Bırakın kadınları olaya şahitlik eden olarak ben hadisenin şokundan çıkamıyordum ki siz orada o anda buluna kadınların ne hissettiklerini düşünün. Sanki normal bir cami içerisindeyiz ve her şey çok normal de bilerek bir hiza geçme söz konusu, ortada hiza alınacak mekânsal bir düzenleme olmasını bırakın, namaz kılınabilecek bir mekânın varlığı dahi tartışma konusu. O derece kayalar, taşlar ve uçsuz bucaksız kumlar arasında bir yerlerdeyiz. Ya Sabur(!) diyerek namaza duruyorum ama canım da boğazımda. Şu an aktarıırken bile o anki sinirimi hissedebiliyorum, o derece yoğun ve fazla.

3.2.32. Müzdelife

Ve neden sonra o amansız, sonu gelmeyen yürüyüşümüze yani “Müzdelife Gecesi”ne başlıyorduk. Özelsel’in (2003, s.85-6) İbn Zübeyr’den aktardığı “Mekke’de bu sahneye tanık olmayanlar, kâğıda dökülecek kadar şaşırtıcı ve orijinal bir şeye tanık olmamış demektir” şeklinde tarif ve tavsif ettiği o geceye. “Neden yürüyoruz da bir ulaşım aracına binemiyoruz”un mukni ve resmi bir cevabı yok. Ortada “kıl-u kale”ler mevcut hem de bolca. Müzdelife’den şeytan taşlamanın gerçekleştirileceği yer olan Mina’ya yani Cemerat’a Türkiyeli hacılar Diyanet’in fetvası ile olası bir izdiham yaşanmaması adına gece yürüyüşe çıkartılmaktadır (Yavuz , 2015). Yürüyoruz, yürüyoruz ve yürüyoruz. Ne kadar kaldı daha ne kadar yürüyeceğiz belli değil. Durup dinlenelim, olmaz ya kayboluruz ya da ve hacca dair en büyük korku dile getiriliyor, eziliriz. Hac döneminde yaşanan en elim hadiselerin başında son dönemlerin hafızasına kazınmış travma olan bu “ezilme” hadisesi gelmektedir. Hiçbir şey bu

denli korkutmaz ve açık yüreklilikle söylüyorum hem gitmeden öncesi için hem de gidip deneyimledikten sonrası için beni de en çok korkutan ve en çok çekindiğim şey ezilme hadisesi. Belki yanımda eşim ve annem olduğundan ve belki de onlardan çok henüz 13 aylık olan küçük kızımdan dolayı. Hac boyunca daha havalimanından başlayarak kim görse bazen kısık sesle bazen de duyabileceğimiz yükseklikte, “hiç mi korkmadılar el kadar bebeği yanlarında getirmekten ya ezilirse” gibi uyarılar, hayıflanmalar ile ya da üstü kapalı suçlamalar ile zaten var olan korkumu daha da üst seviyelere taşımışlardı. Benzer şekilde çocukları ile gelen aileleri ayıplayan dedelerden, ninelerden Çelik (2011) bahsederek, yaşamının uzatmalarını oynuyor derecede canlılık alametlerini zar zor gösterip ayaklarını sürükleyerek yürüyen bu insanların nerede bir çocuk görseler aynen memleketlerindeki camilerden çocukları kovaladıkları gibi hacdaki çocuklardan da hoşlanmadıklarını belirtmektedir. Ve evet haccın gerçekten de çekinilecek bir unsuru var ise, o bu denli mekâna dair anlık değişimler ile her türlü denetimi/bilgiyi allak bullak eden bir ortam olmasındandır. Zaten denetim ve bilgi denen şey çok yüzeysel ve yetersiz miktarda olduğundan bunun doğal bir sonucu olarak, ezilme ve izdiham hadiseleri ortaya kolaylıkla çıkabilmektedir. Yapılan onca tünel ve düzenlemelere rağmen bu halen böyledir, kolayına da değişeceğini maalesef düşünmüyorum, düşünemiyorum. Nedenine dair denk geldiğim bir iki misal aktaracağım. Daha Müzdelife’den yeni hareketlenmeye başlamıştık ki Hz. Peygamber’in sünnetindeki uygulamaya muvafık şekilde Müzdelife’de geceleyecek olanların mı her yerde ulu-orta yatışlarından yoksa bizlerin yani hareket halindeki mi onların konaklama alanlarından yürüyor olduğumuzdan bil(e)miyorum, yatan insanların üzerlerinden hoplayıp-zıplayarak ilerlemek zorunda kalmıştık. Bu arada DİB hem kendisi uygulama anlamında hem de diğer özel şirketlere tavsiye anlamında, şer’i olarak ruhsata uyup (hem Müzdelife’de hem yol güzergâhında hem de Mina’da olası bir izdihamı önleme adına), hacıları Müzdelife’de gece konaklatmadan Mina’ya (Cemerat’a) şeytan taşlamaya götürmektedir. Ve elbette hem genelde hem de bireysel olarak bu tür ruhsatlara uymayan şirketler ve şahıslar bulunmakta hem de bireysel anlamda uyguladığı halde yakın çevrelerine ruhsatvari bu tür uygulamaları eleştirerek zihinleri bulandıran tipler mevcuttu. Konaklayanları geçmek üzere iken grubun kontrolünün tam olarak yapılamamasından ya da başka gruplarla çakışmalardan ötürü karışmalar ve karmaşalar ortaya çıkmakta idi. Ayrıca geçiş güzergâhındaki tel örgü, beton blok, engel vb. yüzünden olmadık daralmalar oluşuyor ve yolculuğun daha başlarında insanların izdiham ve ezilme konusundaki korkuları tepe noktasına ulaşıyordu. Tam güzergâh içerisinde her gurubun hocası kontrolü eline alıyor, geride kalan, sıkıntıda olan var mı vb. kontroller yapılıyor, nispeten gençlerin öncülük ettiği küçük bir grup grubumuza karışıyor ve o

grubun hocasının elinde megafon ile yaptığı motivasyon konuşmasına şahitlik ediyordu kulaklarımız. “Haydi Hatay, bunları ezip geçiyoruz, hiçbir şey bize engel olamaz, haydi.” Bu hitap sonrası hızlanan gurubun tabir yerinde ise rüzgârı ile bizler, bizim grup bulunduğumuz yerde allak bullak oluyorduk. Bu arada yürüyemeyecek derece hasta, engelli ve yaşlı olanları daha Arafat’ta bıraktığımızı da hatırlatmalıyım.

3.2.32.1. Yükler ve Engeller

Yanımızda gerçekten ihtiyacımız olmayan bir süre araç-gereç ile ayaklarımızı sürükleyerek, bir elimle annemi, diğeri ile kucağında küçük kızım olan eşimi tutarak, sırtımda bilmem kaç kiloluk sırt çantası ile bitmeyen yürüyüşümüz unutulacak cinsten değildi. Müzdelife’den yerel saat ile 23 gibi hareket etmiş ve Mina’ya Cemerat’a saat dört buçuk gibi varabilmiştik. Yaklaşık 15-20 km’lik yolu yoğunluktan, yorgunluktan 5-6 saatte geçebilmiştik. Karic (2017) yol boyunca konuşlanmış Suudi polislerinin yürüyen hacılara pek çok dilde komutlar vererek ortamın güvenliğini ve düzenliliği korumaya çalıştıklarından bahsetmektedir. Bugüne değin aklımdan çıkmayan başka bir sahne de Suudi yönetiminin hadiselere karşı aczini, ilgisizliğini gözler önüne seren, yorgunluktan ve susuzluktan bitap düşen hacılara, yer yer dizilmiş beton yükseltiiler üzerinde bulunan polis/asker gibi resmi üniformalı görevlilerin bazılarının elinde bulunan, bizdeki “camsil”leri andıran küçük aletlerden bizlere su sıkıyor oluşlarıdır. Yani o gün o halde iken belki abartı ama hortumlarla su tutsalar yetmeyeceğini düşündüğünüz o hararet içerisindeki bizlere camsil kutusundan su püskürten polis manzarası karşısındaki halimize oturup ağlamak yerine acı acı gülüyordum. Zira hacıların yürüyüş halindeki durum ve vaziyetleri içler açısı idi. Çelik (2011, s.218-9) bu durumu şu şekilde betimlemektedir: Kendi yürüyüşlerinin tam 9 saat sürdüğünden bahseden Çelik, bu yürüyüşü nereye kiminle gittiğinden dahi haberi olamayacak derecede yaşlı ve düşkün insanlarla gerçekleştirdiğini bahsetmektedir. Uzun bitmeyen yürüyüşlerinde yolda kfilesinden kopmuş, oturup ağlayanlardan, Allah’a “yeter artık sen kurtar bizi” diye yalvaranlardan, yolda kalarak “ben burada artık ölümü bekleyeceğim” diyerek ağlayanlardan bayılıp yol kenarına yatanlara, lanet okuyan insanlardan tutun da tuvalet ihtiyaç için durulmadığından ve kendisi de kaybolurum korkusundan ayrılamadığından büyük abdestini üzerine yapanlara varıncaya kadar geniş bir yelpazedeki vahim durumlardan bahsetmektedir. Hacıların tüm bu hal-i perişaniyeti ile görevli personellerin hacılara yönelik Mina’da şeytan taşlarken istimal edecekleri taşların boyutlarına dair adeta bir kuyumcu detayları içerecek şekilde brifingler ile meşgul olmaları ise ayrı bir absürt durum arz etmektedir.

3.2.32.2. Karşılaşmalar

Hac karşılaşma merasimi gibidir. O kadar çok sayıda insan söz konusudur ki bu kutsal mekânlarda, karşılaşmalardan, denk gelmelerden kendinizi alamazsınız. Ve belki de bu sırlı manayı ifade etme maksadına matuf olarak örfü nasta, “hacı hacıyı Mekke’de bulur” denmiştir. 2016 senesinde ne kadar hacca gideceğini duyduğum tanıdığım var ise her birini orada gördüm ve karşılaştım. Hatta o sene annemin amcasının oğlu ve eşi de hacda idi. Annem onları göremediğinden dem vuruyor ve üzülüyordu zira amcasının oğlu kanser hastası idi ve durumunun hiç de iyi olmadığını söylüyordu annem. Hac için helallik alamamışlardı birbirlerinden. Biz de haklarında nerede kaldıklarına dair bir bilgi alamamıştık akrabalarından. Hem olağanüstü yorgunluktan hem de izdihamdan çekinerek bayramın ikinci gününe ertelediğimiz ziyaret tavafı sonrası sa’yini yapmak üzere “Safa ve Merve”ye geçiyorduk. İlk katın olağanüstü kalabalık olmasından daha üst katlarda yapmaya karar verdiğimiz esnada, annem gayet helecan ve heyecan içerisinde “işte oradalar” dedi. Ben de gayr-i ihtiyari orada diye işaret ettiği yere baktım. Aman Allah’ım, orada diye kastettiği yer o denli kalabalık idi ki yemin ediyorum başkasını değil kendimi kaybetsem bulamayacak derecede karışık ve yoğun ama gel de bunu anneme anlat. Yapma etme diye bir iki dakika dil döktükten sonra nafile uğraştığımı fark ederek, “iyi haydi git de bul bakalım” deyiverdim. Hacca gittiğimizde annem 60 yaşında ve her iki kalçasında da protez olan bir kadındı, hızlı adımlarla gitti ve bir adamın arkasından kolunu tutarak hızla kendisine doğru 180 derece döndürdü. Size yemin ediyorum eliyle koymuş gibi amcasının oğlunu ve eşini bulmuştu o kalabalıkta. Sonrası ise şaşkınlık, sevinç, kucaklaşma, hüzün ve içli içli ağlayış. O şaşkınlık içerisinde birlikte hatıra nev’inden bir fotoğraf çektirmeyi dahi aklımıza getirememiştik. Ayrıca Mardin’den kasap yardımcısı olarak gelen arkadaşlarımı Arafat’taki vakfe çadırımızın hemen 5-10 metre önünde onlar da vakfe yaparken, eşimin halası ve ailesini Arafat’ta gezinirken, Mardin’den THY yer görevlisi olarak görevli gelen arkadaşlarımızı ise Müzdelife’den Mina’ya yürürken karşılaşacaktım. Bu denli umulmadık karşılaşmalar insanı haccın kendisine ait bir kerametinin olduğunu düşündürmekte.

Temizlik konusunu imanın bir cüz’ü olarak görecektense kadar hassas bir dinin müntesiplerinin uygulamalarına bakıldığında bu durumun hayatlarımıza yansıdığı pek söylenemez. Bahusus şeytan taşlama yürüyüşünde ortaya çıkan artık/çöp manzaraları karşısında sağlam bir mideye sahip olunması gerekmektedir. Elbette bu durumun yegâne sebebi hacıların kendileri sayılamaz. Bu konuda herhangi bir düzenlemeye gitmeyen yerel yönetimin bu tarz uygulamaların önünü açtığı bir gerçek. Gerçi düzenleme noktasında

çöplerden daha hayati ehemmiyeti olan meseleler karşısında kulağının üstüne yatan bir yönetim anlayışından çöp kutusu, çevre hassasiyeti beklemek de ancak bizim gibi okumuş etmişlerin hastalığı olsa gerek.

3.2.33. Mina-Cemerat

Bitmeyen yürüyüşümüz bir derece de olsa Mina'ya Cemerat'a gelmek ile sonlanacak sanıyorduk. Yürüyüş güzergâhımıza sağlı sollu binlerce çadırı gördükçe dinlenebilme fırsatını bulduk diye içten içe seviniyorduk. Fakat bu çadırların hacdaki şeytan taşlama kısmını konaklayarak icra edecek olan Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhebine uyanlara tahsis edildiğini duyunca tam anlamıyla yıkılan yani dizlerinin üzerine çökenler oluyordu. Bizler Hanefi olduğumuz için bir an önce Diyanet'in verdiği ruhsat fetvası ile şeytanı taşlamak üzere yola revan olmaya devam ediyorduk, durup dinlenmenin olmadığı yolumuza (Çelik, 2011). Tüm yol boyunca bizim ile arkadaşlık eden korku, telaş ve bilgisizlik ile devam ediyordu yolculuğumuz. Everdi'nin (2005) altını çizdiği üzere her sene mekânsal anlamda gerçekleştirilen değişiklikler ve düzenlemeler ile bir önceki seneden elde edilen mekâna dair tüm deneyimler de artık bir anlam ifade etmez hale gelmektedir. Korkuyorduk evet, gruptan ayrı kalmaktan ve en önemlisi de şeytan taşlamada olası bir izdihamdan. Bilgisizlik yüzünden de telaşlıydık zira daha ne kadar yürüyeceğiz nerede bitecek bu sıkıntılı sevkیات, bizler bilmiyorduk bilen diye başımıza verilenler de tam olarak ya bilmiyorlar ya kestiremiyorlar ya da daha çok mesafe olduğu için söyleyerek bizleri inkisar-i hayale uğratmak istemiyorlardı. Müteaddit defalar sual olunan ve herkesin hırz-ı can ile cevabını öğrenmek istediği “daha ne kadar kaldı Hoca?” sorusunun cevabı artık değişmez biçimde, “az kaldı, dayanın” oluyordu. Korkulan Mina tünellerine ulaşılmış ve hatta geçilmiş ama o gelmeyen nihai son ortada gözüküyordu. Neden sonra bilinmez ulaştık o nihai sona. Devasa bir yapı inşa edilmiş şeytan taşlama mahalline ve anladığım kadarı ile de hiçbir hocanın fiziken deneyimi yok, bildikleri hem kitabi hem kulaktan dolma bilgilerden ibaret. Nereden girileceği nasıl muamelatta bulunulacağı ve nasıl terkedileceği bilinmeyen mekâna (daha doğru bir tabir ile “komplekse”) yolların izin verdiği ve yönlendirdiği kadar dâhil oluyoruz. İlerlerden “işte taşlanacak olan Akâbe Cemresi” yani “büyük şeytan bu” nidası sonrası sanki taşlama açısından tek perspektif bulunulan yer imiş gibi hacılarımız artık Allah ne verdi ise, “Bismillahu Allahu Ekber” diyerek ellerindeki taşları fırlatmaya başlıyorlar. Orada, o halde iken neden insanların ellerinde ne var ne yok ise büyük şeytanı temsil eden taş atıldığını bir derece anlıyordum. Uzun ve meşakkatli bir yolculuğun ardından biriken enerji ve sinir yükünün boşaltılması için gayet manidar bir hedef olmakta. Atılması gereken belirli boyuttaki

taşların haricinde terliğini, şemsiyesini fırlatanlara rast gelmek gayet normal bir hadise. Önemli olan daha doğrusu hayati olan bunların hedefi olmaktan kaçınabilmek. Zira hacılar mizansız ve iz'ansız şekilde davrandıklarından ötürü taşta uzak yakın demeden ellerindekileri attıklarından, asıl hedef yerine orada bulunan hacı kardeşine rast gelme riski çok yüksektir. Bahusus görüş alanına girildiği veçhesinin yegâne imkân alanı olduğu düşünüldüğünden ve yönlendirmenin/bilgilendirmenin yetersizliğinden çoğu zaman o kısımlarda yığılmalar olabilmektedir. Bizim deneyimimizde de aynen bu şekilde oldu, herkes tek taraftan yaklaşarak işini görme niyetinde olduğundan bitirenler ile yeni gelenler çakıştı ve yığılma oldu. Ancak alan devasa nitelikte ve karşılaşmalar nisbeten sayıca az olduğundan ufak tefek itişme-kakışma dışında önemli bir zayıyat söz konusu olmadı. Bulduğumuz yerin bir iki metre ilerisindeki başka açılarda ise neredeyse kimse yoktu ve çok rahatlıklar şeytan taşlama ibadeti yerine getirilebiliyordu.

3.2.33.1. İzdiham Korkusu

Şeytan taşlamanın gerçekleştirildiği kompleks çok katlı hale getirildiğinden beri üzücü haberlerin işitilmesinin sıklığı giderek azalmıştır. Bu yeni yapı ile eskiye göre çok daha bir geniş alana kavuşulmuş ve katlı hale getirilmesinden ötürü hacıların olabildiğince geliş-gidiş güzergâhı üzerinde karşılaşmalarının onu alınmak istenmiştir. Tüm düzenlemelere rağmen şeytan taşlama sonrası ufak da olsa bir izdiham yaşayacaktık. Taşlamayı gerçekleştirdiğimiz üçüncü kattan çıkışa doğru yöneldiğimizde geniş alan içerisinde belli olmayan kitlenin kalabalıklığı ile yüzleşmek zorunda kalacaktık. Bahusus inişlerin yürüyen merdiven ile yapılması, gecenin ilerleyen hatta artık sabahın bu erken saatlerine değin yürümek zorunda kalan hacıların dikkatini dağıtmış, ayaklarını kaldıracak mecali kalmayan hacılar için fazlasıyla zorlu bir imtihana çoktan dönüşmüştü bile. Tüm bunlara ilaveten bir de üstüne yürüyemeyecek durumda olan tekerlekli sandalyeli olanları ve onların yakınlarının, sonradan başka yerde olduklarını öğreneceğimiz asansörler yerine doğrudan yürüyen merdivenlere yönlendirilmesi sonucu oluşan insan yığınının sayısı hem artmakta hem de yığılma çoğalmaktaydı. Üçüncü kattan ikinci kata inme sırasında, tam iniş tamamlandığı esnada bir tekerlekli sandalyeyi süren hacının dengesini kaybetmesi sonucu ilk önce tekerlekli sandalyedeki hacı sonrasında onu taşıyan ve ondan sonraki yürüyen merdivende olanların çoğu yere yuvarlanacaklar ve hiç de küçük olmayan bir izdiham, ezilme gerçekleşecekti. Allah'tan birileri merdiveni durdurmayı ve yere düşenlerle ilgilenmeyi düşünmüştü ki izdiham büyümeden önlenecekti. Gene de merdivenlerden düşenlerin durumları hiç de iç acıcı gözüküyorlardı.

3.2.34. Rahatlama ve His Değişikliği

Şeytan taşlama alanında yaşanan hadise sonrası zor da olsa çıkışa yönelecek ve sonunda içerisinde bulunduğumuz bu devasa yapıyı terk edebilecektik. Çıkışın az da olsa genişlediği bir yere vardığımızda adeta dizlerimizin dermanı kesiliyor ve yere yığılıyorduk. Bir yanda annem ve eşim diğer yandan ise eşimin kardeşleri yorgunluktan bitap halde dinlenmek üzere yere oturuyor daha doğru bir ifade ile çöküp kalıyorduk. Otelimizin bulunduğu yer şeytan taşlama alanına oldukça yakın olduğundan ötürü artık kafileyi bırakarak kendi ihtiyaç ve gereksinimlerimizle ilgilenmeye imkânımız oluyordu. Herkes hem yürümekten oldukça yorulmuş hem de sıcaklık ve susuzluktan hareket edemeyecek şekilde bitkindik. Bir yarım saat-45dk'lik dinlenme sonrası, kalan son enerjimiz ile ayaklanarak otelimize doğru yürüyüşe başlıyorduk. Şeytan taşlama alanının çıkış güzergâhı ise çoktan bambaşka bir âlem şeklini çoktan almıştı bile. Yerlerde yüzlerce ve belki de binlerce irili ufaklı tezgâh bir şeyler satmak üzere dizilmişti. Kimisi soğuk içecek, yiyecek hizmeti vermek üzere orada iken çoğunlukla dünyanın dört bir yanından yerel kıyafetler içeren işporta tezgâhları ve cep telefonundan tıraş malzemelerine, fotoğraf makinelerinden küçük ev aletlerine varıncaya değin yelpazenin geniş olduğu bin bir türlü elektronik eşya satışı gerçekleştiren tezgahlar sıralanmıştı güzergâhımızda. İşin ilginç yanı, tek derdi otele giderek az da olsa dinlenmek olan küçük kafilemizin tüm üyelerinin ilgi ve alakalarını çekebilecek derecedeki seçeneklere sahip olan bu büyük pazar çoktan ilgimizi çekmiş ve oteli ve ondan da önemlisi yorgunluğumuzu unutarak orada vakit geçirmeye başlamıştı. Her birimizin zihnini, fikrini ve gözlerini meşgul eden bir alet, eşya bizi yolumuzdan alıyorduk. İnsanın mahiyeti ilginçliklerle dolu. Az önce maddi-manevi tekâmül yolculuğumuzda bize engel olan şeytanları taşlarken, şimdi, burada onlara tekrardan kuvvet veriyorduk sanki. Zor da olsa asıl gayemize yani otele dönüş yolumuza dönüyorduk. Kısa bir yürüyüş sonrası otelimiz uzaktan da olsa gözükür olduğunda, gizlemeye lüzum görmeden şükür beyanı noktasında aşikârane kuvvetli bir “elhamdülillah” nidası patlattım. O derece kontrolsüz şekilde ağzımdan çıkmıştı ki annesinin kucağında uyuklayan kızım Zeynep Rana korkarak uyanacak ve ağlayacaktı. Oteli görmek önemli idi zira artık bu gecelik yürüyüş çilemizin sonuna işaret ediyordu. Bizler şanslı idik ki otelimiz Mekke'nin “Şişe” bölgesi olarak adlandırılan ve şeytan taşlama alanına yaklaşık 15-20dk yürüme mesafesinde bulunuyordu. Daha önceden beyan ettiğim gibi Terviye gününden yaklaşık 4-5 gün önce başlayan ve bayramdan 3-4 gün sonrasına değin süren toplu taşıma yasağı nedeniyle hac günleri olarak ifade edilen tüm zaman aralığında yolculuklar yürüyerek yapılmaktaydı. Yürümek dışında bir araç bulmak hem maddi anlamda zordu zira fahiş fiyat isteniyordu hem de binek araçların tıkağı trafikte yol almak neredeyse imkânsızdı. Bizim

otelimizin yakınlığı hiç de tahmin etmediğimiz bir imkânı bize altın tepside sunmuştu, o geceki o yorgunluk içerisinde bulunan bizlere daha çok yürüyüşe ihtiyaç duymadan dinlenebilmek. İşte o gece para ile satın alınamayacak nadide şeylerden belki de en önde gelen nimet buydu. Sonraki günlerde işitecektik ki grup hocalarımız, bizleri otelimize ulaştırmanın sonrasında yolda kalmış Türkiyeli hacıları yerlerine ulaştırma noktasında yardımcı olmuşlar. Bazılarının otelleri Kâbe yakınlarındakiler olduğundan en az bir buçuk iki saatlik yürüyüş gerçekleştirerek onları ulaştırabilmişler. Bu insanlar yaptıkları bu işleri kendi vazifeleri olmadığı halde, meccanen sırf rıza-i İlahi ve ihlaslarından dolayı yapmışlardır.

3.2.35. Hayaller versus Gerçekler

Malum olduğu üzere hac yapmak üzere Arafat'ta, Mina'da bulunanlara bayram namazı vacip değildir (Atabey, 2019). Arafat öncesinde Kâbe'de "Bayram Namazı" kılmak için arkadaş aradığımda, aramızda daha öncesinde birkaç kez hac yapmış olan bir abimiz olan Şeyhmus Bey (54 Yaşında), "o yorgunlukla gidemeyiz" dediğinde "abi be ne yorgunluğu yahu? Burnumuzun dibindeki Kâbe'de bayram kılmak kaçır mı?" dediğimde bana acı acı bakıp gülümsemişti. Şimdi anlıyordum ne demek istediğini. Otel odamıza varabildiğimizde kapıda bırakılmış bir koli su şişesini gördüğümde dünyada sanki cennet ile müjdelenmiş gibi sevindiğimi hatırlıyorum. Hemen daha orada, içeri dahi girmeden, suların soğuk olmayışlarına hatta Hicaz sıcağından oldukça sıcak oluşlarına aldırış dahi etmeden her biri 0,33 ml olan 12 adet şişeyi bir dikişte içtim. O denli hararet halinde idim ki âdeta her içtiğim şişedeki suyun vücudumda nereleri dolaştığını hissedebiliyordum sanki. Odanın içerisine doğru sanki yürümemiş ayaklarımı son kalan enerjim ile sürüklemiştim sanki. Sabah namazı vakti daha girmediği için yorgunluğa daha fazla dayanamadık ve beklemeden hemen öyle üzerimizdekiler ile yattık. Zaten erkekler için ihram yasakları halen devam etmekteydi. Bir-bir buçuk saat sonrasında sabah namazına bir uyanışım vardı ki tam seyirlik. Ayaklarım ve hatta tüm bedenim o derece tutulmuş ve güçsüz idi ki yattığım yerden banyoya kadar yerde sürüklenerek gidebildim. Zar zor kapıdan tutunarak kalkıp abdest alabildim ve yarım yamalak bir şekilde namazı kılabilirdim. Bu halde bir de bayram namazı için Kâbe hayalleri kurmuştum. Hayallerimin narinliği, gerçekliğimin haşinliği karşısında tarumar olmuştu. Odadaki diğer arkadaşların vaziyeti benim durumumdan çok da farklı değildi. Kelimenin tam anlamıyla baygın bir vaziyette yatıyorlardı. Hatta bayram süresi bitene kadar annemin yataktan çıkması için benim yardımına ihtiyacı olacaktı. Annem ki bir Karadeniz kadınıdır, alışkındır zorluğa, kolay kolay yorulmaz ama bu yürüyüş onu bile perişan etmişti. Yürüyüşlerle alakalı olarak farkında iseniz mesafe bildirimini olarak km değil de yürüyüşün bizde deneyimlenen haline

tekabül eden süresini vermekteyim zira kalabalık, yoğunluk, yorgunluk vb. nedenlerden ötürü mesafenin uzunluğu değil süresi önem arz etmektedir.

3.2.36. Bayram Sabahı ve “Hacı” Oluş

Bayram sabahına uyandığımızda, gerçi sabah dediğime bakmayın bayram öğleni demek daha yerinde olur zira yorgunluktan ancak öğle vaktinde kendimize gelebilmiştik, otelimizde hiç de öyle bir bayram havası söz konusu değildi. Birbirini gören insanların kemal-i afiyetle ağızlarını yaya yaya birbirlerine “hacım” demelerini saymazsak tabi. Zira artık “resmi olarak”, “hacı” olmuştuk. Yani en azından çoğunluk hacı olmuştu. Ben daha ihram tıraşı olmadığımından teknik olarak hacı değildim. Hemen en yakındaki berbere giderek tıraş için ne kadar istediklerini sordum. Zira Suud’da her şeyin değişken bir fiyatı vardı. Misal olarak normal zamanlarda otelimizin bulunduğu yerden Kâbe 10 bilemedin 20 SAR iken toplu taşımanın iptali ile bu fiyat şahıs başına 50-60 SAR’lara ve hatta Mina dönüşü kim ne kadar tutturabilirse yani 100-200 ve hatta 500 SAR’lara fırlayacaktı. Zira Remzi Bey’den (57 Yaşında) duyduğum kadarıyla şeytan taşlama sonrası Kâbe’de bulunan otellerine eşinin rahatsızlanmasından ötürü bir an önce dönebilmek için “dursalar 1000 SAR da vermeye razıydım” düşüncesinde olanlar hiç de az değildir ve para kazanmak derdinde olan bir sürü açığız de bunu çok iyi bilmektedir. Normal bir zamanda Kâbe’deki sa’ylardan sonra ihramdan çıkabilmek için yakınlarda bulunan berberlerde saç kesimi 10 SAR’a rahatlıkla yaptırılabilirken ve hatta biraz daha Kâbe’den uzak oteller bölgesindeki berberlerde daha da ucuza kestirebilme imkânı varken, bayram sabahı bana verilen fiyat 100 SAR’dı. Bayramdır olur o kadar hem başka yere gidecek ne gücüm ne de mecalim olmadığından, “tamam” diyerek oturuyorum koltuğa. Beş dk. sürmeyen bir tıraş sonrası kafam kel ve ben artık resmen “hacı” oluyorum. Otele dönerken lobide Murat Bey’i (28 Yaşında) görüyorum. O benden daha muktesit birisi olduğundan verilen fiyatı beğenmemiş ve birkaç yerden daha fiyat aldıktan ve bir yerdeki sıradan dolayı oldukça da bekledikten sonra 30 SAR’a kestirebilme “başarı hikâyesi”ni anlatıyor. “Allah kabul eylesin” diyerek yanından ayrılıyorum. Odaya döndüğümde tüm ahali uyanmış. Karşılarında gördükleri Ali’nin yeni tipinden kimse hoşnut olmuyor. Eşim “azıcık da kestirsen oluyordu” diyor ama aslında “neden bana sormadan böyle kabak oldun” demek istiyor. Annemin de pek mutlu olduğu söylenemez. Kısa bir şaşkınlık sonrası kızım Zeynep Rana saçımın o halinden tek memnun olan kişi oluyor. Gidip gelip kafama bir şaplak atıyor ve kahkahayı basıyor. Ve artık ihramımı çıkarabileceğim çünkü şer’an hacı olmuşum, “Hacı Ali”ydım nihayet. Zaten çoktan öğlen olduğundan kahvaltı faslını atlayarak Mardin’de bir gelenek olan “bayram yemeği” yemeğe karar veriyorduk. Tüm

kafilemiz Filiz Hanım ile Figen Hanım'ın odalarında yemek için toplanırken ben ve Murat Bey yakınımızdaki bir Türk lokantasından siparişleri almaya gittik. Mekke'de de olsak geldiğimiz yerlerin geleneklerini yanımızda taşıyorduk ve hatta o gelenekler aslında bizi biz yapan unsurların başında geliyordu. Odaya döndüğümüzde, yemek yerken eşimin annesi Mardin'den arayarak her birimizle görüntülü görüşecekti. Bu esnada kendisi de “Hacı Hasip” olarak bilinen ve anılan eşimin dedesi benimle konuşurken ilk defa bana “Hacı Ali” diye hitap edecekti. O günden beri ne zaman benimle konuşsa artık hep o şekilde bana sesleniyordu zira artık benim ismim onun nazarında “Hacı Ali” olmuştu.

3.2.37. Şeytanla Selfie

İlk günkü yaşanan şeytan taşlama deneyiminin aşırı öğreticiliği ile hacılarımız, ikinci ve üçüncü günkü taşlamalarda artık işin raconunu öğrenmişler, profesyonel atışlarla bir yandan şeytanı taşlarken diğer yandan da cep telefonu ile çektikleri fotoğraflara poz vermekteydiler. “Şeytanla selfie keyfi” olarak özetleyebileceğimiz bu absürt durumun bir-iki kişi ile sınırlı kalmadığını belirtmeliyim (Çelik, 2011). Neden çekilir ve kime gösterilir ve de nasıl açıklanır çok merak ettiğim bu poz verenlerin yanında, kimsenin de şeytan ile arasına girmek istemediğimden birçok kez beklemek zorunda kaldığımı da eklemeliyim.

3.2.38. Medine

Namaz dışında durmaksızın seyahat halinde olduğumuz Mekke-Medine arasındaki yollarda gidilen istikametteki yerlere dair ne kadar yol kaldığını bildiren tabelaların haricinde Esmâ-ü'l Hüsna ve Peygamber'e (asm) salat-u selam olan ibarelerin oluşu uzun yolculuk esnasında hem neden bu zorluklara, sıkıntılara duçar olduğumuz konusunda bizlere bir hatırlatıcı oluyor (Esmâ 59) hem de bir sonraki levhanın ne olabileceği konusunda küçük de olsa oyun nev'inden yolculuğu çekilir kılma işlevini (Zeynep 20) yerine getiriyordu. Namaz için mola verildiğinde uzun kuyruklar oluşan tuvalet önlerinde bekleyişlerin bitmeyişi kadar nihayetinde karşılaşılan manzaranın fecaati de insanın morali bozuyordu. Çelik'in (2011, s.166) tabiri ile insanın ortalıkta elinde “Kitap dağıtma tuvalet temizlet!” diye yazan pankartlarla gezesi geliyor.

Hac dönemini önce Mekke sonra Medine olarak yapan hacıların söylemleri Medine'nin Mekke'ye nazaran oldukça sakin bir şehir olduğu yönündedir. Haccın tüm menasikinin Mekke merkezli oluşundan kaynaklı tüm koşturmacalar ve Mekke'nin dağlık bir alan oluşundan kaynaklı sıkışık bir alana sahip oluşu ve mimari düzenlemelerin de bu coğrafi sıkışıklık hissini olabildiğince artıracak şekilde dikey şekilde olması, hacıların Mekke'de

duydıkları yoğun “kapana kısıtılmışlık hissi”ni arttırmaktadır. Everdi (2005) Mekke’den Medine’ye geçenlerin tarih-i İslam’da Hz. Peygamber’in hicretindeki hissiyatı tadabilme imkânını yani Mekke’de zorlanan, yorulan, itilip kakılan hacıların Medine’ye geçiş ile bir rahatlama ve emniyet hissini yaşayacaklarını ve bunun tam da Hicret’le birlikte deneyimlenen olguya denk geldiğini belirtmekle birlikte ilk önce Medine ve sonrasında Mekke olacak şekilde haclarını eda edenlerin bu noktaları yakalayamayacaklarından bahsetmektedir. Medine’de ise hem coğrafi anlamda hem de nisbeten mimari düzeyde bu hissiyat sıkıştırılmışlıktan sükûnete ve rahatlama dönüşüm gösterir. Hacılar Medine’de, adeta alışveriş mekânları ile Mescid-i Nebevi’deki vakit namazları arasında adeta mekik dokur hale gelirler. Mekke’de göremediğimiz geçmişin kutlu izlerini belki Medine’de görebiliriz diye uzun uzun şehrin sokaklarına bakıyorduk. Bir umut “Yesrib”i anımsatır diye uzaklara dalan gözlerimize birbiri peşi sıra dizilmiş esnafın dükkânları tesadüf ediyordu. Bir yandan Peygamber (asm) mescidinde eda edilecek namazlar ile 40 vakte erişilerek vaad-i Peygamberi (asm) ile şefaati elde edilecek diğer yandan da elde uzunca bir isim listesi ile memnun edilecek eş-dost ve yaşa göre olmazsa olmaz torunlara hediyeler alınmak üzere alışveriş yapılacaktır.

3.2.39. Sesler

Mescid-i Nebevi’de Mekke’de şahit olmadığımız seslere tanık oluyoruz. Ses noktasında Mescid-i Nebevi’nin Kabe’ye nazaran farklılık arz etmesinin en önemli nedenlerinden birisi Medine’deki Peygamber (asm) mescidinin normal bir cami formatında yani üzeri kapalı biçimde olmasıdır. Bundan ötürü Mescid-i Nebevi’de sesler yankı yapacak şekilde cemaate geri dönerken üzeri açık olan Kabe’de böylesi bir imkân bulunmamaktadır. Mescid’de yankılanan seslerin ilki, çoğunlukla cemaatin üst solunum yolları hastalıklarına sahip olmasından ötürü olacak herhâlde, namaz boyunca bitmeyen şekilde öksürük korosunun konserine aittir. Bu sesler bazen o denli artıyor ve birliktelik arz ediyor ki imamın sesini son sistem hoparlörler yardımı ile de duyulmaz hale gelmektedir (Everdi, 2005). Bahusus öksürüğün bir bulaşıcılık hissi veren şekilde duyulmasının ardından en şikâyeti olmayan insan da öksürme hissini içinde yükselir şekilde duymakta ve bu ulvi koroya bir öksürük ile o da katılmaktadır. 2016 senesinde çokça karşılaştığımız kesilmeyen öksürük seslerinin Hicri 1323 yılında (miladi 1905-6 yılları) haccını eda eden Surre Alayı kethüdası (kâhya) olarak bölgeye atanan Ahmed Salahaddin Bey’in (2015) de hâtıratında yer alması oldukça ilgi çekicidir. Mescid içerisinde kadın tarafından yükselen kimi zaman çocuk sesleri kimi zaman da bebeklerin ağlayış sesleri ise namazlara ayrı bir güzellik katmaktadır. Böylelikle Mescid-i

Nebevi her namaz vakti, İslam aleminin dört bir yanından her yaşa ait müslümanların iştirak ettikleri bir ibadet alanına dönüşmekte ve adeta Peygamber'in (asm) şanına yakışan bir hale giriftar olmaktadır.

3.2.40. Biriktirdiklerimiz

Mekke'nin Kâbe'si var ise Medine'nin de Mescid-i Nebevi'si vardır. Her iki alanda da hacıların/umrecilerin bulunmak için can attıkları iki bölge ve mekân bulunmaktadır. Kâbe Hacer-u'u Esved ile Mescid-i Nebevi ise "Ravza-i Mutahhara" (tertemiz bahçe anlamına gelen Hz. Peygamber'in evi ile mescidinde bulunan minberinin arasında kalan kısım) adı verilen mekân ile hacıların ulaşmak için tabir yerinde ise "hacılıklar"ını da bir kenara bıraktıkları yerlerdir (Everdi, 2005). Başarı hikâyelerinin en başında ve içeriği itibariyle de en zengin ve oldukça (traji)komik hadiseler bu mekânlara ulaşmak, bulunmak ve kalmak üzerine olanlardan müteşekkildir. Medine'yi Münevvere'ye gelmekle Mekke günlerindeki heyecanı, hareketliliği arayan hacıların ya da Mekke öncesi Medine'de biraz da ısınma turları yapmak isteyen hacı ve umrecilerin akın ettiği yer olarak Ravza bir arzu nesnesi şeklinde muamele görmektedir. Özellikle erişenlerin anlattıkları başarı hikâyeleri ile daha da motive olan en sıradan hacı dahi o mekâna ulaşmak için elinden geleni yapmak üzere işe koyulacaktır (Everdi, 2005). Birkaç defa başarısızlık ile sonuçlanan deneyim sonrası elde edilen bilgi ve beceri, diğerlerinden elde edilen başarı hikâyelerindeki püf noktaları ile birleştirilerek nihayetinde hacıya anlatılacak bir başarı hikâyesi olarak geri dönüş yapmaktadır.

Her zaman bir başarı hikâyesini barındırmasa da her bir hacının hac deneyiminde hayatı boyunca unutmadığı anlar olacaktır. Ben ailem ile hacca gittiğimden ötürü bu unutulmaz anların çoğunda ailem başrolde olacaktır. Özellikle küçük kızım Zeynep Rana ile alakalı anılar bu unutulmaz anların en başını çekmektedir. İlk yaşına bastığı günün hemen ertesi gününde Mekke'ye yolculuk yapan bizler başta olmak üzere tüm hacı kabilemiz, hatta Mekke'de kalmış olduğumuz otelin ve hac sırasında kime denk geldi isek herkesin ilgi odağı haline gelmeyi çok kısa sürede başarabilmişti. Özellikle yaşı ileri düzeyde olan hacılar için memleketlerinde bıraktıkları torunlarına yönelik sevdalarının tecessüm etmiş hali gibiydi. Nerede küçük bir çocuk olsa genellikle seviliyor, hediye veriliyor ve dünyayı kendi etraflarında döndürebilme gücünü elde ediyorlardı. Özellikle Medine ve Mescid-i Nebevi bu anlamda tam bir çocuk parkı havasındadır. Mescidin kadın giriş kısmı ve çevresi her daim oynayan, gülen, eğlenen çocuklar ile doludur. Halen dahi Zeynep Rana'yı arayan soran, nadirde olsa hediye gönderen hacı dostlarımız bulunmakta. Anne ve babası olarak bizler ise kendi çocuğumuz ile hac yapmış olmaktan oldukça memnun durumdayız. Hac öncesi Zeynep

Rana adına yapmış olduğumuz endişelere kulak tıkamamıza neden olan Mardin il Müftülüğündeki görevli Ümit Hocaefendi'nin,

Bakın hacı olmak, oralara gitmek için bekleyen milyonlarca insan var. Bu piyango size çıkmış, şimdi siz de çocuğunuz için endişelisiniz anlıyorum ama Hacer de endişeli idi ve bu endişesi, gayreti, korkusu, duası Zemzem'i bulmasına vesile oldu. Belki sizin de keşfetmeniz gereken bir Zemzem'iniz bulunmakta. Kendinize güvendiğiniz kadar bu hac kur'asını size çıkartan Rabbinize de güvenin, biiznillah biçicikler olmaz.

sözlerini iyi ki dinlemişiz, iyi ki nefsimize, vesvesemize aldanmamışız diye arada kendi aramızda konuşup, o Hocaefendi'ye de gıyabında dua ediyoruz. Zeynep Rana ile olan maceralarımızda annesine yönelik ilk defa “anne” tabirini Mekke'de söylemesi ve ilk yürüme denemelerini Kabe'de bir elinden ben diğer elinden annesinin tutması ile tavaf edercesine Kâbe etrafında yapması aklımızdan hiç çıkmayacak anıların en başında kaydedildi. Hatta o derece hem kendisi hem bizler hem de bizleri izleyenlere bir keyif vesilesi oluyordu ki teyzelerinin video kaydını aldığı yürümelerinden bir tanesinde hiç tanımadığımız bir Türkiyeli hacının inceden gelen sesi ve dayanamayarak gelip ona şeker tarzı bir şey vermesi durumu söz konusu olmuştu. Annem ise torunu ile hac etme imkânına sahip olmasını kendi tabiri ile “ömrümün sonuna kadar şükretsem yetmeyecek bir nimet, bir ihsan bu” şeklinde hatırlamaktadır.

3.2.41. Sünni-Şii Gerilimi

2014 yılındaki umre ziyaretimizde İranlı umrecileri görmüş ve çoğu uygulamalarına tanıklık etmişim. Bahusus tavaf, sa'y vb. ibadetlerde kendilerini fazlısıyla belli eden davranışları ile hemen dikkatleri üzerlerine topluyorlardı. Medine'den kara yolu ile Mekke'ye gidişte mi'katın başlamasından dolayı ihrama girilen yer olan Mescid-i Zülhuleyfe'de herkes normal şekilde otobüsleri ile gelip, ihram niyetini ederek iki rekât sünnet olan “ihrama namazı”nı eda ederken, birden grup halinde marş benzeri şeyleri hep bir ağızdan söyleyerek geldiklerinde herkes ister istemez onlara dönerek bakıyorlardı. Tavafta ve sa'yde ise oldukça kaba bir şekilde önlerine gelen kafîle dışındakileri itecek şekilde hareket ediyorlardı. Tabi bu davranışlarını tüm İranlı umreci ya da hacılara genellemek mümkün değil, benim deneyimlediklerim, bana denk gelen İranlılardan bende oluşan izlenimlerine ait. Ama şu bir gerçek ki Şii olarak kendilerini deplasmanda hissederek siyasi ya da tarihi birikimleri ile bu denli baskın olma arzuları (Şucaiferd, 2017) gayet anlaşılabilir ama yaptıkları için haklarıdır ve doğrudur diyemiyorum zira hoş olmayan görüntüler ortaya çıkarmakta. 24 Eylül 2015 tarihli hacda Mina Cemerat'ta meydana gelen izdiham sonrası yaşanan elim hadiseye Suudi Hükümeti İranlı hacıları suçlu olarak ilan ederken, İran yönetimi de yaşanan faciaya Suudi

yetkililerin neden olduğu açıklamışlardır. Bahusus günümüz Ortadoğu coğrafyasında başta Suriye, Lübnan, Yemen ve Irak olarak yaşanan Şii-Sünni gerilimi ve tarihsel anlamda, zihni bagajlarda tutulan çekişmelerle birlikte Suudi Arabistan, İran Devleti'nden hacı ya da umreci kabul etmeyeceğini, İran Devleti de Suudi Arabistan'a hacı ve umreci göndermeyeceğini duyurmuşlardı. Bundan dolayı 2016 yılındaki haccımızda İran'dan hacıları göremeyecektik. Az da olsa Irak ve Lübnan başta olmak üzere diğer Şii nüfusun bulunduğu memleketlerden gelenler olmuş fakat bunlar hem sayıca hem de kültürel anlamda İran hacı ya da umrecilerinin baskınlık derecelerine ulaşamamışlardı.

İranlı müslümanlar ehl-i beyt sevgisini bir başka düzeyde yaşamaktadırlar. Bahusus Cennetül Baki ve Mualla mezarlıklarında medfun ehl-i beyte ve Hz. Peygamber'in (asm) kabri şerifine olan muhabbetleri gözleri yaşartacak cinstendir. Ne vakit böylesi bir merasiye merasimi düzenlemeye kalksalar Suud'un hem resmi üniformalı görevlileri hem de gayri resmi ya da gönüllü Vehhabileri gelerek "yallah hacı, haram, yallah" şeklinde hiç de hoş olmayan bir ses tonu ile uyarırlar. Yasakladıkları faaliyet uyarılarına cevap niteliğinde durdurulmazsa işler daha da çirkin hale gelebilmektedirler. Birkaç kez kavga dövüşe varan bir arbedenin çıkması sonrası apar topar toplanan İranlı umrecilerden birkaçının ekip otosu tabir edebileceğimiz resmi araçlara götürüldüklerine şahit olmuşum. Akıbetlerinin ne olduğu konusunda bilgim olamadı. Zaten genel olarak Suudi bir muhatap, bir bilgi alma mercii zaten bulmak en azından benim gibi sıradan bir mü'min için imkânsızdır. İran-Suudi gerilimi daha doğrusu kendini üstünlük üzerinden gösterme, her taraf açısından görülebilir şekilde sergilenmektedir. En ufak imkânlar boşa geçirilmiyor değerlendiriliyordu. Resmi üniformalı görevlilerin fark edemeyeceği yerlerde ve anlarda muhakkak bir bayrak açma ya da ehl-i beyt'in isimlerinin aşikare terennümü ve onlara aşk derecesindeki bağlılığın izharı gibi sevgi gösterileri İranlıların tarafından yapılıyordu (Çelik, 2011). Gerçi mevzu Ehl-i Beyt'e ve Peygamber'e (asm) bağlılık ya da muhabbetin gösterilmesi olduğunda Türkiyeliler de İranlılar kadar olmasa da onları aratmayacak derecede isteklilerdir. Bahusus Fahr-i Kainat'ın (asm) isminin geçmesi ile kendinden geçen "Anadolu Müslümanlığı"nın bir ferdinin, O Zat'ın (asm) ömr-ü mübareğinin geçtiği mekânlardaki ve kabri şerifindeki hissiyat yoğunlaşmasını aktarılabilecek kelimeleri bulmak zor bir arayış olsa gerek. Suudi tarafı ise en ufak bir temayülü onların tabiri ile "Hacı, şirk, şirk, yallah!" şeklinde sıfır tolerans şeklinde karşılamaktadırlar. Bir yandan kızmakla birlikte bir yandan olayı çığırından ya da asıl maksadından çıkaracak derecede abartanlar olduğunu da akıldan çıkarmamak gerekmektedir. Böylesi olayların Suudi Vehhabili'ğini haklı çıkartacak derecede olmamakla birlikte bir

manada anlaşılır kılması ise içler acısı bir durumdur (Çelik, 2011). 2016 yılında Medine’den, dolayısıyla da hacdan ayrılışımız öncesi sabah namazı sonrası son kez avluda buluşarak dua, niyaz, Kur’an ve salat-u selam etmek istiyorduk. Bir araya gelindi ve salat-u selam esnasında yanımıza yaklaşan bir gönüllü uyarıcı ya da üniforması olmayan nim-resmi bir görevli tam olarak ne dediğini anlayamasak da mealen “terennüm” ile söylememizden hoşnut olmayarak “terennüm ederek, şarkı söylemeyin”e benzer şeyler ile bizi uyardı. Bizim gruptan bir hacı abimiz ise ya hac boyunca işittiği ve hoşuna gitmeyen bu tarz uyarılardan ya da haccın bitişinden gelen hüznün ve yorgunluğun halitası olan haleti ruhiyeden bilinmez, elinin tersi ile “eeeh” manasında beden dili bir harekette bulundu. Sonrasında birkaç saniye içerisinde 3-4 adet üniformalı görevli peyda oldu. Ortam oldukça gerilmiş ve hiç istenmeyen durumlara doğru eviriliyordu. Grup hocalarımızın devreye girmesi ve hacı abimizi hızla oradan uzaklaştırması, üniformalı görevlilerin bizlerin Türkiyeli olduğunu anlaması (zira “Turki, Turki” şeklinde teyit ettirmeleri ile yüzlerinin yumuşaması) sonrası olay yatışmıştı. 2014 umre dönüşünde ise Cidde Havalimanı’nda kafitemizin önünde İranlılar olduğu halde Türkiyeli olduğumuzu işittirerek hem kavli-i olarak hem de lisan-i hal ile bizleri onlara tekaddüm ettirmişler, İranlıları ise bekletmeye devam ettirmişlerdi.

3.2.42. Hurma ve Zemzem

Haccın şer’i anlamda olmasa da kültürel anlamda mütemmim cüzlerinden birisi hiç şüphe yok ki “hurma” ve “zemzem”dir. Hacca gidip de hurma ve onun ekip arkadaşı “zemzem” ile dönmeyen yoktur (Alkan, 2010). Ya da diğer bir tabirle kimse onlarsız bir hacdan dönmeye cüret edemez. Zira Bayraktar’a (2018) göre kimi zaman ibadet biçiminde kimi zaman da eşya formatında hac bir simgeler bütününe tekabül etmektedir. Bu simgeler insanlığın tarihine dair bütünleşik hatıraları barındırmaktadır. Bunlardan en öne çıkanı ise hiç şüphesiz zemzem suyudur.

3.2.42.1. Zemzem

Yıllarca karayolu ile gidiş-gelişlerin sonucu olarak her şahsın kendi ihtiyarına/çabasına bırakılan zemzem bhusus gidişlerin olabildiğince meşakkatli oluşu vd. nedenlerden ötürü miktarının azlığı, kıymetinin fazlalığı denkleminde ötürü olacak herhalde gram ile küçücük ikramlıklar ile takdim edilirdi. Karayolunun yasaklanması ile havayoluna dönülmesi sonrası Suudi yönetiminin her bir hacı/umreci için belirlediği ve bunu da kendisinin tedarik ettiği 5 litrelik şişeler halinde takdimi ve umreye yönelik ilginin de artması ile birlikte zemzem, ihtiyaç listesinin üst sıralarındaki yerini pek çok hacı ve umreci için hurmaya bırakmıştır. Bu arada pek çoğu için diye belirtiyorum zira o kutlu zümreden olmadığımı üzümlere

belirtmeliyim. Biz ailecek yani ben, eşim ve kızımın hakları olarak toplamda 15 litre etmesine ve bu miktarın da tek bir evin istihkakı olmasına rağmen sevgili eşimin ilhahları ile Mekke’de Mescid-i Haram yolu üzerindeki küçük dükkânlardan küçücük zezem kapları alacaktık. Küçük almalıydık çünkü tek bir yerde büyük miktarda bulundurarak yakalanma riskini en aza indirmeliydik. Çünkü Suud hükûmetinin 5ltlik saklama kapları dışında zezem taşınmasına izin vermemesi, uçakların kargo bölümlerine alınacaklara dair sıvı ve kilo kısıtlamaları ve son olarak yanımıza aldığımızda kabin içi sıvı kısıtlamalarından kurtulma imkânı vermesi açısından küçük ve adet olarak çok olmalıydılar. Ve biz de öyle yaptık. Bunları Mescid-i Nebevi’ye sırt çantamda gizlice sokmak zorunda idim zira resmi görevliler Mescid dâhilindeki termoslardan çok miktarda zezem alındığını gördüklerinde izin vermiyorlar ve hemen Mescid’in avlusuna bitişik bu tarz amaçları gidermek için kurulmuş zezem istasyonlara yönlendiriyorlardı. Ama istasyon hem her daim açık değildi hem de açık olduğu sayılı zamanlarda her daim önünde uzun kuyruklar oluyordu. Ben de azar azar zaten küçük olan bu şişeleri Mescid’deki vakit namazlarından sonra giriş katında değil de teras katında dolduruyordum zira orası hem cemaat noktasında hem de resmi görevliler noktasında oldukça tenha oluyordu. Eşime kalacak olsa o Mekke’de Kâbe’deki zezemlerden doldurmam gerektiğini çokça dile getirmişti. Zira zezemin asıl menbaı orası idi ve Medine’deki zezemle alakalı olarak gerçek anlamıyla zezem olmadığına (zezemin rivayet edilen mayalanma özelliğine atfen Mekke dışındaki zezemlerin tabir yerinde ise “sahih”liği şüpheli idi) dair hacılar arasında oldukça fazla rivayet/şayia vardır (Çelik, 2011). Mekke’den aldıklarımızla birlikte bir de zezemi kendime yük etmek istemediğimden, ben bu işi Medine’ye tehir edecektim. Bu arada Türk Hava Yolları’nın hem hac hem de umre uçuşlarında bağlantılı seferleri de dâhil ederek zezemi yani her kişi için taşıyabileceği miktar olan 5lt’yi kilo sınırlamalarından hariç tuttuğunu belirtmeliyim. Zaten fazlasıyla aşılacak kilo hakkına Hicaz dönüşlerinde bir de zezemin eklenmesi hacılar/umreciler için çokça başlarını ağrıtan bir mesele olurdu. Yapmış olduğumuz eşsiz plan neticesinde ayrı şekilde yerleştirdiğimiz 10 adet irili ufaklı zezem saklama kabı ile Medine Havalimanı’na gittik. Eşya yükümüzün aşırılığı karşısında (Hicaz Bölgesine uçuş yapan her yetişkin yolcu başına 30 kg kargo ve 8 kg el bagaj hakkı verilir) Türk Hava Yolları yer personelinin aşırı anlayışlı tutumu (neredeyse her hacının durumu yük fazlalığı olacak şekilde aynı idi) ve bizim fazlasıyla sevimli olma çabalarımız neticesinde kargo bölümünde fazlasıyla olacak şekilde (2 yetişkin için toplamda 60 kg ve 1 bebek için 10 kg resmi yük hakkı olduğu halde bizim en azından 85-90 kg ve fazlası yükümüz bulunmakta idi) ve bazı yüklerimizi kabin olarak ve gene normal kabin hakkını fazlasıyla aşacak şekilde (3 kişi için 24 kg olması gerekirken bizim

en azından 3 kabin boy valizi olacak şekilde toplamda 45 kg ve diğer el çantaları ile birlikte toplamda en az 60 kg kabin yükümüz bulunmaktaydı) bölüştürdükten sonra özellikle bizim küçük zemzem kapları atılıp-tutulmalar esnasında patlamasından diye kabine yanımıza aldık. Medine’de yaşamadığımız sorunu Atatürk Havalimanı İstanbul’da dış hatlardan pasaport kontrolü sonrası iç hatlar güvenlik kontrol noktasında yaşayacaktık. Görevli arkadaşlar haklı olarak izin verilen miktarın çok üzerindeki sıvı miktarının geçişine izin veremeyeceklerini dile getirdiklerinde devreye benim olağanüstü teatral yeteneğim girecekti. O zemzemleri doldurmak ve oraya getirinceye değin çektiklerim, göze aldıklarım aklıma geldiğinden eşime, sırt çantamızı almasını işaret ederek, çanta içerisindeki 2-3 adet zemzemi ve diğerlerindeki toplamda 10 adet zemzemimizi kurtarma adına çantanın kenarındaki küçük şişelerdeki 2 adet zemzemi güvenlik personelinin gözleri önünde bir yandan içiyor bir yandan da zemzeme yapılan muameleden ötürü üzüldüğümü dile getiriyordum. Sonuç olarak sergilemiş olduğum gösteri ile zemzemlerimizi kurtarabilmeyi başarabilmişim. Bu da bir hacı olarak benim başarı hikâyem olarak burada zikredilmeyi hak etmektedir diye düşünmekteyim.

3.2.42.2. Hurma

Hurma meselesi ise her aşamasıyla hacıların en çok zihnini kurcalayan unsurların başında gelmektedir. Hangi cinsinin nereden nasıl alınacağından tutun da hangi şekilde yurda gönderileceğine varıncaya değin hacıların akıllarının bir tarafında durarak, fırsat bulunan ilk anlarda dahi üzerine konuşulacak bir mesele oluşturmaktadır (Çelik, 2011). Türkiye’den gelen ziyaretçiler açısından hurma denilince akla sadece iki çeşit hurma gelmektedir. Bunlar aynı zamanda Türkiyeli müslümanların da en iyi bildikleri(ni sandıkları) hurma çeşitleridir. İlki “acve” olarak isimlendirilen ve “Peygamber (asm) hurması” olarak da bilinen cinstir. Bu çeşit hurmanın Hz. Peygamber’in (asm) el-i mübareği ile dikilen hurma fidanlarından olduğu düşünüldüğünden bu isim ile de anılmaktadır (Nursi, 2004). Acvenin birim fiyatının diğer tüm hurma çeşitlerine nazaran pahalı olmasından ötürü genelde hacılar bu cinsten az miktarda alarak diğer alacakları hurma nev’inin yanında hem bir çeşit ve hem taçlandırıcı olarak ya da çok özel misafirlerine ikram etmek şeklinde istimal etmektedirler. Türkiyeli hacıların hem tat hem de fiyat bağlamında gözdesi olan hurma cinsi ise “mebrum”dur. Medine hurma pazarında Türkçe levhalar ile tanıtımı yapılacak ve bazı satıcılar tarafından “Türk Hurması” olarak tesmiye edilecek kadar Türkiyeli hacılar ve umreciler tarafından tercih edilmektedir. Mebrum meselesinde eşimin Diyanet personeli olan imam amcasından öğrendiğim kadarı ile hile-hurda daha doğrusu eksik bilgilendirme yapılmaktaymış. Amca, Diyanet’in karşılama görevlisi olarak 2016 senesinde Medine’deki havalimanında görev yapmıştı. Normal bir hacı

adayından fazla bir süre bölgede olduğu ve Mardin Arapçası ve kitabi Arapçaya vukufiyetinden dolayı mesai dışındaki vakitlerini hurma pazarları dâhil olacak şekilde Medine'deki gündelik hayata müdâhil şekilde (daha çok esnaflık temayüllerinden ötürü alışveriş mekânlarında ki zaten Medine ve Mekke'de ibadet alanları dışında tüm yerler alışverişe ayrılmış durumdadır) geçirdiğinden bahusus hurma ile alakalı tüm püf noktaları öğrenmişti. Bizlerle paylaşması ardından biz de öğreniyorduk ki Mebrum adı verilen hurma tedarik edildiği ağaç cinsinin sadece güneş görmeyen kısımlarından toplanılmaktaymış, diğer güneş gören, güneşte kavru lan hurmalar başka bir adla isimlendirilmekte ve raf ömrü olarak Mebrum kadar uzun soluklu değilmiş. Zaten Türkiyelili alıcıların mebrumu tercih edişlerinin altında yatan en önemli sebebin mebrumun raf ömrünün uzunluğu yüzünden olması düşünülduğünde, diğer kavruk hurmaların da Türkiyelilere mebrum diyerek satıldığını öğrenmek can sıkıcı idi. Şahsen ben aradaki farkı çıplak göz ile ayırt edemiyordum ama raf ömrü açısından farkları, iki mamulün aynı cinsten değerlendirilmesi önünde önemli bir engeldi bahusus müşteri açısından da zaten tercihin nedeni uzun süre saklanılabilmemesinden dolayı mebrum tercih ediliyor ise. Ayrıca Türkiyelili hacıların hurma alımlarını yaptıkları ve çoğu hacı tarafından “Medine hurma hali” olarak adlandırılan yerdeki dükkânların mebrum için Türkiyelilere özel fiyatlar biçtikleri düşünülduğünde bu aldatmacanın can sıkıcılık seviyesi daha da artmaktadır. Hurma hali olarak bilinen yerin Medine'deki belki yüzlerce hurma pazarından sadece biri olduğu halde Türkiyeliler açısından “Hurma hali” olarak bilinmesi ise dünyayı kendi merkezinde gören bir ülkenin insanları açısından gayet normaldi. Mevzuya bahis olan pazarın nisbeten Mescid-i Nebeviye ve yürüme mesafesinde bulunan Türkiyelilerin çoklukla bulunduğu otellere yakınlığı, ayrıca Türkiye'ye kargo sevkiyatında bulunan PTT Lojistik'in kabul merkezinin de yakın olması sonucu pratik anlamda kolaylık sağlaması ile tercih edilen bu pazarın satıcıları da alışverişini kolaylaştırma ve müşterinin ayağını alıştırma, kendilerini sevimli gösterme vb. nedenlerden ötürü oldukça akıcı Türkçe konuşmaları ise dikkat çekicidir. Yoksa Medine içerisinde Türkiyelilerin hurma hali olarak isimlendirdiği biçimde başka birçok hurma pazarı bulunmaktadır. Ben şahsen eski Medine'yi keşfetme maceralarımdan birinde Pakistan, Hindistan ve Bangladeş hacıların çoklukla bulunduğu birkaç hurma pazarı deneyimim olmuştu. Buralarda mebrum ya yok denecek kadar az miktarda bulunmaktaydı ya da bizim “hurma hali”nden daha düşük fiyatlara satılmaktaydılar. Zira arz-talep ilişkisi Türkiyelilerin olmamasından ötürü başka bir boyutta cereyan etmekteydi. Anlaşılan benim deneyimlediğim bu pazarı tercih edenlerin rağbetleri olan hurma cinsleri başka idi. Doğal olarak da o pazarlar o alıcıların istekleri karşılamak üzere hizmet vermekteydiler. Mebrumun fazlasıyla tercih edildiğinin satıcılar tarafından çok iyi

bilinmesi ve fiyatlara bu rağbetin alıcı açısından olumsuz olarak yansıtılması, mebrumda yapılan hileler ve amcamızın bizlere vermiş olduğu hurma tüyosu nedeniyle “hudri” olarak bilinen hurma çeşidini alacaktık. Satıcının, ısrarla hudriyi istememize rağmen “o size gelmez”, “işinize yaramaz” diyerek mebrum dolu hurma kolilerinden birini kapatıp diğerini açması ise evlere şenlik görüntüler olarak hac serüvenimizdeki hazinemize bir yenisini ekliyordu.

Hurma alışverişi hususunda son bir mevzu ise her hacı ya da umrecinin ömründe en az bir kez muhakkak gerçekleştirmiş olacağı “hurma bahçeleri ziyareti”dir. Hüsn-ü zan sınırlarını zorlayacak derecede vukubulan bu ziyaret davetleri ister Diyanet ister ise özel şirket ile gidilsin her seferinde Hicaz’ın mübarek misafirlerine teklif edilmekte hatta can sıkıcı bir hal alarak zoraki şekilde gerçekleştirilmektedir. Şöyle ki 2014 ve 2018’de Diyanet ile umreye 2016’da da SH Turizm ile hacca gitmiş biri olarak hacılara ya da umrecilere kâğıt üzerinde hurma ihtiyaçları konusunda yardımcı olmak gibi bir maksada atfen gerçekleştirilen bu ziyaretler hadlerini aşarak bir zorlamaya çok çabuk dönüşmektedir. Diyanet ile yaptığımız umrelerde grup ya da kabile hocalarının nasıl ayarladığını bilemediğim bağlantıları ile (zira bu, hocaların ya bizler gibi Hicaz’a ilk defa gelişleriydi ya da uzun süredir gelmemişlerdi) gerçekleştirilen hurma bahçesi ziyaretleri hem ciddi anlamda vakit kaybına neden olmakta hem de bu ziyaretler bünyesinde yapılan ve ikram mantığını zorlayan “ziyafetler” sonrası ya vicdanen bir borçluluk hissi oluşuyor ya da benim gibi oluşmayan vicdanlarda ise oluşsun diye bizleri götüren hocalar tarafından açık açık beyanatta bulunuyordu. Elbette ki bu işler ile alakalı olmayan, bu nev’i ticari menfaatlere girmeyen hocaları tenzih ederek söylüyorum tüm bunları. Ama ciddi anlamda bir rantın ortada döndüğünü anlamamak için de gözlerinizi sıkı sıkıya kapatmanız gerekmektedir:

Benden söylemesi, hurma işinden kötü kokular geliyor. Hacıların ve tabii benim de kulaklarıma ulaşan o kadar rahatsız edici söylentiler dilden dile dolaşıyor ki. Hurma işi yapan bir sürü insan ile muhatap olduk. Birçoğunun yüzünde meymenet yok. Üçkağıtçı olduklarını anlamak için çok büyük yaşam tecrübelerine sahip olmanız gerekmiyor. Yüzlerine baksanız, anlarsınız (Çelik, 2011, s.114-5).

Bu cümleleri kitabında serdeden kişi aynı kitabın ilerleyen bölümlerinde kendisinin nasıl hurma ve zezem konusunda dolandırıldığından da bahsetmektedir.

Olay Diyanet’ten özel şirketlere döndüğünde ise bhusus de bizim gibi dini referanslar üzerinden işleyen bir firma ile gerçekleştirilen haccın her aşamasında, karşınıza söylenilenin yapılmasını haccın mütemmim cüzü olarak lanse edildiği şekli çıkmaktadır. Ben şahsım adına 2014teki hurma bahçesi ziyaretinde hisseme düşeni alıp olan bitenlerden dolayı içim şiştiği için, bir daha gitmemeye niyetli iken yapmakta olduğum tez için sahanın tüm imkânlarını

yakalamak adına 2016'da yeniden gitmek zorunda kalacaktım. Çok uzatmadan özetleyeyim, gidip de alanlara bir izzet bir ikram, bir taltifler ki sormayın ama benim gibi almayanlar, sakın sormayın, “aman Allah'ım” diyerek konuyu kapatacağım. Özetlemek gerekirse hem hurma hem de zezem hacılarımız için bir mesele olarak en az haccın maddi ve manevi rükünleri kadar önem arz etmekte (Çelik, 2011).

3.2.43. Oteller ve Hijyen

Medine'de kalacak olduğumuz otele vardığımızda yerleştirildiğimiz odaların içleri acıtan derecedeki perişanlığını ve kirliliğini bizden öncekilerin acele şekilde odalarını terk etmek zorunda oldukları şeklinde hüsn-ü zan ederek yorumluyorduk. Halbuki kalacağımız 8-10 günlük süre içerisinde hem otel yönetiminin hem de şirket çalışanlarının umursamaz ve lakayt tavırları sonucu anlayacak idik ki bu kaldığımız otelin normu imiş. Ve çıkacak olduğumuz gün gelip çıktığında aynen biz geldiğimizde seleflerimize nasıl davranıldı ise aynı şekilde yani alel-acele şekilde odaları terk etmeye mecbur bırakılacaktık. Otellerin, olarak genelleyebileceğimiz derecedeki yaygın olan kirlilikleri sonucu Mekke döneminde sağlığı muhafaza edebilen hacılar Medine'de birer birer hastalanıyor ve (pis) yataklara düşüyorlardı. Hastalananlar arasına hac kabilemizin küçük üyeleri olan kızım (13 Aylık) ve ondan ay farkı ile daha küçük olan başka bir kız çocuğu da ekleniyordu. Hac döneminin sonlarına tekabül eden Medine'de bulunuşumuz sırasında Diyanet'in sağlık imkânlarına başvurmak isteyen pek çok hacımıza ilaç stokunun çoktan tükendiği yanıtı veriliyordu. Neyse ki Medine'deki kalma süresi umumen kısa tutuluyor ve hac için dönme hazırlıklarına başlanıyordu.

3.2.44. Dönüş Fikri

Mekke ya da Medine fark etmeksizin Hicaz Bölgesinden ayrılma vakti yaklaştıkça yavaştan da olsa nazarlar ve fikirler her hacı için eski küçük dünyalarına doğru kaymaktadır. Dönüldüğünde nelerin kendilerini beklediğinden tutun da herkesin ilgi alanına göre şekillenmiş bir dünyanın tasvirlerini işitmeye başlırsınız. Kimi siyasetten dem vurmaya (Sabahattin 48) kimi çoluk çocukların okul-sınav durumlarından (Fehime, 53) bahsetmeye başlamıştır. Bir başkası altının mı yoksa doların mı daha çok getirisinin olduğunu (Nevzat, 49) ve hatta tuttıkları takımların son sezon değerlendirmesini (Bekir, 32; Bülent, 34) ve gelecek sezon için yaptığı-yapamadığı transferlerin yorumları (Bedrettin, 46) ile baş başa bulabilirsiniz kendinizi. Mevzubahis konulardan bhusus siyaset ve futbol yer ve zaman dinlemeksizin hacıların gündelik rutinlerinin içine sızmakta ve birden her iki konu üzerinden bir ayrışma söz konusu olmaktadır. Hacca gittiği zaman aralığında gerçekleşecek olan Trabzonspor-Fenerbahçe futbol kulüpleri arasındaki maçı izleyebilme imkânını elde

edebilmek için Mekke dışına çıkmak zorunda kaldığını ama buna da değdiğini dile getirenlerden kaldığı odadaki televizyonlarda Türkiye'deki kanalların olmayışından izlediği dizileri takip edemediklerinden şikâyet edenlere varıncaya kadar Türkiye gündemlerini Hicaz'a taşıyanlar bulunmaktadır (Çelik, 2011).

3.2.45. Hacı Tipolojileri

Hac döneminde birlikte hac deneyimini paylaştığımız insanlar ile alakalı olarak pek çok tasnif söz konusu olabilmektedir. Hac günlerinin mizahi bir portresini bizlere aktaran Mustafa Everdi hacılara dair şöyle bir sınıflandırmaya gitmektedir:

Şahsi araştırmacılar, görevlilerden ve kafileden ayrılmayanlar, duhancılar, fotoğrafçılar, iletişimciler (herkesi Türkçe konuşurmaya çalışanlar), alışverişçiler, ikramcılar, ağlayıcılar, zahidler, espi sapığı neşeliler, ulusalcılar, Osmanlıcılar, cumhuriyetçiler, uyumcular (Everdi, 2005, s.227-8).

Tüm bunlara ek olarak son yıllarda artan sosyal medya kullanımından ötürü bir de “sanal hacılar” eklenebilir. Günün değişen şartları altında bir hacının deneyimi sadece kendisine ait olmaktan çıkmakta, sosyal medya vasıtası ile binlerce takipçisi olan hesaplar aracılığı ile umumi bir deneyimin de yolu açılmaktadır. Sanal dünyanın imkânları ile haccını yapmaya gelen kişi, deneyimlerini yazmak, bulunduğu yerlerin fotoğraflarını paylaşmak suretiyle dini hacılığın bir tür turistik geziye dönüşümünün de önünü açılmaktadır (Arjana, 2017). Sanki gerçekliğin, varlığın asıl boyutu sanal gerçeklik ya da görenlerin beğenileri imiş gibi kul ile Rabbi arasında olması gereken o ibadet anları, hedefini ıskalamış gibi müşahit ya da asıl hedef insanlar imiş gibi davranılabilmektedir. Bu şekildeki bir tasnifin keyfiliği ile herhangi bir hacının süreç içerisinde mezkûr hacı tiplerinden eşzamanlı olarak pek çoğuna uygun davrandığını ya da bu hacı tiplerini andıran kelimelerde bulunduğunu dile getirmeliyim. Rafine bir hacı tiplerinden ziyade tipler arası geçişin imkânını konuşmak daha yerinde, verimli ve önü açık bir tespit olacaktır diye düşünüyorum.

3.2.46. Değişen Mevzular

2014 senesinde umre 2016 senesinde hac yapmış birisi olarak 2018'deki umre ziyareti için geldiğim Suudi Arabistan'ın Mekke, Medine şehirlerindeki yaşantının bazı noktalarda oldukça değişmiş olduğunu fark edecektim. Bu değişimlerin ilki ekonomik boyutta olanlardır. Alışveriş ile alakalı olarak Suud, Türkiye'deki kısaca “K.D.V” olarak bilinen katma değer vergisi benzeri bir vergilendirme sistemine geçiş yaşamıştı. Alınan ürünün cinsine bağlı olarak değişik oranlarda yansıtılan bu vergi sistemi ile genelde Hicaz esnafının alışık olduğu “nakit” çalışma geleneğinden kayıt altına alma ve kredi kartı sistemine geçiş yapılıyordu. Gelen vergilendirme ile ürünlerde fiyat artışının olması ise beklenen ama hoşlanılmayan

sonuçlardandı. Ekonomik verileri okumak ve anlamlandırmak gibi bir yeteneğim çok olmasa da vergi sisteminin getirilmesinin ardında, devlet gelirlerindeki azalmayı önleme çabalarının bir sonucu olduğunu çıkarsamak zor değildi. Devlet olarak Suud'da bir şeylerin en azından ekonomik anlamda yolunda olmadığı ortadaydı. Everdi'nin (2005, s. 102) de belirttiği üzere,

Riyal demek nakit demektir. Suudi Arabistan, Türkiye'ye bakınca nisbeten ucuz. Vergi yok, KDV yok, fiş yok. Kredi kartı yok. Her şey nakden ve defaten ödeniyor. Suudi Arabistan Riyali (SAR) 40 kuruş, 100 dolar 373 riyal yapıyor.

(Bu denklem 2005 hac mevsimine ait. 2014 Şubat ayında 1 SAR 2,5 TL, 2016 Eylül ayı, yani hac mevsiminde 1 SAR 1,25 TL, 2018 Nisan ayında ise, 1 SAR 0,80 TL'ye denk gelmekteydi.) Ayrıca sokaklara bakıldığında görülen son model yüksek hacimli motorlara sahip Japon araç markası Toyota imparatorluğu çoktan hükümdarlığını düşük hacimli motorlara sahip bir Güney Kore markası olan Hyundai'ye bırakmıştı. Sıfır otomobil alışlarındaki adetlerini, tercihlerini insanlara değiştiren etmenin çevre bilinci olmasını çok isterdim ama öyle değildi. Sıfır araçların dışında geri kalan önemli miktar araçlar ise eskimeye yüz tutmuş Toyota markalı araçlardı. Halbuki 2018 öncesindeki gelişerimde eskiler azınlıkta ve kahir ekseriyet yeni otomobillerde idi. Suud gündelik hayat noktasında en önemli değişikliği ise kadının görünürlüğü yaşamaktaydı. Hem 14'te hem de 16'daki gelişerimde herhangi bir dükkân ya da kurumda (nisbeten büyük marketlerdeki kasa bölümünde çalışan az miktardaki kasiyerler hariç) göremeyeceğiniz kadın personel çalıştırma olayına 2018'deki umrede fazlısıyla şahit olmuştum. Pek çok büyük marketin alakalı-alakasız reyollarında çalışan kadın personeller yanı sıra çoğu eczane vitrininde hem başı açık hem de kapalı şekilde kadınların sağlık ile alakalı broşür, reklam tarzı şeyler üzerindeki resimlerini görüyordum. Kadın konusundaki değişimin neticesinde, iki sene üzerinden geçmemiş seyahatim ile sanki onlarca yıllık değişime şahitlik ediyordum. Suud'da o derece büyük inkılaplar vücuda geliyordu ki, 2016'daki bana 2018'de tanık olduğum şeylerin olacağı bir vesile ile söylense idi çok fazla iyimser düşünülüğünü söylerdim.

İki sene ara ile yaptığım üç adet Kâbe ziyaretlerinde (2014-2016-2018 seneleri) tavaf edenlere dair şahit olduğum en dikkate değer değişim hem metaf alanında olsun hem de Mescid-i Haram'ın diğer katlarında tavaf edenlerin giderek artan sayılarda denk geldiğim kulaklık ile bir şeyler dinleyerek tavaf etmeleri durumudur. Bazı Uzakdoğu ülkelerinin hacılarının merkezde bir hocalarının kulaklık-mikrofon eşliğinde dua, niyaz, Kur'an okuyarak diğerlerinin tekrar etmesini mümkün kılan sistematiikten farklı olarak bu tarz kulaklık ile bir şeyler dinleyerek tavaf edenlerin şahsi olarak davrandıkları ve tavaflarını bu şekilde devam ettiklerini fark ediyordum. Görmez 'in (2015, s.26) de işaret ettiği veçhile,

Hacda yaşadığımız ikinci sorun, bireyselleşmedir. Oysa hikmetleri üzerinde düşündüğümüz hac ibadeti, bizi birleştiren bir ibadettir. Kutsal topraklarda her ülke kendine ait bir getto kuruyor. Bireycilik ve bireysellik aynı zamanda ibadetin kendisine yansıyor.

Hac boyunca tüm hacılar içerisinde oldukları toplulukları aşarak, İslam ümmetine temas edememekte, giderek artan bir temassızlık içerisinde adeta kendi gettolarına gömülü halde hiçbir şey görmeden, kimse ile temas etmeden hac yapıp dönmektedirler. Modern yaşantının da problemlerinden olan bireycilik ve bireyselleşme hacdaki ibadetlere de yansımaktadır. Türkiyeli hacı ve umrecilerin geneline yaş itibariyle uymadıkları aşikâr olan bu insanların bir yandan kendilerine dair olanı keşfetmek noktasında oldukça cesur bir karar vererek kulaklık ile kendilerine dönük bir şekilde ibadet etmeleri takdire şayan iken diğer yandan ise tavaf gibi İslam'ın bir ümmet dini olduğunu bu derece yakini şekilde hissettiren bir ibadetteki yakınlığı izale edecek şekilde kulaklık kullanımının dini olmasa da hissi anlamda haccın neticelerinden mahrum kalmaya neden olacağını düşünmekteyim.

3.2.47. Sabit Kalan Mevzular

Yıl 1959 ve Malcolm X Mekke ziyaretinde günlüğüne şu cümleleri not ediyor:

“Kâbe'nin etrafında inşa edilen yeni camiye anlatmaya kelime dağarcığım yetmez. İnşaata tamamlandığında Mekke'deki Mescidi Muazzama Hindistan'ın Taç Mahal'ini gölgede bırakacak.” (2019, s.259)

“Üzerinde Allah yazan güzel bir kolye gördüm. Eşime onu da almak istedim ama 800 riyalin üzerinde tutuyordu. (200 doların üzerinde bir rakam). Aklım hala o kolyeyi ona almakta.” (2019, s.50).

Ve 2016 yılında benim hac deneyimimde yaşadıklarım. 1959'dan 2016'ya 57 senede değişmeyen şeylerin başında ilk olarak Mekke'nin halen bir inşaat alanı olması, tamirat, tadilat, düzenleme, genişleme faaliyetlerinin bitmemesi ve de bitecek gibi de gözükmemesi. İkinci olarak Malcolm X'in eşine almak istediği kolyenin fiyatı olan 800 SAR'ın bugün de aynı eşdeğerlikte Amerikan dolarına denk geliyor olmasıdır. Üçüncü ve ona bağlı dördüncü ve beşinci değişmeyen olgular ise erkeklerin seyahatlerinde eşlerine hediye alma zorunluğu, erkeklerin çoğunlukla hediye edenlerinden pahalı bularak almaktaki isteksizlikleri ve en son olarak da almadıklarından ötürü yaşadıkları ya da yaşayacakları pişmanlıklarıdır.

3.2.48. Suud ve Vehhabilik

Suudi Devleti bhusus petrol gelirlerinin hayatlarına girmesi sonrası dünyanın dört bir yanından eğitim amacı ile kendine celbettigi öğrenciler ile kurucu ideolojisi konumundaki Vehhabilik anlayışının ihracını gerçekleştirmek istemiştir. 70'li yıllarda uzun süre boyunca Mekke ve Medine'de imrar-ı hayat eyleyen Ziyauddin Serdar (2018), ideoloji ajanlığı yaptırılmak üzere Suud'da eğitime tabi tutulan bu öğrenciler ile teşrik-i mesaide bulunduğu

belirterek, “modern Vehheabilik”in havarileri kıvamındaki bu öğrencilerden Vehhabiliğin düşünce sistematığı üzerine oldukça faydalı bilgiler edindiğini dile getirmektedir. Modernist ideolojilerin tarihin akışkanlığını ve çoğulluğunu inkâr ederek yegâne hakikat kendisi imiş gibi dayatmasına benzer şekilde Vehhabilik de İslam tarihindeki oldukça fazlalık arz eden çoğulluk ve zenginliği kendilerince okudukları ve yeniden inşa ettikleri bir “Asr-ı Saadet” üzerinden tekilleştirerek bunun kullanım ve uygulama hakkını yalnızca kendilerine tahsis etmektedirler. Böylelikle diğer tüm alternatif dün ve yarınlar yok sayılarak kendilerinin icadı ve inşası olan bir “bugün”ü öne çıkarmakta, o “bugün”ü ise “Asr-ı Saadet’in ontolojik gölgesinde varlığını sürdüren değişime kapalı bir zaman anlayışı”na hapsederek geri kalan tüm anlatıları “sapkınlık”, “dalalet” ve “şirk” olarak nitelemektedirler. Bu şekilde dar ve sığ bir zaviyeden bakmakla Vehhabilik, “İslam tarihinin çeşitli zamanlardaki ve dünyanın çeşitli bölgelerindeki karmaşıklığı ve çeşitliliği ve İslam’ın çeşitli, çoğulcu yorumlarını radikal biçimde reddetmekle, İslam’ı bütün ahlaki içeriğinden yoksun bırakarak, kısır bir helal-haram listesine indirgemıştır.” (Serdar, 2018, s.169).

3.2.48. Suud ve Zaman

Suudi Arabistan’da hüküm süren yaşantıda zamanla alakalı olarak bir Batılı zihnin anladığı anlamda kesinlikten söz edilemez. Suudi devletinin kurucu ideolojisi kabul edilen Vehhabi doktrini genel hatları ile “bedevi yaşam biçimi”ni temsil etmektedir. Bedevilik ise şehirlilikten oldukça uzak bir konar-göçer bir yaşam tarzıdır. Bedevi yaşam biçiminde, idame-i hayat eden bir insanın elinde, uhdesinde zamandan bol bir şey hiçbir zaman olmamıştır. Yaşam biçimini, şeklini ve de içeriğini saat kavramından ziyade mevsim, yıl ve döngü vb. daha geniş ölçekli değerlendiren bedevi yaşam şeklinin elbette ki toplumsal görüngüleri bu denli vakit konusunda rahatlığı içerecektir. Bir konar-göçer yaşam biçimi olarak bedevilik, uygun şart ve konum için, devamlı hareket halinde ya da hareket anını beklemekle ve hemen hemen hiçbir şey için acele içerisine girmemekle tanımlanabilir. Tüm bu bileşenlerin ortaya çıkaracağı olağan sonuç ise beklemenin bir olgu olarak neredeyse tüm Suudi toplumunun ve de devletinin belirgin özelliği olarak öne çıkacağıdır. Hac ve umre işlemlerindeki saatlere varan bekleyişin hem bekleyen hem de bekleten açısından bu denli hissiyat kutuplaşmasının nedenlerinden en önde geleni bu olsa gerek. Bekletilen olarak siz nedenini, niçinini ve ne zaman bitebileceğini düşününce durup içiniz içinize yerken bekleten konumundaki zihniyet ise her günkü sıradan gündelik hayat etkinliği olarak sigara içerek kahve ya da çayından gayet sakin bir şekilde yudum almaktadır. Herhangi bir resmi işlem için kesin bir vakit üzerine sözleşilemez. Hayata dair bildiğimiz ve alışkın olduğumuzdan çok başka tutunma yolları

üzerinden işleyen bir yaşam formu olarak “Suudi zihniyeti” için, “yarın” kavramı gün itibariyle içinde bulunduğunuz gün sonrası ifade edebildiği gibi çoğunlukla “kısa”, “orta” ve “uzun” vadede bugünden sonraki tüm günleri (zamanları) de içine alacak derecede esnek bir kullanım şekline sahiptir. Hayatın üzerinde idame edildiği “zaman” kavramı daha çok vakit namazlarına tekabül edecek şekilde anlaşılmalıdır. Namaz öncesi ya da sonrası ifade edecek şekilde günlük planlar yapılarak, çoğunluk namaz sonrası olarak kastedilen vakit, vurgulanan namazdan o günün son namazına kadarki süreyi de içine alacak derecede geniş bir aralığı kapsayabilmektedir. İşin içerisine saat girdiğinde ise olabildiğince yuvarlak rakamlar üzerinden işleyen bir mekanizma karşımıza çıkmaktadır. Mesela, “saat 3 gibi” bir ifade ile tam 3’ten yarım saat öncesi ile 3’u yarım saat geçeyi kapsayacak bir zaman aralığı kastedilebilmektedir. Suud’da bu bekleme ve esnek zaman anlayışı en iyi namaz vakitlerinde görünür hale gelmektedir. Her şeyin namaza endeksli olduğu Mekke ve Medine’de ezan okunmasının ardından ne kadar süreceği bilinmeyen bir bekleyiş içerisinde o vaktin farzının eda edilmesi beklenmektedir (Serdar, 2018).

Hem Mescid-i Haram’da hem Mescid-i Nebevi’de sebebi bilinmez nedenlerden ötürü her duvarda asıl saatler bulunmaktadır. Hatta o dereceye varmaktadır ki “Zemzem Towers” olarak bilinen yapının en üst kısmında bulunan devasa saat “Kâbe-i Muazzama’nın ulviyetine gölge düşür”mektedir (Uzunkaya, 2019, s. 49). Hicaz’daki bu derece saate düşkünlük, işlerdeki zaman israfını daha da anlaşılabilir kılmakta ya da tersinden söylemek gerekirse işleyen her sistemi zaten zaman açısından israf üzerine kurulu bir devlet düzeninin niçin böyle devasa ve çoklukta saate ihtiyaç duymaktadır sualinin mantıklı açıklamasını bulmak güçleşmektedir. Gerçi Suud’da mantığın herhangi bir nev’ini bulmak da zor bir eylemdir. Everdi’ye (2005) göre, saat bir yanı sıra modernliğin ve zenginliğin bir yanı sıra da metroseksüelleğin alamet-i farikası olması hasebiyle saatin imal edildiği maddesine verilen önem, “zaman” kavramının işaret ettiği anlama kıymet vermeyen Suud’da neden bu denli çok istimal edildiğini çözebilmek öyle kolay bir iş değildir. Vakti göstermesinden ötürü namaz ve cemaat için denilse ezandan sonra oldukça uzun bir müddet beklemenin adetten olduğu bir yerde bu işlevi de gereksiz hale gelmektedir.

3.3. HAC SONRASI

Dönülecek olan havalimanına (Cidde veya Medine) erişimin sonrasında her kişiye birer adet olmak üzere 5 litrelik zemzem hakkı verilmesi ile artık haccın dönüş kısmı resmi olarak başlamaktadır. Hicaz Bölgesine yapmış olduğum 3 deneyimin umre kısımlarında zemzemler havalimanlarında hacda ise en son kaldığımız otelde teslim edilmişlerdi. Sanıyorum ki hac döneminde zaten kalabalık olan havalimanlarında bir de zemzem teslimi için uğraşılıyor otellerde teslimat yapılıyor. Sanıyorum demek mecburiyetindeyim zira bu denli büyük bir organizasyon için az da olsa bazı kısımlarında mantık çalıştırıldığını, hikmetli hareket edildiğini ve plan yapıldığını düşünmek istiyorum. Ama sonralardan öğreniyorum ki kimi nerede yakalamışlarsa zemzemlerini orada teslim etmişler, mezkûr şekilde hac ve umre için ayrı düzenlemeler söz konusu değilmiş.

3.3.1. Valizler

Hac öncesi ile hac dönüşü şahıs başına düşen valiz miktarında ciddi anlamda değişiklik yaşanmaktadır. Her hacı uçak firmalarının kendilerine tahsis ettiği yük sınırını fazlasıyla aşmalarına neden olan alışverişlerinin karşılığını havalimanındaki yer görevlileri ile girilen uzun pazarlıklarda vermek zorunda kalmaktadırlar. Alınan eşyaların ve valizlerin ne denli fazlalık arz ettiğini en son kalınan otelden havalimanına yönelik ulaşımı sağlayacak olan otobüslerin nasıl yüklendiğine bakarak görmek mümkün olmaktadır. Ve bu durum sadece Türkiyelilere has bir durum değildir. Neredeyse dünyanın dört bir yerinden gelen hacıların ortak derdi fazla yüklerin her aşamada başlarını ağrıttırmasıdır. Ama olsun onlar bizlerin, bu kutsal beldelerdeki kutsal yolculuğumuzdaki kutsal yüklerimiz idi, onları yarı yolda koymak bize yakışmazdı.

Ağına kadar yüklenen havalimanı taşıma arabaları ile Türkiye'ye dönüşümüzü sağlayacak Türk Hava Yolları bankosunun önünde sıra oluyoruz. Kendi yükümüzün fazlalığı ile çekinceleri olan ben başkalarının aldıklarını görünce adeta küçük dilimi yutuyorum. Sanki herkese sınırsız yük hakkı verilmiş gibi eşyalarının ve valizlerinin tıka basa doluluğu ve fazlalığından alabilecek ne var ise alınmış gibi gözükmekte. İstisnasız şekilde sırası gelen her hacımız ile kontuar görevlileri arasında yükler hakkında uzun pazarlıklar söz konusu olmakta. Ve gene istisnası olmayan şekilde kontuarın yolcu bölümünde olan hacımız gerilmekte ve giderek seslerini yükseltmekte. Meseleye uzaktan kulak misafiri olduğumuzdan ve sonuç

itibari ile biz de bir yolcu olduğumuzdan ötürü çoğunlukla yolcunun tarafını tutuyorduk yani haklı olan yolcudur sanıyorduk. Sanıyorduk diyorum zira sıra yavaş da olsa ilerleyerek nihayet bize geldiğinde görecektik ki kazın ayağı hiç de bizim sandığımız gibi değildi. Hicaz Bölgesine uçuş yapan her yetişkin yolcu başına THY, 30 kg kargo kısmına ve 8kg da kabine el bagaj hakkı tanımaktadır. Halbuki bizim eşyalarımızın toplamı bu rakamların çok üzerinde çıkıyordu. Türk Hava Yolları yer personelinin aşırı anlayışlı tutumu ve bizim de fazlasıyla sevimli olma çabalarımız ortak nokta olan çözüm ekseninde işe yarıyordu. İki yetişkin için 60 kg ve bir bebek için 10 kg olan resmi yük hakkımız bulunurken bizim en azından 85-90 kg ve fazlası yükümüz bulunmakta idi. Ve gene iki yetişkin ve bir bebek yolcu olarak toplamda 24 kg olan kabin yük hakkımızı fazlasıyla aşacak şekilde bizim en azından üç kabin boy valiz toplamda 45 kg ve diğer el çantaları ile toplamda en az 60 kg kabin yükümüz bulunmaktaydı. Bizden önceki ve sonrakiler nasıl böyle suhuletli bir şekilde yük meselemizi halledebildiğimizi sorduklarında verdiğim cevap ise “kavl-i leyyin ile” oluyordu.

3.3.2. Havalimanı

Eşyalar sorununu da hallettikten sonra ülkeden çıkış için gerekli güvenlik kontrolü ve pasaport işlemlerini yapmak üzere havalimanındaki gerekli yere doğru yürümeye başlıyoruz. Ama öncesinde herkesin eşya teslimi işlemlerinin bitirilmesini bekliyor ve birlikteliğin sağlanması ile hareket ederek çıkış işlemleri için yapılması gerekenlere başlıyoruz. Medine Havalimanı 2014’de geldiğimiz halinden tamamıyla yenilerek yeni bir hizmet binasına kavuşmuş, her taraf pırıl pırıl temiz ve yeniliğinden ötürü parlıyor gibi önümüzde sanki. 2014’deki hizmet binası yerel bir havalimanı havasında iken 2016’daki, ismindeki “uluslararası”lığa muvafık bir hal kesbetmiş. Suudi Devleti’nin resmi uygulamalarına uygu şekilde kadınlar ve erkekler ayrı olacak şekilde güvenlik kontrolünden geçirilirken eşimden öğrendiğim kadarı ile kadınların güvenlik aramalarının gerçekleştirildiği ayrılmış bölümde fazlasıyla inceden inceye olacak şekilde bir arama söz konusu iken erkeklerinki X-Ray cihazıyla kontrolü geçmeyecek şekilde bir arama yapılmaktaydı. Kadınlara yönelik aramanın bu denli dikkatli ve hassas yapılmasının sebebi olarak çoğunlukla Hindistan, Pakistan, Afganistan ve Bangladeş bölgesi hacılarının yük fazlalığı olacak şekilde vücutlarına eşyalarını gizlediklerine dair söylenti kısa süre içerisinde şaşkınlıkla bekleyen biz erkekleri tatmin etmişe benziyor ki bunun üzerine hemen yorumlar, eleştiriler yapılmaya başlanıyordu. Kafitemizdeki tüm kadınların aramalarının bitirilmesi ile uçağı bekleyeceğimiz kapının bulunduğu bölüme doğru hep birlikte ilerliyoruz. Tüm haccın yorgunluğundan mıdır yoksa hacı olarak evlerimize dönüyor olmamızın sevincinden mi yoksa gerçekten de hızlı ve seri

şekilde çıkış işlemlerimizin bitirilmesinden midir bilinmez, bekleme hissiyatı oluşmadan dönüş yolculuğu başlamış oluyordu havalimanında. Kafilemizde Medine’de kaldığımız otelin oldukça kirliliği yüzünden hasta olanların sayısı bir hayli fazla. Hastalar perişan halde uçak saatini kısmen yatarak kısmen de uzanarak geçiriyorlar. Eşimin kız kardeşinin durumu ağırlaşıyor ve onu Medine Havalimanı’ndaki sağlık noktasına götürmek zorunda kalıyoruz. Nefes almakta zorlanan Farah Hanım’a (34 Yaşında) oksijen bağlıyorlar. Durumu biraz da olsa düzeliyor. Ev tozuna olan alerjisi, kalmış olduğumuz otelde artarak onu bir çeşit alerji komasına sokmuşa benziyor. Döndükten iki ay sonrasında ancak düzelebilecekti. Aile kafilemizdeki diğer hastalar kızım Zeynep Rana (13 Aylık) Medine’de kullandığımız antibiyotiğin etkisi ile düzelmeye başlamıştı ama annem Yeter Hanım (60 Yaşında) ve eşimin erkek kardeşi Murat Bey (29 Yaşında) aynı tarz şikâyetlerden yani kuru ve geçmeyen öksürük ile mustarip idiler. Bu tarz hastalık hacıların ve umrecilerin umumi rahatsızlıklarındandır. Hicaz Bölgesine giden herkeste görülen bu şikâyetler Yeter Hanım ve Murat Bey’de hac dönüşünün (4 Ekim 2016) Türkiye’de de sonbahar ve kış mevsimine denk geldiğinden ötürü yaklaşık 6-7 ay sürerek Haziran 2017’ye kadar devam etmiştir.

3.3.3. Uçak

Hac gazasına iştirak etmiş gaziler halindeki bekleyişimiz bitiyor ve uçağın alım için yanaştığı kapının önüne, binmek üzere sıraya giriyoruz. Aynen geliştiki manzaranın bir benzeri dönüş uçağında da gerçekleşiyor: “atıldık uçağa, ön koltuklara ve pencere kenarlarını kaptı haccı mebrur olan.” (Everdi, 2005, s.234). Kim nereyi kapabilir ise o kâr mantığı hala devam etmekte. Ama uçuş kartlarımızda yazılı olan yerlere oturma konusunda bu sefer azimliyim. Bizimkilerin yazılı yerlerine oturmalarını sağladıktan sonra bu küçük başarımla ile mağrur bir hava eşliğinde yorgun bir şövalye edasıyla yerime oturuyorum. Ama içimde canımı sıkan bir mevzu da yok değil. Uçak personelinin bizleri karşılama şekline kafayı takıyorum. Bu uçaktaki insanların çoğu 60 yaş üstü, her insanın hayatında bir kez yapabileceği hac ibadetini yerine getirmiş yaşlı insanlar, ondan da öte Kurban Bayramı’nın üzerinden fazla zaman geçmemiş ama bizim THY uçak personeli yani en azından uçağa girişte bizleri karşılayan ekibin yüzleri asık, kuru bir “Hoşgeldiniz”i zor söyleyebiliyorlar. Uçuşa kabul öncesinde neler yaşandığını bilememekle birlikte bu tonton yaşlı hacı amca ve teyzelerin bu derece soğuk bir karşılamayı hak edecek neler yaptıklarını anlayabilmek mümkün değil. Ayrıca birçok kez THY ile yurtiçi ve dışı uçuş yapmış birisi olarak söylüyorum ki (elbette bir kurum kültürü olmamakla birlikte) bu denli asık suratları daha öncesinde de gözlemlemiştim. Öncesinde acaba bana mı öyle geldi ya da benim su-i zannım

mı diye düşünürken, oturmuş olduğum koltuğumdan uçağın içine alınan her hacıda tekrarlanan şekildeki bu soğuk karşılamanın devam ettiğini görmek bana fazlasıyla üzücü geliyordu. Uçuş esnasında uçak içi konuşma yapan pilotlardan gelebilecek olan oldukça basit ve sade ama biz yolcular açısından hem mutluluk uyandırıcı hem de yolculuk kaygısını düşürtecek etkiye sahip bir “Allah haccınızı kabul buyursun” ya da “Türkiye’nin en yeni hacıları Türkiye’nin en iyi hava yoluna hoş geldiniz” vb. şekildeki anonslar bekledim ama sadece beklediğimi belirtmekle geçeyim. Gelen giden olmadı. Belki de ömürleri boyunca geliş ve dönüş olarak toplamda iki kez deneyimleyebilecekleri bir uçuş yolculuğunda kendi ülkelerinin bayrak taşıyıcısı olan bir havayolu firması çalışanlarından daha fazlasını hak eden insanlar bunlar. Ayrıca sadaka nev’inden saygıyı hak edecek cinsten bir durum da yok ortada. Bildiğim kadarıyla THY kimseyi de hayır için uçurmamakta. Hac dönemi boyunca hacılardan uçuş için gerekli ücretler fazlasıyla alınmakta iken, onlara layık görülen bu tarz muameleler can sıkıcı noktalara varabilmektedir. 2018 senesi Nisan ayındaki umre dönüşünde Cidde’den İstanbul’a gerçekleşen uçuşumuzda 7. sırada otuyordum ve uçağın benden önceki bölümlerinde oturan kimse yoktu. Belki meraktan belki cam kenarında oturmak istemelerinden belki de rahat bir yolculuk yapmak adına daha boş olduğundan olacak birkaç yolcu boş koltuklara geçmişlerdi. Uçak personelinin hiç de kibar olmayan “oraya oturmayın uçağın dengesi bozulacak” şeklindeki uyarılarının elbette teknik olarak uçağın dengesi için olup-olmadığının ayırdına varacak donanıma sahip olmamakla birlikte velev ki gerçekten bir denge sorunu ortaya çıkarabilecek olsa dahi yapılan uyarının o tonda ve umumi bir şekilde yapılması hem benim açımdan hem de yerlerini değiştiren yolcular açısından oldukça rahatsız edici ve utandırıcı olduğunu belirtmeden geçemeyeceğim. Hüsn-ü zan ederek benim karşıma çıkan bu kötü örnekleri tekil olarak değerlendirirken hac hâtırâtı ve yaşanmışlıklar üzerinden yapmış olduğum araştırmalar, bunların hiç de münferit hadiseler olmadığını ortaya koymaktadır:

Türk Hava Yolları ile onlarca yolculuk yaptım. Amerika, Avrupa ve Arap ülkelerinin havayollarını da kullanmış birisi olarak THY’nin kalitesine şahidim. THY Avrupa havayollarını bile sollamış, dünyada marka olmuş bir kurum ve biz bununla gurur duyuyoruz, lakin bu hac yolculuğunda beni bayağı şaşırttı. Hosteslerin iyi niyetlerinden şüphem yok ama sabırsız ve lakayt tavırları beni üzdü. Adeta bu yaşlı, köylü tipli ve hasta insanlara “Bu kadarı yeter” diyen bir havaları vardı. Kendisinden yemeğin ardından bir bardak su isteyen teyzeye, sert bir ton ile “Birazdan servis yapacağız dedik ya” diye çıkışan hostese haddini bildirmek isterdim. Uçak yolculuğuna alışık, eğitilmiş ve dünya görmüş insanlara karşı kibar ve ilgili olmak çok büyük bir maharet değil. Ömründe ilk kez uçağa binmiş, çok da eğitilmiş olmayan bu yaşlı insanlara sabır gösterebiliyor musun, işte o zaman ben seni takdir ederim ve “Helal olsun Türk Hava Yollarına” derim (Çelik, 2011, s.28-9).

Uçuş esnasında neredeyse tüm yolcular ya hac yorgunluklarından ya da hac gibi meşakkatli bir vazifeyi kazasız-belasız bitirebilmenin verdiği rahatlıktan ötürü uyukladılar.

Ben de son kez aile kabilemin rahatlıklarından emin olmak için bir bakış attıktan sonra yorgun gözlerimi nihayet uykuya doğru kapatıyordum. Uçağın iniş anonsu ile tüm uçakta bir yandan onca zaman acısı ile tatlısı ile eşsiz bir deneyim olan hacılıklarını paylaştıkları arkadaşlarından ayrılmaktan gelen hüznün bir yandan da herkesin isminin önüne eklenen “Hacı” unvanının işaret ettiği yeni hayatlarına başlayacak olmanın heyecanı ile karışık hissiyatlar yaşıyordu. Uçağımız inişini gerçekleştirdikten sonra park pozisyonunu alıyor ve yavaştan da olsa uçak boşalmaya başlıyordu. Ve elbette bir an önce uçağı terk etmek isteyen hacılarımız arasında vuku bulan gerilimden ötürü yaşıyordu. Aktarmalı uçuşu olduğunu söyleyen bir kadın yolcu ile anne-babasının uçağı terk etmesine yardımcı olmak isteyen bir erkek yolcu arasında başlayan gerilim kısa bir süre içerisinde tüm uçağı yayılıyor ve giderayak ağızımızın tadı bozuluyordu. Görünen oydu ki imtihan, hacı olduktan sonra da hatta daha da ağır bir şekilde devam ediyordu ve edecekti. Personelin araya girmesi ve hacılardan birçoğunun “sallu aleyh” şeklinde sinirlenen tarafları sakinleştirmeleri işe yarıyor ve uçağı nihayet terk edebiliyorduk.

3.3.4. Bakışlar

Uçaktan indikten sonraki aşama ise pasaport kontrolü ile yurda giriş işlemlerinin tamamlanması üzerine pasaport kuyruğuna gidiyorduk. Pasaport sırasında beklerken, insanların bakışlar üzerinden nasıl ayrıştığını görmek ilginç bir deneyim olacaktı. Başka ülke vatandaşları sırasında bekleyenlerin pek çoğu hayret ve şaşkınlıkla içerisinde hacdan döndükleri her hallerinden bahusus de kıyafetlerinden belli olan bizlere bakarak kendi aralarında konuşuyorlar. Türkiye vatandaşları sırasındakilerde ise birbirine taban tabana zıt iki bakış hâkim oluyordu. Bu bakışların ilki hacılara takdir, imrenme ve özlemle bakarken ikinci çeşit bakış ise tahkir eder şekilde hacılara acıyor ve adeta onların varlıklarından öğreniyor tarzındaydı. Bu tespitimi aile kabileme açtığımda onlar da aynı şeyleri hissettiklerini benimle paylaşacaklardı. Eşim Deniz Hanım 2014 yılındaki pasaport polisi ile yaşadığım olumsuz deneyimi hatırlatarak, sıramız gelmeden birkaç defa bana “lütfen bu sefer alttan al” ricasında bulunuyor. 2014 yılı umre dönüşünde İstanbul Atatürk Havalimanı pasaport kontrolü için sıramızı bekliyorduk. Herkes geçtikten sonra sıra bana gelmiş, pasaportumu eline alan görevli memurun “pasaporttaki resme benzemiyorsunuz” demesi üzerine hiç âdetim olmadığı ve çok istimal etmediğim bir kelime olan “dostum” ile başlayan, “umrede sünnet olmasından ötürü saçlarımı usturaya vurdurdum” şeklinde bir cümle kuracaktım. Daha cümlemi bitirmeden celallenen görevli memur, “sen daha Türk polisi ile konuşmanın adabından bihabersin. Girişini onaylamayayım da gör bakalım. Biraz bekle de aklın başına gelir o arada” diyecekti.

Seslerin yükselmesinden olacak hem geçişlerini tamamlayan eşim, annem, babam, teyzelerim ve eşimin kız kardeşleri korkmuşlardı; camlı bölmeden neler olduğunu anlamaya ve bana sakin olmamı tavsiye etmeye başladılar. Bu arada benimle konuşan görevlinin amiri yanımıza geldi. Görevli amir ile kısa bir görüşme yaptıktan sonra bana “görev başındaki memura hakaret etmişsiniz sizi biraz bekleteceğiz” demesi üzerine, yaptığımız konuşmanın kayıt altına alındığını bildiren uyarı yazısını göstererek, “kayıtları inceleyebilirsiniz, ben herhangi bir hakarete bulunmadım, beklerim sorun olmaz ama haksızsınız” dememdeki rahatlıktan mı yoksa başka bir sebepten mi bilinmez işlemlerimi tamamlatarak geçişimi sağlatmıştı. Bu hadiseyi hatırlatan eşimin uyarılarına dikkat ederek bekliyoruz ve sıramız geliyor, “Allah kabul etsin, hepimiz birlikte mi gittiniz? Bu küçük kız da “Hacı Zeynep” mi oldu şimdi?” şeklinde mülatefelerde bulunan polisin sorunsuz şekilde işlemleri tamamlaması ile yurda giriş yapabiliyoruz.

3.3.5. “Afedersiniz Ama Bişi Sorabilir Miyim?”

Medine’den vermiş olduğumuz valizleri Mardin Havalimanı’nın gümrük departmanı olmamasından ötürü İstanbul’da geri almamız ve tekrardan iç hatlar gidiş THY kontuarlarına teslim etmemiz gerektiği söylenmişti. Annem Samsun’a gideceğinden ve oradaki havalimanının gümrüğü olduğundan ötürü Medine’den teslim ettiği valizlerini direkt Samsun’dan alabilecekti. Bunun nasıl bir rahatlık olduğunu İstanbul’a indiğimizde yaşayarak görmek üzere bagaj teslim bandına doğru ilerliyoruz. Valizleri beklerken nerden peyda olduğu bilinmeyen havalimanı personeli oldukları üzerlerindeki giysilerden anlaşılan iki üç kişi bagaj beklediğimiz banta yaklaşarak, kibar bir dille yurtdışından getirilen telefonlarını kaydettirebilmek için pasaport durumumuzun müsaitlik durumunu soruyor. Daha doğrusu kafitemizdeki en yaşlı ve yanında-yakınında genç olmayan hacıları seçerek kendilerince en kısa sürede en faydalı hedefe ulaşmaya çalışıyorlar. İçimizden biri dayanamıyor ve “neden başka uçakların yolcularını değil de bu şerefe bizleri layık gördünüz acaba?” şeklinde sorması üzerine kendilerince ağızlarında geveliyor, bir iki kelimelik cevaplar vermeye çabılıyorlar ve memnuniyetsiz bir yüz ifadesi ile bulunduğumuz yerden ayrılıyorlar. 2014’teki umre dönüşünde de aynı sahneyi yaşamış olan bizler için bu teklifler şaşırtıcı gelmiyor. Zira hacı, umreci dediğin yaşlıdır ya telefonu hiç yoktur ya da eski model akıllı olmayan telefon sahibidir, işte tam da bu yüzden üzerine telefon işlettirilecek en uygun pasaport da onun olacaktır. Kendi öz memleketlerine adım attıklarında böyle bir muameleye maruz kalan hacıların Hicaz’da yaşadıklarına şaşırmamak gerekiyor sanırım.

3.3.6. Kutsal Yüklerimiz ve İlk Ayrılık(lar)

Bagaj bandında bekliyoruz ve ardı arkası kesilmeyen valizlerimiz birer ikişer geliyorlar. Mardin yolcusu olan benim, eşimin, kızımızın, eşimin kız kardeşlerinin valizleri derken iki büyük yük taşıma arabasını tepeleme dolduruyoruz. Allah'tan kayınbiraderim Murat da bizimle birlikte de araçları hareket ettirebiliyoruz yoksa tek kişi olarak iki sefer yapmam gerekecek. Bantta valizlerini bekleyen hacı arkadaşlarımız ile son kez görüşüp, helalleşiyor, birbirimizle irtibat numaralarımızı paylaşıyoruz. Kendini tutamayarak ağlayanlar da oluyor, tekrar be tekrar kucaklaşan da. Hüzünlü ama aynı zamanda mutluluk verici bir ayrılık bu bizlerinkisi. Gelen yolcu karşılama alanına kadar eşimin kız kardeşleri de bir arabayı sürerek bizlere yardımcı oluyorlar zira Murat ve eşinin de eşyaları bir arabayı doldurduğundan toplamda üç arabamız var. Gelen yolcu katında, Murat'ın eşini arabaların başında bırakarak iç hat giden yolcu bölümüne doğru sefere çıkıyoruz. “Sefer” diye niteliyorum çünkü yol o denli zorlu idi ki ancak ya “sefer” ya da “cihad” olarak ifade edilebilirse karşılaştığımız zorluğu anlatabilirim. Bilenlerce malumdur İstanbul Atatürk Havalimanı iki ayrı bina şeklinde hizmet veren bir kuruluşa sahiptir. Dış hatlar ile iç hatlar arası geliş gidiş sonradan eklenen binaların arasındaki geçişi mümkün kılan dolambaçlı ve inişli-çıkışlı bir güzergâh üzerinden yapılmaktadır. Valizler ile bile oldukça zorlu olan bu güzergâh yük taşıyıcı araçların geçişini izin vermeyen engellerden ötürü yürüyen merdivenler üzerinden yapılamamaktadır. Geriye sadece iç hatlardan dış hatlara gelişin yürüyerek yapılabildiği yokuş aşağı niteliğindeki eğimli ve dönemeçli bir yol kalmaktadır. Ben ve Murat ağzına kadar dolu iki adet yük arabası ile işte o yürüme yolundan ters istikamette, yokuşlu ve dönemeçli şekliyle çıkmak zorunda kalacaktık. İnsanın mal varlığının daha dünyada başına bela olabileceğini, burada bunlara sahiplik etmenin bu denli zor iken ahirette ise nasıl hesabını verebileceğimize dair küçük bir ders niteliğindeki imtihanımızdan çıkardığımız sonuçlar eşliğinde, zor da olsa son hac yürüyüşümüzü yapacaktık. İç hat giden yolcu kontuarından valizlerimizi teslim ederek uçuş kartlarımızı ve bagaj fişlerimizi de aldıktan sonra Murat ile vedalaşıyoruz.

3.3.7. İlk Karşılama ve Kendini “Hacı” Gibi Hissetme

Murat'ın ayrılması ile güvenlik noktasından geçerek uçağı beklemeye mi gidelim yoksa bulunduğumuz bölümde bir yerlerde mi vakit geçirelim diye düşünürken İstanbul'da ikamet eden annemin ablası olan teyzem ve kızı beni aradılar. Bizleri görmek üzere yola çıktıklarını söylemeleri üzerine bulunduğumuz bölümde beklemeye karar verdik. Yorulanlar ya da dinlenmek isteyenler mescidin bulunduğu kat olan gelen yolcu katına indiler, diğerleri de mescidin yakınındaki simit sarayında beklemeye başladık. Yaklaşık bir saati geçkin bir

sürenin sonunda misafirlerimiz geldiler. Ve ilk hacılık ziyaretçilerimize ev sahipliğini Simit Sarayı yapacak şekilde onları ağırladık. Oldukça ilginç oluyordu ve herkes bize bakıyordu. Zaten gelen yolcu katı olduğu için kendine has bir kalabalığı olan bu bölümde bir de hacı ziyareti, bulunan pek çok kişinin dikkatini celb ediyordu. Ev sahipliğimizi yapan simit sarayı self servis hizmet verdiği halde bizlere özel oturduğumuz yere gelerek siparişlerimizi alıyor ve isteklerimizi masamıza getiriyorlardı. Yapılan jestten fazlasıyla memnuniyet içinde iken hesap ödemeye gittiğimizde ilk çayların şirketten olduğunun söylenmesi ile oldukça mahcup olacaktık. Bir saate yakın görüşmemizin ardında teyzem ve kızı ile vedalaşarak uçağa geçmek üzere güvenlik kontrolüne gittik. Bir önceki bölümde aktarmış olduğum güvenlik kontrolünde yaşadığımız zemzem krizinden sonra annem ile ayrılmak zorunda kalacaktık zira o Samsun uçağı ile bizler ise Mardin uçağı ile gidecektik. Annem zaten tek torunu olan Zeynep Rana'dan her ayrılışında iki gözü iki çeşme ağlarken bu seferki ayrılış daha bir zor olacaktı. Zira hem 31 günlük uzun süreli aynı oda çatısı altında bir birliktelikleri olmuştu hem de ayrıldığı artık annemin sadece torunu değil aynı zamanda hacı arkadaşı olan “Hacı Zeynep Rana” idi. Ağlaşmalar karşılıklı oluyordu bu sefer galiba çünkü ben de gözyaşlarımı tutamıyordum annemden ayrılırken. Sonrasında kendi uçağımızı beklemek üzere belirtilen kapıya doğru yürüyecektik. Uçağımıza bindikten sonra kısa süre içerisinde gelecek günleri hayal ederek güzel bir uykuya dalacaktım.

3.3.8. “Hacı Olmak”

Mardin'e iniş sonrası bagaj bandında beklemeye başladık. Eşim Deniz, kızımız Zeynep Rana'yı kapıda bekleyen annesi ve babasına vererek yanımıza geldi. Eşyamız çok olduğu için baya bir bekleme yaşadık sonra yük arabası ile, gelen yolcu karşılama noktasından çıkış yaptık. Eşimin ailesi oldukça kalabalık bir şekilde bizleri karşılıyordu. İnsan gerçekten hacı olduğunu en az hacca uğurlama kadar hacı karşılamasında oluşturulan ortam ile tam olarak hissedebiliyor. Hatta hacı psikolojisine karşılamanın kuvvetliliği ile orantılı olarak giriliyor diyebilirim. Sıradan bir seyahat dönüşü gibi bireysel yapılan bir geri dönüş şeklinde olsa insan hacılığının anlam ve önemini hissedemezken böylesi bir umumiyet kesbeden karşılama ile nereden döndüğünü iliklerine değin hissedebiliyor. İstanbul'da havalimanında pasaport kontrolünde beklerken bizlere yönelik olan o olumlu bakışları burada tekrardan görebiliyordum. Mardin bizleri takdir, imrenme ve özlemlerle karşılamış gibi hissediyorsunuz ve bu sizi oldukça mutlu ediyor.

Ve bir hacı olarak yeni hayatınız fiziki olarak havalimanında başlıyor. Etrafınızı saran insanların gözlerinden sizden yaşadıklarınızı paylaşmanızı isteklerini okuyabiliyorsunuz.

Yaşadığınız olayları anlatırken o anın canlılığına dönüyor, heyecanlanıyor, kızıyor ve gözlerinizi yaşlı olarak fark ediyorsunuz. Geçioğlu'na (2010) göre, yaşanan bu hal hac deneyiminin insanın şahsi hayatında etkisini devam ettirerek bir ömre yayılacak olan kalıcı izleri olarak okunmalıdır.

3.3.8.1. “Hacı Ali” ve Değişen Hissiyatlar

Havalimanındaki sıcak karşılama ile girilen hac psikolojisi, evde bizleri bekleyen sevdiğimiz yemekler ile zirve yapacaktı. Ne denli değer verilen insanlara dönüştüğümüzün bir göstergesi olarak hacı olarak geri dönen her birimizin en sevdiği yemekler tam da nasıl seviyorsak o şekilde hazırlanarak, artık bir “hacı” olduğumuz bize gösteriliyordu. Bir yandan da hacı kadınların hac mesaisi evlerine ayak basar basmaz başlayacaktır. Valizler hızlı bir şekilde açılacak, kime ne hediye alındı ise tasnif edilecek ve çekirdek kadro için hurma-zemzem hazırlanacaktır. Bayraktar'ın (2018) altını çizdiği gibi, zemzemin hac hatırası olarak dünyanın dört bir yanına götürülerek paylaşılması dünya çapında bir “zemzem kardeşliği”nin yaşandığının göstergesi olarak okunmalıdır. Katılımcılardan Bilal Bey (32 Yaşında) bu konu hakkında şu ifadelerde bulunmuştur:

Hac öncesi de pek çok kez zemzem içmişliğim var. Hac sonrasında ise kendi zemzemimden ikram ettikten ve bu ikram sırasında da kendi hac zemzemimi tadarken hac yapanın zemzeminin hac manası ile lebalep dolu olduğunu hissetmeye başlamıştım. Sanki her zemzem orayı ve o manayı taşırken bilfiil hac ibadeti ile alakalı olanların bu yüküllükleri daha fazla oluyodu sanki. Biz hac edenler bu zemzem vasıtası ve vesilesi ile hacca dair olanı ve arkadaşlıklarımızı oradan getirdiğimiz zemzeme aktararak başkalarına geçişine neden oluyoduk. Böylelikle zemzemimizi tadan herkes karınca kaderince kendi payına ne düşüyo ise artık zemzem kardeşliğine adım atıyo ve sanki oraya dair olan artık fiziki olarak da damarlarında, vücudunda gezmeye başlıyo insanın.

Erkek hacı olarak siz ise ayaklarınızı uzatacak ve yemek için sofranın baş köşesine “Hacı Ali” olarak buyur edileceksiniz. Yemek ile başlayan hikâyeler, maceralar sonrasındaki çay faslı ile devam edecektir. “İlk günden fazla yormayalım çocukları istersen” eşliğinde kesilen lafınız “biraz daha oturun lütfen” ile bir yarım saat 45 dk. kazansa da tüm hacınızı ilk günden ve bir günde dinlemek istemezler. Daha hac anlatım mesaisi resmi olarak ayrıca başlamamıştır da zaten. Kendi evinize geçmeniz ile başınızdan geçen bu hac macerasının ne denli gerçek olduğunu sorgulamaya başlarsınız. Acısı-tatlısıyla rüya gibi geçen bir ayın ardından kendinizi az da olsa yabancı hissettiğiniz evinizdesinizdir ve bu yabancılıktan ötürü hiç de küçük olmayan bir şaşkınlık içerisindeyinizdir artık. Babamın 1994 yılı hac dönüşü evimizin kapısının eşliğinde ömrümde belki de ilk defa öylesine uzun ve içten bana sarılması geliyor aklıma birden. Şimdi neden olduğunu anlayabiliyordum işte. Ben de bu süreci eşim ve çocuğumdan ayrı olarak geçirse idim muhtemelen aynı özlem ile onlara sarılırdım ki babam yaklaşık 45-50 gün üzerine dönmüştü ve bu babamla ömrümüzdeki ilk ayrılık idi. Birdenbire

kendimi gönül adamı formatı içerisinde bulmak ve gözlerimin yaşarması beni fazlasıyla şaşırtıyor. Eşim ile hissettiklerimi paylaştığımda yabancılık hissini onun da hissettiğini belirtiyor. Dile kolay onca yaşanmışlık miladi olarak otuz bir günün içine sığabilmişti ama ömrümüz boyunca anlatılacak, aktarılacak anılar ve idrak edeceğimiz onca hakikat dersini bizlere miras olarak bırakmıştı. Evimizden ayrı kaldığımız süre sonunda dünyanın pek çok yerine bambaşka insanlar olamasak da bambaşka hayaller, hedefler ve fikirler ile dolu olarak geriye dönüyorduk.

Hac öncesi yaşantımda başta hac olmak üzere İslami ve imanî olmak üzere pek çok mesele hakkında kolaylıkla ve çoğunlukla da ağır yorumlar yapabilen biri olarak hac deneyiminin kendisinin kazandırdığı şeylerden biri olarak artık durup, bir nefes almak ve bir daha düşünmenin gerekliliğine inanıyordum. Alkan (2010), İslam üzerinde kafa yoran beyinlerin haccı en az bir kez deneyimlemeden vardıkları kanaatlerin sathi ve eksik olduğunu dile getirerek haccın önemli bir öğretici yanının olduğunu vurgulamaktadır. Hac adeta bir umumi derslik gibi herkese mahiyeti imkânınca derslerini teorik ve uygulamalı olarak vererek, insanların bu derslerin uygulama alanını zenginleştirmek ve tam anlamıyla idrak edebilmek amacıyla ömürleri boyunca sürecek bir staja göndermektedir. Bu noktada hac, içeriğini tüm hayatımız boyunca tahsil edeceğimiz belirli bir zaman ve mekânda verilen eğitimin adıdır:

Hac ziyaretçisi, hac dönüşünde akrabalarını, tanıdıklarını, dostlarını ve komşularını davet eder. Bu gelenek dolayısıyla, her yıl hac meselesi düşünce ve zihinlerde şekillenir, bahis konusu edilir; herkes, Yaradan ve yaratılanlarla olan buluşmasında “elde ettiklerini” kendi memleketine getirir, kendi toplumuna armağan eder. Bu, her yıl gücü yeten azınlığın pratik olarak ve gücü yetmeyen çoğunluğun teorik olarak hacca katıldığı “büyük hac öğretimi”dir. Eğer bütün dünyadan, en uzak köy ve en geri kalmış kabilelerden Hacca gelen bir milyondan fazla Müslümanın eğitim ve öğretiminden sorumlu olanlar, hac karşıtı lüksü sergilemede, çirkin aristokratlık taslamalarda, yemede, içmede, uykuda, sağlıkta ve hediye getirmede gösterilen özeni onun ruhuna gösterebilirlerdi; amellerin yapılaş şekline, yani dış görünüşünde sergilenen bağnazlık, titizlik, kılı kırk yarma ve vesvesenin binde biri, haccın içeriği ve manasını idrak etmede sergilenseydi, evet böyle olsaydı, o zaman hac, her yıl, yüz binlerce gönüllü, iştiyaklı ve hür temsilciyi, bir aylık teorik ve pratik İslami ilim kursu sayesinde hac ruhuyla, İslam misyonu ile, tevhid mektebiyle ve Müslüman milletlerin yazgısıyla tanıştıracak bir ders dönemi olabilirdi. O zaman hacılar; ülkelerine, şehirlerine ve köyelerine, iş, hayat ve iman çevrelerine elleri ve yürekleri olarak dönebilir; kendi öğrendiklerini halklarına öğretebilirlerdi. Böylece hac, her yıl berrak düşünce ve imanı ile Müslüman ümmeti sulayabilen coşkun bir zezem olacaktı; hacı, öptüğü Hacer-i Esved’e yemin ettikten sonra ömrünün sonuna kadar karanlık çevresini aydınlatabilen bir nur taşıyıcısı olacaktı. Her hacı, kendisinin ve çevresindeki insanların idraki düzeyinde, en azından evde oturduğu günlerde, dost, akraba ve meslektaşlarından dört yüz kişiyi, tekrar edilip duran, basit, mide bulandırıcı hatıra ve olayların dışında hac okuluyla tanıştırsa, her yıl bütün dünya Müslümanları, bir milyon beş yüz bin hac öğretmeni vasıtasıyla öğrenim görmüş olur (Şeriatı, 2013, s.22-3).

Hac ücreti olarak belirlenen fiyatın yabancı paraya endeksli olmasından ötürü kurlardaki artışın olumsuz etkisi ve hac için geleneğe dönmüş olan alışveriş, hediyeler ve törenlerin ortaya koyduğu bütçenin hacıların kaynaklarını fazlasıyla aşması sonucu içine girilen mali

sıkıntı, hac dönüşü hiç de az olmayan sayıda hacının karşılaştığı durum olarak ortaya çıkmaktadır. Bunda bhusus uzun yıllar kur'a sisteminden dolayı hac kendisine çıkmamış insanların hacca yazıldıkları ilk yıllardaki kur ile haccın kendilerine çıktığı senedeki yabancı paranın kuru arasındaki farkı karşılayamamaları mevzubahistir zira hac için ayrılan para çoğunlukla Türk Lirası cinsinden iken hac ücreti ya Euro ya Amerikan Doları ya da Suudi Arabistan Riyali olarak belirlenmektedir. Hediye mevzusu ise başlı başına bir sorun olarak hacıların hac öncesinde, esnasında ve de sonrasında hem zihinlerini hem mesailerini hem de bütçelerini fazlasıyla meşgul edecek bir sorun yumağını teşkil etmektedir. Bu noktada sorunun kaynağı olarak bilinen hediye olgusu hususunda göz ardı edilemeyecek derecedeki toplumsal baskılar söz konusu olmaktadır.

Günümüz yaşantısındaki tüm değişikliklere rağmen insanların hacca ve hacıya olan rağbetleri halen devam etmektedir. Eski Mardin evlerinde o evde bir hacı bulunduğu imaen evin girişinde Kâbe silueti ya da resmi veya Kur'an'dan alıntılar ta'lik edilirken artık apartman yaşantılarında ise çelik kapının isimlik bölümlerine, o şahsın hacı olduğuna işaret edecek şekilde isminin önüne "H" harfi yazılmaktadır. Dünya coğrafyasında bunun benzerleri fazlasıyla bulunmakla birlikte her memleketin kültürel kodlarına uyacak şekilde nüanslar bulunmaktadır. Mesela, Mısır'da eski zamanlarda hacca erişimin aracı olarak buharlı gemiler ve develer ile süslenen sokak duvarlarındaki resimlerin yerini günümüz hac seyahatlerinin aracı olan "Jumbo jet"li grafitiler almaktadır (Haleem, 2015).

3.3.9. (Bitmeyen) Anlatan Adam Rolü

Bir ya da birkaç günlük bir dinlenme imkânı sonrası hacılar için uzun bir hac mesaisi başlıyordu. Gelenler, gidenler eksik olmadığı bu mesaide, hac hâtıratı anlatılmaya başlanmıştır. Kimi yerlerde bhusus kırsal bölgelerde ya da geleneksel yapının korunduğu yaşam tarzlarında hacının gelmesi üzerinden çok geçirilmeden "mevlit" vb. tarzı bir içtima ile cemiyetler düzenlenerek gelen-giden olayının yoğunluğu ve yoruculuğu tek bir seferde çözülmeye çalışılır. Ama muhakkak sonradan gelecek olanlar çıkacaktır ve bu geliş-gidişler devam eder. Bayyigit'in (1998) de vurguladığı üzere hacının evi ziyaret için haftalarca yaşanacak misafir akınına uğrar. Bu ziyaretlerde mübarek beldelerde yaşanan deneyime atfen hacının elleri, avuçları ve gözleri öpülerek, bir çeşit kutsalın deneyiminin fiziki aktarımı ve paylaşımı yapılmak istenir. Benim de başımı öpmeye çalışan birkaç kişi olmuş, garipsediğimde ise bunun Mardin'de hacca gidenlere yönelik tebrik nev'inden bir gelenek olduğunu öğrenmiştim. Bizim Mardin'deki serüvenimizde ise hac mesaisi toptan ağırlamak yerine herkesin kendi isteğine bırakma şeklinde olacaktı. Yaklaşık kırk beş gün ile iki ay

arasında gelen-gidenimizin kesilmediğini hatırlıyorum. Bu noktada eşimin “hem hurma hem de zezem yetmeyecek” demesiyle ısrarını yaşayarak görüyordum. Gelenlerin daha çok üzerinde durdukları mevzuların başında çocuk ile hacın zorluğu ve genç hacı olmanın hissettirdikleri gelmekteydi. Tüm istifhamları en ince ayrıntısına varıncaya ve bundan dolayı da dinleyiciyi (eşimin benim çok detaycı bir anlatımla insanları bazen sıktığımı belirterek eleştirmesine ithafen) sıkımsa rağmen cevaplayacaktım. Anlatışın merkezinde olmak ve anlatıyı yönlendirebilmek insana bahusus da hacca kadar hayatlarında önemli bir toplumsal rol üstlen(e)memiş sıradan (*ordinary*) şekilde bir hayat sürdürmüş olan bireylerde bir başarı hikâyesine dönüşebilmekte ve her fırsatta kendilerine, haclarına ve yaşadıklarına dair bir şeyler anlatmak ve aktarmak isteği uyandırmaktadır. Çünkü “bir kişi olmak ancak anlatacak bir hikâyeye sahip olmak”la (Randall, 2014, s.249) mümkündür. Zaten hem zezem hem de hurma ikramları olsun bunun fırsatını fazlasıyla vereceklerdir. Çelik’in (2011) de belirttiği üzere hacca gitmiş insanlar, ev ziyaretlerinde gelen ziyaretçiler ile belki hayatlarında ancak evlendiklerinde hissedebildikleri günün en önemli ve merkezindeki insanı olabilmeyi yeniden ve uzun uzun deneyimlemektedirler.

Hacıların anlatılarında gelip dayandıkları nihai noktalardan birisi aktarımın kuvvetli bir ağlama aşaması ile bölünmesi ya da zirve yapmasıdır. Ağlama ile aktarımın dilsel aşamasından hissel aktarım aşamasına geçilmektedir. Ama bir tarafıyla da anlatının zirve noktasına işaret etmektedir zira aktarım denilen sosyal olgu sadece kavli olarak yapılmamaktadır daha doğru bir ifade ile yapılamamaktadır. Aktarılmak istenen olgu formel boyutları aşan bir deneyim ise çoğu zaman hissiyatlar ya da lisan-i hal devreye girmektedir. Hacı adayı ağlama suretiyle yaşanan deneyimin insanı zorlayan aşkınlığına, kelimelerden azade bir atıf yapmaktadır (Çelik, 2011, s.139). Başka bir nokta da ağlamakla ilgili aktarım yapan hacının zihninde kimi zaman bilerek kimi zaman öğrenilmiş anlamda hac anlatılarının ancak ağlamak suretiyle aktarılabilmesi ön-bilgisinin mevcudiyetidir. Burada bahsini getirmek istediğim konu riyakârlık değildir. Kimsenin asıl fikrini okuyacak bir “niyet-okuyucu” makine henüz icat edilmediğine göre elde olan verilerden çıkaracağımız sonuç, aktarımda bulunan hacının daha öncelerden dinlemiş olduğu hac anlatılarında hacıların ağlamış olmasını bir defacto realite olarak kodladığı ve bu durumu da “mebrur” bir hacın alamet-i farikalarından olarak değerlendirmesi söz konusudur diye düşünmekteyim. İlk başlarda hüve hüvesine eski anlatıların birebir tekrarı niteliğini aşamayan hacının anlatısı, anlattıkça hacının topluluk içerisindeki hacı konumunu perçinlemekte ve bir anlatıcı olarak hacının da kendine güveninin gelmesini sağlamaktadır. Anlatılar gittikçe ezberlerin dışına

doğru çıkabilmekte, hacının kendisine ait deneyimlerin eşsizliğini yansıtır hale bürünmektedir. Zira “bizi biz yapan hikâyeler, hikâyelerimizin tamamlanmamış olduğunu; hikâyelerimizin hala devam eden serüvenler, henüz özölmemiş gizemler, sonunu ancak bekleyip görebileceğimiz açık kitaplar olduğunu düşöndürür.” (Randall, 2014, s.33-4). Aktarılan gittikçe hacının kendilik deneyiminden başka bir şey değildir, onun gözlerinden ve yaşadıklarının onda bıraktığı intibai deneyimleriz anlatılanlardan. Ve istisnasız tüm hac anlatıları Badik Hanım’ın (48 yaşında) da dile getirdiği aynı noktalarda sona ermektedirler: “Bir zaman derdim ki Ya Rabbi neden bir daha istiyor bir kere giden meğer bilemezmiş insan gitmeden aldım cevabımı Beytullah’da. Rabbim tekrarını isteyen herkese nasip eyle aminnnnnnnn...” Kır’ın (2017, s.ii) tabiri ile insan basıp geçtiği toprakların kıymetini bilemediğini ancak geri dönönce Türkiye’de anlayabiliyor.

Hac aktarımları pek çok eski hacının da hem duygusal anlamda yaşadıklarını der hatırlatma hem de aktarılanlara ek yorumlarda bulunma anlamında imkânlar sağlamaktadır. Diğer bir tabirle mikrofonu eline almadığı sürece eski hacıların yaptığı ekler ve yorumlar ile yeni hacının anlatısı zenginleşmekte ve ismi konulmamış bir “hacılar birliği” vb komünitesinin ilk adımları atılmaktadır. Hac anlatıları sayesinde eski ve yenisi ile enformel kurallara uyulduğu sürece uzun ömürlü bir birlikteliğin onu açılmış olmaktadır. Düzenlenen cemiyetlerin baş köşeleri ve cami cemaatinin ilk safları bu anlatı sahiplerine artık rezerve edilecekti. Anlatının bilinene uyduğu ve oldukça gözü yaşlı olduğu sürece bu uygulama değişmeyecektir.

3.3.10. Hac Arkadaşlığı

Gün geçmiyordu ki hacı arkadaşlarımızı anıyor ve hemen elimiz telefona giderek hâl hatırlat soruyorduk. Bu konuşmalarda orada yaşanılan ortak bir anıya yapılan atıf ile gözler yaşarıyor, sesler çatallaşıyor ama muhakkak sonunda gevrek bir kahkaha patlatıveriyorduk. Bir ay gibi nispeten kısa bir süre öncesinde hiç tanımadığımız insanlar ile artık köklü bir arkadaşlığın, “hac arkadaşlığı”nın paydaşı oluyorduk. Alkan’a (2010) göre hac arkadaşlığı asker arkadaşlığından daha öte bir yakınlaşmaya neden olabilecek muhabbet alakalarına sahiptir. Bu muhabbet vasıtası ve vesilesi ile bir yandan insanlık tarihinin dönüm noktası olarak düşünölebilecek yaşanmışlıkların kitabi değil deneyimleyerek idrak edilmesi bir yandan da şahsi kemalat yolculuğunun nihai zirvesi olarak tasavvur edilebilecek şekilde hac ibadeti yerine getirilmiş olmaktadır (Bakkal, 2015). Pekiz’e (2013) göre ise sırasıyla insanın ömründe, çocukluk, okul, askerlik ve hayat arkadaşlığından sonra bir de hac arkadaşlığı olgusu vardır. Zira ebediyetin yolcusu olan insan için ebed yolunda “enis” ve “yoldaş” olmak ebediyete matuf bir arkadaşlık ile mümkündür.

3.3.11. Dönüşüm

Hac sonrasında hacca gitmiş olan kişilerde bazı davranışsal ve fiziki değişiklikler görünmektedir. Dini anlamda dini pratiklere daha çok dikkat edilmektedir. Erkek hacılarda yaş durumuna bağlı olarak sakal bırakma sıklıkla görülmektedir zira Bayyığit'in (1998) belirttiği üzere erkeklerde sakalın hac yapıldıktan sonra hacı olunduğunun ilanı olarak bırakılma durumu söz konusudur. Orhan Bey (28 yaşında) sakal konusunda yaşadıklarını şu şekilde aktarmaktadır:

Hacca gittim geldim, gelen giden bir iki derken bakıyorum hepsi birden “ee artık sana şöyle bir hacı sakalı yaraşır, zaten hacı oldun, sen bırakmayacaksın da kim bırakacak sakalı?” şeklinde kimi zaman tebessümle kimi zaman ciddi bir şekilde denir oldu. Arkadaş hacca giden de benim sakalı bırakacak olan da. Belki kendimi hazır hissetmiyorum ya da o denli yaşlı görmüyorum kendimi. Ama yok ille de sakal bırak. Ben de bırakacağım varsa da bırakmadım, sakalsız da nasıl hacı olunmuş görsünler, öğrensinler işte.

Erkek hacılar artık beş vakit namazlarını camide cemaatle kılma noktasında özel bir gayret ortaya koymaktadırlar. Bu noktada İlhan Bey (39 Yaşında) giriftar olduğu halet-i ruhiyeyi şöyle anlatmaktadır:

Hacca gittik, dile kolay ama uygulamaya zor gelen bir durum doğrusu. Ben bakıyorum nefsim ne zor geliyor onu nefsimin inadına yerine getirmeye çabalıyorum. İlk hac ziyaretinde hissettim bunu. Ezan okundu, cami hemen evimizin dibinde, misafirlere namaza gidelim diye bir konuşma oldu kendi aralarında, başkası “aa olur mu hacı ziyaretine gelmişiz, yalnız bırakılıp camiye mi gidilir?” dediklerini duyunca, aklımda ve dilimden “elbette yalnız bırakılmaz haydin birlikte gidelim inşallah camiye” dedim. O gün bu gündür camiye de cemaati de bırakmadım elhamdulillah. Hacı demek caminin cemaatin bel kemiği demek, o biraksa yığılır kalır ortaya cemaat de camii de.

Kadın hacılarda ise tesettür noktasında kendi tabirleri ile “daha bir özen” içerisine girildiği belirtilmektedir. Nurcan Hanım (28 Yaşında):

Umre sonrası kıyafetlerimin daha bol ve geniş olmaları konusunda ehemmiyet göstermeye çabalıyorum. Bu noktada en çok eleştiriyi kendi ailem ve arkadaşlarımdan aldığımı da belirtmeliyim. “Daha gençsin, güzelsin bunlara daha vakit var” ve “her şeyin kararında olamı güzeldir seninkisi abartma” şeklinde eleştirilerini sıralıyorlar ama ben biliyorum ki Allah'ın benden istek ve arzusu benim yaptığım tarzda giyinmem şeklinde.

Bazı kadınlar ise hac dönüşü Hayriye Hanım (64 Yaşında) gibi pardösü ya da Tülay Hanım (62 Yaşında) gibi çarşaf ile örtünme şeklini tercih etmişlerdir. Bu noktada bir tercihte bulunanların kullandıkları ortak bir ifade olarak “tam olarak kapanıyorum” (Hayriye, 64) ve “artık vicdan azabı duymuyorum” (Tülay, 62) şeklindeki beyanatta bulunmaları ise oldukça dikkat çekicidir.

Hac sonrası pek çok hacının (yaş olarak ileri olanlar) kendini çevrelerindeki kişilerin gündelik hayatları içerisinde İslami ve ahlaki noktalarda bir uyarıcı konumunda görerek hareket ettikleri gözlenmektedir. Bu çoğu zaman anlayış ile karşılanmakla birlikte aynı

davranışın tersi ile yani hacının davranışlarının da açık ve sorgulanabilir hale getirmenin de önünü açmaktadır. Toplum içerisinde başkaları yaptığında dönüp bakılmayan olaylar eğer hacı vasfı olan biri tarafından yapıldığında önemli şekilde toplumsal baskı ya da kınama ile karşılaşmaktadır. Böylelikle hacılık mekânizmasının çift yönlü işleyen bir sisteme sahip olduğu iddia edilebilir (Çakmak, 2010). Gündelik hayat içerisindeki hacılar hakkında olumsuz yargı ifade eden atasözleri ve deyimler ile “hacı”lığın bir olgu olarak değerlendirildiği ve bu bağlama uymayanların yadırganmakta, yargılanmaktadır (Bayyığıt, 1998 ve Çakmak, 2010).

Eski yıllara nazaran yaş aralığının düşmesinden ötürü hac sonrası beşerî hayat diyebileceğimiz ticaretten çekilme daha az gözlenmekle birlikte hala “dünyadan elini eteğini çekme” fikrinin yaygınlığı ve baskınlığı söz konusudur. Hacıların İslami anlamda farzları yerine getirmekte hassasiyetleri sünnete, müstehaplara ve öyle bilinen olgulara doğru yayılım göstermektedir. Bhusus erkek hacılarda mebrur bir hacılığın mütemmim cüzü olarak görülen “ağzını düzeltme” kaygısı pek çok hacı tarafından dile getirilmektedir. Zira bir hacının da belirttiği üzere özellikle erkek hacılar galiz tabirâtı kesretle istimal etmektedir:

Türkiyeliler bedenen temizliğe bu kadar önem verirken diğer taraftan ağızlarının kirliliğine yani küfrü bu denli rahat kullanabilmelerine bir anlam veremiyorum. (Farah, 34)

Kılık kıyafet konusunda bulunulan bölge ve geleneklere bağlı olarak hacıya yakışan kisveye bürünme olarak adlandırabileceğimiz davranışlar sergilenmeye başlanır. Zira Bayyığıt’in (1998) de belirttiği üzere kılık kıyafetteki değişiklik hem kişinin hacca gitmiş olduğunun bir duyurusu hükmüne geçmekte hem de toplumsal anlamda hac gerçekleştiren bir kişiden ister erkek isterse de kadın olsun beklenen hacı rolüne bürünebilmesinin en kestirme ve kolay yoludur. Bu noktada kılık kıyafette hac öncesi giyim tarzının devam ettirilmesinden kaynaklı fazlasıyla toplumsal bazlı eleştiriler söz konusu olmaktadır. Ben de hac öncesi yaz aylarında fazlası ile “kapri” diye anılan yazlık kıyafetleri istimal ederken hac dönüşü artık bunu “yeni ben”e yani “Hacı Ali”ye yakıştıramadığım için normal uzun pantolona geri dönüş yapmıştım.

SONUÇ

Hac, dünya üzerinde neredeyse tüm dinler içerisinde kendisine yer edinen bir olgudur. Özellikle İslam dini özelinde düşünüldüğünde hac, dünyanın farklı coğrafyalarından milyonlarca insanı etkilemektedir. Hacca bilfiil katılanların sayıca çokluğu ile hac yolculuğu boyunca geride bıraktıkları akraba, dost, arkadaş anlamında bu sayı milyarlara ulaşmaktadır. Etki alanının coğrafi anlamda genişliği ile sayıca bu kadar insanı etkilemesine rağmen İslam haccı sosyal bilimler anlamında belirli bilim dalları dışında nadiren ilgi görmüş ve hak ettiği değeri kazanamamıştır. Diğer dinlerin hac ibadetleri hakkında bu değerlendirmeyi yapmak güçtür. Zira bu tarz çalışmalar hem sayıca fazla hem sosyal bilimler açısından oldukça geniş bir yelpazeye yayılmış durumdadır. İslam dini söz konusu olduğunda hac ile alakalı çalışmalar daha çok haccın ibadet boyutunu içermektedir. Hac üzerine mevcut diğer çalışmalar ise hac ibadetine ev sahipliği yapan Hicaz Bölgesi'nin tarihsel durumunu ortaya koyan eserlerdir. Bu noktada hac farklı yönleri ile çalışılmayı bekleyen toplumsal bir olgu olarak önümüzde durmaktadır. Bu çalışma, hac ibadetinin toplumsal belleği hac hâtırâtı üzerinden nasıl etkilediğine yönelik bir kaygı ile ortaya konmuştur. Bu araştırmada yaşanan travmalar sonrası son yarım yüzyılda artan bir şekilde ortaya konan toplumsal bellek çalışmalarının bir diğer parçası olan olumlu hatırlama işlevine yönelik olarak hac anlatıları ele alınmıştır. Çalışmaya konu olan öncülümüz, her fırsatta anlatılar vasıtası ile haccın konuşulduğu bir kültürel ortamda büyümüş insanlarda fiziki olarak deneyimleme öncesi anılar vasıtası ile hacca dair mekânların bir derece tanışıklık ve hacca dair motivasyon sağlanmış olduğuna yöneliktir. Hac anlatılarının sadece araştırmacının üzerinde değil, hac yapmak üzere Türkiye'den gitmek niyetinde olan pek çok Müslüman üzerinde de oldukça etkili olduğu düşünülmektedir. İşte bu çalışma bu düşüncenin şekil bulmuş hali olma iddiasındadır. Hac ibadetinin, İbrahim (as) Peygamber ve ailesinin bizatihi yaşamış olduğu olayların hatırasının deneyimlenmesi olarak, haccedenlerin anlatısı şeklinde işlevini sürdürmekte ve aynı zamanda hacca dair insanlarda yaşanmışlık hissi uyandırmaktadır.

Hac ile alakalı anıların haccı hatırlatması gibi hac anlatılarını konu edinen bir çalışmanın da haccı hatırlatması sıradan sayılabilir. Elbette ki hac ile alakalı olacak bir çalışmanın haccın tamamına olamasa da küçük bir kısmına ayna vazifesi görme imkânı vardır. Konu hac olduğunda aynen askerlik, evlilik ya da çocuk/bebek bakımı gibi herkesin bildiklerini aktarma isteği olmaktadır. Hacca gitsin ya da gitmesin hac ile alakalı olarak ibadet içeriğine, mekânsal düzenlemelerine ya da tarihsel ve sosyo-ekonomik önemine dair

konuşacak birilerini bulmak hiç de zor değildir. Bu çalışmanın ilk temeli olarak, “hac hâtıratları ‘çok iyi bilme’ ve “uzman” olma durumuna neden olmaktadır” ifadesi belirlenmiştir. Hacı olsun ya da olmasın, hac olgusu üzerinde ister dini isterse de mekâna dair olsun tüm Türkiyeliler uzman olarak konuşabilme yetkisini kendilerinde görmektedir. Bu denli biliniyor olmasının verdiği rahatlığa kanmadan çalışma boyunca araştırmacının nazar-ı dikkatini celbeden en ufak bir mesele bile dikkatle incelenmeye çalışılmıştır. Hac gibi pek çok veçhesi olan bir konu hakkında bu denli külli bir çabanın tek kişinin üstesinden gelemeyeceği kadar ağır ve çetrefilli bir iş olduğu aşikârdır. Ancak teze konu edinilen meselelerin neredeyse tamamına dair birinci elden ya bir yaşanmışlık ya da yaşanana dair bir tanıklık söz konusudur. Bu mevzuda özellikle saha deneyimi esnasında araştırmacıyı en çok zorlayan şeylerden biri, birden fazla toplumsal rolünün gerektirdikleri zaman zaman ön planda olmuştur. Araştırmacının antropolog kimliği bu durumda birincil rol olarak daha az ortaya çıkmıştır. Ancak bu rollerin antropolog kimliğinden ayrı olmadığı hatta bu kimlik ve rollerin araştırmaya farklı vecihlerden katkı sunduğu da görülmüştür. Sahada diğerleri ile ilişkilerin bir başka şekli araştırmacının kendi toplumsal rolleri ile yinelenmiş ve kendiliğine dair daha önce hiç deneyimlenmemiş yönlerin farkına varılmıştır. Bu noktada varılan sonuç ise, haccın insanın kendiliğine dair bir yolculuğun da imkânını tanımakta olduğu hakikatidir.

İslam düşünce geleneğinde insanın kemâlâtteki tekâmülüne işaretten “ilmelyakîn”, “aynelyakîn” ve “hakkalyakîn” mertebelerinden bahsedilmektedir. Her bir mertebenin kendi içinde alt basamakları ve boyutları olsa da bu mertebeler genel olarak maddi ve manevi terakkiye alem ve işaret olarak zikredilmektedirler. Hac meselesi özelinde mezkûr mertebelere benzerlik içerisinde bir tasnif ve taksim yapmak gerekirse, “ilmelyakîn mertebesi”nin, müslüman bireylerin kültürel anlamda hac ile içli dışlı olarak büyütüldüğü, hac anlatıları üzerinden zihninde, ruhunda ve gönlünde mevzu hakkında bir imgenin oluştuğu, hacca dair ilk kıvılcımların bu süreçte ateşlendiği, hac niyetinin getirilerek hacca/umreye gitmeden bir nev’i fiziki deneyim elde ettiği aşamaya tekabül ettiği iddia edilebilir. “Aynelyakîn mertebesi” ise hac deneyiminin kazanıldığı, hac için Hicaz Bölgesi’nde, Mekke, Arafat, Müzdelife, Mina ve Medine’de bulunmaya yani fiziki olarak orada deneyimlemeye karşılık gelmektedir. Kelime kökenindeki “ayn”den ilhamen gözlem imkânını içeren bu aşamada hacılar ömürleri boyunca dinleyerek elde ettikleri dağarcığını yani ilmelyakîn olan mertebesini aynelyakîne dönüştürmektedirler. “Hakkalyakîn mertebesi”nde ise aynelyakîn ile elde edilen deneyimin bir ömür boyunca hac anlatıları her daim anlatılarak ve her anlatışta hacıların hem kendine güveni yerine gelmesiyle hem yavaş yavaş deneyimindeki kendiliğini

anlatıya nüfuz ettirmesi suretiyle şahsın renginin anlatıya geçmesi sağlanmaktadır. Böylelikle ilmelyakînden aynelyakîne oradan da hakkalyakîne dönüşen terakki yolculuğu ile şahsi tecrübe ve deneyim sindirilerek tabir yerinde ise kühüne vakıf olunarak idrak edilmektedir.

Bu çalışma üç ana kısımdan oluşmaktadır. Tezin ilk kısmı olarak belirlediğimiz aşamada tezin yöntemi anlatılmaya çalışılmıştır. Bu ilk kısımda hac olgusunun ne olduğu, bir yandan literatüre atıfta bulunularak açıklanmaya çalışılırken diğer yandan da hac ve umre yapmış olan katılımcılar nezdinde haccın neye tekabül ettiği, katılımcılar açısından haccın ne ifade ettiği aktarılmaya çalışılmıştır. Bu ikili anlatımın seçilmesinin nedenlerinden biri ilmi olarak haccın ne olduğu kadar katılımcılar için de ne anlama geldiği üzerinde karşılaştırmalı olarak benzeyen ve ayrışan noktaları bulmaktır. İlk kısmın ikinci aşamasında hac olgusunun antropolojik açıdan neden çalışılmaya değer bir konu olduğu izah edilmeye çalışılmıştır. Daha önce de dile getirildiği üzere mevzu hac olduğunda daha çok İlahiyat disiplini açısından incelenen hac olgusunun içermiş olduğu toplumsal özellikleri dolayısıyla sosyal bilimlerin pek çok alanı tarafından incelenilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Tezin yönteme dair ilk kısmının son aşamasında ise hac olgusunun antropolojik açıdan nasıl çalışılmak istendiği açıklanmıştır. Seçilen antropolojik metotlara göre (katılarak gözlem, derinlemesine mülakat) içkin olan artı ve eksiler aktararak yapılan saha çalışmasının genellemelerden ziyade yapıldığı an ve şartlara bağlı olarak ancak bir fotoğraf karesinden ibaret olduğu ama bu fotoğraf üzerinden dahi anlam içeren yorumların imkânı vurgulanmıştır. Böylelikle bir yandan antropolojik çalışmaların doğasını dair olan sınırlarının farkına varırken diğer yandan da “topluluk-içi faaliyetlerin dinamiklerini anlama ve topluluğun dünyasına daha derinlemesine nüfuz etme” (Atay, 1996, s.223) imkânlarının peşine düşülmek istenmiştir.

Çalışmamızın ikinci kısmında kavramsal çerçeve çizilmek istenmiştir. Hafıza ve hatırlama kavramlarının ne anlama geldikleri açıklanarak ikinci bölümün ilk kısmında hatırlama ve kolektif hafıza kavramları üzerinde durulmuştur. Sosyoloji başta olmak üzere kolektif hafıza kavramının son yüzyıl içerisindeki anlam değişimi ve işlevinin artması üzerinde durulmuştur. Bu bölümün ikinci kısmında Türkiye sosyal bilimlerdeki kolektif bellek kavramının serüveni aktarılmıştır. Özellikle 12 Eylül askeri darbesi sonrasında toplumsal travma merkezli çalışmalarda fazlasıyla atıfta bulunulan kolektif hatırlama olgusu olumsuz hatırlama olarak kavramsallaştırılabilecek bir merkezde incelenmiştir. İkinci bölümün son aşamasında ise kolektif hafızanın olumlu hatırlama ve olumsuz hatırlama şeklinde ifade edilebilecek iki işlevinin -her işlevin işaret ettiği anlam dünyası dahil olacak

şekilde- üzerinde durulmuştur. Özellikle olumlu hatırlamaya örnek olarak hac hâtıratının insanları haccetmeye dair motive etmesi argümanı ortaya konmuştur.

Bu çalışmanın üçüncü ve son aşamasında deneyimlerin fenomenolojisi olarak ifade edebileceğimiz saha araştırmasını da kapsayacak şekilde bir araştırmacı olarak birinci elden deneyimlenen hac ibadetine dair izlenimler aktarılmaya çalışılmıştır. Bu üçüncü kısmın ilk aşaması olan hac öncesi bölümünde, hacı adaylarının hacca ilk niyet ederek kayıt yaptırma ile başlayan süreçleri kendilerine hac kurası sonrası hac yapabilecek iznin verilmesi ile hacca dair maddi-manevi hazırlık aşamalarını da içeren tanıklıkları ve yaşadıkları üzerinde durulmuştur. İkinci kısım olan hac esnası aşamasında ise hac için Hicaz Bölgesi'ne giden hacı adaylarının hacı olabilmek adına dini anlamda yapmakla mükellef oldukları ibadetler ile toplumsal anlamda makbul hacı olabilmek için yerine getirmek durumunda kaldıkları şeylere dair yaşadıkları, deneyimleri ve hissettikleri aktarılmaya çalışılmıştır. Tezin üçüncü kısmının son aşaması olan hac sonrası bölümünde dini anlamda hacı olan kişilerin bir yandan dönüş hazırlıkları için neler yaptıkları aktarılırken diğer yandan da toplumsal olarak “hacı” vasfıyla kabullenilebilmek için neler yaptıkları ve hissettikleri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın deneyimlerin fenomenolojisi olan bu üçüncü kısmında insanların hacı adaylığından başlayarak hem dini anlamda hem de toplumsal olarak hacı olmaları aşamalarına varıncaya kadar araştırmacının kendi deneyiminden de faydalanarak tüm detaylar ayrıntısı ile aktarılmıştır. Bu ayrıntılandırılmadığı maksat, yazarın kendi anlatısı başta olmak üzere her hacının anlatısındaki farklılaşan ve aynılaşan unsurların ortaya konmak istenmesidir. Böylelikle bu araştırmadan hareketle yapılacak sonraki çalışmalar için yaş, eğitim, cinsiyet vb. değişkenler üzerinden anlamlı bir okuma mümkün olabilecektir.

Hac hâtıratı üzerine müesses olan bu çalışmada katılımcıların bağlamı değerlendirilirken özellikle 2000'li yıllar sonrası tercih edilmiştir. Zira özellikle mezkûr yıllarda başlayan ve merkezinde Kâbe ve Mescid-i Haram'ın olduğu mekânsal değişimin Müslüman zihin dünyasında ve elbette hac/umre hatıralarında yapmış olduğu etki görmek istenmiştir. Tezin içerisinde atıfta bulunulan “hafızanın mekânsallaşması ve mekânın hafızalaşması için ne kadar süre geçmesi gerekmektedir?” vb. sorulara dair ipuçları ortaya konmaktadır. Varılan sonuçlardan birisi, mekânsal değişikliklerin özellikle eşyaya yansıyan imge düzeyinde çok kısa bir süre zarfında hafızada yer etmek üzere zihin dünyasına da sızdığıdır. Tezde bahsi geçen Kâbe'nin fotoğraflanması meselesinde özellikle “Zemzem Towers” olarak adlandırılan yapının Kâbe'nin mütemmim bir cüzü sayılarak ona göre bir pozlama içerisine girildiği vurgulanmıştır. Halihazırda bu olguya dair gösterilen tepkilerin

yetersiz olmasa da etkisiz kalmasına yönelik şöyle bir yorum yapılabilir. Kâbe âlem-i İslam'ın bir havuzu ya da aynası gibidir ve orada olmayan bir şeyin buraya yansması ya da tezahürü mümkün değildir. Yani “Zemzem Towers”a yönelik tepkilerde bulunanlar olarak bizlerin kendi hususi maddi ve manevi dünyamızdaki ismi konmamış ama aynı dünyevilik işlevine sahip olan “Towers”larımız ile onun bekâsını ve orada olma fetvasını temin ettiği söylenebilir. Bu noktadan ağzımızdan çıkan beğenmeme içerikli yorumlarımız ile ellerimizden çıkan fiiller ve ondan daha önemlisi ve tesirlisi yüreklerimizden çıkan kabullenmeler karşılaştığında dünyeviliğin uhreviliği galebe ettiği, yendiği sonucu çıkarılabilir. “Dünyevilik-uhrevilik” sorunsalı son onlu yıllarda Türkiye başta olmak üzere pek çok sosyal bilim yazınının ana gündem maddelerinden olmuştur. Hac ibadetinin hem maddi hem de manevi içeriklerinin değişiminin, İslam'ın yaşanma pratiklerinin değişimi, din olgusunun insan hayatına dair etkileri, sekülerleşmenin etkileri ya da etkisizliği bağlamında okunmasının “dünyevilik-uhrevilik” meselesine dair yeni bir soluk getireceği umulmaktadır.

Bu çalışma sonuçlarından bir başkası ise hac ibadetinin ümmet bilincine yönelik olumlu etkisi olduğuna dair ezberlerin dışında bir tabloyu da ortaya koymasındır. Türkiye insanının mevzu ırkçılık olduğunda meseleyi ülkemizde pek de görünürlüğü olmayan “siyahi”lik üzerinden okumasından kaynaklı bir kendini temize çıkarma durumu söz konusudur. Gündelik hayat içerisinde pek karşılığı olmayan Amerikanvari ırkçılığı kendinden uzak olarak tanımlayan birçok Türkiye vatandaşı kendisini merkeze alarak kendiliğini oluşturan tüm unsurları norm, onların dışındakileri norm dışı olarak değerlendirmekte ve çoğu zaman da bu norm dışını tahkir etmektedir. Bunun en görünür örneklerinden birine ortalama Türkiyeli bir hacının hac deneyiminde “neleri beğenmediniz” sorusuna verdiği cevapta şahit olunabilmektedir. Hanefi mezhebinin (belli yorumlarının) uygulama biçimlerini dinin tamamı olarak gören Türkiyeli hacılar kendi uygulamaları dışındaki mezhep ve tarzları yanlış, hatalı, eksik vb. biçimde etiketlemekte, eleştirmekte ve hatta çoğu zaman beğenmeyebilmektedir. Temizlik konusunda kendi davranışlarında en ufak hata görmeyen kişilerden “pis Araplar” tabir rahatlıkla işitilebilmektedir. Bu noktadaki “tahkir” içeren değerlendirmelerin belirli ekonomik ya da eğitim düzeyine has olmadığını da söylemek yanlış olmaz. Bir *self-oryantalizm* içerecek şekilde kendini yücelten ve ötekini yeren bakış açısı her ekonomik ve eğitim düzeyinde farklı hedeflere yönelmekle birlikte işlevsellik anlamında yapısal olarak aynı şekilde çalışmaktadır. Özellikle belirli toplum kesimlerin yaptıkları ibadetlerin içeriğinin anlamdan yoksunluğu ve şekilciliği noktasında eleştirilerin odağını oluşturan ve kendini “eğitilmiş” olarak tanımlayan herkesin malulü olduğu bir hastalık olarak cehalet isnat etmek ile

tahkir etme fazlasıyla vuku bulan bir durumdur. Hac mevzusunda bu kimi zaman başka mezheplerin uygulamalarında kimi zaman temizlik-kirlilik konusunda kimi zaman da avamın haccının yetersiz olduğu, turistik bir geziden öteye geçemeyecekleri vb. şeklindeki yorumlarda kendini açığa vurmaktadır. Hacıların eğitim düzeylerinin “cehalet”le, ekonomik durumlarının “fakirlik”le ve yaşam kültürlerinin “köylülük”le yaftalanarak/eşitlenerek çoğu zaman hedef tahtasına oturtulduğu bu tarz eleştirilerin “Türk Modernleşmesi söylemleri”yle (Bedir, 2014) benzerlik taşıması da oldukça dikkat çekicidir. Sosyoekonomik ve kültürel olarak elitlik üzerinden yapılan bu tarz eleştirilerin “halk” olarak nitelendirilen kesimlere yapılması, dinin sahibi makamında kendisini konumlandırarak kimin haccının makbul ve mebrur olduğuna kiminkinin ise boşa olduğuna karar verme gibi davranışların hiç de az olmadığı ve çoklukla vuku bulduğu söylenebilir.

Hac anlatıları üzerine yoğunlaşmış bir çalışmayı yapmak üzere saha araştırması yapan biri olarak, bir *insider* olmak dolayısıyla gözden kaçırmış olunabilecek pek çok ilginç ve değerli mevzunun gözden kaçmış olması ihtimal dahilindedir. Bu da adına *outsider* olarak ifade edilebilecek araştırmacılar tarafından yapılmalıdır. Araştırmacının kültürel aidiyetinden ötürü görmediği ayrıntıları ve olguları keşfetmek ve ortaya koymak için uzaklığın ve biraz uzaklaşarak bakmanın yapılacak çalışmalara katkısı olacaktır. Ayrıca tez içerisinde her ne kadar dile getirilmeye çabalansa da eksik kalmış olması muhtemel olan “Hicaz Bölgesinde kadın olma”nın ne anlam ifade ettiğini, yaşananlar üzerinden örneklendirecek ve yaşanan deneyimin hissettirdiklerini aktarabilecek kadın araştırmacılara olan ihtiyaç da ortadadır. (Böyle bir çalışmayı Fas asıllı Hollanda doğumlu kadınlar üzerinden yapan bir değerlendirme için bkz. Buitelear, 2020) ve (tamamı kadın yazarlardan oluşan ve kadın deneyimine odaklanan başka bir çalışma için bkz. Buitelaar, Stephan-Emmrich ve Thimm, 2020).

Daha önce vurgulanmış olan *insider* olmanın reelde eksilerinin yanında artıları da mevzubahistir. Hac konusunda, daha çok ortada görünen ve sesi çıkanlar hem ilmi anlamda hem de katılımcı anlamında maalesef erkeklerdir. Hâlbuki deneyimin sayıca çokluğu kadınlardadır. Hacla alakalı olarak verilen örnekler ve betimlemeler çoğunlukla erkek merkezlidirler. Misal olarak, ihram giysisinin beyazlığı ve iki adet dikişsiz havlu/kumaş olmasından ilhamen “kefenlerini giyinmiş hacılar” tabiri ile aslında sadece erkek hacıları kapsayan bir durum anlatılmaktadır. Bilindiği üzere erkeklerin mezkûr ihramı giyme zorunluluklarına karşılık kadınların bahsi geçtiği şekliyle bir ihram giyme mecburiyetleri bulunmamaktadır. Hâl böyle iken bir cinsiyeti içeren bir uygulamanın tüm hacılar için geçerli bir ifade olarak zikredilmesi erkek merkezliğe bir örnek olarak okunmalıdır.

Başka bir örnek de -bu çalışmada da çokça bahsi geçtiği üzere- hac arkadaşlıklarının asker arkadaşlıklarına benzetilmesi meselesidir. Malum olduğu üzere Türkiye’de askerlik sadece erkek merkezli bir olguya işaret etmektedir. Bu şekilde “hacılar” olarak yapılan genellemelerin çoğu erkek hacıları içerip kadın hacıları dışta bırakan genellemelerdir ve dolayısıyla kadın temsiliyetini içermemektedirler. Katılımı renklendirecek çoğulluklar ve çeşitlikler yapılacak araştırmaları temsiliyet anlamında daha doğru kılabilir. Özellikle sınırlandırılmış ve tek bir olguya odaklanan çalışmaların verimi göz önüne alındığında hac meselesi özelinde bu tarz çalışmalara daha fazla ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Örneğin tezde de vurgulanan, Arafat sonrası yürüyüşü yerine getiremeyecek olan yaşlı, hasta, engelli vb. olanların neler yaşadıkları ve ondan da önemlisi bu yaşadıklarının onları giriftar ettiği halet-i ruhiyeye ayna olacak, onların seslerini duyuracak özel çalışmalara fazlası ile ihtiyaç bulunmaktadır.

Başka bir örnek de hac/umre anlatılarının “Z Kuşağı” olarak tanımlanan genç nesillerin toplumsal hafızalarını nasıl şekillendirmekte oldukları ve kendilerinin hac/umre deneyimini nasıl kodlamakta, neler hissetmekte vb. olduklarına dair araştırmalara konu teşkil edecek şekilde saha incelemeleri yapılması gerekliliğidir. Araştırmacının 2014 yılında gerçekleştirdiği umre ziyaretinde şahit olduğu namaz vakitleri sonrasında Kâbe’den Mekke’deki otellere gitmek üzere beklenen otobüs duraklarında oluşan olağanüstü kalabalığa bakarak “Metrobüs çocuğuyuz biz. Korkmuyoruz, bu kalabalık ne ki?” şeklinde slogan atan gencin halet-i ruhiyesi araştırılmayı hak etmektedir. Ayrıca Mekke ve Medine’ye dair mekânsal anlamda yapılan değişikliklerin gençler -özellikle sanal gerçeklik çağında yetişmiş, sanal dünya ve sosyal medya ile büyümüş yeni nesiller- tarafından nasıl deneyimlendiği, nelerin dikkatlerini çektiği, neleri umursamadıkları, beğendikleri ve hoşlanmadıkları unsurlar vb. üzerine yapılacak bir çalışmanın hem gençlik çalışmalarına hem din sosyolojisine hem de din antropolojisine yeni ufuklar, soluklar kazandıracağı düşünülmektedir.

Çalışılmayı bekleyen başka bir konu da hac ve benlik algısı ilişkisidir. Bu noktada bu çalışmaya benzer eserlerden elde edilecek ham bilgiler eşliğinde yapılacak olan saha araştırmaları neticesinde hac tecrübesinin inananların benlik (*self*) algısında ne derece belirleyici olduğu ya da hac ibadeti kapsamında yaşananların benliğe olumlu ya da olumsuz etkileri değerlendirilmelidir. Hac tecrübesinin benlik algısına dair önemli değişikliklere neden olduğu düşünülmeyle birlikte, bu değişimin ayak izlerini takip eden bir çalışmanın, milli aidiyet ve ümmet bilinci noktasında tercihini hangisinden yana koyduğu önemli bir soru olarak ortada durmaktadır. Hac tecrübesinin bireysel mi yoksa kolektif bir tecrübe mi olduğu

mevzusu konunun önünü açacak anahtar konumundadır. Özellikle günümüz teknolojik imkânları bağlamında hac tecrübesinin aşkınlık kavramına getirebileceği olası açılımları “benlik teknolojileri” ve “benliğin disipline edilmesi” noktasında okunmaya değer mevzular olarak kendini göstermektedir.

Toplumsal belleği daha öncesinde hiç olmadığı kadar etkileyecek olan Covid-19 pandemisinin, hac anlatılarının kolektif hatırlama üzerinde olumlu etkilerini inceleyen bu tez çalışmasının bitirilme tarihi ile aynı zamana denk gelmesi de tezin anlamını dönüştürmüştür. Virüsün etkilerinin ilk hissedilmeye başlandığı anlardan itibaren hacı adaylarının en çok endişe duydukları konuların başında 2020 ve 2021 senesindeki haccın durumunun ne olacağı geliyordu. Bir araya gelme noktasında neredeyse on milyon insanı aşan hac gibi bir ibadetin böylesi bir pandemi tehditi altında yapılma durumu son derece riskli ve tehlikeliydi. Ama yıllardır isminin kurada çıkmasını bekleyip en sonunda hacca gidebileceğini öğrenen insanlarla empati yapıldığında haccın yasaklanması durumunun karşılaşılabilecek en kötü senaryolardan biri olduğu düşünülmektedir. Ne olup biteceğine dair belirsizlik sürerken Suud makamlarının hacı adayları tarafından beklenen ama istenilmeyen, ülke dışından hacca erişimi yasakladığını bildiren son kararını¹¹ deklare etmesiyle hacı adaylarının korkuları gerçekleşmiştir. Bu bağlamda çalışılmayı bekleyen bir başka konu da pandemi başladığında kendilerine kur’a çıkması ile son ana kadar gidip-gitmeme konusunda başta kendileri ve çevreleri olmak üzere ve sonrasında da resmî açıklama gelene kadar yaşadıkları ikilemleri, neler yaşadıkları ve neler hissettikleri üzerine olmalıdır. Zira 2020 ve 2021 seneleri hem bireysel hem ülke hem de dünya bazında Covid-19 kaynaklı pandeminin neden olduğu olaylar nedeniyle toplumsal bellekte fazlasıyla yer alacağı tahmin edilmektedir.

¹¹ *Kovid-19 salgını nedeniyle Suudi Arabistan'ın almış olduğu karara göre; 2020 yılında hac ibadeti sadece Ülke içinde yaşayan ve değişik milletlerden oluşan sınırlı sayıda Müslümanlarla eda edilecek ve yurt dışından hacı adayı kabul edilmeyecektir.* <https://hacumre.diyaret.gov.tr/Detay/419/2020-yılı-hac-erteleme-ve-ücret-iadeleri-ile-ilgili-açıklama>, son erişim, 17 Temmuz 2020

KAYNAKLAR

- Abu-Lughod, L. (1991). Writing against culture. R. G. Fox (Ed.), *Recapturing Anthropology: Working in the present* içinde (s. 137-162). Santa Fe: School of American Research Press.
- Ahmed Salahaddin Bey. (2015). *Kâbe yollarında Surre alayı hatıraları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Akder, N. (1945). Ziya Gökalp: Alim ve idealist şahsiyeti. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3(2), 159-181.
<http://dctfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dctf/article/view/3718/3337>
- Akkaya, V. (2006). *Sufi gözüyle Hac ve Umre*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Alim, H. S. (2005). A new research agenda: Exploring the transglobal hip hop umma. M. Cooke & B. B. Lawrence (Ed.), *Muslim networks from Hajj to hip hop* içinde (s. 264-274). Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Alkan, A. T. (2010). *Hac günlüğü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Altounian, J. (2014). Bir sağ kurtulan yazısının kaleme alınışından ruhsal kaydına dek kat ettiği yol ya da travma yaratıcı bir mirası derinlemesine çalışmanın zamansallığı. V. Altounian & J. Altounian (Der.) *Geri dönüşü yok* içinde (s. 113-148). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Apfelbaum, E. (2010). Halbwachs and the social properties of memory. S. Radstone & B. Schwarz (Ed.). *Memory: Histories, theories, debates* içinde (s. 77-92). New York: Fordham University Press.
- Arjana, S. R. (2017). *Pilgrimage in Islam: Traditional and modern practices*. London: Oneworld Publications.

- Arjana, S. R. & Aslan, R. (2019). Red, white, and, blue American Muslims on Hajj and the politics pilgrimage. B. Rahimi & P. Eshaghi (Ed.). *Muslim pilgrimage in the modern world* içinde (s. 112-132). Chapel Hill: UNC Press Books.
- Armstrong, K. (2015). Hac: Neden eda ediliyor?. V. Porter (Ed.). *Hac, İslam'ın kalbine yolculuk* içinde (s. 19-26). İstanbul: Edam Yayınları.
- Arslan, E. Ş. (2012). *Hicaz yolculuğu: Hac hatıraları*. İstanbul: İnkılab Yayınları.
- Asad, A. (2002). The construction of religion as an anthropological category. M. Lambek (Ed.). *Antropology of religion* içinde (s.). Victoria: Blackwell Publishing.
- Aslan Ş. & Yılmaz Ş. L. (2017). Sunuş. Ş. Aslan & Ş. L. Yılmaz (Haz.). *Hafızanın dili: 1940'lı yılların çocukları Dersim'i anlatıyor* içinde (s. 1-20). İstanbul: Dersim Yayınları.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek: Eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Atabey, M. (2019). *Hac -Hac ile ilgili meseleler-*. İstanbul: Atabey Kitap.
- Atay, T. (1996). Sosyal antropolojide yöntem ve etik sorunu: "Klasik etnografiden diyalojik etnografiye doğru". K. Lordoğlu (Der.). *İnsan, toplum, bilim* içinde (s.221-240). İstanbul: Kavram Yayınları.
- Atay, T. (2016). Sunu, R. Harmanşah & Z. N. Nahya (Haz.). *Etnografik hikâyeler: Türkiye'de alan araştırması deneyimleri* içinde (s. 9-16). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bachelard, G. (2017). *Mekânın poetikası*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bakkal, A. (2015). *Haccın manası*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Balta, Z. (2016). *Hac hikâyesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları.

- Bardakoğlu, A. (2015). Açılış konuşmaları. M. Sülün (Ed.). *Bütün yönleriyle Hac* içinde (s. 31-37). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Barth, F. (2005). Britain and the commonwealth. F. Barth, A. Gingrich, R. Parkin & S. Silverman (Ed.). *One discipline, four ways: British, German, French, and American anthropology* içinde (s. 3-57). Chicago: University of Chicago Press.
- Bayraktar, O. (2018). *Hac çağrısı*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Bayyigit, M. (1998). *Sosyo-kültürel yönleriyle Türkiye'de hac olayı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bedir, A. (2014). *Gündelik hayatın direniş: Bedüzzaman teolojisinde gündelik hayat*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Birekul, M. & Karaarslan F. (2017). Divan kalemi, *Sosyoloji Divanı*, 5 (10), 5-6.
- Boissevain, Katia. (2017). Modern Tunus'ta dini ve idari ritüeller arasında hac hazırlıkları. B. Dupret, T. Pierret, P. G. Pinto & K. Spellman-Poots. (Haz.). *İslami pratiklere etnografik yaklaşımlar* içinde (s. 33-43). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Bowman, G. (2014). Wiewing the holy city: an anthropological perspectivalism. M. Adelman & M. F. Elman (Ed.). *Jerusalem: conflict and cooperation in a contested city* içinde (s. 217-232). Syracuse: Syracuse University Press.
- Bruskin, S. (2019). Insider or outsider? Exploring the fluidity of the roles through social identity theory, *Journal of Organizational Ethnography*, 8(2), 159-170. <https://doi.org/10.1108/JOE-09-2017-0039>
- Buitelaar, M. (2015). The Hajj and the anthropological study of pilgrimage. L. Mols & M. Buitelaar (Ed.). *Hajj: Global interactions through pilgrimage* içinde (s. 9-26). Leiden: Sidestone Press.

- Buitelaar, M. (2020). Rearticulating the conventions of Hajj storytelling: Second generation Moroccan-Dutch female pilgrims' multi-voiced narratives about the pilgrimage to Mecca. *Religions*, 11(7), 373. <https://doi.org/10.3390/re11070373>
- Buitelaar, M., Stephan-Emmrich, M., & Thimm, V. (2020). *Muslim women's pilgrimage to Mecca and beyond: Reconfiguring gender, religion, and mobility*. Oxon: Routledge.
- Buraway, M. (1991a). The Extended case method. M. Buraway (Ed.). *Ethnography unbound* içinde (s. 271-287). London: University Of California Press.
- Buraway, M. (1991b). Teaching participant observation. M. Buraway (Ed.). *Ethnography unbound* içinde (s. 291-300). London: University Of California Press.
- Çavuş, M. (2017). Türkiye'de popüler sinemanın toplumsal belleği yeniden inşa etme çabası. E. Ayvaz (Ed.). *Bir varmış bir yokmuş: toplumsal bellek, mekân ve kimlik üzerine araştırmalar* içinde (s. 269-278). İstanbul: Koç Üniversitesi.
- Cihangir, E. (2017). Bir mekân ve yön olarak Kâbe. N. Taylan (Ed.). *Kâbe-i Muazzama tarihi ve Osmanlı padişahlarının hizmetleri* içinde (s. 9-16). İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Clifford, J. & Marcus, E. G. (Ed.). (1986). *Writing culture: The poetics and politics of ethnography (a school of American research advanced seminar)*. London: University of California Press.
- Clifford, J. (1986). Introduction: Partial truths. J. Clifford & E. G. Marcus (Ed.). *Writing culture: The poetics and politics of ethnography (a school of American research advanced seminar)* içinde (s. 1-26). London: University of California Press.
- Crick, M. (1982). Anthropological field research, meaning creation and knowledge construction. D. Parkin (Ed.). *Semantic anthropology* içinde (s.15-37). London: Academic Press.
- Connerton, P. (2014). *Toplumlar nasıl anımsar?* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Çakmak, F. (2010). Dinsel bir itibar göstergesi olarak “hacı”lık. (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çavdar, O. (2018). *Yaş ve bellek: Sivas katliamı*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çelik, H. (2011). *En büyük hacı bizim hacı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- De Certeau, M. (2008). *Gündelik hayatın keşfi-I- Eylem, uygulama, üretim sanatları*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Demirci, S. (2012). *Umre ve hac günlüğü*. İstanbul: TFM Müzik Film Yayıncılık.
- Deniz, D. (2014). *Yol/Re: Dersim inanç sembolizmi antropolojik bir yaklaşım*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Doğan, Z. P. (2018). Esmâ. A. Öktem (Ed). *Hatırlamak iyileştirir: Hafıza mekânlarından gözlem ve deneyimler içinde* (s. 237-254). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Douglas, M. (2007). *Saflık ve tehlike: Kirlilik ve tabu kavramlarının bir çözümlemesi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Dupret, B, Pierret T., Pinto P. G. & Spellman-Poots K. (2017). Giriş. B. Dupret, T. Pierret, P. G. Pinto & K. Spellman-Poots (Haz.). *İslami pratiklere etnografik yaklaşımlar içinde* (s. 9-18). İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Durkheim, E. (2005). *Dini hayatın ilkel biçimleri*. İstanbul: Ataç Yayınları.
- Durna, N. (2015). *Avanos'ta bellek ve gündelik hayatın izinde modernleşme ve mekânın dönüşümü*. (Yayımlanmamış doktora tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Eade J. (1991). Introduction to the Illinois paperback. J. Eade & M. J. Sallnow (Ed.). *Contesting the sacred* içinde (s.ix-xxix). Oregon: Wipf and Stock Publishers.
- Eade J. & Sallnow, M. J. (1991). Introduction. J. Eade & M. J. Sallnow (Ed.). *Contesting the sacred* içinde (s. 1-29). Oregon: Wipf and Stock Publishers.
- Eickelman, D. (1976). *Moroccan Islam tradition and society in a pilgrimage center*. Austin: The University of Texas Press.
- Emerson, R. M., Fretz R.I. & Shaw L. L. (2008). *Bütün yönleriyle alan çalışması: Etnografik Alan Notları Yazımı*. Ankara: Birleşik Yayınları.
- Evans-Pritchard, E. E. (1973). Some reminiscences and reflections on fieldwork. *Journal of the Anthropological Society of Oxford*, 4(1), 1-12.
https://www.anthro.ox.ac.uk/sites/default/files/anthro/documents/media/jaso4_1_1973_1_12.pdf
- Everdi, M. (2005). *Diyanet'in hacısıyım Hacerü'l-Esved hastasıyım*. Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.
- Faubion, J.D. & Marcus, G.E. (2009). *Fieldwork is not what it used to be: Learning anthropology's method in a time of transition*. Cornell University Press.
- Gamson, J. (1991). Silence, death, and the invisible enemy. M. Buraway (Ed). *Ethnography unbound* içinde (s. 35-57). London: University Of California Press.
- Geçioğlu, A. R. (2010). *Hac ibadetinin bireysel yaşayıştaki rolü*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of culture*. New York: Basic Books.
- Geertz, C. (1988). *Works and lives*, Stanford: Stanford University Press.

- Geertz, C. (1990). Yerli gözüyle: Antropolojik anlamının doğası üstüne. P. Rabinow & W. Sulliran (Der.) *Toplum bilimlerinde yorumcu yaklaşım* içinde (s. 45-57). İstanbul: Deniz Yayınları.
- Geertz, C. (2012). *İki kültürde İslam*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Gell, A. (1975). *Metamorphosis of the cassowaries: Umeda society, language and ritual*. London: Athlone Press.
- Goffman, E. (2015). *Tımarhaneler*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Good, K. (1991). *Into the heart: An amazonian love story*. London: Penguin.
- Goody, J. (2017). *Mit, ritüel ve söz*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Görmez, M. (2015). Açılış konuşmaları. M. Sülün (Ed.). *Bütün yönleriyle hac* içinde (s. 23-29). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Gulbenkian Komisyonu (2000). *Sosyal bilimleri açın*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gül, M. (2016). *İki kutsal görev: Bir sağlık personelinin hac anıları*. Şanlıurfa: Sonçağ Yayınları.
- Gülgöz, S (2018). Otobiyografik bellek: Tanımı ve temel kavramlar. S. Gülgöz, B. Ece & S. Öner (Ed.). *Hayatı hatırlamak: Otobiyografik belleğe bilimsel yaklaşımlar* içinde (s. 13-26). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Günay Ü. (2006). Dindarlığın sosyolojisi. Ü. Günay & C. Çelik (Ed.). *Dindarlığın sosyopsikolojisi* içinde (s. 1-60). Adana: Karahan Kitabevi.
- Güneş, K. (2010). *İslam düşüncesinde kutsallık*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Güneş, M. (2010). *Mukaddes yolculuk Medine-i Münevvere*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

- Güneş, M. (2014). *Mukaddes yolculuk Mekke-i Mükerrerme, II. Cilt*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Güney, N. (2017). Sembollerle örtülü bir ibadet: Hacc. *Mahalle Mektebi Dergisi*, (7)38, 48-50.
- Günişığı, A. (2016). Sunuş. Mustafa Gül (Haz.). *İki kutsal görev; Bir sağlık personelinin hac anıları* içinde (s. 4). Şanlıurfa: Sonçağ Yayınları.
- Gürbüz, A. (2017). Kâbe'ye ayarlı kalp. Z. Kır (Ed.). *Kırk kutlu yolcu* içinde (s.15-17). Trabzon: 40'lar Kulübü Yayınevi.
- Güven, A. (2017). Bir umre de Zemzem Tower üzerine. Z. Kır (Ed.). *Kırk kutlu yolcu* içinde (s. 3-4). Trabzon: 40'lar Kulübü Yayınevi.
- Habip, B. Sunuş. V. Altounian & J. Altounian (Der.) *Geri dönüşü yok* içinde (s. 7-10). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Haklı, E. (2017). Üftadenin dilinden Mekke-Medine. Z. Kır (Ed.). *Kırk kutlu yolcu* içinde (s. 31-32). Trabzon: 40'lar Kulübü Yayınevi.
- Halbwachs, M. (2016). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Halbwachs, M. (2017). *Kolektif hafıza*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Haleem, A. (2015). Haccın önemi: Ruh ve ritüeller. V. Porter (Ed.). *Hac: İslam'ın kalbine yolculuk* içinde (s. 27-67). İstanbul: Edam Yayınları.
- Hammoudi, A. (2006). *A season in Mecca: Narrative of a pilgrimage*. New York: Hill and Wang.
- Hammoudi, A. (2015). Five: The jet age Hajj 1947-2000. M. Wolfe (Ed.). *One thousand roads to Mecca: Ten centuries of travelers writing about the Muslim pilgrimage* içinde (s. 539-563). New York: Grove Press.

- Hervieu-Léger, D. (2000). *Religion as a chain of memory*. New Jersey: Rutgers University Press.
- Holmes, D. & Marcus, G. (2005). Refunctioning ethnography: the challenge of an anthropology of the contemporary. Norman K. Denzin & Yvonna S. Lincoln (Ed.). *The sage handbook of qualitative research* içinde (s. 1099-1113). Thousand Oaks: Sage Publication
- Iwabuchi, K. (1994). Complicit exoticism: Japan and its other. *Critical Multiculturalism, Continuum: The Australian Journal Media and Culture*, 8(2), 49-82.
- İlhan, M. E. (2018). *Kültürel bellek: Sözlü kültürden yazılı kültüre hatırlama*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İpek, İ. (2018). *Toplumsal belleğin yeniden inşası: 1990 sonrası yazılı basında 27 Mayıs'ı hatırlatma ve unutturma*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İslamoğlu, M. (2012). *Hac risalesi*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- İslamoğlu, M. (2013). *Hac ve umre yazıları*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- İşleyen, Ş. (2017). Rabbe nazlanmak!. *Mahalle Mektebi Dergisi*, (7)38, 109-110.
- Josselson, R. (2014). Sunuş. W.L. Randall (Haz.), *Bizi "biz" yapan hikâyeler* içinde (s. 11-13). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kahraman, M. (2017). Sevgilinin evi. *Mahalle Mektebi Dergisi*, 7(38), 71-73.
- Kandoğmuş, Ş.S. (2017). Dirilişe taşıyan hac yolculuğu. *Mahalle Mektebi Dergisi*, (7)38, 97-100.
- Karaarslan, F. (2019). *Toplumsal hafıza: Hatırlamanın ve unutmanın sosyolojisi*. İstanbul: Ketebe Yayınevi.

- Kariç, E. (2017). *Dönüş: Bir hac yolculuğu*. İstanbul: Erdem Yayınları.
- Kasapoğlu, A. (2016). *Hac psikolojisi- Kur'an psikoloji atlası 3. kitap*. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları.
- Kavurmacıoğlu, M. S. (2017). Umre...Yeni vuslatlara âmin., Z. Kır (Ed.). *Kırk kutlu yolcu* içinde (s.147-151). Trabzon: 40'lar Kulübü Yayınevi.
- Kaya, M. (2015). Değerlendirmeler. M. Sülün (Ed.). *Bütün yönleriyle hac* içinde (s. 349-350). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Kayan, R. (2016). "Ben Rabbime gidiyorum" - *Hac çağrısı*. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Kır, Z. (2017). Sunuş. Z. Kır (Ed.). *Kırk kutlu yolcu* içinde (s. ii). Trabzon: 40'lar Kulübü Yayınevi.
- Kısakürek, N. F. (2013). *Hac*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Kıyığı, G. (2018). Bosna ve Hersek Tarih Müzesi. A. Öktem (Ed.). *Hatırlamak iyileştirir: Hafıza mekânlarından gözlem ve deneyimler* içinde (s. 21-50). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Köse, A. (2015). Açılış konuşmaları. M. Sülün (Ed.). *Bütün yönleriyle hac* içinde (s. 16-18). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Köse, M. (2017). Takvimi ve saati kaybetmek. Z. Kır (Ed.). *Kırk kutlu yolcu* içinde (s. 129-136). Trabzon: 40'lar Kulübü Yayınevi.
- Lewis, I. (2003). *Social and cultural anthropology in perspective*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Lings, M. (2013). *Başlangıçtan günümüze Mekke*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Malcolm X (2019). *Hac yolunda 1964 günlükleri*. İstanbul: Ekin Yayınları.

- McDonnell, M. B. (1990). Patterns of Muslim pilgrimage from Malaysia, 1885-1985. D. F. Eickelman & J. Piscatori, (Ed.). *Muslim travellers: Pilgrimage, migration and the religious imagination* içinde (s. 111-130). New York: Routledge.
- Mols, L. & Buitelaar, M. (2015). Introduction. L. Mols & M. Buitelaar (Ed.). *Hajj: Global interactions through Pilgrimage* içinde (s. 1-8). Leiden: Sidestone Press.
- Moore, D. C. (1994). Anthropology is dead, long live anthro(a)pology: Poststructuralism, literary studies and anthropology's "Nervous Present". *Journal of Anthropological Research*, 50(4), 345-365. <https://doi.org/10.1086/jar.50.4.3630558>
- Morinis, A. (1992). Introduction: The territory of the anthropology of pilgrimage. A. Morinis (Ed.). *Sacred journeys: The anthropology of pilgrimage* içinde (s. 1-28). London: Greenwood Press.
- Mutahhari, A. M. (2015). *Hac ve müslümanların vahdeti*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık.
- Mutlutürk, A., Boduroğlu, A. & Tekcan, A. (2018). Kişisel ve toplumsal bellek. S. Gülgöz, B. Ece & S. Öner (Ed.). *Hayatı hatırlamak: Otobiyoğrafik belleğe bilimsel yaklaşımlar* içinde (s. 243-264). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Myerhoff, B. G. (1986). "Life not death in Venice": Its second life. V. W. Turner & E. M. Bruner (Ed.). *The anthropology of experience* içinde (s.261-286). Chicago: University of Illinois Press
- Nahya, N.Z. & Harmanşah, R. (2016). Kendini ve ötekini yazmak: Alan araştırması ve deneyim, R. Harmanşah & Z. N. Nahya (Haz.). *Etnografik hikâyeler- Türkiye'de alan araştırması deneyimleri* içinde (s. 17-34). İstanbul: Metis Yayınları.
- Navaro, Y. (2015). *Kurmaca mekân: Kuzey Kıbrıs'ın duygu coğrafyası*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Neyzi, L. (2011). Giriş, L. Neyzi (Ed.). *Nasıl hatırlıyoruz? Türkiye'de bellek çalışmaları* içinde (s. 1-11). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Nursi, S. (2000). *Lem'alar*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Nursi, S. (2001). *Şualar*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Nursi, S. (2002). *Sözler*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Nursi, S. (2003). *İşaratü-l İ'caz*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Nursi, S. (2004). *Mektubat*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Nursi, S. (2005). *Sikke-i Tasdik-i Gaybî*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Nursi, S. (2006). *Mesnevi-i Nuriye*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Nursi, S. (2007). *Kastamonu Lahikası*. İstanbul: Envar Neşriyat.
- Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V. & Levy, D. (2011). Introduction. J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi & D. Levy. (Ed.). *The collective memory reader* içinde (s. 3-62). New York: Oxford University Press.
- Olick, J. K. (2014). Kolektif bellek: iki farklı kültür. *Moment Dergi*, 1(2), 175-211.
<https://doi.org/10.17572/mj2014.2.175211>
- Olgun, H. (2016). İbadet, ritüel ve kurban, *Milel ve Nihal*, 13(2), 82-99.
<https://doi.org/10.17131/milel.284848>
- Ortner, S. (2006). *Antropology and social theory*. London: Duke University Press.
- Öktem, A. (2018). Bir insanı kurtarmak. A. Öktem (Ed.). *Hatırlamak iyileştirir: Hafıza mekânlarından gözlem ve deneyimler* içinde (s.11-20). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Öner, S. (2018). Neden hatırlıyoruz? Neden unutuyoruz? Otobiyografik belleğe işlevsel bakış. S. Gülgöz, B. Ece & S. Öner (Ed.). *Hayatı hatırlamak: Otobiyografik belleğe bilimsel yaklaşımlar* içinde (s. 71-88). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

- Özaloğlu, S. (2017). Hatırlamanın yapıtaşısı mekânın bellek ile ilişkisi üzerine. T. Erman & S. Özaloğlu (Der.). *Bir varmış bir yokmuş: Toplumsal bellek, mekân ve kimlik üzerine araştırmalar içinde* (s. 13-20). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Özelsel, M. M. (2003). *Kalbe yolculuk- Alman psikoloğun hac günlüğü ve bir manevi uyanışın hikâyesi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özyürek, E. (2012). Giriş, E. Özyürek (Der.). *Türkiye'nin toplumsal hafızası: Hatırladıklarıyla ve unuttuklarıyla içinde* (s. 7-16). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parladır, H. P. (2010). Heterodoksi Türk halk islamı ve evliya kültürü. (Yayımlanmamış doktora tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Pekiz, L. (2013). *Bir kutlu yolculuk*. İstanbul: LP Akademi Yayınları.
- Preston, J. J. (1992). Spiritual magnetism: an organizing principle for the study of pilgrimage. A. Morinis (Ed). *Sacred journeys: The anthropology of pilgrimage içinde* (s. 31-46). London: Greenwood Press.
- Randall, W.L. (2014). *Bizi "biz" yapan hikâyeler*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ricoeur, P. (2012). *Hafıza, tarih, unutulmuş*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Ricoeur, P. (2016). *Philosophical anthropology*. Malden: Polity Press.
- Rubel, P. & Rosman, A. (1994). The past and the future of anthropology. *Journal of Anthropological Research*, 50(4), 335-343. <https://doi.org/10.1086/jar.50.4.3630557>
- Sallnow, M. J. (1991). Pilgrimage and cultural fracture in the Andes. J. Eade & M. J. Sallnow (Ed.). *Contesting the sacred içinde* (s.137-153). Oregon: Wipf and Stock Publishers.
- Saraçoğlu, C. (2011). *Şehir, orta sınıf ve Kürtler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Schacter, D L. (2010). *Belleğin izinde: Beyin, zihin ve geçmiş*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Serdar, Z. (2018). *Cenneti arayan adam*. İstanbul: Mahya Yayınları.

Seyhan, A. E. (2016). *Hadislerde kutsiyet atfedilen fenomenlerin dini değeri*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Shahzad, F. (2012). Collective memories: A complex construction. *Memory Studies*. 5(4). 378-391. <https://doi.org/10.1177/1750698011419121>

Spradley, J. P. (2016). *Participant observation*. Illinois: Waveland Press.

Subaşı, N. (2017). Dua. *Mahalle Mektebi Dergisi*, (7)38, 91-96.

Şahinler, N. (2017). *Kâbe'yi dinlerken*. İstanbul: Hayy Kitap.

Şeriati, A. (2013). *Hac*. Ankara: Fecr Yayınevi.

Şucaiferd, M. H. (2017). *Kutsal topraklarda münazara*. İstanbul: Kevser Yayınları.

Tagliacozzo, E. & Toorawa, M. S. (2016). Introduction. E. Tagliacozzo & M. S. Toorawa (Ed.). *The Hajj: Pilgrimage in Islam* içinde (s. 1-9). New York: Cambridge University Press.

Hirsch, T. (2016). Takdim. M. Halbwachs (Haz.). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri* içinde (s. 9-14). Ankara: Heretik Yayınları.

Tedlock, B. (1991). From participant observation to the observation of participation: The emergence of narrative ethnography. *Journal of Anthropological Research*, 47(1), 69-94. <http://www.jstor.org/stable/3630581>

Tedlock, D. (1987). Questions concerning Dialogical Anthropology. *Journal of Anthropological Research*, 43(4), 325-337. www.jstor.org/stable/3630541

Tongar, İ. (2015). *Kâbe'yi ilk gördüğümde*. İstanbul: Nesil Yayınları.

- Tonkin, E. (1995). *Narrating our pasts: the social construction of oral*. Melbourne: Cambridge University Press.
- Traverso, E. (2019). *Geçmiş kullanma kılavuzu- Tarih, bellek, politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuğal, C. (2012). 1915 hatıraları ve Ermeni kimliğinin inşası. E. Özyürek (Der.). *Türkiye'nin toplumsal hafızası: Hatırladıklarıyla ve unuttuklarıyla* içinde. (s.127-154). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuncel, A. (2017). Tarihi yazmak: Unutturmak ya da unutturmamak. T. Erman & S. Özaloğlu (Der.). *Bir varmış bir yokmuş: Toplumsal bellek, mekân ve kimlik üzerine araştırmalar* içinde (s. 21-26). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Turner, J.C. (1985). Social categorization and the self-concept: a social cognitive theory of group behavior. E.J. Lawler (Ed.). *Advances in group processes: Theory and research* içinde (s. 77-121). Greenwich: JAI Press.
- Turner, V. (1969). *The ritual process: structure and anti-structure*. New York: Cornell University Press.
- Türker, N. (2015). *Vatanım yok memleketim var*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkmenoğlu, D. (2016). Kolektif bellek üzerine bir alan çalışması: Bakırköy ve Şişli ilçelerinde yaşayan Ermeni kadınların belleği. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uzer, T (2018). Nasıl hatırlarız, nasıl unuturuz: Kuramsal yaklaşımlar. S. Gülgöz, B. Ece & S. Öner (Ed.). *Hayatı hatırlamak: Otobiyografik belleğe bilimsel yaklaşımlar* içinde (s. 51-70). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Uzunkaya, O. (2019). *Yüreğim Kâbe'de kaldı*. İstanbul: Kitaparası Yayınları.
- Vitray-Meyerovitch, E. (2011). *Mekke İslam'ın kutsal şehri*. İstanbul: Şule Yayınları.

Weber, M. (2008). *Sosyoloji yazıları*. İstanbul: Deniz Yayınları.

Weber, M. (2016). *Din sosyolojisi*. İzmir: Yarı Kitabevi.

Wertch, J.V. (2015). Kolektif bellek. P. Boyer & J. V. Wertsch (Ed.). Zihinde ve kültürde bellek içinde (s. 149-174). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Wetmore, K. J. (2001). *The Athenian sun in an African sky: Modern African adaptations of classical Greek tragedy*. Jefferson: McFarland Press.

Wolfe, M. (2015). Introduction. M. Wolfe (Ed.). *One thousand roads to Mecca: Ten centuries of travelers writing about the Muslim pilgrimage* içinde (s. xiii-xxx). New York: Grove Press.

Yadigâr, A. (2017). *Hac günlüğü*. İstanbul: Zafer Yayınları.

Yakın Y. A. (2019). Giriş: Alelade şeyleri yazmak. A. Yazıcı Yakın & M. Kükrer (Ed.). *Etnografi: Olağan-ıçî tecrübe* içinde (s. 7-30). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Yavuz, H. (2017). Kasımda hac başkadır. Z. Kır (Ed.). *Kırk kutlu yolcu* içinde (s. 52-79). Trabzon: 40'lar Kulübü Yayınevi.

Yel, A. M. (2006). *Fatima*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Yıldırım, M. E. (2014). *İnsanlığın kurtuluşu Hac ömrün bereketi umre*. İstanbul: Siyer Yayınları.

Yıldırım, R. (2018). *Geleneksel Alevilik inanç, ibadet, kurumlar, toplumsal yapı, kolektif bellek*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yıldız D., Saadetyan, E. G., Sazan, L. & Azdal, B. (2018). Başlarken, A. Öktem (Ed.). *Hatırlamak iyileştirir: Hafıza mekânlarından gözlem ve deneyimler* içinde (s. 7-9). İstanbul: Pencere Yayınları.

Yılmaz, E. B. (2019). *Edebiyat şehir hafıza-Türk romanında hafıza mekânı olarak şehir (1940-1960)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

EK 1. KATILIMCILARIN ÖZELLİKLERİ TABLOSU

İsim	Cinsiyet	Hacca İlk Gittiği Yaş	Eğitim	Gelir	Hac ziyareti	Umre ziyareti	Hac ve umre ziyareti hariç yurtdışına çıkış	Medeni Hâl	Çocuk Sayısı	Hacca Gitme Yılı
Derya	Kadın	32	Lisansüstü	5000 ve üstü	1	1	yok	Evli	1	2016
Firdevs	Kadın	35	Lisansüstü	yok	1	1	yok	Bekar	-	2016
Farah	Kadın	34	Lisansüstü	5000 ve üstü	1	1	var	Bekar	-	2016
Yeter	Kadın	60	Okuma yazma yok	yok	1	3	yok	Evli	1	2016
Merve	Kadın	26	Lisansüstü	yok	1	1	var	Evli	-	2016
Hayriye	Kadın	87	Okuma yazma yok	Eşinin emekli maaşı	1	5	yok	Evli	7	2016
Emine	Kadın	49	Lise	3000	1	4	var	Evli	3	2016
Kadriye	Kadın	43	Üniversite	3000	-	1	yok	Bekar	-	-
Ayşe	Kadın	50	Lise	3000	1	3	var	Evli	3	2016
Kezban	Kadın	46	Üniversite	Geliri yok	1	1	yok	Bekar	-	2016
Hacer	Kadın	65	Okuma yazma yok	Geliri yok	1	2	yok	Evli	5	2016
Hatice	Kadın	62	Ortaokul	Eşinin emekli maaşı	1	-	yok	Evli	3	2016
Perihan	Kadın	63	Okuma yazma yok	Geliri yok	-	1	yok	Evli	3	-

Nezire	Kadın	68	Okuma yazma yok	Geliri yok	-	1	yok	Evli	-	-
Şenel	Kadın	72	Okuma yazma yok	Eşinin emekli maaşı	1	-	var	Evli	4	2019
Nurcan	Kadın	28	Üniversite	Geliri yok	-	1	var	Evli	1	-
Zeliha	Kadın	50	Okuma yazma yok	Geliri yok	2	-	var	Evli	5	1986
Özlem	Kadın	49	Lise	Geliri yok	1	2	yok	Evli	4	2016
Badik	Kadın	48	Ortaokul	Geliri yok	1	-	var	Evli	4	2016
Aysel	Kadın	64	Ortaokul	Emekli maaşı	1	2	var	Evli	2	2017
Rukiye	Kadın	39	Üniversite	4000	1	1	var	Evli	1	2016
Fehime	Kadın	53	Ortaokul	Geliri yok	1	3	yok	Evli	3	2016
Ayşegül	Kadın	60	Ortaokul	Emekli maaşı	1	4	yok	Evli	2	2016
Kübra	Kadın	40	Üniversite	4000	1	-	var	Evli	2	2016
Reyyan	Kadın	56	Lise	Geliri yok	1	3	var	Evli	3	2016
Fatma	Kadın	48	Üniversite	3000	1	2	yok	Evli	2	2017
Hayriye	Kadın	64	Okuma yazma yok	Geliri yok	1	1	yok	Evli	4	2018
Hilal	Kadın	47	Lise	3000	1	3	var	Evli	2	2016
Meryem	Kadın	56	Ortaokul	Geliri yok	1	5	yok	Evli	3	2016

Münire	Kadın	72	Okuma yazma yok	Eşinin emekli maaşı	1	7	var	Evli	6	2016
Tülay	Kadın	62	Ortaokul	Emekli maaşı	1	1	yok	Evli	3	2016
Gül	Kadın	40	Üniversite	4000	1	1	var	Evli	2	2016
Zeynep	Kadın	20	Lise	Geliri yok	1	-	yok	Bekar	-	2017
Ayten	Kadın	55	Lise	Emekli maaşı	1	-	yok	Evli	2	2014
Esmâ	Kadın	59	Lise	3000	1	3	yok	Evli	3	2016
Huri	Kadın	51	Üniversite	4000	1	5	var	Evli	3	2016
Rabia	Kadın	44	Üniversite	3000	1	-	yok	Evli	2	2016
Ayşenur	Kadın	57	Ortaokul	Emekli maaşı	1	-	var	Evli	4	2016
Ayfer	Kadın	58	Lise	Emekli maaşı	1	1	yok	Evli	2	2016
Selma	Kadın	69	Okuma yazma yok	Geliri yok	1	-	yok	Evli	5	2016
Elif	Kadın	44	Üniversite	4000	1	2	var	Bekar	-	2018
Hulusi	Erkek	44	Üniversite	2000	1	3	var	Bekar	-	1999
Ferhat	Erkek	36	Lisansüstü	5000 ve üstü	-	1	yok	Evli	2	-
Kemal	Erkek	35	Lisansüstü	5000 ve üstü	1	1	var	Evli	1	2016
Duran	Erkek	26	Lisansüstü	2000	3	5	var	Evli	4	1996
Erdoğan	Erkek	22	Ortaokul	bilinmiyor	7	7	yok	Evli	5	1979

Murat	Erkek	28	Lisansüstü	4000	1	-	var	Evli	-	2016
Osman	Erkek	57	Lise	3000	1	4	yok	Evli	3	2016
Muhammet	Erkek	47	Lisansüstü	5000 ve üstü	1	1	var	Evli	3	2018
Kamil	Erkek	59	Ortaokul	3000	1	1	yok	Evli	4	2016
Erdinç	Erkek	57	Lise	3000	1	2	yok	Evli	2	2016
Adnan	Erkek	42	Üniversite	2000	2	5	yok	Evli	3	2005
Burhan	Erkek	32	Üniversite	5000 ve üstü	-	1	yok	Evli	2	-
Orhan	Erkek	28	Ön lisans	4000	1	-	yok	Bekar	-	2016
Bilal	Erkek	32	Üniversite	2000	1	2	var	Evli	1	2010
Daniş	Erkek	58	Üniversite	bilinmiyor	2	2	var	Evli	4	1988
Mahmut	Erkek	67	İlkokul	3000	1	1	yok	Evli	4	2016
Mesut	Erkek	53	İlkokul	bilinmiyor	3	5	var	Evli	5	1986
Şeyhmus	Erkek	54	Üniversite	5000 ve üstü	3	4	var	Evli	4	1996
Remzi	Erkek	57	Üniversite	5000 ve üstü	2	3	var	Evli	5	2000
Halil	Erkek	45	Ortaokul	3000	1	-	yok	Evli	3	2016
Cafer	Erkek	53	Ortaokul	4000	1	1	var	Evli	3	2016
Ahmet	Erkek	49	Lise	4000	1	3	yok	Evli	2	2016
Turan	Erkek	58	Lise	3000	1	2	yok	Evli	3	2016
Bülent	Erkek	34	Lise	4000	1	3	yok	Evli	3	2016

Bekir	Erkek	32	Üniversite	3000	1	2	yok	Evli	2	2016
İlhan	Erkek	39	Lisansüstü	4000	1	4	var	Evli	3	2016
Adil	Erkek	53	Üniversite	4000	1	5	var	Evli	2	2016
Sabahattin	Erkek	48	Lise	5000 ve üstü	1	6	var	Evli	3	2016
Bedrettin	Erkek	46	Üniversite	5000 ve üstü	1	3	var	Evli	3	2016
İrfan	Erkek	36	Üniversite	4000	-	1	yok	Evli	3	-
Emrah	Erkek	29	Üniversite	4000	-	1	var	Evli	1	-
Kerem	Erkek	48	Lise	3000	1	1	yok	Evli	3	2016
Recep	Erkek	66	Ortaokul	3000	1	-	yok	Evli	4	2016
Şamil	Erkek	54	Lise	5000 ve üstü	1	4	var	Evli	4	2016
Fahri	Erkek	43	Üniversite	2000	1	7	var	Evli	3	1999
Anıl	Erkek	41	Üniversite	5000 ve üstü	1	5	var	Evli	1	2018
Utku	Erkek	37	Üniversite	4000	1	-	yok	Bekar	-	2017
Mustafa	Erkek	73	Okuma yazma yok	2000	1	3	yok	Evli	13	2010
Fuat	Erkek	37	Lisansüstü	5000 ve üstü	1	5	yok	Bekar	-	2007
Nevzat	Erkek	49	Üniversite	3000	1	7	var	Bekar	-	2018

EK 2. BİLGİLENDİRME ve ONAM FORMU

Bu araştırma Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı doktora öğrencisi Ali Bedir tarafından doktora tezi kapsamında yürütülmektedir. Araştırmanın danışmanı Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu'dur. Bu araştırmanın amacı, hac ve umre hatıralarının toplumsal bellek üzerindeki olumlu hatırlama işlevini tespit etmek üzerinedir. Bu çalışmada ses kaydı alınacak, ancak bu ses kaydı şifreli bir bilgisayarda saklanacaktır. Alınan ses kaydının dökümleri araştırmacı tarafından kilitli bir dolapta saklanacak ve katılımcının kimliğini belli edecek hiçbir kişisel veri, araştırma sonrası yazılacak tezde belirtilmeyecektir.

- 1-** Bu çalışmaya gönüllü olarak katılacağımı,
- 2-** Bu çalışmanın süresinin benim çalışmaya katkı sunmak istediğim ölçüde yaklaşık 1-2 saat olacağını,
- 3-** Bu görüşmelerde ses kaydı alındığımı bildiğimi,
- 5-** Sorulacak sorulara samimi cevaplar vereceğimi,
- 6-** Doktora tezi kapsamında yapılacak olan bu çalışmanın sonuçlarının yayınlanmasıyla ilgili bilgilendirildiğimi,

Kabul ve beyan ediyorum.

EK 3. MÜLAKAT SORULARI

- 1) Bana kendinizi kısaca tanıtabilir misiniz? (yaş, eğitim durumu, gelir, nerede ikamet ettiği vb.)
- 2) Dini bilgileri genel olarak nasıl ve nereden ediniyorsunuz?
- 3) Daha önce Umre ya da Hac yaptınız mı? Cevap evet ise hangi senelerde ve kaçar defa?
- 4) Sizden önce ailenizden umre/hac yapan var mı? Hangi sıklıkla ve senelerde?
- 5) Umreye/Hacca kiminle gitmişsiniz? Neden?
- 6) Çevrenizdekiler (eş/dost/akraba) hacca/umreye gidiş kararınızı nasıl karşıladılar?
- 7) Hangi tür hac eda ettiniz? Neden?
- 8) Hac ile alakalı olarak hafızanızı yokladığımızda ilk bilgi edinmeler ne zaman olmuştu?
- 9) Hac kararı için neden bu seneyi seçtiniz?
- 10) Sizden önce hacca giden ve sizi haccetme noktasında cesaretlendiren var mıydı?
- 11) İbadet/dini hayatınızı düşündüğünüzde hac öncesi halinizi nasıl değerlendirirsiniz?
- 12) Hacca gittiğinizde geride bakmakla mükellef olduğunuz birileri var mıydı? O kişilere kim ve nasıl baktı?
- 13) Hacca/umreye hangi mali kaynakları kullanarak gittiniz?
- 14) Hacca gitme şeklinizi nasıl belirlediniz ve neden? (şirket, uzun-kısa)
- 15) Hac için başka yollar (kaçak, karayolu, berber/kasap yardımcılığı) düşündünüz ya da denediniz mi? Neden?
- 16) Çevrenize Hac/umreye gideceğinizle alakalı bilgilendirmeyi nasıl yaptınız? Tepkileri ne oldu?
- 17) Hac haberini ilk duyduğunuzda neler hissettiniz?
- 18) Hac için yerine getirdiğiniz adetler oldu mu? Neler hissettiniz?

- 19) Hacca nasıl hazırlandınız ve ne hissettiniz? (Maddeten ve manen)
- 20) Hacca sizi kim uğurladı, nasıl bir uğurlama oldu, neler hissettiniz?
- 21) Hac/umre öncesi yurt dışı deneyiminiz var mı?
- 22) Hac esnasında sizi en çok zorlayan olay/olgu ya da ibadet nedir ve neden?
- 23) Hacda sizi en çok etkileyen şey ne oldu ve neden?
- 24) Kâbe ve çevresindeki inşaatlarla ilgili ne düşünüyorsunuz?
- 25) Hac esnasında fotoğraf çektirdiniz mi? Hiç selfie çektiniz mi?
- 26) Kâbe'yi ilk gördüğünüzde neler hissettiniz?
- 27) Hac esnasında ne tür alışverişler yaptınız? Zemizem ve hurma alımını nasıl gerçekleştirdiniz?
- 28) Hacı olduktan sonra çevrenizin size karşı davranışlarında ne tür değişiklikler oldu?
- 29) Size hacı olarak seslenilmesine alışabildiniz mi? İlk kim seslendi? Bu hitap size neler hissettirdi? Şu an ne hissettiriyor?
- 30) Hac dönüşü sizi kim karşıladı, nasıl bir karşılama oldu, neler hissettiniz?
- 31) Hac dönüşü yakın-uzak çevrenizin dini hayatlarına müdahil oldunuz mu ya da onlar sizinkine karşı nasıl bir tutum takındılar?
- 32) Hac dönüşü kılık-kıyafetinizde, saç-sakal şeklinizde bir değişiklik oldu mu? Neden?
- 33) Hac dönüşü ile alakalı olarak kabul görmüş olan adet-gelenekleri gerçekleştirdiniz mi? (yemek, mevlid, karşılama, kurban kesme vb.)
- 34) Hac sonrası ibadet/dini hayatınızda neler değişti?
- 35) Hac sonrası gündelik yaşamınızda ne gibi değişimler gözlemlediniz?
- 36) Hac esnasında diğer ülkelerden gelenler ile irtibatınız oldu mu?
- 37) Sizce en makbul hacılığı kim yapabiliyor?

38) (hacca birkaç kez gidenlere yönelik) ilk gidişiniz ile son gidişiniz arasında neleri değişmiş buldunuz?

39) Herhangi bir dini dernek, grup-cemaat ya da tarikata mensup musunuz? Bu mensubiyetiniz haccınızı nasıl etkiledi?

40) Sizce hac anlatıları haccınızı nasıl etkilemiştir?

41) Hac sizin için ne anlam ifade etmektedir? “Haccı tutmak” size göre ne anlama geliyor?

